

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

श्री गणेशाय नमः

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

धीः

श्रीमदानन्दतीर्थ (पूर्णप्रज्ञ) भगवत्पादाचार्य विरचित

सर्वमूलान्तर्गत इतिहास-पुराणप्रस्थान ग्रन्थाः

३. श्रीमद्भागवततात्पर्यनिर्णयः

१५८५-१९३२

श्रीमदानन्दतीर्थ (पूर्णप्रज्ञ) भगवत्पादाचार्य विरचिताः

सर्वमूलान्तर्गताः प्रकीर्ण ग्रन्थाः

१. कन्दुक (कृष्ण) स्तुतिः १९३३

२. बिल्वमङ्गलः साधुः १९३४

३. न्यासपद्धतिः १९३५-६

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः

श्रीमद्भागवततात्पर्यनिर्णयः

प्रथमः स्कन्धः

प्रथमोऽध्यायः

॥ ॐ ॥ श्रीमद्भुवनेश्वरमन्त्रान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मक-
लक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ सृष्टिस्थित्यप्यपहानिपतिदृशितमोबन्धमोक्षाश्च
यस्मादस्य श्रीब्रह्मरुद्रप्रभृतिसुरनरबीजशच्चात्मकस्य । विष्णोर्व्यस्ताः
समस्ताः सकलगुणनिधिः सर्वदोषव्यपेतः पूर्णानन्दोऽव्ययो यो गुरुरपि
परमश्चित्तये तं महान्तम् ॥

जन्माद्यस्येत्यादि । तं परं धीमाहि । अन्वयात् । 'यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । इतरतः तर्कतः ।
प्रेतनाद्वि पित्रादेः पुत्रादिरूपद्यते । अभिज्ञः सर्वज्ञः । अतो युज्यते ।
'ये कामये तं तमुग्रं कृणोमि' । 'मम योनिरि'त्यन्येषां तदपेक्षत्वात् ।
न चान्यापेक्षोऽसौ । स्वराट् । इतः । तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये ।
स हि 'विश्वा ज्ञातानि परिता बभूव' । नान्यः । हृदा स्नेहेन । 'यो

श्रीमद्भागवतम्

प्रथमः स्कन्धः

प्रथमोऽध्यायः

(केवलं तात्पर्यसम्बन्धाः लोकाः)

जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चायंस्वभिज्ञः स्वराट् तेने ब्रह्म हृदा य
आदिकवये मुह्यन्ति ये सुरयः ॥ तेजोवारिसृष्टां यथा विनिमयो यत्र

ब्रह्माणं विदधाति पूर्वमिति च । आत्मत एव हि तस्य बुद्धिप्रकाशः ।
न च प्रसादं विना ज्ञातुं शक्यः । मुषन्ति यं स्वरपः । न च ततः
प्रवर्तते । किन्तु मृषा वृथैव । भित्वा मृषाश्चरितिवत् । 'देवस्यैष
स्वभावोऽयमिति । यत्रेतिविशेषणान्तरम् । स्वविषय एव वृथा ।
जीवेश्वरजडानां सर्गस्त्रिसर्गः । एकस्य तेजसो बहुत्ववदीश्वरसर्गः ।
वारिनिमित्तप्रतिबिम्बवर्जीवसर्गः । मृदो घटादिष्वदव्यक्ताजडसर्गः ।
न च मायामयी सृष्टिः । धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकम् । तद्भासा
श्रियोऽपि निरस्तकुहकत्वं मुक्तानां च । न च मुक्तवत्पूर्वं बन्धमालम् ।
सदा निरस्तकुहकत्वात् । सत्यं निर्दुःखनित्यनिरतिशयानन्दानुभवा-
रूपम् । परं सम्पूर्णगुणम् । परत्वासाधकं जन्मादीत्यादि । तन्त्रभागवते
च । 'सृष्टिस्थित्यप्येहादेः श्रुतिस्मृतिसमन्वयात् । युक्तितथैतद्वेदादेः
श्रीब्रह्मभवपूर्विणः ॥ सुरगन्धर्वमनुजपितृदेवतात्मनः पृथक् । कर्ता
विष्णुरजो नित्यः सर्वज्ञत्वाच्च चापरः ॥ अनन्याधिपतिश्चासौ गरीयान्
ब्रह्मणो यतः । तत्प्रसादमृते तस्य नान्यो वेत्ताऽस्ति कश्चन ॥ तेजसो
रूपवद्रूपं बहुधा कुरुते हरिः । वारिस्थतेजःप्रतिमा जीवास्तस्माद्वि-
निर्गताः ॥ कुलालेन मृदा पद्मचिर्मीयन्ते घटादयः । विष्णुर्नैवं
प्रकृत्यैव निर्मयेत जगदीदृशम् ॥ एष त्रिसर्गो विष्णोस्तु इथा लोकस्य
चावृथा । इन्द्रजालविधां सृष्टिं मन्यन्ते ज्ञानदुर्बलाः ॥ नित्यं
निरस्तेन्द्रजाले स्वत एव कथं भवेत् । अक्षमाः सत्यसृष्टौ हि माया-
सृष्टिं वितन्वते ॥ अनन्ताचिन्त्यविभवः कथं तामीहते हरिः ।
निर्दुःखपूर्णानन्दत्वाद्यमाहुः सत्यमन्युतम् ॥ निर्दोषगुणपूर्णत्वात्परं
चाहुर्जनादर्शनम् । एवंविधानुभावो यः स पश्य निन्दितं सृजेत् ॥
स्वमादिकं परो देवः प्राणादिस्तनोत्यसौ । केवलस्य परस्यास्य माया-
सृष्टिर्न युज्यते ॥ तस्माद्वाधापुताः सर्वे स्वमाया ये त्वकेवलदाः । इदं
त्रिसर्गो मृषा धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि ॥ १ ॥

न बाध्यते सर्वं जगत्केवलजं यतः ॥ मोक्षवत्केवलस्यास्य शक्त्या
सम्यग्विबुद्धिमतम् । एतद्रहस्यं परमं ब्रह्मसूत्रपदोदितम् ॥ ये त्वेवं न
विजानन्ति ते हि यान्त्यधरं तमः । ये त्वेतदम्यस्यन्तो नानुतिष्ठन्ति
मे मतम् ॥ सर्वज्ञानविमूर्धास्तान्विद्धि नष्टानचेतसः । ये त्वेतदनु-
तिष्ठन्ति पारम्पर्यागतं मम ॥ ते यान्ति परमं स्थानं मयैवोदितमज्ञसे-
ल्यादि । 'वैधर्म्याच्च न स्वमादिवदि'ति च । 'प्रधानस्य महतो
महानि सत्यासत्यस्य कर्णानि वोचमि'त्यादि । ब्रह्मसूत्रमहाभारत-
गायत्रीवेदसम्बन्धश्चायं ग्रन्थः । उक्तं च गारुडे । 'अर्थोऽयं ब्रह्म-
सूत्राणां भारतार्थविनिर्णयः । गायत्रीभाष्यरूपोऽसौ वेदार्थपरिवृद्धितः ।
पुराणानां साररूपः साक्षाद्भागवतोदितः । द्वादशस्कन्धसंयुक्तः शत-
विच्छेदसंयुतः । ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रः श्रीमद्भागवताभिध' इति ॥ १ ॥

'अधिकारिविषयफलान्युच्यन्ते धर्म इति । प्रोज्झितकैतवः
फलानपेक्षया । ईश्वरार्पणेन परमः । 'तितिक्षवः कारुणिकाः सुहृदः
सर्वदेहिनाम् । अजातशत्रवः शान्ताः साधवः साधुभूषणाः । मय्यनन्येन
भावेन भक्तिं कुर्वन्ति ये दृढामि'त्यादि सतां लक्षणम् । सतां मात्सर्य-
मर्जुनस्य एकलव्य इव कुञ्चिदृश्यते । तद्वर्जनीयमुत्तमेषु ज्ञानार्थिना ।
महासंहितायां च 'उत्तमेष्वात्मनो नित्यं मात्सर्यं परिवर्जयेत् । कुरुते
यत्र मात्सर्यं तत्तत्तस्याविहीयत' इति । नित्यनिरस्तदोषपूर्णगुणं
वास्तवम् । नित्यसंहितायां च 'निरस्ताखिलदोषं यदानन्दादिमहागुणम् ।
सर्वदा परमं ब्रह्म तस्माद्वास्तवमीयत' इति । वस्तु अप्रतिहतं नित्यम् ।
स्कान्दे च 'वसनाद्वास्तनाद्वास्तु नित्याप्रतिहतं यतः । वासेनेदं यतस्तुच-
मतस्तद्ब्रह्म शब्धत' इति । किं वा परैः अर्थकामादिकथनैः । गारुडे

धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्मलस्वराणां सतां वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु
नित्यं साधवयोग्यमन्यम् । श्रीमद्भागवते महासुनिष्ठते किं वा परैः शिष्य-
सङ्घो इत्यवधत्तेऽत्र इतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्प्रज्ञात् ॥ २ ॥ निमग-

च 'धर्मार्थकाममोक्षाणामेकमेव पदं यतः । अवरोधो हृदीशस्य पृथग्वक्ष्ये न तानहमि'ति । सद्यःशब्दः आपेक्षिक इति तत्क्षणादिति । न चासम्पूर्णाधिकारिणां तत्क्षणादवरुध्यत इति सद्यःशब्दः । अधिकारि-विषयफलानां स्मरणात्फलाधिक्यं भवति । वामने च 'अधिकारं फलं चैव प्रतिपाद्यं च वस्तु यत् । स्मृत्वा प्रारभतो ग्रन्थं करोतीशो महत्फलमि'ति ॥ २ ॥

ज्ञातफलस्यापि प्रशंसाविधिभ्यां क्षिप्रप्रवृत्तिर्भवतीति प्रशस्य विधत्ते । निगमकल्पतरोरिति । भगवता गलितम् । शुकेन द्रवीकृतम् । उक्तं च ब्रह्माण्डे 'धर्मपुष्पस्त्वर्थपत्रः कामपल्लवसंयुतः । महामोक्षफलो वृक्षो वेदोऽयं समुदीरितः । शातितानि फलानीह कृष्णद्रैपायनेन तु । भारतादीनि यानीह तथा भागवतं भुवि । आर्द्राकृतानि तानीह शुक्र-प्रभृतिर्जनैः । ख्यापयद्भिर्गुरुप्रोक्तान्वेदार्थान् ग्रन्थनिष्ठितान् । कानि-चिदर्शयामास वृक्षस्याग्रे फलानि तु । व्याचक्षमाणो वेदार्थे भगवाँ-ल्लोकपूजितः । एतेषामथ तेषां वा रसं पिबत सज्जनाः । आमोक्षान्महती त्सिरहो मे पश्यतो भवेदिति ॥ ३ ॥

'प्रकारान्तरं पुरुषार्थशङ्कानिवृत्त्यर्थमाख्यायिका । पक्षे च 'आख्यायिकाः प्रदर्श्यन्ते सर्ववेदेषु सर्वशः । द्योतयन्त्यस्तु महता तात्पर्यं तत्र तत्र ह । अलाभः पुरुषार्थस्य प्रोक्तमर्थमृते न्विति । द्योतनाय महाराज श्रद्धाश्रद्धान्तर्धमेव चे'ति ॥ ४ ॥

'यानि भगवज्ज्ञातान्यन्यैरप्युपिभिर्ज्ञायन्ते तानि वेत्थ । उक्तं हि ब्रह्माण्डे 'द्रैपायनेन यद्वृद्धं ब्रह्मार्थस्तत्र बुध्यते । सर्ववृद्धं स वै वेद

कल्पतरोर्मैलितं फलं शुक्रमुखादसृतद्रवसंयुतम् । पिबत भागवतं रस-मालयं मुहुर्हो रसिका भुवि भावकाः ॥ ३ ॥ नैमिषेऽनिमिषक्षेत्रे क्रपयः शीतकाक्षयः । सत्रं स्वर्गाय लोकाय सहस्रलममासत ॥ ४ ॥ यानि वेदविदां श्रेष्ठो भगवान् ब्राह्मणः । अन्ये च मुनयः सत

तद्वृद्धं नान्यगोचरमिति ॥ ७-८ ॥ विवशः^{१४} बहुभ्यासात् । उक्तं च ब्रह्मवैवर्ते । 'शारीराद्वाचिकाभ्यासो वाचिकान्मानसो भवेत् । मानसा-द्विवशान्मुच्येवान्यथा मुक्तिरिष्यत'इति ॥ १४ ॥ 'आत्ममायया स्वरूपभूतेच्छया । 'महामायेत्यविधेति नियतिर्मोहिनीति च । प्रकृति-वासनेत्येव तवेच्छाऽनन्त कथ्यत' इति स्कान्दे । विष्णुसंहितायां च 'इच्छाशक्तिर्ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिरिति त्रिधा । शक्तिशक्तिमतोऽपि न भेदः कश्चेन्प्यत' इति ॥ १८ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादा-चार्यविरचिते श्रीमद्भागवततात्पर्यनिर्णये प्रथमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

'अनुपेतं देहादिभिः । अनभिमानात् । अकातरः कातरवदर्शयन् । उक्तं च स्कान्दे 'नित्यतृप्तः परानन्दो योऽव्ययः परमेश्वरः । यस्य पुत्रफलं नैव यज्ञातं जगदीदृशम् । यदधीनश्रियोऽपाङ्गद्वलरुद्रादि-संस्थितिः । स पुत्रार्थं तपस्तेषु व्यासो रुद्रस्य चेश्वरः । कातर्यं दर्शया-मास वियोगे लौकिकं हरिः' ॥ 'कर्माणि कुरुते विष्णुः कीनाश इव दुर्बल' इति चोद्योगे । 'देवत्वे देववक्षेष्टा मानुपत्वे च मानुषी'ति विष्णुधर्मे । सर्वभूतहृदयम् । अहङ्कारात्मकत्वात् । 'अहङ्कारात्मको परापरविजो विदुः ॥ ७ ॥ वेत्थ त्वं सौम्य तत्सर्वं तत्पतस्तदनुग्रहात् । द्युः क्षिप्रस्य शिष्यस्य गुरवो शुद्धमप्युत ॥ ८ ॥ आपन्नः संसृतिं घोरां यक्षाम विवशो गृणन् । ततः सद्यो विमुच्येत यं विमेति स्वयं भवः ॥ १५ ॥ अथाक्याहि हरेर्धर्मक्षत्रतारकथाः शुभाः । लीला चिदधतः स्वेन ईश्वरस्यात्ममायया ॥ १८ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

सत उवाच—यं प्रवजन्तमनुपेतमपेतकलं द्रैपायनो विरहकातर आजुहाव । पुत्रेति तन्मयतया तरवोऽपि नेदुस्तं सर्वभूतहृदयं मुनि-

रुद्रः शुको द्वैपायनात्मजः' इति स्कान्दे ॥२॥ 'स्वानुभावं ब्रह्म ॥३॥
 'अद्वयं असमाधिकम् । तथा च भाल्लवेयश्रुतिः 'स पुरुषः सोऽद्वय
 इति न ह्येनमभि कश्चन न ह्येनमति कश्चनेती'ति । 'सोऽद्वयः पुरुष-
 तस्माच्च समो नाधिको ह्यव'इति महासंहितायाम् । तत्त्वशब्दार्थ-
 स्तत्रैवोक्तः । 'अतीतानागते काले यत्तादृशमुदीर्यते । कुतश्चिदन्यथा
 नेयात्तत्त्वं तत्त्वतो विदुरि'ति ॥ ११ ॥ ^{१२}सत्तामात्रमानन्दमात्रम् ।
 तथा च पैङ्गिश्रुतिः 'अथ कस्मादुच्यते सत्तेति नन्दति नन्दयति
 चेती'ति । न कार्यकारणविषयविशेषितवैषयिकज्ञानम् । केवलमेव
 तज्ज्ञानम् । स्रष्टृत्वादिभिः कार्यकारणविशेषितं च । तन्त्रभागवते च ।
 'विषयापेक्षि न ज्ञानं विषयेषु विशेषितम् । यत्तदानन्दमात्रं च
 तद्ब्रह्मेत्यवधार्यतामि'ति । यत्किञ्चिदलोकसिद्धम् ॥ १२ ॥ ^{१३}यस्मा-
 त्परमात्मैव तत्त्वं तस्मात्तमेव पश्यन्ति मुनयः ॥ १३ ॥ ^{१४}आत्मनीधर
 इति न जीवैक्यमुच्यते । परेषामपि ब्रह्मादीनां यतोऽवरत्वं स परावरः ।
 'भेददृष्ट्याभिमानेने'ति हि कापिलेये । 'ब्रह्म प्रधानमुपयान्त्यगताभि-
 माना' इति च । 'विद्याऽऽत्मनि भिदाबोधः' । 'यत्र हि द्वैतमिव
 भवति' । 'अन्यमीशमस्य महिमानमिति' । 'अनश्नन्नन्यो अभिचाक-
 शीति' । 'छायातपो ब्रह्मविदो वदन्ति' । 'एको बहूनां विदधाति
 कामान्' । 'सत्यः सो अस्य महिमा' । 'सत्यमेनमनु विश्वे मदन्ति' ।
 'यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः' । 'भृष्वे वीर उग्रमुग्रं दमायन्ति'त्यादि

मानतोऽस्मि ॥ २ ॥ यः स्वानुभावमखिलश्रुतिसारमेकमध्यात्ममर्दापमति-
 तिलोर्वतां तमोऽन्धम् । संसारिणां कण्ठयाऽऽह पुराणगुहं ते व्यासस्तु-
 सुपयामि गुहं सुमीनाम् ॥३॥ वदन्ति तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमष्टयम् ।
 ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शक्यते ॥ ११ ॥ सत्तामात्रं तु यत्किञ्चि-
 त्सद्वत्त्वाविशेषणम् । उभाभ्यां भाष्यते साक्षाद्भगवान् केवलः
 स्मृतः ॥ १२ ॥ तच्छ्रद्धधानां मुनयो ज्ञातवैराग्युक्तया । पश्यन्त्यात्मनि
 चात्मानं भक्त्या श्रुतिगुहीतया ॥ १३ ॥ मिथते हृदयग्रन्थिदिशिद्यन्ते

च । 'मग्नस्य हि परेऽज्ञाने किं न दुःखतरं भवेत्' । 'बहवः पुरुषा
 ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु । नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कृत्स्नलोद्बहे'ति
 मोक्षधर्मे । 'भेददृष्ट्याभिमानेन पश्यन्तो यान्ति तत्पदमि'त्यादि
 वापुप्रोक्ते । 'अनुपपत्तेस्तु न शरीरः' । 'भेदव्यपदेशाच्च' । 'शरीर-
 शोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते' । 'पृथगुपदेशादि'त्यादि च । सत्यत्वं
 च भेदस्योक्तं भाल्लवेयश्रुतौ । 'स्थानुर्होच्चक्राम स प्रजापतिमुवाच
 कोऽसि केस्य कः स इति होवाच । योऽस्मि येऽस्य यः स इति । अथ
 हैनमुपाकोशत् । सत्यं भिदा सत्यं भिदा सत्यं भिदेति । मैवारुवण्यो
 मैवारुवण्यो मैवारुवण्य इती'ति । 'सत्यमेनम्' । 'सत्यः सो अस्य
 महिमे'ति चोक्तम् । महासंहितार्या च । 'त्रिविधं जीवसङ्घं च
 परमात्मानमव्ययम् । तेषां भेदं च ये सत्यं विदुर्मोहविवर्जिताः । ते
 यान्ति परमं स्थानं विष्णोरेवाचलं ध्रुवम् । जीवेश्वरभिदां भ्रान्ति
 केचिदाहुरपण्डिताः । अनस्तं तमो यान्ति परमात्मविनिन्दनात् ।
 पराधीनश्च बद्धश्च स्वल्पज्ञानमुखेहितः । अल्पशक्तिः सदोपश्च जीवात्मा-
 ज्जीदृशः परः । वदता तु तयोरैक्यं किं तेनादुष्कृतं कृतम् ।
 अन्तर्याम्यैक्यवाचीनि वचनानीह यानि तु । तानि दृष्ट्वा भ्रमन्तीह
 दूरात्मानोऽन्यचेतसः । अस्यमित्वमहंस्वात्मेत्यभिधामोचरो यतः ।
 तान्तरत्वात्पुरुषस्त्वंतयामी नियामयन् । अतो भ्रमन्ति वचनैरासुरा
 मोहतपरैः । तन्मोहने परा प्रीतिर्देवानां परमस्य च । अतो महान्धकारेषु
 पतन्त्यज्ञानमोहिता' इत्यादि ॥ २२ ॥ ^{२४}विष्णोरेव त्रिसन्ज्ञाः ।
 नामने च । 'ब्रह्मविष्ण्वीशरूपाणि त्रीणि विष्णोर्महात्मनः । ब्रह्मणि
 शिवरूपोऽसौ शिवरूपी शिवे स्थितः । पृथगेव स्थितो देवो विष्णुरूपी

सर्वभूतपाः । इीपन्ते चास्य कर्माणि दृष्ट्वा एवात्मनीश्वरे ॥ २२ ॥
 तत्त्वं रजकाम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्बुक्कः परः पुरुष एक इहास्य ज्ञेयः ।
 शिवरूपायै हरिविरिञ्चद्वरेति संज्ञाः अेषांस्त्रि तत्र खलु सत्त्वतनौ नृणां

जनार्दन'इति । त्रयोऽपि गुणा विष्णवाश्रयाः । तथापि सत्त्वतनौ जीवे
 श्रेयांसि स्युः ॥२४॥ ^{२५}मेवरूपत्वाद्धम् उत्तमः ॥२५॥ ^{२७}सात्विकानां
 वासुदेवे भक्तिरूपद्यते ॥ २७ ॥ ^{२८}भूतेशप्रजेशादीन् ॥ २८ ॥
^{३१}आत्ममायया स्वेच्छया । सदसद्रूपया प्रकृत्या च ॥ ३१ ॥ ^{३२}तया
 सदसद्रूपया । विज्ञानेन विजृम्भितः । विज्ञानेनैव सम्पूर्णः ॥ ३२ ॥
^{३३}तद्वृणानेव भुङ्क्ते न दोषान् । 'सर्वत्र सारमुदेवो नासारं स कदाचने'ति
 वामनपुराणे । अनशन्नित्यनुमापेक्षया परवशत्वापेक्षया कृप्यपेक्षया
 च । 'अकृप्या च स्वतन्त्रत्वादशुभस्य च वर्जनात् । अभोक्ता शुभ-
 भोक्तृत्वाद्भोक्तेत्येव च तं विदुः । अन्युनानधिकत्वाच्च पूर्णस्नानन्द-
 भोजनात् । विरागाच्च परस्यास्य भोक्तृत्वप्रतिषेधनमि'ति स्कान्दे ॥
 ॥ ३४ ॥ इति प्रथमस्कन्धतात्पर्यं द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः

'व्यक्त्यपेक्षया जगृह इति । तथा हि तन्त्रभागवते । 'अहेय-
 मनुपादेयं यद्रूपं नित्यमव्ययम् । स एवापेक्ष्य रूपाणां व्यक्तिमेव
 स्युः ॥ २४ ॥ पार्थिवाद्वायुणे धूमस्तस्मादस्मिन्वर्धनीमयः । तमस्तस्य
 रजस्तस्मात्सत्त्वं यद्गृहदर्शनम् ॥ २५ ॥ मुमुक्षुवो बोरूपान् हित्वा भूत-
 पतीन्वयः । नारायणकलाः ज्ञान्ताः भजन्ति ह्यनसूयवः ॥ २७ ॥ रजस्तमः
 प्रकृतयः समशीलान् भजन्ति वै । पितृभूतप्रजेशादीन् श्रियैर्ध्वयप्रजे-
 प्तवः ॥ २८ ॥ स एवेदं सत्त्वजग्मे भगवान् आत्ममायया । सदसद्रूपया
 वासो गुणमय्याऽगुणो विभुः ॥ ३१ ॥ तथा विलसितेध्वेषु गुणेषु
 गुणवानिव । अन्तः प्रविष्ट आभाति विज्ञानेन विजृम्भितः ॥ ३२ ॥
 असौ गुणमयैर्भावैः भूतमुष्मेन्द्रियात्मभिः । स्वनिर्मितेषु निविष्टो भुङ्क्ते
 भूतेषु तद्वृणान् ॥ ३४ ॥

तृतीयोऽध्यायः

सुत उवाच—जगृहे पौरुषं रूपं भगवान्महदादिभिः । सम्भूतं

जनार्दनः । अगृह्णाजसृजचेति कृष्णरामादिकां तनुम् । पश्यते भगवा-
 नीशो मूढबुद्धिव्यपेक्षया । तमसा ह्युपगूढस्य यत्तमः पानमीशितुः ।
 एतत्पुरुषरूपस्य ग्रहणं समुदीर्यते । कृष्णरामादिरूपाणां लोकव्यक्ति-
 मपेक्ष्ये'ति । महदादिभिः सम्भूतं अन्तर्गतमहदादि । न महदादि-
 शरीरम् । 'यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवन्ती'ति श्रुतिः । 'यत्किञ्चि-
 दिह लोके वै देहबद्धं विद्यां पते । सर्वं पञ्चभिराविष्टं भूतेशीश्वरबुद्धिजैः ।
 ईश्वरो हि महद्भूतं प्रभुनारायणो विराट् । भूतान्तरात्मा विज्ञेयः समुणो
 निर्गुणोऽपि च । भूतप्रलयमव्यक्तं शुश्रूषुर्नृपमत्तमे'ति मोक्षधर्मे ।
 'नासीदहो न रात्रिरासीन्नासदासीत्तन्महद्वस्तदाऽभवद्विश्वरूपं सा विश्व-
 रूपस्य रजनी'ति बाल्यव्ययुतिः । 'न तस्य प्राकृता भूतिर्मासमेदोऽस्थि-
 सम्भवा । न योगित्वादीधरत्वात्सत्यरूपोऽच्युतो विभुरि'ति वाराहे ।
 'सर्वे नित्याः शाश्वताश्च देहास्तस्य परात्मनः । हानोपादानरहिता नैव
 प्रकृतिजाः क्वचित् । परमानन्दसन्दोहा ज्ञानमात्राश्च सर्वशः । सर्वे
 सर्वगुणैः पूर्णाः सर्वे भेदविर्वर्जिताः । अन्युनानधिकाश्चैव गुणैः सर्वैश्च
 सर्वतः । देहिदेहभिदा चैव नेश्वरं विद्यते क्वचित् । तस्त्रीकारादि-
 शब्दस्तु हस्तस्त्रीकारवत्समृतः । वैलक्षण्याच्च वा तत्र ज्ञानमात्रार्थमीरितम् ।
 केवलैर्ध्वयसंयोगादीश्वरः प्रकृतेः परः । जातो गतस्त्विदं रूपं तदित्यादि
 व्यवक्ष्यत'इति महावाराहे । 'एकमेवाद्वितीयं' 'नेह नानाऽस्ति किञ्चन' ।
 'एवं धमान्पृथक्परवर्चि'त्यादि च । तस्वैवास्पृष्टत्वाच्चैर्ध्वययोगात् ।
 तथा च कौर्मै । 'अस्पृष्टश्चानुश्रुतश्चैव स्पृष्टोऽनुश्रुतश्चैव सर्वतः । अवर्णः
 सर्वतः प्रोक्तः श्यामो रक्तान्तलोचनः । ऐश्वर्ययोगान्भगवान्विरुद्धार्थो-
 ऽभिधीयते । तथापि दोषाः परमे नैवाहायाः कथञ्चन । गुणा विरुद्धा
 अपि तु समाहायाश्च सर्वत'इति ॥ विष्णुधर्मोत्तरे च 'गुणाः सर्वेऽपि
 पुण्यन्ते ह्यैश्वर्यात्पुरुषोत्तमे । दोषाः कथञ्चिन्नैवात्र युज्यन्ते परमो हि
 सः । गुणदोषौ माययैव केचिदाहुरपण्डिताः । न तत्र माया मायावी

तदीयौ तौ कुतो हतः । तस्मान्न मायया सर्वं सर्वमैश्वर्यसम्भवम् ।
अमायो हीधरो यस्मात्तस्मात् परमं विदुरि'ति ॥ १ ॥ 'यस्यावयव-
संस्थानैः । 'नाभ्या आसीदन्तरिक्षमि'त्यादि । सत्त्वं साधुगुणम् ।
ज्ञानबलरूपं वा । 'बलज्ञानसमाहारः सत्त्वमित्यभिधीयत'इति भास्वये ॥
॥ ३ ॥ 'निधानम् । अत्रंकीभवन्त्यन्त इति । अंशांशेन सामर्थ्यैक-
देशेन । ब्राह्मे च 'यच्छतस्रैकांशसम्भूतं जगदेतच्चराचरमि'ति ॥ ५ ॥
'कुमारी नाम भगवान्स्वयं स्वस्मादजायत । दिदेश ब्रह्मणे ब्रह्म
ब्रह्मचर्यं स्थितो विभुः । यस्मात्सन्तकुमारश्च ब्रह्मचर्यमपालयत् । यः
व्याणोः स्थाणुतां प्रादाद्भगवानव्ययो हरिरि'ति ब्राह्मे ॥ ६ ॥
'अवतारस्तृतीयोऽस्य देवर्षिः प्रथितो दिवि । महिदासस्त्वैतरेयो यस्तन्त्रं
नारदेऽबददि'ति च ॥ ८ ॥ 'धर्मकलासर्गः धर्मे स्वांशावतारः । लोक-
दृष्ट्याऽत्मशमोपेतम् ॥ ९ ॥ तन्त्रं 'साङ्ख्यं वेदानुसारि । पात्रे च
'कपिलो वासुदेवाख्यस्तन्त्रं साङ्ख्यं जगाद ह । ब्रह्मादिभ्यश्च देवेभ्यो
भृग्यादिभ्यस्तथैव च । तथैवासुरये सर्ववेदाथैरुपबृंहितम् ॥ सर्ववेद-
विरुद्धं च कपिलोऽन्यो जगाद ह । सांख्यमासुरयेऽन्यस्मै कुतर्केपरि-
बृंहितमि'ति ॥ १० ॥ 'आन्वीक्षिकी तत्त्वविद्याम् । 'आन्वीक्षिकी
कुतर्काख्या तथैवान्वीक्षिकी परे'ति भास्वये ॥ ११ ॥ 'पृथुशरीराविष्टं
पोडशकलमादौ लोकांसृष्टया ॥ १ ॥ यस्यावयवसंस्थानैः कल्पितो
लोकविस्तारः । तद्वै भगवतो रूपं विशुद्धं सत्यमुज्जितम् ॥ ३ ॥ पत-
नान्नायतारणार्ण निधानं बीजमव्ययम् । यस्यांशांशिन सुख्यमो वैवर्तियेक
वपुश्च ॥ ५ ॥ स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमास्थितः । चचार
दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यमखण्डितम् ॥ ६ ॥ तृतीयस्तृपिसर्गं वै वैचरित्वमुपेत्य
सः । तन्त्रं सत्त्वतमाचष्ट मैत्रकम्ये कर्मणां यतः ॥ ८ ॥ तुयं धर्मकला-
सर्गो नानातारणवृषी । भूत्वाऽऽत्मोपशमोपेतमकरोदुश्चरं तपः ॥ ९ ॥
पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविक्षुम् । प्रोवाचसुरये साङ्ख्यं
तत्त्वप्रामाविनिर्णयम् ॥ १० ॥ पञ्चमश्चैतान्यत्वं वृतः प्रतोऽनुसूयण ।
आन्वीक्षिकीमलर्काय गृह्णादविभ्य ऊचिवान् ॥ ११ ॥ कश्चिद्विचारितो

रूपम् । 'आविवेश पृथुं देवः शङ्खी चक्री चतुर्भुज'इति पात्रे । उग्र
इच्छायाम् । सत्यकामः ॥ १४ ॥ 'रामात्पूर्वमप्यस्ति व्यासावतारः ।
'तृतीयं युगमारभ्य व्यासो बहुषु जज्ञिवानि'ति कौर्म ॥ २१ ॥
'आवेशो बलभद्रे । 'शङ्खचक्रभृदशिशः श्वेतवर्णो महाभुजः । आविष्टः
श्वेतकेशात्मा शेषांशं रोहिणीसुतमि'ति महावाराहे ॥ २३ ॥ 'मोहनार्थं
दानतानां बालरूपं पथि स्थितम् । पुत्रं तं कल्पयामास मूढबुद्धिर्जिनः
स्वयम् । ततः सम्मोहयामास जिनाद्यानसुरांशकान् । भगवान्वाग्भि-
रुवाभिरहिंसावाचिभिर्हरिरि'ति ब्रह्माण्डे ॥ २४ ॥ 'विदासिनः उन्नतात्
भिन्नाडा । 'त्रिविधाः पुरुषा लोके नीचमध्यविदासिनः' इति ब्राह्मे ।
'चतुर्धा वर्णरूपेण जगदेतद्विदासितमि'ति च ॥ २६ ॥ 'एते प्रोक्ता
भवताराः । मूलरूपी कृष्णः स्वयमेव । 'जीवास्तत्प्रतिबिम्बांशा
वराहाद्याः स्वयं हरिः । दृश्यते बहुधा विष्णुरैश्वर्यादिक एव त्वि'ति
मत्सर्ववर्ते ॥ २८ ॥ 'एतज्जडरूपम् । 'नारायणवराहाद्याः परमं रूप-
मीशितुः । जैवं तु प्रतिबिम्बाख्यं जडमारोपितं हरेः । एवं हि त्रिविधं
तस्य रूपं विष्णोर्महात्मन'इति पात्रे ॥ ३० ॥ 'दृश्यत्वं जडरूपत्वम् ।
'अविज्ञाय परं देहमातन्दात्मानमव्ययम् । आरोपयन्ति जनिमत्यञ्ज-
मेजे नचमं पार्थिवं वपुः । दुग्धजामोघधीर्विप्रास्तेमायं च उशन्तमः ॥ १४ ॥
ततः सप्तदशे जाता सत्यवत्या पराशरात् । चक्रे वेदतरोः शास्त्रा हृष्टा
वंतोऽल्पमेधसः ॥ २१ ॥ पक्षीमचिरो विशतिमे वृष्णिषु प्राप्य जन्मनी ।
रामकृष्णाविति भुवो भगवान्तरहद्भ्रमम् ॥ २३ ॥ ततः कलौ सम्प्रवृत्ते
सम्मोहाय सुरद्विषाम् । बुद्धौ नः स्या जिनसुतः कीकटेयु भविष्यति ॥ २४ ॥
अवतारा इत्येवमेवा हरेः सत्यनिवेदिताम् । यथा चिदासिनः कुल्याः
सरसः स्युः सहस्रशः ॥ २६ ॥ एते स्वांशकलाः पुंश्च कृष्णस्तु भगवान्
स्वयम् । इन्द्रादिव्याकुलं लोकं मृडयन्ति युगे युगे ॥ २८ ॥ पतद्रूपे
भवतो ह्यरूपस्य चिदात्मनः । मायागुणैर्विचिन्तितं महदादिमिरात्मनि ॥
॥ ३० ॥ यथा नभसि मेघौघा रेणुर्वा पार्थिवोऽनिले । एवं द्रष्टरि
दृश्यत्वमारोपितमबुद्धिभिः ॥ ३१ ॥ अतः परं यदव्यक्तमव्यूहगुण-

भूतात्मकं जडमि'ति स्कान्दे ॥३१॥ ^{३२}अतः परं जडेश्वरयोः परम् ।
अच्युतगुणवृंहितं अनादिकाले कदाचिदप्यनपगतसत्त्वादिसुणवृंहितम् ।
अट्टाश्रुतवस्तुत्वात्पुनर्भवः ॥ ३२ ॥ ^{३३}अविद्यया जीवकृते परमेश्वरे
प्रतिषिद्धे इति ब्रह्मदर्शनम् ॥३३॥ ^{३४}विशारदः परमेश्वरः । तन्मति-
माया । यदा नैनं शोचयामीत्युपरता तदा सम्पन्न एव ॥ ३४ ॥
^{३५}अप्रयत्नात्स्वतन्त्रत्वात्फलानां च विवर्जनात् । क्रियायाश्च स्वरूपत्वा-
दकर्तेति च तं विदुः । कर्तृत्वं भ्रान्तिजं प्रादुरतस्तत्त्वविदो जनाः ।
ऐश्वर्यजं तु कर्तृत्वं सम्यक्तत्त्ववेदिन'इति पात्रे ॥ ३५ ॥ ^{३६}धर्मः
कं शरणं गत इत्यस्य तमेव व्यासरूपिणमिति परिहार उच्यते इदं
भागवतमित्यादिना ॥ ४० ॥ इति प्रथमस्कन्धतात्पर्ये तृतीयोऽ-
ध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः

^१निर्विकल्पकः । मदीयं तदीयमिति भेदसपहाय सर्वमीश्वरा-
धीनमिति विज्ञाप स्थितः । 'साम्यमीश्वररूपेषु सर्वत्र तदधीनताम् ।
पश्यति ज्ञानसम्पत्त्या विनिद्रो यः स योगविदि'ति ब्राल्ले ॥४॥ ^३तृतीये

वृंहितम् । अट्टाश्रुतवस्तुत्वात्सजीवो यः पुनर्भवः ॥ ३२ ॥ यत्रैवे
सर्वसद्रूपे प्रतिषिद्धे स्वसंचिदा । अविद्यात्मनिकृते इति तद्ब्रह्मदर्शनम् ॥
॥ ३३ ॥ यद्येवोपरता वैद्यी माया वैशारदी मतिः । सम्पन्न पदेति विदु-
र्महिम्नि स्वे महीयते ॥ ३४ ॥ एवं जन्मानि कर्माणि ह्यनुज्जनस्य च ।
वर्णयन्ति स्म कवयो वेदगुह्यानि हृत्यते ॥ ३५ ॥ इदं भागवतं नाम पुराणं
ब्रह्मसम्मितम् । उत्तमश्लोकचरितं चकार भगवानुपनिः ॥ ४० ॥

चतुर्थोऽध्यायः

तस्य पुत्रो महायोगी समदहं निर्विकल्पकः । सकाशं मतिरुचिद्रो
गृहो मूढ इवेत्येते ॥ ४ ॥ सूत उवाच ॥ द्वापरे समनुप्राप्ते तृतीये युग-

द्वापरे युगे पर्यवसाने प्राप्ते सति ॥ १३ ॥ ^{१४-१७}नित्यज्ञानस्य चिदृष्टि-
लोकदृष्टिव्यपेक्षया । सर्वज्ञोऽप्यज्ञवद्देवः सर्वज्ञकिरशक्तवत् । प्रत्यापयति
लोकानामज्ञानं मोहनाय चे'ति कौर्मै ॥ १४-१७ ॥ ^{२१}भारतं ब्राह्मणा-
दीनां वेदार्थपरिवित्तये । त एव वेदास्त्वन्वेपां नतं तत्कसचित्मुख-
मि'ति स्कान्दे ॥ २४ ॥ ^{२५}अतोपोऽनलम्युद्धिः । 'श्रुत्वा कथां न
तुष्पामि हरेरद्भुतकर्मण'इति मात्स्ये ॥ २५ ॥ ^{२६}अप्रसादश्च स एव ।
'कः प्राप्नो भवेदिव्यां कथां मृष्वन्हरेः परामि'ति च ॥ २६ ॥
^{२७}आचारापेक्षया धृतव्रतत्वादि परिपूर्णस्य ॥ २७, २८ ॥ ^{२९}देहः
देहरूपः । आत्मना विभुः स्वत एव व्याप्तः । 'तस्य सर्वावतारेषु न
विशेषोऽस्ति कश्चन । देहदेहिबिमेदश्च न परे विद्यते क्वचित् । सर्व-
श्वतारा व्याप्ताश्च सर्वे सूक्ष्माश्च तत्त्वतः । ऐश्वर्ययोगाद्भगवान् क्रीडत्येवं
जनार्दन' इति महासंहितायाम् । अवतारप्रयोजनासम्पत्त्याऽसम्पन्न इव ।
ब्रह्मवर्चसपुत्तानामुत्तमः ॥ २९ ॥ ^{३०}पुनरपेक्षितत्वाच्च प्रायेण निरूपिताः ।

पर्यये । जातः पराशराद्योमी वासव्यां कलया हरेः ॥ १३ ॥ स कदाचि-
त्सरस्वत्या उपस्पृश्य जलं शुचिः । विविक्त पक्ष आसीत् उदिते रवि-
प्रपञ्चले ॥ १४ ॥ परावरङ्गः स ऋषिः कालेनाव्यकरहसा । युगधर्म-
व्यतिकरं प्राप्तं भुवि युगे युगे ॥ १५ ॥ श्रौतिकानां च भाषाणां शक्तिदासं
च तत्कृतम् । अथर्द्धधाताक्षिः सन्वान् पुमैधान् हसितायुषः ॥ १६ ॥
तुर्मंगाश्च जनान् वीक्ष्य मुनिर्विव्येत चक्षुषा । सर्वधर्माध्रमाणां यदध्वौ
निर्मममोचदहं ॥ १७ ॥ श्रीशुद्धिजगद्गुणो जयति न श्रुतिमोचरा । कर्म
धेयसि मृदानां श्रेय एवं भवेदिह । इति भारतमाच्यवानं कृपया मुनिना
कृतम् ॥ २४ ॥ एवं प्रवृत्तस्य सदा भूतानां श्रेयसि द्विजाः । सर्वात्मने-
वाऽपि यदा नातुष्यद्द्वयं ततः ॥ २५ ॥ नातिप्रसन्नहृदयः सरस्वत्यास्तटे
गुह्यौ । वितर्कयन् विविक्तस्य इवं प्रोवाच धर्मवित् ॥ २६ ॥ धृतव्रतेन
हि सया छन्दांसि गुरवोऽज्ञयः । भानिता निर्व्यलीकेन गृहीते जानु-
तालेनम् ॥ २७ ॥ भारतव्यपदेशेन ह्याप्तार्यः प्रदर्शितः । इदमेते
पक्षधर्मा हि श्रीशुद्धादिभिरप्युत ॥ २८ ॥ अथापि वत मे देहो ह्यात्मा-
व्यात्मना विभुः । असम्पन्न इवाभाति ब्रह्मवर्चस्विसत्तमः ॥ २९ ॥ किं

‘यथा तु भारते देवो न तथाऽप्येषु केषुचित् । उच्यते न तथापीशं
जानन्त्यज्ञा जनार्दनमि’ति स्कान्दे ॥ ३० ॥ ^{११}‘खेदोऽजलम्बुद्धिः ।
‘अतुष्टिरप्रसादश्च खेदोऽतृप्तिस्तथैव च । अनलत्वं वदन्त्येते सर्वे पर्याय-
वाचका’ इति ब्राह्मे । मन्यमानस्य स्वेच्छया ॥ ३१ ॥ इति प्रथम-
तात्पर्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः

‘शरीरमानसयोरभेदादुभयथापि युज्यते । स्वतन्त्रत्वादात्मनैव
ह्यलम्बुद्धिः ॥ २ ॥ ‘शोचसि प्रकाशयसि । ‘अजसेण शोचिषा
शोशुचान’ इति हि श्रुतिः ॥ ४ ॥ ^{१२}‘ज्ञानशक्तिस्वरूपोऽपि ह्यज्ञाशक्तं
वदेद्भरिः । अज्ञानां मोहनायेकस्तेन मुह्यन्ति मोहिता’ इति पात्रे ॥
॥ ५ ॥ ^{१३}‘धर्मादीनामल्पकथनेन पूर्तिः । न वासुदेवमहिम्नोऽति-
कथितस्यापि ॥ ९ ॥ ^{१४}‘वायसं तीर्थं वयोमात्रानुजीवि शास्त्रम् ॥ १० ॥
^{१५}‘परोक्षज्ञानं न योगते । अपरोक्षज्ञानं न भक्त्या धिनोत्पद्यते । ‘यस्य
वा भागवता धर्मा न प्रयेण निरूपिताः । प्रियाः परमहंसानां त एव
ह्यच्युतप्रियाः ॥ ३० ॥ तस्यैव खिलमात्मानं मन्यमानस्य खिद्यतः ।
रुण्यस्य नारदोऽभ्यागादाश्रमं प्रागुदाहृतम् ॥ ३१ ॥

पञ्चमोऽध्यायः

नारद उवाच ॥ पाराशर्य महाभाग भवतः कश्चिदात्मना । परितुष्यति
शरीर आत्मा मानस एव वा ॥ २ ॥ जिज्ञासितमधीतं च ब्रह्म यत्त-
त्सनातनम् । तथापि शोचस्यात्मानमकृतार्थं इव प्रभो ॥ ४ ॥ व्यास
उवाच ॥ अस्यैव मे सर्वमिदं न्यथोक्तं तथापि नात्मा परितुष्यते मे ।
तन्मूलमन्यक्तमगाधबोधं पृच्छामहे त्वाऽत्मभवत्तममृतम् ॥ ५ ॥ यथा
धर्मादयो ह्यर्पा मुनिवर्गानुकीर्तिताः । न तथा वासुदेवस्य महिमा ह्यनु-
वर्णिता ॥ ९ ॥ न यद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो जगत्प्रवित्रं न गृणीत कर्हिचित् ।
तद्वायसं तीर्थमुदाति मानसा न यत्र हंसा न्यपतत् मिमङ्क्षुः ॥ १० ॥
नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम् । कुतः पुनः

देवे परा भक्तिः’ । ‘यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः’ । ‘यद्वासुदेवशरणा
विदुरञ्जसैव’त्यादेः ॥ १२ ॥ ^{१३}‘शुचिश्चवाः विष्णुः । समाधिना
समाधिभाषया । स्मरणं ग्रन्थकृतिः । स्मरन्ति चेत्यादेः ॥ १३ ॥
^{१४}‘प्रवृत्तिधर्मकृते ॥ १५ ॥ ^{१५}‘अनन्तपारस्य विभोः सकाशाद्यत्सुखम् ॥
॥ १६ ॥ ^{१६}‘इतरोऽपि भगवान्विश्वमिव । स्वातन्त्र्यात् ॥ २० ॥
^{१७}‘मयि स्थिते ब्रह्मणि स्वीयतामब्रवीत्तुष्टरेच्छया परिकल्पितम् ॥ २७ ॥
^{१८}‘त्वमीश्वरोऽपि ॥ ४० ॥ इति प्रथमतात्पर्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः

^{१९}‘मृगयाजीविनां खेटो वाटी पुष्पोपजीविनाम् । ग्रामो बहु-
जनाकीर्णो राजराजाश्रयं पुरम् । जलस्थलमतिस्फीतं पत्तनं कीर्त्यते

प्रशब्दभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म यदप्यकारणम् ॥ १२ ॥ अतो महाभाग
भवानमोघदहं शुचिश्चवाः स्मरन्तो धृतवतः । उरुक्रमस्याखिलवन्ध-
मुक्तये समाधिनाऽनुस्मर यद्विचेष्टितम् ॥ १३ ॥ शुश्रूषितं धर्मकृतेऽनु-
शासनं स्वभावरक्तस्य महान् व्यतिक्रमः । यद्वाक्यतो धर्म इतीतरः
स्थितो न मन्यते तस्य निवारणं जनः ॥ १५ ॥ विचक्षणोऽस्याहंति
वेदितुं विमोहान्तंशरस्य निवृत्तितः सुखम् । प्रवृत्तमानस्य गुणैरजागम-
स्ततो भवान् वर्धय वेष्टितं विभोः ॥ १६ ॥ इदं हि विश्वं भगवान्विवेतरं
यतो जगत्स्थाननिरोधसम्भवः । तद्वि स्वयं वेद भवांस्तथाऽपि श्रदेव-
मात्रं भवतः प्रदर्शितम् ॥ २० ॥ तस्मिन्तदा लब्धरुचेर्महासुने प्रियधर्मस्य-
कलित मतिर्मम । यथाऽहमेतत्सदसन् स्वमायया पश्ये मयि ब्रह्मणि
कल्पितं परे ॥ २७ ॥ त्वमप्यदभ्रश्रुत विभुतं विभोः समाप्यते येन विदां
पुभुन्सितम् । प्रक्याहि दुःखैर्मुहुर्दितात्मनां संक्षेपानिर्वर्णमुदाति
भाव्यथा ॥ ४० ॥

षष्ठोऽध्यायः

स्फीतान् जनपदांस्तत्र पुरप्रागवगाकरान् । खेटान् पट्टनवाटीश्च

पुरं जनपदं चेति सप्त प्रणिधयः स्मृता इति ब्राह्मे ॥ ४ ॥ ^{२०}पालना-
नुग्रहजनान् गौणेषु संस्थितो हरिः । करोत्यसौ बहिःसंस्थो न
करोतीव निर्गुण इति पाद्ये । अतो नानुरूपानुरूपश्च ॥ २० ॥
^{२१}सत्त्वादिशक्तिषु ॥ २२ ॥ ^{२३}श्रीर्भूदुर्गेति या भिन्ना जीवमाया
महात्मनः । आत्ममाया तदिच्छा सा गुणमाया जडात्मिकेति
महासंहितायाम् ॥ अप्रसिद्धेस्तद्वृणानामनामासौ प्रकीर्तितः । अप्राकृतत्वा-
द्रूपस्याप्यरूपोऽसावुदीर्यत इति वासुदेवाध्यात्मे ॥ २३ ॥ ^{२४}सात्विकाना-
मनुग्राहकः । 'अगुणोऽपि परो देवो ह्यनुगृह्णाति सात्विकान् । देवास्तु
मानवान्मध्यानुपेक्ष्य क्लेशयतेऽसुरानि'ति ब्रह्मदर्शने । 'सात्वतः सात्विक-
त्वेहात्मत्वो ह्यनन्दरूपत इति ब्रह्मवैवर्ते । 'धारकत्वाद्वर्मरूपो ह्यैश्यादे-
र्भगो ह्यसौ । सत्यमानन्दरूपत्वादतो ज्ञानस्वरूपतः । यशो ह्यलं
प्रसिद्धत्वादया हि करुणाकर' इति तन्त्रभाष्ये । एवंविधगुणस्वरूपाणि
रूपाणि दधद्गुणयुगे ॥ २६ ॥ ^{३१}अग्निपुत्रा महात्मानस्तपसा स्वीत्व-
मापिरे । भर्तारं च जगदीनि वासुदेवमजं विष्णुमिति महाकौर्म ॥
॥ ३१ ॥ ^{३३}स्नेहमात्रात् ॥ ३३ ॥ ^{३४}गविष्ट आदित्यः । 'असौ वाव

शशाल गामिन्द्र इवाजिताश्रयः प्रणिध्यात्तामनुजानुवर्तितः ॥ ४ ॥
अश्रयन्ताशिषः सत्यास्तत्र तत्र द्विजेरिताः । नानुरूपानुरूपश्च निर्गुणस्य
गुणात्मनः ॥ २० ॥ स वै किलायं पुरुषः पुरातनो य एक आसीद्विशेष
आत्मनि । अग्रे गुणेभ्यो जगदात्मानांश्वरे निमीलिततामा निशि सुप्त-
शक्तिषु ॥ २२ ॥ स एव भूयो निजवीर्यचोदितां स्वजीवमायां प्रकृतिं
लिख्यतीम् । अनामरूपात्मनि रूपनामनी विधित्तमानोऽनुसस्तार
शालिकृत् ॥ २३ ॥ यदा ह्यधर्मेण तमोऽधिका नृपा जीवन्ति तत्रैव हि सात्वतः
किल । धर्मे भगो सत्यमृतं द्यां यशो भवाय रूपाणि दधद्गुणयुगे ॥ २६ ॥
एताः पुरा स्वीत्वमवाप्तये समं निरस्तशोकं बत साधु कुर्वते । यासां
गृहात्पुष्करलोचनः पतिर्न जातपैत्याकृतिमिहंदि स्पृशन् ॥ ३१ ॥ अजातशत्रुः
पृथ्वा गोपीयाय मधुक्षिपः । परेभ्यः शक्तिः स्नेहात्प्रायुक्क चतुरङ्गि-
णीम् ॥ ३३ ॥ तत्र तत्र च तत्रत्यैर्हरिः प्रत्युच्यतेऽर्हणः । सायं मेजे दिशं

गविष्टोऽप्युदेत्यस्वस्तमेतीति माध्यन्दिनायनश्रुतिः ॥ ३७ ॥ ^{१६}कुरुणां
मधूनां च नः ॥ ४६ ॥ ^{१७}तदाश्रया बुद्धिः । तज्ज्ञानिनामपि प्रकृति-
स्थानां न तत्सङ्गः किमु तस्येति व्यत्यासदृष्टान्तः । 'व्यत्यासोऽनन्तर-
धैव प्रसिद्धो भूत एव च । सर्वसाधारणिकश्चेति दृष्टान्तः पञ्चधा
स्मृत' इति ब्राह्मे ॥ ७५ ॥ ^{१८}मतयो यथा यथामति मेनिरे ॥ ७६ ॥
इति प्रथमतात्पर्ये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः

^{१९}रामो दाशरथिर्यथा अधिकदृष्टान्तः । 'ऊर्णनाभ्यादिको-
विष्णोर्विष्णुर्विष्णोस्तथैव च । विष्णुर्जीवस्य दृष्टान्ता ऊनसाम्याधिकाः
क्रमादि'ति ब्राह्मे ॥ १९ ॥ ^{२०}पूरयन्ति दिशः सोमं देवा गावः
सस्वती'ति गारुडे ॥ ३१ ॥ इति प्रथमतात्पर्ये एकादशोऽध्यायः ॥
॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः

^{२१}तत्प्राणे प्रपन्न उदतिष्ठति'ति श्रुतिः ॥ ५ ॥ ^{२२}यदुकुलक्षय-

पञ्चाङ्गविष्टो गां गतस्तदा ॥ ३७ ॥ यद्यन्मुजाक्षान्ति माधवो भवान्
कुरुन् मधून् वाध सुहृदिदक्षया । तत्राव्यकोटिप्रतिमः क्षणो भवेद्रवे-
विनाऽक्षयमिह नस्तवाच्युत ॥ ४६ ॥ यत्तदीशनमीशस्य प्रकृतिस्थोपि
तद्वृणः । न युज्यते सदाऽऽत्मस्यैः यथा बुद्धिस्तदाश्रया ॥ ७५ ॥ तं मेनिरे
गवा मृदाः स्त्रैण चानुव्रतं हरिः । अप्रमाणविदो भर्तुरीश्वरं मतयो
यथा ॥ ७६ ॥

एकादशोऽध्यायः

आङ्गणाः ऊचुः ॥ प्रार्थं प्रजाविता साक्षादिदवाकुरिव मानवः ।
गङ्गापथः सत्यसन्धश्च रामो दाशरथिर्यथा ॥ १९ ॥ स राजपुत्रो वृधुध
आशु शुक्ल इवोद्वपः । आपूर्यमाणः पितृभिः काष्ठाभिरिव सोऽन्वहम् ॥ ३१ ॥

द्वादशोऽध्यायः

प्रत्युज्जग्मुः प्रहर्षेण प्राणास्तन्व इवागतान् । अभिसङ्गन्ध विधिव-

मेभ्यत् । 'शार्पं श्रुत्वा ब्राह्मणानामुद्धवः खिन्नमानसः । उदासीनं तथा
कृष्णमिव सुप्रीतमेव च ॥ न शिष्यमाणं स्वकुलं स्वर्गियासुं च केशवम् ।
ज्ञात्वा पप्रच्छ भगवत्स्वरूपं तमुपह्वरे ॥ मैत्रेयोऽपि तदैवागाजिज्ञासु-
स्तत्त्वमुत्तमम् । तयोरदात्स भगवान् ज्ञानं निर्मलमञ्जसा ॥ षड्विंश-
द्वत्सरात्पूर्वं स्वर्गतेः पुरुषोत्तमः । प्रेषयामास च हरिरुद्धवं बदरीमनु ॥
कलापग्राभिर्णा वक्तुमेतत्तत्त्वमशेषतः । विदुरं तीर्थयात्रास्यमन्तराले स
उद्धवः ॥ दृष्ट्वा नशिष्यमाणं च कुलं जिगमिषुं हरिम् । कथयित्वा
बदर्या च कलापग्रामवासिनाम् ॥ प्रोच्य तत्त्वमशेषेण वासुदेवमुखो-
द्गतम् । षड्विंशद्वर्षगमने पुनरागतिमात्मनः ॥ तेषामुत्त्वा पुनः कृष्ण-
सन्निधौ विचचार ह । मैत्रेयो विदुरायैतदुचिवाङ्कृष्णचोदितः ॥
विदुरः पाण्डवानां च विना यदुविनाशनम् । षट्त्रिंशद्वर्षतः पूर्वं
ज्ञात्वाऽप्यप्रियमेव तत् ॥ नावोचद्विदुरो धीर्मास्तस्मान्नाप्रियमावदेदि'ति
पात्रे ॥ 'तावच्छासश्चिन्तिमेकचक्रामेकातपत्रामजितेन पार्थ' इति
चोपरि ॥ 'विदुरं चागतं पुनरि'ति च । भारते चैकविंशद्वर्षात्पूर्वं
विदुरस्य युधिष्ठिरमात्र उक्तः ॥ १२ ॥ ^{१९}योर्ष्यमा दण्डमभिभ्रत्स
वर्षशतं यावच्छृङ्खलं बभार । 'न देवानां न देवीनां सामस्त्वेन जनि-
र्भुवि । अंशंशेनैव जायन्ते सर्वे त्वाजानजादयः' ॥ १५ ॥ ^{२०}संहता
भगवान्विष्णुः काल इत्यभिधीयते । अथवा गुणसर्वस्वं कालशब्दो
व्यनक्ति ही'ति स्कान्दे ॥ २० ॥ ^{२१}स्वैरज्ञातगतिः विविक्तगतिः ॥ २८ ॥
^{३१}पितरौ कुन्तीधृतराष्ट्रौ । न चापश्यत् । तस्य मनसि तेषां विपद्भावो

परिष्वङ्गाभिवन्दनः ॥ ५ ॥ इत्युक्तो धर्मराजेन सर्वं तत्समवर्णयत् ।
यथानुभूतं भ्रमता विना यदुकुलक्षपम् ॥ १२ ॥ अचिद्वदर्यमा दण्डं
यथाघमवकारिषु । यावद्भारं शृङ्खलं शापाद्वर्षशतं यमः ॥ १५ ॥
प्रतिक्रिया न यस्येह कुतश्चित्कहिंचित्प्रभो । स एष भगवान् कालः सर्वेषां
नः समागतः ॥ २० ॥ अथोदीचीं दिशं यातु स्वैरज्ञातगतिर्मवान् । इतो-
ऽर्वाक् प्रायशः कालः पुंसां गुणविकर्षणः ॥ २८ ॥ अज्ञातशत्रुः कृतमेवो

बभूव । अन्यथा महाभारतविरोधात् । स्कान्दे च । 'भीमसन्तजितो
राज्ञस्त्वनुज्ञां प्राप्य यत्नतः । धृतराष्ट्रो वनेवासमकरोद्वत्सरत्रयम् ।
विदुरस्तद्विद्वत्प्राप्तमागतेषु वनं पुरा । पाण्डवेषु तु राजानं प्रविश्यैकत्व-
मागतः । ततो दावाग्निना दग्धं धृतराष्ट्रं च सौबलीम् । श्रुत्वा कुन्तीं
च चिन्तां ते प्रापुः पाण्डुमुतास्तदा ॥ तास्तदा नारदो विद्वान् शमया-
माम धर्मवित् । उत्तवोत्तमां गतिं तेषां निर्घां तात्कालिकीं तथे'त्यादि ॥
॥ ३१ ॥ ^{३२}ब्रह्माण्डे च । 'धृतराष्ट्रे मृते सुतः सञ्जयः पाण्डुसुतवे । गतिं
अर्शम कुन्त्याश्च गान्धारीधृतराष्ट्रयोरि'त्यादि ॥ पितृव्योऽपि धृतराष्ट्र
एव । द्विरुक्तिस्तात्पर्यार्थी । 'यत्राधिकं तत्परता बहुवारमपि ध्रुवम् ।
पश्यन्ति महाप्राज्ञा लोकवेदानुसारत'इति ब्रह्मार्क ॥ ३२ ॥ ^{३३}पितृव्यौ
गान्धारीधृतराष्ट्रौ ॥ ३४ ॥ ^{३४}मुपितोऽस्मीति प्रलापः ॥ ३७ ॥ क
'भतावित्यदृष्टपक्षेया ॥ ४० ॥ ^{३५}अपरिहार्यवादशोच्याः ॥ ४४ ॥
^{३६}भगवन्काले सह आत्रा ॥ ५१ ॥ ^{३७}आस्त इत्याद्यतीतार्थे । 'स एष
तर्ह्यप्यास्त आसनं पार्थिवोचितमि'त्यादिवत् । 'सुमिहपग्रहलिङ्गनराणां
कालहलचस्वरकर्तृपडां च । व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेपां सोऽपि च

हुताग्निविप्राघ्नत्वा तिलगोवस्त्रकर्मः । गृहं प्रविष्टो गुरुवन्दनाय न
चापश्यत् पितरौ सौबलीं च ॥ ३१ ॥ तत्र संजयमासीनं पप्रच्छोद्वि-
स्तानसः गावङ्गणं क नस्तातो वृद्धो हीनश्च नेत्रयोः । अम्बा वा हत-
पुत्रार्ता पितृव्यः क गतो इतः ॥ ३२ ॥ पितर्युपरतं पाण्डौ सर्वान्नः सुहृदः
विद्वान् । अरक्षतां व्यसनतः पितृव्यौ क गतावितः ॥ ३३ ॥ संजय
उवाच । जह च व्यसितो राजन् पित्रोर्वैः कुलनन्दन । न वेद साध्या
गान्धार्या मुपितोऽस्मि महात्मभिः ॥ ३७ ॥ राजोवाच — नाहं वेद गतिं
पित्रोरेषणन् क गतावितः । अम्बा वा हतपुत्रार्ता क गता च तपस्विनी ।
वर्णधार । वापारे सीदतां पारदर्शनः ॥ ४० ॥ यन्मन्यसे ध्रुवं लोकप्रभुवं
पीतलोभयम् । सर्वथा हि न शोच्यास्ते स्नेहादन्यत्र मोहजात् ॥ ४४ ॥
धृतराष्ट्रः सह आत्रा गान्धार्या च स्वभार्यया । वशिष्णेन हिमवत
अपत्यासाधर्मं गतः ॥ ५१ ॥ ज्ञात्वा चिपवणं तस्मिन् हुत्वा चाग्नीन्था-

सिध्यति बाहुल्येनेति महाच्याकरणे । 'व्यासादयो वर्तमानमतीता-
नागते तथा । व्यत्यस्यापि वदन्त्यद्वा मोहनार्थं दुरात्मनाम् ॥ पौर्वा-
पर्यं यतो नैव सदैव परिवर्तनात् । अतश्च व्यत्ययादेतद्वदन्ति ज्ञान-
चक्षुष' इति ब्राह्मे ॥ ५३ ॥ ^{५५}विज्ञानात्मा विरिञ्चोऽयं यस्तस्मिन्लीयते
जगत् । यादांसि सागरे यद्वत्स श्रेष्ठे जनार्दने । हृदिस्थे च स न
व्याप्तं स्वात्मन्येकीभवत्युत ॥ प्रलयौ भेदवन्तौ तु पूर्वौचौ ब्रह्म-
कृष्णयोः । अन्तस्थस्य बहिष्ठे तु तस्य तस्मिन्भेदत' इति ब्रह्मवैवर्ते ।
काले तस्य तत्र लयो भविष्यतीति ध्यानमात्रं विलापनम् ॥ 'अविद्य-
मानमपि यो ध्यायेतैवं चिन्थितः । उच्यते तस्य कर्तेति तथैव
मुनयोऽमलाः । जगद्विलापयामासुरित्युच्यन्तेऽथ तत्स्मृतेः ॥ न च
तत्स्मृतिमात्रेण लयो भवति निश्चितमिति नारदीये । 'स्वरूपं जायमानं
च आकाशं च घटे द्विधा ॥ स्वरूपं जायमानं तु घटे निर्भेदमेव तु ।
भिन्नवद्यवहाराय समर्थं तल्लये भवेत् । तद्वदेवावतारेषु देहस्थश्च हरिः
स्वयम् । भिन्नवद्यवहाराय शक्तो लीने जगत्पति । स एव पूर्ववज्ज्यो
निर्विशेषेण केशवः । जायमानं घटे जाते जायते तल्लयेन तु । तस्मा-
द्भिन्नं महाकाशादेवं जीवोऽपि कीर्तितः ॥ उपाधेश्चैव नित्यत्वाच्चैव
जीवोऽपि नश्यति । स्वरूपत्वादुपाधेश्च न भिन्नोपाधिकल्पनम् ॥ न
चाभिन्नत्वमीशेन चिन्मात्रत्वं च युज्यते' इति ब्रह्मतर्के ॥ ५५ ॥
^{५६}त्रिगुणात्मिका तथा ज्ञानं विष्णुशक्तिस्तथैव च । मायाशब्देन भण्यन्ते
शब्दतत्त्वार्थवेदिभिरिति नाममहोदधौ । अत्र सत्त्वादयो मायागुणाः ।
'परावरे तथैवारादुभयार्थाभिधायिन' इति च ॥ ५६ ॥ ^{५७}एतत्सर्वं
विधि । अवमक्ष उपशान्तात्मा स आस्ते विगतेक्षणः ॥ ५७ ॥ विज्ञानात्मनि
संयोज्य क्षेत्रज्ञे प्रविलाप्य तम् । ब्रह्मण्यात्मातमाधारे घटास्थ-
मिवास्थरे ॥ ५८ ॥ ध्वस्तमायागुणोद्देको निरुद्धकरणाशयः । निवर्तिता-
खिलाहार आस्ते स्वाणुरिवाधुना ॥ ५९ ॥ चिदुरस्तु तदाश्चर्यं निशम्य
कुलमन्दन । हर्षशोकयुतस्तस्माद्भ्रान्ता तीर्थनिषेवकः ॥ ६० ॥

पूर्वमेव ज्ञात्वा तस्मादेव कारणाद्विदुरस्तीर्थानि ययौ ॥ ६० ॥ इति
प्रथमतयात्पर्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः

^१मासशब्देनाहान्युच्यन्ते । तथाहि महाभारते । 'अहस्तु मास-
शब्दोक्तं यत्र चिन्तायुतं व्रजेत् । एवं वत्सरभावं च विपरीते विपर्यय'
इति नाममहोदधौ ॥ २ ॥ ^२अङ्गं पृथिवीम् । 'यदा त्यागादिरुच्येत
पृथिव्यायङ्गकल्पना । तदा ज्ञेया नहि स्वाङ्गं कदाचिद्विष्णुरुत्सृजेदिति
ब्रह्मतर्के ॥ ८ ॥ ^३अग्नौ पदं करोति । 'यदुलूको वदति मोघमेतद्य-
त्कपोतः पदमग्नौ कृणाती'ति हि श्रुतिः ॥ १४ ॥ ^४यथाऽन्येषां सुखं
भविष्यति तथा । नित्यसुखत्वाद्धरेः । 'अत्युत्तमानां कुशलप्रभो
लोकसुखेच्छया । नित्यदाऽऽप्तसुखत्वाच्च न तेषां युज्यते क्वचिदिति
नारदीये ॥ ३४ ॥ ^५पूर्वं चिरोपितः ॥ ३९ ॥ इति त्रयोदशोऽ-
ध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः

^{१०}यत्पदयोः पतिताया अशुप्रधानः । यैः कबलं स्पृष्टं तत्त्वयः

त्रयोदशोऽध्यायः

व्यतीताः कतिचिन्मासास्तदा तु शतशो नृपः । द्दशं घोररुपाणि
निमित्तानि भृगुद्वय ॥ २॥ अपि देवर्षिणाऽऽदिष्टः स कालोऽयमुपस्थितः ।
परात्मनोऽङ्गमाकीर्णं भगवानुत्सिस्सृक्षति ॥ ८ ॥ सृत्युद्धतः कपोतोऽग्रा-
तल्लुकः कम्पयन् मग्नः । प्रत्युलूकश्च हुङ्कारैरनिद्रौ शून्यमिच्छतः ॥ १४ ॥
यावानपि गोविन्दो ब्रह्मण्यो भक्तवत्सलः । कश्चित्पुरे सुधर्मायां सुख-
मास्ते सुहृद्वतः ॥ ३४ ॥ कश्चित्तेऽनामयं तात ! अष्टतेजा विभासि मे ।
अलङ्घ्यमानोऽवहातः किंवा तात चिरोपितः ॥ ३९ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः

पत्न्यास्तवापि मखकुसुमहाभिषेकशायिष्ठचारुकबलं कितथै-

तत्पदयोः पतितत्वादेव । स विमुक्तकेश्यो न्यकृत ॥ १० ॥ ^{२१}स
रथो हयास्ते । तादृशा इत्यर्थः । त इषव इतीव । 'सदृशे वा प्रधाने
वा कारणे वा तदित्ययम् । शब्दः सङ्घटते मेदे विद्यमानेऽपि तत्त्वतः'-
इति ब्रह्मतर्कः । तद्वत्प्रहयानां दाहोक्तेः ॥ २१ ॥ इति प्रथमतःपर्यं
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः

'ज्ञानिनां प्रारब्धस्यैव विनिर्मथनं योग्यस्य(स्यैव) । 'महता कारणे-
नैव प्रारब्धान्यपि कानिचित् । कर्माणि क्षयमापान्ति ब्रह्मदृष्टिमतः
कचिदि'ति भविष्यत्पर्यणि । तेषामपि काम्यकर्मफलदृष्टेः ॥ १॥ 'तम
आदिनिरोधश्च प्रारब्धकर्मणैव । 'ज्ञानादिव्यक्तिरव्यक्तिः सुखदुःखादिकं
तथा । सुदृष्टब्रह्मतत्त्वानां भवत्यारब्धकर्मणै'ति ब्रह्मवैवर्ते ॥ २ ॥
^३ब्रह्मसम्पत्तिरयमिति । 'भगवन्तं विनाऽन्यत्र प्रवृत्त्यादिप्रकाशनम् ।
प्रारब्धकर्मणैव स्यात्कदाचिज्ज्ञानिनामपि । तां द्वैतदृष्टिं मे देव छिन्वि
ज्ञानवरासिने'ति ब्राह्मे । तदेव सञ्चिन्नद्वैतसंशयत्वम् । लीनप्रकृतित्वं
नैर्गुण्यं च लीनप्रकृतिनैर्गुण्यम् । तस्मादसूक्ष्मशरीरत्वादनारब्धकर्म-
मूलत्वात् । असम्भवः पुनस्तत्पत्तिर्वर्जितः । ज्ञानोदयकाल एवैवंभूतः

स्वभायाम् । स्पष्टं विचार्य पदयोः पतिताधुमन्यो यैस्तत् स्त्रियो न्यकृत-
तत्स विमुक्तकेश्यः ॥ १० ॥ तद्वै धनुस्त इषवः स रथो हयास्ते सोऽहं
रथो नृपतयो यत आसन्ति । सर्वे अणेन तदभूदसदीशरिक्तं मस्मन्भुतं
कुङ्करादमिवोत्सृजे ॥ २१ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः

मृत उवाच ॥ वासुदेवाबुधमिष्यान् परिवृंहितरंहसा । भक्त्या
निर्मथिताज्ञेपकषायधिषणोऽर्जुनः ॥ १॥ गीतं भगवता ज्ञानं यत्तत्सङ्ग्राम-
मूर्धनि । कालकर्मतमोरुद्धं पुनरव्ययमस्मिन् ॥ २ ॥ विगोको ब्रह्म-
सम्पत्त्या संच्छिन्नद्वैतसंशयः । लीनप्रकृतिनैर्गुण्यादिलिङ्गत्वाद्-

स्मृनुनरध्यगच्छत् । 'प्रकृतिं स्वात्मसंश्लिष्टां गुणान्स्त्वादिकानपि ।
कर्माणि सूक्ष्मदेहं च जायमाना हरेर्देहिनिः । दहेदथापि सन्दग्धेन्धन-
पचत्पुनः पुनः । यावदारब्धकर्म स्यादाविर्थापि तितो ब्रजेदि'ति ब्रह्म-
तर्कः ॥ ३ ॥ ^४पौत्रत्वे यौरयत्वमनवमत्वम् ॥ 'इन्द्राद्युत्तमताऽन्येषां
समता वा स्वके कुले । उत्तमत्वमुपास्यादि योग्यता वा निगद्यत' इति
ब्राह्मतर्कः ॥ ७ ॥ ^{१०-११}प्राणसंपाने तं व्याने । समानोदानौ तेषु ।
तथा मूलप्राणे । आत्मा हृदिस्थो विष्णुः । ब्रह्म सर्वगतम् । 'उमा
कणात्मिका रुद्राजाता सा मन आत्मनः । प्राणाह्वयात्स वायोश्च
मौऽपानादात्सरूपतः ॥ स्वरूपादेव स ध्यानादुदानो व्यानतस्तथा ।
तस्मात्समानो व्यानाच्चाध्यपानः प्राण एव च ॥ अपानाचिसृभिश्चापि
तमानोदानयोर्जनिः । त्रयाणामथ पञ्चानामनाद्वा प्राणतो भवः ॥
एकस्यैव स्वरूपाणि प्राणस्यैतानि पञ्च च । स च प्राणो हरेर्जातो
हृदिस्थादात्मनो भवः ॥ स आत्मा ब्रह्मणो जातो विश्वरूपाजनादर्नात् ।
एतेषां ब्रह्मर्षेणं विलयौत्पत्तिचिन्तनम् ॥ ब्रह्मयज्ञ इति प्रोक्तः सर्व-
संसारमोचक'इति नारायणाध्यात्म्ये ॥ 'अस्यामिन्विलयो भवतीत्येवं
विज्ञानमाहुतिः । न तु तत्कालविलयस्त्वत्यो वा तस्य दर्शनादि'ति
भगवतर्कः ॥ १०, ११ ॥ ^{१२}नावर्तेत वीरगतिम् ॥ १३ ॥ ^{१४}आत्मनः
भस्वरूपमात्यन्तिकं ज्ञात्वा ॥ १५ ॥ इति पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अभ्यसदः ॥ ३॥ स्वराद् पौत्रं विनीतं तमात्मनोऽनवधमं शुणः । तोयर्वाव्याः
पति भूमिरेव्यपिब्रह्मजाह्वये ॥ ७ ॥ वाचं जुहाव मनसि तत्प्राण इतरे
परम् । धृत्या ह्यपानं सोत्पन्नं तत्परत्वे ह्यजोहवीत् ॥ १० ॥ चित्त्वे हुत्वाऽथ
पञ्चमं तच्चैकत्वेऽनुहोत्सुनिः । तवैमात्मन्यजुर्हर्वाद् ब्रह्मण्यात्मान-
तत्पथे ॥ ११ ॥ उदीर्चीं प्रविवेशाऽज्ञां गतपूर्वं महात्मभिः । इदि ब्रह्म-
वरेऽप्यवकाचवर्तेत गतो यतः ॥ १३ ॥ तं साधु हतसर्वाथां ज्ञात्वाऽ-
त्यन्तिकमात्मनः । मनसा धारयामासुर्वैकुण्ठधरणाभ्युजम् ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः

‘कोऽसावित्याक्षेपः । कलिमित्युक्तत्वात् ॥ ५ ॥ १५ अथेति पक्षान्तरे वा यदि ॥ १६ ॥ १६ अन्यथा चेदायुषो मध्य इत्यर्थः । ‘यद्यर्थे च विकल्पार्थे वाशब्दः समुदीर्यत’ इति नाममहोदधौ ॥ ७ ॥ १७ एतदर्थं हि मृत्युरूपदूतः । अहो नृलोके पीभेतेति ॥ ९ ॥ १८ स्त्रिंशेषु पाण्डुषु विष्णोः सागध्यादिभिर्विशेषतो भक्तिं करोति ॥ १७ ॥ १९ त्यागो मिथ्याभिमानवर्जनम् । ‘मिथ्याभिमानविरतिस्त्याग इत्यभिधीयत’ इति नारायणाध्यात्म्ये ॥ २७ ॥ २० एकान्ततः शुभभागित्वं सौभाग्यम् । ‘शुभैकभागी शुभगो दुर्भगस्तद्विपर्यय’ इति गीताकल्पे ॥ २८ ॥ २१ शमः प्रियादिकुञ्जज्ज्ञा २२ क्षमा क्रोधाद्यनुत्थितिः । २३ महाविरोधकर्तृश्च सहनं तु तितिक्षणमिति पात्रे । ‘स्वयं सर्वस्य कर्तृत्वात्कुतस्तस्य प्रियाप्रिये’ इति च । ‘प्रियमेव यतः सर्वमप्रियं नास्ति कुत्रचित् । स्वयमेव यतः कर्ता शान्तोऽन्तो हरिरीश्वर’ इति ब्रह्मतर्के ॥ २४ मानः परेपाम् ॥ २५ ॥

षोडशोऽध्यायः

शौनक उवाच—कस्य हेतोर्निजग्राह कलिं दिग्बिजये नृपः । नृपेवचिह्नपृच्छद्गः कोऽसौ गां यः पदाऽहनत् ॥ ५ ॥ तत्कथ्यतो महाभाग यदि विष्णुकथाश्रयम् । अथवाऽस्य पदाम्मोजमकरन्दलिङ्गां सताम् ॥ ६ ॥ किमन्यैरसदालापैरायुषो यदसद्वयः । क्षुद्रायुषां नृणामङ्ग मर्त्यानां मृति-मृ(मि)च्छताम् ॥ ७ ॥ पतदर्थं हि भगवान् आहूतः परमर्षिभिः । अहो नृलोके पीयेत हरिलीलामृतं वचः ॥ ९ ॥ सारथ्यशर्पदसैघनसख्यदौत्य-वीरासनानुगमनस्तवनप्रणामैः । स्त्रिंशेषु पाण्डुषु जगत्प्रणतस्य विष्णो-भक्तिं करोति नृपतिश्चरणारविन्दे ॥ १७ ॥ सत्यं शौचं दया दानं त्यागः सन्तोष आर्जवम् । शमो दमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम् ॥ २७ ॥ ज्ञानं विरक्तैश्वर्यं शौर्यं तेजो धृतिः स्मृतिः । स्वातन्त्र्यं कौशलं कान्तिः सौमगं मार्दवं क्षमा ॥ २८ ॥ प्रागल्भ्यं प्रथमः शीलं सह ओजो बलं भगः । गाम्भीर्यं स्वैर्यमान्तिक्यं कौर्तिर्मर्मानोऽनहङ्गुतिः ॥ २९ ॥ इमे

१० गुणैः स्वरूपभूतैस्तु गुण्यसौ हरिरीश्वरः । न विष्णोर्न च मुक्तानां कोऽपि भिन्नो गुणो मत’ इति ब्रह्मतर्के ॥ ३० ॥ इति प्रथमतः तत्पर्यं षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः

११ विभ्यतमिव मेहन्तम् ॥ २ ॥ २१ असर्ता सूचकस्य न दोष-लथापि सर्ता न सूचनीयमिति दर्शयितुम् । ज्ञातुं ज्ञक्यत्वाच्च राज्ञः । ‘यद्यधर्मः कृतः सद्भिः स न वाच्यः कथञ्चन । असत्कृतधर्मं तु यदन्धर्ममवाप्नुयादिति’ व्यासस्मृतौ ॥ २१ ॥ २२ तस्य गोचरत्वेऽपि भूतानामगोचरेति ज्ञापयितुं वा ॥ २२ ॥ २३ ब्रह्मपज्ञा वितानयज्ञाश्च ॥ ३२ ॥ ३४ इष्टात्ममूर्तिरिच्छातनुः ॥ ३३ ॥ ४० विहितातिरेकेण न सेवेत ॥ ४० ॥ इति प्रथमतः तत्पर्यं सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

नाऽन्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः । प्राश्या महन्वमिच्छद्भिः न च शान्तिं स कर्हिचित् ॥ ३० ॥

सप्तदशोऽध्यायः

वृषं सृणालघवलं मेहन्तमिव विभ्यतम् । वेपमानं पदैकेन सीदन्तं तद्वर्षादितम् ॥ २ ॥ न वषं क्लेशवीजानि यतः स्युः पुरुषर्षभ । पुरुषं न विजानीमो वाक्यमेद्विमोहिताः ॥ १७ ॥ धर्मं ब्रवीषि धर्मं धर्मोऽसि पुरुषपृच्छ । यदधर्मलतः स्थानं सूचकस्यापि तद्भवेत् ॥ २१ ॥ अथवा पंचमायाया नूनं गतिरगोचरा । चेतसो वचसश्चापि भूतानामिति निश्चयः ॥ २२ ॥ न वर्तितव्यं यदधर्मबन्धो धर्मेण सत्येन च वर्तितव्ये । ब्रह्मार्थे यत्र यजन्ति यद्वैर्यज्ञेश्वरं ब्रह्मवितानयज्ञाः ॥ ३२ ॥ यस्मिन् हरिर्मगशनीज्यमान इच्छात्ममूर्तिर्यजतां शं तनोति । कामानमोघान् स्थिरजङ्गमानां पन्तर्वहिर्यायुरिवेश आत्मा ॥ ३३ ॥ अथैतानि न सेवेत पुंसुः पुरुषः कचित् । विशेषतो धर्मशीलो राजा लोकपति मुनिः ॥ ४० ॥

अष्टादशोऽध्यायः

^{१३}विज्ञानमात्मयौग्यं स्याज्ज्ञानं साधारणं स्मृतमिति भागवत-
तन्त्रे ॥ ३ ॥ ^{१४}सम्पत्स्वरूपाभिव्यक्तिरभावो जननस्य च । अप्रयत्ना-
त्तो वृद्धिहेतोः सत्सङ्गतिर्वरेति वायुप्रोक्ते ॥ १३ ॥ ^{१५}अनन्तो देशतः
कालतश्च ॥ १९ ॥ ^{१६}परमहंसाश्रमप्राप्यं सत्यं ब्रह्म ॥ २२ ॥
^{२६}स्वतो मनः स्थितिर्विण्णौ ब्रह्मभाव उदाहृत'इति ब्रह्माण्डे ॥ २६ ॥
^{२९}अप्रीतिर्मद्वशो नायमिति मत्सर ईरित'इति नाममहोदधौ ॥ २९ ॥
^{३६}कौशिकी कुशपाणिः ॥ ३६ ॥ ^{३७}सेना पराकिष्णी प्रोक्ता बह्व्यो
गुप्तिरुच्यत'इत्यभिधानम् ॥ ४३ ॥ ^{४४}विश्राष्टं पशुस्तसेको भ्रमरश्चेति
कथ्यत' इति च ॥ ४४ ॥ ^{५०}सकृतो गुणस्तस्यैव यतः ॥ ५० ॥
इति प्रथमतात्पर्ये अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अष्टादशोऽध्यायः

उत्सृज्य सर्वतः सङ्गं विज्ञानार्जितसंस्थितिः । वैद्यासकेज्जहौ शिष्यो
गङ्गायां सकलेवर्मम् ॥ ३ ॥ तुल्यया लवैतापि न स्वयं नापुनर्भवम् ।
भगवत्सङ्गिस्तद्गन्धस्य मर्त्यानां किमुताशिपः ॥ १३ ॥ कुतः पुनर्गुणतो नाम
तस्य महत्तमेकान्तपरायणस्य । योऽन्तस्तत्किर्मयवाननन्तो सहस्रगणवाच-
मनन्तमाहुः ॥ १९ ॥ यत्रानुरक्तः सहस्रैव धीरा व्यपोह्य वैद्यादिषु सङ्ग-
मूढम् । व्रजन्ति यत्पारमहंसासत्यं यस्मिन्नर्हिसोपरमश्च धर्मः ॥ २९ ॥
प्रतिरुद्धेन्द्रियमाणमनोबुद्धिमुपारतम् । स्थानचपारपरं प्राप्तं ब्रह्मभूत-
मविक्रियम् ॥ २६ ॥ अमृतपूर्वः सहसा क्षुत्तृडभ्यामविततमनः । ब्राह्मणं
प्रत्यभूद्ब्रह्मन् मत्सरो मन्युरेव च ॥ २९ ॥ इत्युक्त्या रोपताम्राक्षो
वयस्यानुपिबालकान् । कौशिक्यप उपस्पृश्य वाग्वर्जं विसर्जने ह ॥ ३६ ॥
तव्य नः पापमुपैत्यनन्धयं यच्चष्टतायस्य पदोर्विलुम्पकाः । परस्परं
मृन्ति शपन्ति वृञ्जते पशन्तित्रयोऽर्थात् पुरुदस्यवो जनाः ॥ ४४ ॥ साधवः
प्रायशो लोके परैर्द्वन्द्वेषु योजिताः । न व्यथन्ति न हृष्यन्ति यत आत्मा
गुणाश्रयः ॥ ५० ॥

एकोनविंशोऽध्यायः

^{१७}गङ्गायामुदक एव किञ्चिदक्षिणभागे प्रासादे । तथाहि
महाभारते ॥ १७ ॥ इति प्रथमतात्पर्ये एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः

^{४४}कैजोरपौवनाभ्यन्तः काल आधीच्यमुच्यत' इत्यभिधानम् ॥
॥ ४४ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भागवत-
तात्पर्यनिर्णये प्रथमस्कन्धे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ प्रथमस्कन्धः
समाप्तः ॥ १ ॥

द्वितीयः स्कन्धः

प्रथमोऽध्यायः

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ यः पर इति ॥ १ ॥ ^२अपश्यताम् ॥ २ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः

इति सा राजा व्यवसाययुक्तः प्राचीनमूलेषु कुक्षेषु धीरः । उदङ्-
मुखो वक्षिणकूल आसते समुद्रपत्न्याः स्वसुते न्यस्तभारः ॥ १७ ॥

विंशोऽध्यायः

इयमे सदापीत्यवयोद्गलक्षया स्त्रीणां मनोर्हं रुचिरस्मितेन ।
अगुण्ठिता मुनयश्चासनेभ्यस्तल्लक्षणज्ञा अपि गृहवर्चसम् ॥ ४ ॥

द्वितीयः स्कन्धः

प्रथमोऽध्यायः

श्री शुक उवाच - वरीयानेष ते प्रश्नः इतो लोकहितं नृप । आत्म-
वित्तसमस्तः पुंसां श्रोतव्यादिषु यः परः ॥ १ ॥ श्रोतव्यानीह राजेन्द्र
पुंसां सन्ति सहस्रशः । अपश्यतामात्मतत्त्वं गृहेषु गृहमेधिनाम् ॥ २ ॥

निद्रया ॥ ३ ॥ 'असत्सु अमद्रेषु । 'सद्भावे साधुभावे चे'ति वचनात् ॥ ४ ॥ 'ध्यानापेक्षया प्रायेण । नैर्गुण्यस्या मुक्ताः । 'एतत्साम गायत्राल'इति श्रुतेः ॥ ७ ॥ 'द्वापरे च आदौ च । कृष्णावतारा-पेक्षया । 'न्यासः षडशतवर्षीयो धृतराष्ट्रमजीजनदिति स्कान्दे ॥ ८ ॥ 'परिनिष्ठितोऽपि मुक्तिरस्य भविष्यतीति निश्चितोऽपि । 'उदरं संशयः शोक्तः परिनिष्ठा विनिश्चय'इत्यभिधाने ॥ 'कप्युत्तमा देवताश्च विमुक्तौ परिनिश्चिताः । तत्राप्राधिकसौख्यार्थं यतन्ते शुभकर्मसु ॥ विमुक्तास्तु स्वभावेन नित्यं ध्यानादितत्परा'इति गारुडे ॥ ९ ॥ 'शुभार्थे भगवति ॥ १० ॥ 'विषयेभ्यो निर्गत्य तत्रैव मनोयुद्धाज्यञ्च स्मरेत् ॥ ११ ॥ 'भद्रं हरिम् ॥ २१ ॥ 'यच्छब्दः प्रभे । 'यत-श्रोदेति सूर्य'इत्यादिवत् । 'यच्छब्दस्तु परामर्शे प्रभार्थे चाभिमन्यत'-इत्यभिधाने ॥ यथैत्यस्य जितासन इत्यादि । यत्र स्थूले ॥ यादशी-त्यस्य विशेष इत्यादि ॥ २२ ॥ 'विशेष आण्डकोशः । 'शिलावत्तस्य देहोऽयमण्डकोशस्तु सावृतिः । तत्तन्त्रत्वान्न तत्संशयः स्वभोगोऽस्य न

निद्रया द्वीयते नक्तं व्यवायेन नवै वयः । दिवा चार्थेहया राजन् कुटुम्ब-भरणेन वा ॥ ३ ॥ देहापत्यकलत्रादिष्वामावेत्येष्वसत्त्ववि । तेषु प्रसक्तो निधनं पश्यन्नपि न पश्यति ॥ ४ ॥ प्रायेण सुमयो राजन्निवृत्ता विधि-निषेधतः । नैर्गुण्यस्या रमन्ते स्य गुणानुक्त्यने हरेः ॥ ७ ॥ इदं भागवतं ताम पुराणं ब्रह्मसम्मितम् । अधीतवान् द्वापरादौ पितुर्देवायनादहम् ॥ ८ ॥ परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्य उत्तममहोक्तीलया । गृहीतचेता राजवं आख्यानं यदधीतवान् ॥ ९ ॥ नियच्छेद्विषयेभ्योऽज्ञान मनसा बुद्धिसारथिः । मनः कर्मभिराश्रितं शुभार्थे धारयेद्विद्या ॥ १० ॥ तत्रैकाग्रयवं ध्यायेदयुच्छिन्नेन चेतसा । मनो निर्विषयं युक्तं ततः किञ्चिन्न संस्मरेत् । पदं तत्परमे विष्णोर्मनो यत्र प्रसीदति ॥ ११ ॥ यस्यां सन्धार्यमाणायो योगिनो भक्तिलक्षणः । आशु सम्पद्यते योग आश्रयं भद्रमीशतः ॥ २१ ॥ राजोवाच—यथा सन्धार्यते ब्रह्मन् धारणा यत्र सम्मता । यादशी वा हरेर्दाशु पुरुषस्य मनोमलम् ॥ २२ ॥ विशेषस्तस्य देहोऽयं स्वविष्टश्च स्ववीयसाम् । यत्रेदं दृश्यते विश्वं भूतं

कचिदि'ति ब्रह्मवैवर्ते ॥ २४ ॥ 'अण्डकोशो विराट्प्रोक्तो विशेषेण प्रकाशनात् । वैराजस्तद्रतो विष्णुरथवा सर्वतो वर'इति भागवततन्त्रे ॥ २५ ॥ 'प्रतिमापेक्षयाऽङ्गानि स्वरूपापेक्षया तज्ज्ञानि तदाश्रितानि च ॥ २६ ॥ 'बहुरूपत्वादंष्ट्रार्यमेन्द्र' इत्यादि । 'प्रतिमापेक्ष-याङ्गानि भूरादीनि स्वरूपतः । तदाश्रितानि तज्ज्ञानि बह्वङ्गत्वं बहुत्वत'-इति ब्रह्मवैवर्ते ॥ २७, २८ ॥ इति द्वितीयतात्पर्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

॥ ३० ॥ 'एष हरिः । यदपार्थैर्ध्यायति । तत्रार्थान्न विन्दते । 'सर्वनामा यतो विष्णुस्तदन्यार्थान्न तु स्मरेत् । स्मरंस्तु यावदर्थः स्यादन्यथा स्वात्महा स्मृत' इति ब्रह्माण्डे ॥ १, २ ॥ 'एतमितत्तं भव्याभिसम्भविताऽस्मी'ति नियतार्थः ॥ ६ ॥ 'यथैकस्तु बहून्मुक्ता-

मण्यं मवच यत् ॥ २४ ॥ आण्डकोशे शरीरेऽस्मिन् सत्तावरणसंयुते । वैराजः पुरुषो योऽस्ती भगवान् धारणाश्रयः ॥ २५ ॥ पातालमेतस्य हि जलमूलं पठन्ति पाणिप्रपदे रक्षातलम् । महातलं विश्वसूत्रः सुगन्धकौ तलतले वै पुरुषस्य जङ्घे ॥ २६ ॥ चौरक्षिणी चक्षुरभूत्पतङ्गः पक्ष्माणि विष्णोरहनी उमे च । तद्गन्धिजृम्भः परमेष्ठिर्विष्णवमापोऽस्य तालु रस-कण जिह्वा ॥ २७ ॥ छन्दांस्यनन्तस्य गिरो गृणन्ति वंष्ट्रार्यमेन्द्राङ्गणा-ङ्गानि । हासो जनोन्मादकरी च माया दुरन्तसर्गो यदपाङ्गमोक्षः ॥ २८ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

श्री शुक उवाच—एवं पुरा धारणयाऽऽत्मयोनिरर्णयो स्मृति प्रत्यव-च्छातुं शक्यम् । तथा सत्तज्जैदममोषद्विषयं ध्यायतात्मान्यवसायबुद्धिः ॥ १ ॥ शब्दस्य हि ब्रह्मण एव पन्था यस्मात्प्रतिध्यायति धीरपार्थः । परिधमस्तत्र न विन्दतेऽर्थान् मायामये वासनया शयानः ॥ २ ॥ एवं स्वचित्ते स्वत एव सिद्ध आत्माप्रियोऽर्थो भगवाननन्तः । तं निर्वृतो विगतार्थो भजेत संसारहेतूपरमश्च यत्र ॥ ६ ॥ स सर्वविद्वद्यनुभूश्च

नसुप्तः पश्यति प्रभुः । एवमीशो बहुस्त्रीवानज्ञानपश्यति नित्यदृग्'ति
व्योमसंहितायाम् । 'स्वप्नेन शरीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशी-
ती'ति च । 'यथेष्टश्वनाद्विष्णुः परिकीर्तितः । उदधिः कर्मणा-
मीशः सर्वः पूर्णगुणो यतः । सत्त्वः केवलसत्त्वास्त्रियमो नियतेरज'-
इति बृहत्संहितायाम् ॥ ७ ॥ 'चिन्तामयं चिन्ताप्रधानम् । 'यस्मा-
त्सञ्चिन्तितो विष्णुश्चिन्तितं प्रददात्यजः । तस्माच्चिन्तामयं देवं वदन्ति
ज्ञानचक्षुः'इति च ॥ १३ ॥ ^{१३}स्वीयः पातालमेतस्येत्यादि ॥ १५ ॥
^{१६-१७}भक्त्या प्राणं वशं नीत्वा जितप्राणो भवत्युते'ति पाद्गुण्ये ॥ १६ ॥
'जीवस्यो भगवान्विष्णुः श्रेष्ठ इति गीयते । देहस्योऽपि स एवात्मा
व्याप्तोऽप्यात्मेति भण्यते'इति तत्त्वनिर्णये । हरौ हरेर्भवेच्चीतिस्तदेक-
त्वस्य चिन्तनम् । अन्यत्र तन्नियम्यादिचिन्तनं नीतिरुच्यते'इति
प्रकाशसंहितायाम् ॥ १७ ॥ ^{१८}कालो वायुः । 'हरिश्च प्रकृतिश्चैव
ब्रह्मवायु तयैव च । सुपर्णशेषहृद्वाश्च शक्रः सूर्ययमावपि । अग्नि-
र्यमानुजश्चैव कालशब्देरिताः क्रमात् । पूर्वोक्तास्त्वपरोक्तानां प्रभवः
सर्वशो मता'इत्युद्वाससंहितायाम् ॥ १८ ॥ ^{१९-२०}उदानगत्या ब्रह्म-
नाड्या । 'अथैकयोर्ध्वं उदान' इति श्रुतेः । 'प्राणायानाविड्यायां च

सर्वे आत्मा गत्या सुतज्जनेक्षितकः । तं सत्यमानन्दनिधिं भजेत् सर्वात्म-
नाऽतोऽन्वृत आत्मपातः ॥ ७ ॥ अर्दीतलीलाहसितेक्षणोल्लसन्नभङ्ग
संशुचितसूर्यनुग्रहम् । ईक्षेत चिन्तामयमेतमीश्वरं यावन्मानो धारणेया-
ऽवतिष्ठते ॥ १३ ॥ यावच्चजायेत परावरेऽस्मिन् विश्वेश्वरे दृष्टिं भक्ति-
योराः । तावत् स्थवीर्यः पुरुषस्य रूपं क्रियावसाने प्रयतः शरेत् ॥ १५ ॥
स्थिरं सुखं चासनमास्थितो यतिर्यदा विहानुरिममङ्ग लोकम् । काले च
वेगे च मनो न सज्जेत् प्राणास्त्रियच्छेदं मनसा जिह्वास्तु ॥ १६ ॥ मनश्च
बुद्ध्याऽमलया नियम्य क्षेपञ्च पतां नित्यैवमात्मनि । आत्मानमात्म-
न्यवबुध्य धीरो लब्धोपशान्तिर्विरमेत् कलान् ॥ १७ ॥ न यत्र कालोऽ-
तिमिषो परः प्रभुः कुतो नु देवा जगतां य इशिरे । न यत्र सत्त्वं न
रजस्तमश्च न वै विकारो न महान् प्रधानम् ॥ १८ ॥ नाभ्यां स्थितं

पिङ्गलायां च वर्तते । व्यानः सन्धिषु सर्वत्र उदानो ब्रह्मनाडिगः ।
सर्वत्रैव सप्तानस्तु समं चरति सर्वग'इति भारते ॥ २१ ॥ परं
चिन्तयन् ॥ २२ ॥ ^{२३-२४}चिन्ताप्राणीन्द्रियाण्याहुस्तीक्ष्णानामन्यदैव तु ।
तान्येव जडयुक्तानि ह्यभिन्नानि स्वरूपत'इति ब्राह्मे ॥ पवनस्याप्यन्तरात्मा
यः तम् । पवनश्चान्तरात्मा चेति वा । 'ईयुस्त्रीन्कर्मणा लोकाञ्ज्ञानेनैव
तनुभरान् । तत्र मुख्यं हरिं यान्ति तदन्ये वायुमेव तु अपक्वा येन
न यान्ति वायुं वा हरिमेव वा । स्थानमात्राश्रितास्ते तु पुनर्जनि-
विर्जिता' इति ब्रह्मतर्के ॥ २३, २४ ॥ ^{२५}हरेः शंशुमारं चक्रम् ।
वैधानरोदस्तात् । 'वैधानरे शुनर्धा वा सूर्ये वा देह एव वा ।
विधूय सर्वपापानि यान्ति किंस्तुत्रकेशवमि'ति ब्रह्माण्डे ॥ २५ ॥
^{२६}पितृयानं देवयानं ब्रह्मयानमिति त्रिधा । गच्छन्वैधानरं याति
तस्मान्मार्गः स ईरितः ॥ २६ ॥ ^{२७}दक्षिणाः पिङ्गलाः सर्वा इडा
वामाः प्रकीर्तिताः । नाड्योऽथ मध्यमाः प्रोक्ताः सुषुम्ना वेदपरमौरि'ति
भागवततन्त्रे ॥ 'देवयानस्य मार्गस्था अहःशब्दाभिसञ्ज्ञिताः । पितृ-
यानस्य मार्गस्था रात्रिशब्दाह्वया मता'इति बृहत्तन्त्रे ॥ 'शतायुर्मरणं
यैव कालिकं परमावृत्तिर'त्यभिधाने ॥ पिङ्गलाभिः शतायुषा अहः-

इत्यधिरूप्य तस्मादुदानगत्योऽसि तं गयेन्मुनिः । ततोऽनुसन्धाय धिया
मनसा स्वतानुमूलं शनकैर्नयेत् ॥ २१ ॥ तस्माद् भुवोरन्तरमुच्चयेत्
मिदं ब्रह्मसाधवपथोऽनपेक्षः । स्थित्वा सुहृताधेमकुण्डलिर्निमिष मूर्धनं
पिण्डजैत्परङ्गतः ॥ २२ ॥ यदि प्रयास्यत्यथ पारमेष्ठ्यं वैहायसानामुत
यतिहारम् । अष्टाधिपत्यं गुणसञ्चिनाये सहैव गच्छेन्मनसंन्द्रियैश्च ॥ २३ ॥
मोतेश्वराणां गतिमामनन्ति वहिस्त्रिलोक्याः पवनान्तरात्मा । न
कर्मभिस्तां गतिमाप्नुवन्ति विद्यातपोयोगसनाधिभाजाम् ॥ २४ ॥ वैश्वानरं
याति विहायसा गतः सुषुम्नया ब्रह्मपथेन शोचिषा । विधूतकल्कोथ
वैरुदस्तात् प्रयाति चक्रं नृप शंशुमारम् ॥ २५ ॥ योऽन्तः पचति भूतानां
गच्छत्यण्डमध्यगतः । सोऽग्निर्वैश्वानरो मामो देवानां पितृणां मुनेः ॥
॥ २६ ॥ देवयानं पिङ्गलाभिरहान्येति शतायुषा । रात्रीरिडाभिः पितृणां

सञ्ज्ञं देवयानमेति । इडाभी रात्रिसञ्ज्ञं पितृयानम् । 'विषुवत्ता
ब्रह्मयानो विशेषेण मुखं यतः । पिङ्गला देवयानं स्यात्पिङ्गाख्यमुखसदं
यतः । इडाऽन्नदानात्पितृणामेवं मार्गाः प्रकीर्तिता' इति ब्रह्मतर्कं ॥२७॥
^{२८} अशेषजगदाधारः शिशुमारो हरिः परः । सर्वे ब्रह्मविदो नत्वा तं
यान्ति परमं पदमि'ति ब्रह्माण्डे ॥ तद्विष्णोर्विधाधारं रूपं प्रतिपद्य
यत्र कल्पायुप्तं महलोकमुपैति । 'मन्वन्तरायुषः स्वर्गा महलोके तु
काल्पिकाः । आब्रह्मणो जनाद्यास्तु महलोकोऽपि ये वरा' इति ब्राह्मे ॥
॥२८॥ ^{२९} ऋते सत्यलोके । अनिदंविदां अब्रह्मविदाम् । दुरन्तदुःखं
च प्रभवश्च । 'सर्वदुःखविहीना ये मुक्ताः प्रायस्तु तादृशाः । अमुक्तास्तु
जनाद्येषु विशेषेण तु सत्यगा' इति वाराहे ॥ विष्णोर्लोकं तदैवैके
यान्ति कालान्तरे परे । आज्ञयैव हरेः केचिदपूर्तेः केचिदञ्जसा ।
विहृत्यैवान्यलोकेषु मुच्यन्ते ब्रह्मणा सहे'ति वामने ॥ २९, ३० ॥
^{३१} ब्रह्मणा सह विशेषं पृथिवीम् । तेनात्मना पृथिव्यात्मना । ज्योतिर्मय
अग्निप्रधानः । आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इति । परमात्मसदृशं किञ्चित् ।
'ज्ञानिनः प्रलये सर्वे ब्रह्मणा सह पार्थिवम् । परमात्मानमाविश्य
वारिस्थं तत्समन्विताः । अग्निस्थं तद्युताश्चैव तेन नीताश्च वायुगम् ।
नभोगतं तेन नीता मनःस्थं तद्युतास्तथा । ततो बुद्धिस्थमीशेशं ततोऽ-
हङ्कारगं हरिम् । ततो विज्ञानतामानं महत्तत्त्वगतं हरिम् । तत
आनन्दनामानमव्यक्तस्थं जनार्दनम् । प्राप्य नावृत्तिमायान्ति शान्ति-

विषुवत्तां सुषुप्तया ॥ २७ ॥ तद्विष्णोर्नामि त्वमिषद्य विष्णोर्गण्यसा
विरजेतात्मनैकम् । नमस्कृतं ब्रह्मविदामुपैति कल्पायुषो यद्विषुधा
रमन्ते ॥ २८ ॥ अथो अनन्तस्य मुक्तानन्तेन दन्दद्यमानं स निरीक्ष्य
विश्वम् । निर्याति तिस्रश्चरुषुविष्णवं यद्वैपराध्यं तदु पारमेष्ठ्यम् ॥
॥ २९ ॥ न यत्र शोको न जरा न मृत्युर्नाग्निर्नचोद्वेगः ऋते कुतश्चित् ।
यश्चित्ततोऽवः किययाऽनिदंविदां दुरन्तदुःखप्रभवानुदर्शनात् ॥ ३० ॥
ततो विशेषं प्रतिपद्य निर्भयस्तेनात्मनाऽपीऽनलसुप्तिं च त्वरन् । ज्योति-

(ती)भूता निरामयाः ॥ येषां पदान्तरापेक्षा वाग्वादीनां महात्मनाम् ।
आवृत्य ते पुनर्यान्ति ज्ञानिनोऽपि निरामयाः । अनावृत्तिमसंमूढाः
परानन्दैकभागिन' इति ब्रह्मतर्कं ॥ 'भूम्यव्यमन्तनामानं प्राणमग्न्यादि-
मांस्थितम् । मानसं मन आदिस्थं विज्ञानं महति स्थितम् । आनन्द-
मव्यक्तगतं कमशो यान्ति देवताः । ब्रह्माद्याः केचिदेवात्र तदन्त्ये
कतशोऽपरानि'ति बृहत्तन्त्रे ॥ ३१ ॥ ^{३२} पञ्चेन्द्रियैरे विषया एष्टव्याः
सर्पतो वराः । मानसांश्चाखिलानप्राप्य मुक्तौ मोदन्ति देवताः ।
तथोद्विक्तनिजातन्दा नित्यानन्दा असंभृता' इति पातुष्ये ॥ ३२ ॥
^{३३} भूतसूक्ष्मेन्द्रियैश्च सह अनादिर्मगवानाकाशमो मनोमयं याति ।
नादवत्त्वात्सनातनः । 'नादेन तेन महता सनातन इति स्मृत' इति
मोक्षधर्मे ॥ विविधकार्ययुक्तं विकार्यम् । देवमयं देवप्रधानम् । 'मनः-
स्थितो हरिर्नित्यं सर्वदेवेषु संस्थितः । देवप्रधानकौल्लोकान्करोत्यनुगतः
गदे'ति वाराहे ॥ भूतसूक्ष्माणि पञ्चभूतानि जीवाश्च । 'पञ्चभूतैश्च
अन्दाद्यैरिन्द्रियैर्वीवराशिभिः । पुक्त आकाशमो विष्णुर्मनःस्थमुप-
गच्छती'ति वामने । योऽनावनादिर्मनोमयस्तमिति वा । विपर्यय-
भेदात्सैव गन्तृत्वमिति ज्ञापयितुम् । मतिस्थेन तेन मनःस्थेन च सह
विज्ञानतत्त्वं याति ॥ ३३ ॥ ^{३४} गुणसंनिरोधं निर्गुणं वासुदेवम् ॥
^{३५} एतां गतिं गतो न विपजते । 'वासुदेवाश्रिता देवा ब्रह्माद्या मुक्त-
बन्धनाः । भेददृष्ट्याभिमानेन नावृत्तिं नैव यान्ति ते । भुञ्जते तु

विषो वायुमुपेत्य काले वाय्वात्मना स्वं बृहदात्मलिङ्गम् ॥ ३१ ॥ प्राणेन
गन्धं रसनेन वै रसं रूपं तु दृष्ट्वा रूपान् त्वचैव । श्रोत्रेण श्रोत्रेण नभोगुणं
तत् प्रायेण नावृत्तिमुपैति योगी ॥ ३२ ॥ स भूतसूक्ष्मेन्द्रियसन्निकर्षात्
सनातनोऽसौ भगवाननादिः । मनोमयं देवमयं विकार्यं संसाध मत्या
सा तेन याति ॥ ३३ ॥ विज्ञानतत्त्वं गुणसन्निकर्षं तेनात्मनाऽऽत्मानमुपैति
ज्ञानिन् । आनन्दमानन्दमयोऽवसाने सर्वात्मके ब्रह्मणि वासुदेवे ॥ ३४ ॥
एतां गतिं भाग्यतो गतो यः स वै पुनर्नैव विपजतेऽङ्ग । एते स्वीते ते

पृथग्भोगान्नानन्दं तत्स्वरूपकम् । स्वरूपं च पृथक्तेषामाविष्टग्रहवद्भवे-
दिति ब्रह्माण्डे ॥ ३४, ३५ ॥ यद्भगवानाह । ^{३६}अतो भागवताख्या-
ग्रन्थाच्छिवः पन्था न ॥ ३६ ॥ ^{३७}तद्भगवतं पुराणमपश्यत् । 'नित्य-
ज्ञानेन सिद्धं च पुनः पुनरवेक्षते । लीलयाैव हरिर्देवो दृष्टानां मोहनाय
चे'ति ब्रह्मतर्के (पात्रे) ॥ ३७ ॥ ^{३८}लक्षितश्चास्मिन्पुराणे बुद्ध्यादीनां
पारवश्यदर्शनादन्यो नियन्ताऽस्तीति । 'समाधावसमाधौ च नि-
स्वतन्त्रस्य देहिनः । अन्यो नियन्ता भगवान्वासुदेवः परः प्रभुरिति
ब्रह्मतर्के ॥ ३८ ॥ ^{३९}यस्माद्भगवतैष एवोक्तस्तस्मात्स एव श्रोतव्यादिः ॥
॥ ३९ ॥ इति द्वितीयतात्पर्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः

^१अकामो धर्मकामो वा मोक्षकामोऽपि यो भवेत् । अथवा
सर्वकामो यः स विष्णुं पुरुषं यजेदिति स्कान्दे ॥ ९ ॥ ^२तस्यायुषः
उत्तमश्लोकवार्तया ऋते यः क्षणः स नीत एव बृथा ॥ १० ॥ इति
द्वितीयतात्पर्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

नृप वेदगीते त्वयाभिपृष्टेऽथ सनातने च । ये वै पुरा ब्रह्मण आह पृष्ट
अगाधतो भगवान् वासुदेवः ॥ ३५ ॥ न ह्यतोऽन्यः शिवः पन्था बिभ्रुतः
संसृताविह । वासुदेवे भगवति भक्तियोगो यतो भवेत् ॥ ३६ ॥ भगवान्
ब्रह्म कात्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया । तदपश्यञ्चि कूटस्थे रतिरात्मन्यतो
भवेत् ॥ ३७ ॥ भगवान् सर्वभूतेषु लक्षितश्चात्मना हरिः । दृश्यैर्बुद्ध्यादिभि-
र्दृष्टा लक्षणैरनुमापकेः ॥ ३८ ॥ तस्मात्सर्वात्मना राजन् हरिः सर्वत्र
सर्वदा । श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यो भगवान्भूनाम् ॥ ३९ ॥

तृतीयोऽध्यायः

राज्यकामो मनुन् देवान् निर्ऋति त्वभिचरन् यजेत् । कामकामो
यजेत्सोमकामः पुरुषं पुमान् ॥ ९ ॥ अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम
उदारधीः । ताम्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम् ॥ १० ॥

चतुर्थोऽध्यायः

^१अन्येषां नित्यं निरुद्धा । तदा विशेषतो जहौ ॥ २ ॥ ^२आत्मेः
सर्वगुणानां य आत्मनामतया हरिम् । उपास्ते नित्यशो विद्वानात्मा-
नामस्तदा भवेदिति वामने ॥ ४ ॥ ^३गृहीतशक्तित्रितयायेति । 'इच्छा
ज्ञानं क्रिया चेति नित्याः शक्तय ईशितुः । स्वरूपभूता अपि तु
भेदबद्धावहारिका'इति प्रकाशसंहितावचनाच्चित्तगृहीतशक्तित्वमेव ॥
॥ १२ ॥ ^४अखिलसत्त्वमूर्तये । पूर्णसाधुभावस्वरूपाय । निःशेष-
गुणपूर्णत्वात्सत्त्व इत्येव तं विदुरिति महासंहितायाम् ॥ १३ ॥ ^५वेदानु-
सारिविशगः स्वेच्छया तु हरिर्यतः । अतः स्वतन्त्रमप्याहुः प्राज्ञा वेद-
मयेति हे'त्यध्यात्मे ॥ १९ ॥ इति द्वितीयतात्पर्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥
॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः

'विज्ञानीहि विज्ञापय । 'व्यत्ययो भेदस्वातन्त्र्यकरणेष्विति

चतुर्थोऽध्यायः

आत्मजायासुतागारपशुद्विणवन्धुषु । राज्ये चाविकले नित्यं
निरुद्धां ममतां जहौ ॥ २ ॥ सर्वेषां विज्ञाय सन्त्यस्य कर्म वैवर्गिकं च
यत् । वासुदेवे भगवति स्वात्मभावं दर्द गतः ॥ ४ ॥ श्री शुक उवाच—
तदा परस्मै पुरुषाय भूयसे सद्गुरुवत्पाननिरोधलीलया । गृहीत शक्ति-
श्रितशाय देहिनामन्तर्धुवायानुपलब्धवत्सर्मे ॥ १२ ॥ भूयो नमः सद्गुण-
शिरुदेऽसतामसम्भवायाखिलसत्त्वमूर्तये । पुंसां पुनः परमहंस्य आश्रमे
पथस्थितानामनुसृत्यदाशुषे ॥ १३ ॥ स एष आत्माऽऽत्मवतामधीश्वर-
त्पर्यमयो धर्ममयस्तपोमयः । गतव्यलीकैरजशङ्करादिभिवित्कर्षलङ्घो
मगधान् प्रसीदताम् ॥ १९ ॥

पञ्चमोऽध्यायः

नारद उवाच—देवदेव नमस्तेऽस्तु भूतभावन पूर्वज । तद्विज्ञानीहि

वचनात् ॥ १ ॥ “तद्वशत्वादिदं रूपं हरेर्नैव स्वरूपतः” इति मानस-
संहितायाम् । ‘अधिष्ठानमिति प्रोक्तं मूलाधारं विचक्षणैः । यत्स्थितं
दृश्यते वस्तु संस्थानं तदुदीरितम् । उभयं हरिरेवास्य जगतो मुनि-
पुङ्गवै’ति वामने ॥ ‘हरिः परोऽस्य जगतो ह्यव्यक्तादेश्च कृत्स्नशः ।
अतस्तत्परमेवेदं वदन्ति मुनयोऽमला’ इति सात्वतसंहितायाम् । ‘यद-
धीना यस्य सत्ता तत्तदित्येव भण्यते । विद्यमानं विभेदेषु मिथो
नित्यं स्वरूपतः’ इति भविष्यत्पर्वणि ॥ २ ॥ ‘तदधिकं ज्ञातुं पूर्वपक्षं
दर्शयति । एकः सृजसीत्यादिना ॥ ४ ॥ “त्वदधीना यतः सत्ता
अवस्थापि केशव । अतः स्वरूपतः सम्यक्साति भेदेषु तद्वानि’ति
मान्द्ये ॥ ६ ॥ ¹¹‘नानृतमित्याक्षेपः ॥ १० ॥ ¹²⁻¹³मुख्या माया
हरेः शक्तिरमुख्या प्रकृतिर्मता । अथामुख्यतमा चैव माया हीना
प्रकीर्तिता’ ॥ १२, १३ ॥ ¹⁴परः अधिकः । ‘तद्वदेव स्थितं यत्तु
तात्त्विकं तत्प्रचक्षत’ इति कौर्मे ॥ १४ ॥ ¹⁵⁻¹⁶वेदप्रतिपाद्येषु स पर
इत्यादि । ‘गम्येज्यज्ञेयवाच्येषु याज्येषु च परो हरिः । तपसा युज्य-
मानानां सर्वलोकेभ्य एव च’ इति वाराहे ॥ १५, १६ ॥ ¹⁸प्रापक्रम-

यज्ज्ञानमात्मतत्त्वनिर्दानम् ॥ १ ॥ यद्रूपं यदधिष्ठानं यतः सृष्टमिदं
विभो । यत्संस्थं यत्परं यस्य तत्तत्त्वं यद तत्त्वतः ॥ २ ॥ यद्विज्ञानो
यदाधारो यत्परस्त्वं यदात्मकः । एकः सृजसि भूतानि भूतैरेवास्य-
मायया ॥ ४ ॥ नाहं वेद परन्त्वस्मिन्नावरे न समं विभो । नामरूपगुणै-
र्भाव्यं सदसत्किञ्चिदप्यतः ॥ ६ ॥ नानृतं वत तच्चापि यथा मां प्रब्रवीषि
भो । अविज्ञाय परं मत्त एतावत्त्वं यतो हि मे ॥ १० ॥ तस्मै नमो भगवते
वासुदेवाय धीमहि । यत्मायया दुर्जयया मां विदन्ति जगद्भरुम् ॥ १२ ॥
विलज्जमानया यस्य स्थानुमीक्षापथेऽमुया । विमोहिता विकथ्यन्ते ममाह-
मिति दुर्वियः ॥ १३ ॥ इत्थं कर्मे च कालश्च स्वभावो जीव एव च ।
वासुदेवात्परो ब्रह्मन् नैवान्योऽर्थोऽस्ति तत्त्वतः ॥ १४ ॥ नारायणपरा
वेदा देवा नारायणाङ्गजाः । नारायणपरा लोका नारायणपरा मन्त्राः ॥
॥ १५ ॥ सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणास्त्रयः । स्थितिसर्गनिरोधेषु

शोऽपि वेत्यस्य परिहारः ‘सत्त्वं रजस्तम’ इति । ‘नित्यं गृहीताः सत्त्वाद्याः
स्वित्यादिषु विशेषतः । युगपक्रमशश्चैव गृह्णाति भगवान्स्वयमिति
प्राप्तवैर्वेत ॥ १८ ॥ ¹⁹‘ज्ञानेन्द्रियैश्च मत्सत्ता सत्त्वं ब्रूति पुरुषम् ।
रजः कर्मेन्द्रियैर्नित्यं शरीरेण तमस्तथा ॥ आन्तरं यत्तु कर्तृत्वं
तत्सत्त्वेनाभिमन्यते । रजसा त्वभिमन्येत करणैः कर्मकारणैः ॥ शारीरं
यदनाथं तु तमसा ह्यभिमन्यते । अकर्ता करणैर्हीनः शरीरेण विवर्जितः ॥
नित्यज्ञातस्वरूपोऽसौ गुणैरेवाभिमन्यते । एवं जीवः परेणैव प्रेरितः
संस्तुतिं व्रजेत् । न परः संस्तुतिं कापि स्वातन्त्र्यादधिकत्वतः ॥ एवं
जीवपरौ भिन्नौ किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसी’ति पाद्ये ॥ मायिनं ज्ञानिनं
यतः ॥ १९ ॥ ²⁰लिङ्गैर्ज्ञापकैः । त्रिगुणैः । एतैर्लिङ्गैः । स्वप्नादा-
र्जावेन लक्षितगतिः । ‘स्वप्नादादिमं जीवः पश्येत्तेन स्वलक्षित’ इति
पातुष्ये ॥ २० ॥ ²¹स्वया मायया स्वशक्त्या । ‘यत्रान्यहेत्वभावः
मादाश्चरेच्छादिना विना । तदिच्छा हि यदच्छा स्यादतस्तत्र यदच्छ-
ा’ति ब्रह्मतर्के । ‘कालकर्मस्वभावादि नित्ययेशेच्छया सदा । प्राप्तमेव
विशेषेण सृष्ट्यादावुच्यत्यज’ इति च ॥ विबुधूषुः बहुधा पुभूषुः ।
‘विभो बहीः पुरः सृष्ट्वा तत्रैव बहुरूपताम् । तत्तन्नियामकतया प्राप्तुं
ब्रह्मायुपादद’ इति च ॥ २१ ॥ ²²प्रकृतेः परिणामस्वभावतः ।
‘गुणकालस्वभावेभ्य ईशेनाधिष्ठितत्वतः । जगदादि महत्तत्त्वमभूत्-
त्येच्छया हरेरिति पातुष्ये ॥ २२ ॥ ²³भूतानि द्रव्यनामानि ज्ञानं

प्राप्ता मायया विभोः ॥ २८ ॥ कार्यकारणकर्तृत्वे द्रव्यज्ञान क्रियाश्चयाः ।
यत्तन्ति नित्यदा मुक्तं मायिनं पुरुषं गुणाः ॥ १९ ॥ स एष भगवान्
विभोऽस्मिन्निरेतैरधोक्षजः । स्वलक्षितगतिर्ब्रह्मन् सर्वेषां मम चेश्वरः ॥
॥ १० ॥ कालं कर्म स्वभावं च मायेशो मायया स्वया । आत्मन् यदच्छया
यत्तं विबुधूषुरुपादये ॥ २१ ॥ कालाहुणव्यतिकरात्परिणामस्वभावतः ।
कारणो जन्म महतः पुरुषाधिष्ठितादभूत् ॥ २२ ॥ महत्तत्त्वु विबुर्वाणा-

ज्ञानेन्द्रियाण्यपि । क्रियां कर्मेन्द्रियाण्याहुस्तन्मूलत्वादहं त्रिवेति
 गारुडे ॥ २३ ॥ ^{४२}विशिष्टकार्यशक्तिवादेवा वैकारिकाः स्मृताः ॥
 अतिजाज्वल्यमानत्वाच्चैजसानीन्द्रियाण्यपि । तामसानि तु भूतानि
 यतस्तावन्न तूभयमिति पात्रे ॥ २४ ॥ 'ज्ञानेन्द्रियाणां देवानां ज्ञान-
 शक्तिरुदीरिता । क्रिया कर्मेन्द्रियाणां च भूतानां द्रव्यशक्तिरेति
 स्कान्दे । 'द्रव्यं तु द्रवणप्राप्यं द्वयोर्विवदमानयोः । पूर्वं वेगाभि-
 सम्बन्धादाकाशस्तु प्रदेशत' इति प्रकाशसंहितायाम् ॥ २५ ॥ ^{४३}पञ्चेन्द्रिया-
 भिमेयत्वान्मात्रा गुण इतीरित' इति मात्स्ये । 'शब्देनैव परो द्रष्टा
 ज्ञायते जगदेव चे'ति विष्णुसंहितायाम् ॥ २६ ॥ ^{४४}सर्वेष्वप्यितृत्वात्
 प्राणोऽभिभवशक्तिः । ओजस्त्वनभिभाव्यत्वात्सहस्र स्वेच्छया कृतेः ।
 बलं विधारकत्वाच्च विधृतिर्वायुरुच्यत' इति भारते ॥ २७ ॥ ^{४५}अनाद्य-
 न्तोऽपि हरिर्विकारिकगोप्यजः । अयतीर्णः पदाङ्गुष्ठमध्यास्ते विश्व-
 भुग्विभुः । पाददेवस्तु यज्ञोऽन्यस्तं प्रविश्य हरिः स्वयम् । सर्वं
 विधारयन्देहे वर्ततेऽनन्तशक्तिधृमि'ति बह्विपुराणे ॥ ३० ॥ ^{४६}सदसत्त्वं
 व्यक्ताव्यक्तत्वम् । नः भयम् । अदो ब्रह्माण्डम् । ब्रह्माण्डं हि
 वदन्तीति जीवानां भयकारणम् । तत्र हि संसृतिः । 'आकाशवायु-
 त्वव्यक्तावितरेऽण्डे प्रकाशिताः । तथात्वाद्ब्रह्मभूतानामण्डस्थानां च
 द्रजः सत्वोपवृद्धितत् । तमः प्रधानस्त्वभवहृद्व्यज्ञानक्रियात्मजः ॥ २३ ॥
 सोऽहङ्कार इति प्रोक्तो विकुर्वेन् समभूत्रिधा । वैकारिकस्तेजसश्च
 तामसश्चेति यद्विद्वा ॥ २४ ॥ द्रव्यशक्तिः क्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिरिति
 प्रभोः । तामसादपि भूतादेर्विकुर्वाणादभूचभः ॥ २५ ॥ तस्य मात्रागुण-
 शब्दो छिन्नं यद्बुद्धदृश्ययोः । नमसोऽथ विकुर्वाणरभूत् स्पर्शगुणो-
 निलः ॥ २६ ॥ परान्वयाच्छब्दार्थाश्च प्राण ओजः सहोबलम् । वायोरपि
 विकुर्वाणात् कालकर्मस्वभावतः ॥ उदपद्यत तेजो वै रूपवत् स्पर्श-
 शब्दवत् ॥ २७ ॥ वैकारिकान्मनो जज्ञे देवा वैकारिका दश । दिग्वातार्क-
 भवेतोऽप्यिवहोन्त्रोपेन्द्रमिवकाः ॥ ३० ॥ तदा संहृत्य चान्योन्यं भगव-
 च्छक्तिचोदिताः । सदसत्त्वमुपादाय नो भयं सख्युर्हृदः ॥ ३३ ॥ वर्ष-

सा गतिरिति मात्स्ये ॥ ३३ ॥ ^{४७}कालकर्मस्वभावस्य अजीवः
 परमेश्वरः । अजीवः स्वात्मानमजीजनत् । तदण्डं यथा स्वात्मानं
 पश्यतं तथा चकार । 'यः प्राणधारणं प्राणप्रसादात्कुरुतेऽनिशम् । स
 जीव इति सन्दिष्टस्तदन्योऽजीव उच्यते । यत्प्रसादात्स तु प्राणः कुरुते
 सस्य धारणमिति वायुप्रोक्ते ॥ 'कालकर्मस्वभावस्थो वासुदेवः परः
 प्रभात् । अकरोदण्डमुबृद्धमात्मप्रसवकारणमिति ब्रह्माण्डे ॥ जीव इति
 पा । 'प्राणं धारयते यस्मात्स जीवः परमेश्वरः । अजीवोऽपि महा-
 तेजाम्स्वयवा जीवयज्ञगदि'ति स्कान्दे ॥ ३४ ॥ ^{४८}अण्डे जातौ
 भुमांसौ द्वौ हरिर्ब्रह्मा तथैव च । अनादिस्तु हरिस्तत्र ब्रह्मा सादि-
 स्त्वात्' इति च ॥ ३५ ॥ ^{४९}हरैरवयवैर्लोकाः सृष्टा इति विकल्पनम् ।
 साक्षात्सत्यमतोऽन्यस्माद्वावहारिकमुच्यत' इति मात्स्ये ॥ ३६ ॥ ^{५०}ब्राह्मणो
 गुणमित्येव मुखाजातत्वहेतुतः । यथाबद्धचतुर्तो तदजीवो ब्रह्मेति
 तामवेदि'ति ब्राह्मे ॥ ३७ ॥ इति द्वितीयतात्पर्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥
 ॥ ५ ॥

पष्ठोऽध्यायः

तीर्थानां शास्त्राणाम् ॥ ३ ॥ ^१याज्ञिका रोममूलस्था रोमान्त-
 यास्तु तत्परि । उद्भिदो वासुदेवस्य लिङ्गान्तु जरायुजा इति पात्रे ।
 गणपहस्वान्ते तदण्डमुबृद्धैश्वर्यम् । कालकर्मस्वभावस्थो जीवोऽजीवमजी-
 जनत् ॥ ३४ ॥ स एष पुरुषस्तस्मादण्डं निर्भिद्य निर्गतः । सहस्रोर्वि-
 भासिः सहस्रातनशीर्षवान् ॥ ३५ ॥ यस्येहावयवैर्लोकां कल्पयन्ति
 लोचिणः । ऊर्वादिभिरधः सप्त सतीर्ध्वं जघनादिभिः ॥ ३६ ॥ पुरुषस्य
 मुखं ब्रह्म श्रवणमेतस्य बाहवः । ऊर्ध्वोर्वेदयो भगवतः पद्भ्यां दाहो
 व्यजायत ॥ ३७ ॥

पष्ठोऽध्यायः

रूपाणां तेजसां चक्षुर्विवः सूर्यस्य चाक्षिणी । कर्णौ विशां च
 जीमोनां श्रोत्रमाकाशशब्दयोः ॥ ३ ॥ रोमाण्युद्भिजजातीनां यैर्वा

हरेः श्मश्र्वाश्रया विष्णुच्छिला लोहा नखाश्रया' इत्याश्रये ॥ ५ ॥
 १७ ब्राह्मणवैश्यादीन्वर्जयितुं प्रायश इति । 'मोक्षः शान्तिश्च शरणं
 निर्वाणं चाभिधीयत' इति ब्राह्मे । 'भेजे खगेन्द्रध्वजपादमूलमि'ति च ।
 स्रोत्पत्त्यङ्गेषु देवानामन्येषां पादमूलतः । मुक्तिस्तु विहिता विष्णो-
 निर्दिष्टेषु यथावच्च' इत्यध्यात्मे ॥ ६, ७ ॥ १८ कुमारब्रह्मरुद्राद्या हरे-
 र्मध्यात्समुद्रता' इति वामने । आत्मेति मध्यदेहश्च सर्वदेहोऽपि वा
 भवेत् । मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं जीवश्च कथ्यते । अथवा स्वयमेवेति
 बाधुर्ब्रह्मापि वा भवेत् । मुख्यतो ब्रह्म परमात्मशब्देन भण्यत' इति
 नाममहोदधौ ॥ ११, १२ ॥ १९ 'देहेन्द्रियादिभेदेन निर्भेदीऽपि हरिः
 स्वयम् । भण्यते केवलैश्वर्यादनाद्यानन्दचिद्वन' इति गारुडे । 'सर्वं
 पुरुष एवेति भण्यते भेदवज्रगत् । तदधीनं तु सत्तादि यतो ह्यस्य सदा
 भवेदि'ति ब्रह्मतर्के । 'वितस्तिमात्रं हृदयमास्थाय व्याप्नुते जगदि'ति
 गारुडे ॥ १५ ॥ १७ पश्यन्स्वविष्ण्यं देहं स बहिष्ठां निषयानपि ।
 एवमण्डान्तरं पश्यन्बहिः सर्वं च पश्यती'ति वामने ॥ १६ ॥
 १८ अन्यक्तमात्मनोऽन्नं च महदादि विनाशि च । यदतीतः परो विष्णुः
 स एवातो विमोक्षद' इति नादीये ॥ १८ ॥ १९ स्वरूपांशो विभिर्ज्ञांश
 इति द्वेषांश इष्यते । अनन्तासनवैकुण्ठपञ्चनाभाः स्वयं हरिः । जीवा
 यज्ञस्तु सम्भृतः । केशश्मधुनखान्यस्य शिलालोहाश्रयितुम् ॥ ५ ॥
 बाह्वो लोकपालानां प्रायशः क्षेमकर्मणाम् । विक्रमो भूर्भुवः स्वश्च
 क्षेमस्य शरणस्य च ॥ ६ ॥ सर्वकामवरस्यापि हरेश्चरण आरूपदम् ॥ ७ ॥
 उदरं विदितं पुंसो हृदयं मनसः पदम् । धर्मस्य मम तुभ्यं च कुमारणां
 भवस्य च ॥ ११ ॥ विज्ञानस्य च तत्त्वस्य परस्यात्मा परायणम् । अहं
 भवान् भयश्चैव य इमे मुनयोऽप्रजाः ॥ १२ ॥ ग्रहर्क्षकेतवस्तारा-
 स्तडितस्तनयिजवः । सर्वं पुरुष एवेदं भूतं भव्यं भवच्च यत् ॥
 तेनेदमवृत्तं विश्वं वितस्तिमधितिष्ठता ॥ १५ ॥ स्वविष्ण्यं प्रतपन् प्राणो
 बहिश्च प्रतपस्यसौ ॥ १६ ॥ महिषैव ततो बहान् पुरुषस्य दुरत्ययः ।
 पादोऽस्य सर्वा भूतानि पुंसः स्थितिचिदो विदुः ॥ १८ ॥ अमृतं क्षेममभयं

इमे विभिर्ज्ञांश धर्माधर्मादिसंयुता' इति वामने ॥ १९ ॥ १९ सर्वस्य
 पथावस्थितिचिदः ॥ १९ ॥ २० त्रिमूर्धो सन् हरिर्वर्ते युत्रयं मूर्धभिस्त्रिभिः ।
 अनन्तासनवैकुण्ठनारायणपुराणि तु । बहुलक्षोच्छ्रितेष्वेषु स वसत्यमृतो
 हरिर्' इति मात्स्वे । 'अनन्तासनवैकुण्ठनारायणपुराणि तु । त्रीणि
 नामानि वै विष्णोः खिलोकाद्ग्रहिरेव च । अदायादास्तु पुत्राणामुद्रिक्त-
 ज्ञानवक्षुषः । नारायणपरा देवा एवं तान्यामुवन्ति' च ॥ २० ॥ २१
 'एवान्यस्वरूपेण शक्रलोकसमीपगः । इज्यो यज्ञपुमाञ्चाम ज्ञानिनां
 पृथिगां पदम् । यतीनां ध्रुवलोकस्थो वनिनां मेरुमध्यगः । आदित्य-
 मण्डलस्थस्तु ज्ञानिनां ब्रह्मचारिणामि'ति ब्रह्माण्डे । 'त्रिपात्स एव
 ममयान्सर्वप्राणिषु संस्थितः । निरक्षेषु च विद्वत्सु त्रिदशेष्वितरेषु
 च' इत्यध्यात्मे । 'तस्माद्द्वरेण्डमभूदण्डादपि चतुर्मुखः । स विरा-
 ष्मापकस्तस्मादधिको हरिरेव तु ॥ १९, २०, २१ ॥ २२ अण्डाज्जातस्य
 तस्यान्वयद्रूपं पञ्चादभूद्धरेः । यदोभयात्मको जज्ञे ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 तदैव सोऽतिरिक्तोऽभूच्छर्वपूर्वपराजनात् ॥ २२ ॥ २३ त्रिलोक-
 यानां विष्णुमयज्ज्वर समाहितः । तद्रूपभूतांस्त्रिलोकान् पश्यन्कृत्वा
 महामत्ता' इति गारुडे ॥ २३-२७ ॥ २४ कर्तुं मीमांसाह्वयम् ॥ २६ ॥

विष्णुर्लोकाधि मूर्धसु । पादाख्यो बहिस्त्वासन्न प्रजानां य आश्रयाः
 ॥ १९ ॥ अन्तःखिलोक्त्यास्त्वपरो गृहमेधैर्बहुद्वतः । सुती विचक्रमे
 विष्णुः साक्षान्नराने उमे ॥ २० ॥ यदविद्या च विद्या च पुरुषस्तुभ्या-
 न्मयाः । तस्मादण्डाद्विराट् जज्ञे भूतेन्द्रियगुणाश्रयः ॥ २१ ॥ तद्व्य-
 मयमाद्विष्वं गोभिः सूर्य इवाश्रयम् । यदास्य ताभ्यामलिलान्दहमासं
 महात्मनः ॥ २२ ॥ नाविन्दे यज्ञ सम्भारान् पुरुषावचवानुते । तेषु
 यज्ञाश्च पशवः सयनस्पतयः कुशाः ॥ २३ ॥ इदं च देवयजन्तं
 नातधोरुगुणान्वितः । वसुन्योपधयः स्नेहा रसलोहसूदो जलम्
 ॥ २४ ॥ कचो यजूंषि स्वामानि चातुर्होत्रं च सत्तम । नामधेयानि
 मन्त्राश्च इक्षिणाश्च वतानि च ॥ २५ ॥ देवतानुक्रमः कल्पः सङ्कल्पः
 सुवमेव च । गतयो मतयः श्रद्धा प्रापश्चित्तं समर्पणम् ॥ २६ ॥ ततस्ते

^{३०}यस्मात्तमेवायजन् तस्मादिदं तस्मिन्नाहितम् । 'नित्यं गृहीताः सत्त्वाद्या जीववज्रवन्न तु । मिथ्यामानात्स्वरूपत्वात्स्वातन्त्र्याद्बहिरेव त्वि'ति ब्रह्मर्तके ॥३०॥ ^{३१}तदिति व्यक्तगुदिष्टमसद्व्यक्तमुच्यते । गम्या-
गम्यस्वरूपत्वात्तत्सत्तादिर्हर्यतः । अतस्तस्मादन्यदेव ह्यनन्यदिति भण्यत'इति च ॥ ३२ ॥ ^{३२}सर्वजीवविक्रयेषु ब्रह्मणामु हरेर्विदौ । न चान्यस्तादृशी चेत्ता यावदेति हरिः स्वयम् । तावत्तावपि नो विष्णुं जानीतो लोकवन्दितावि'ति ब्रह्माण्डे ॥ ३५ ॥ ^{३३}स्वयमेव स्वरूपाणि मत्सकृर्मादिकान्यजः । स्वात्मन्येवेच्छया सृष्ट्वा तैर्देवान्प्रपात्यसौ ॥ संयच्छत्यसुरान्विष्णुः कल्पे कल्पे जगत्प्रभुः । तिरोहितं स्वरूपं च प्रकाशयति शास्त्रत'इति भागवततन्त्रे ॥ ३८ ॥ ^{३४}कृतं तदात्मना ज्ञोः सत्यं साधुत्वतः परम् । सम्यक्संस्थमदृष्यत्वाच्छ्रद्धं दीपोज्जित-
त्वतः । केवलं तादृशाभावात्प्रत्यगन्तरवस्थितेः । एतदेतादृशं तत्त्वं यो वेद स विमुच्यत'इति ब्रह्मर्तके ॥ ३९, ४० ॥ ^{४१}यः शेते
^{४२}प्रलये विष्णुः शून्यनामा महाकृतिः । स तु नारायणो नाम नराणा-

भ्रातर इमे प्रजातां पतयो नव । अयजन् व्यक्तमव्यक्तं पुरुषं सुखमाहिताः ॥ २८ ॥ ततश्च मनवः काल ईजिरे ऋदयोऽपरे । पितरो विबुधा दैत्या मनुष्याः कतुभिर्विशुम् ॥ २९ ॥ नारायणे भगवति तविद् विश्व-
माहितम् । गृहीतमायोरुगुणे सर्गादावगुणे स्वतः ॥ ३० ॥ इति तेऽमि-
हितं तात यथेहमनुवृच्छसि । नान्यद्भगवतः किञ्चिद्भाष्यं सधृष्टदा-
त्मकम् ॥ ३१ ॥ नतोऽस्म्यहं तच्चरणे समीयुषां भवच्छिदं स्वस्त्ययनं
सुवङ्गलम् । यः स्वात्ममायाविभवे स्वयं गतो तहं नभस्मात्तमथापरे
कुतः ॥ ३५ ॥ स एष आद्यः पुरुषः कल्पे कल्पे सृजत्यजः । आत्माऽत्म-
न्याभ्यन्ताऽऽत्मानं स संयच्छति पाति च ॥ ३८ ॥ विशुद्धं केवलं ज्ञानं
प्रत्यक्सम्यग्यवस्थितम् । सत्यं पूर्णप्रनाद्यन्तं निर्गुणं नित्यमद्वयम् ॥ ३९ ॥
कृतं विन्वन्ति मुनयः प्रशान्तात्मोन्निद्रयाज्ञायाः । यदा तदैवासक्तकैस्तिरो-
धीयेत विन्दुतम् ॥ ४० ॥ आद्योऽवतारः पुरुषः परस्य कालः स्वभावः
सदसन्मनश्च । द्रव्यं विकारो गुण इन्द्रियाणि विराट् स्वराद् स्थान्मु-

मयनत्वतः । रूपं द्वितीयं भवति दीपादीपान्तरं यथा । सिसृक्षोस्तस्य
पुत्रस्य इत्याहुस्तद्विदो जनाः । स रमायां द्वितीये तु रूपे प्रकृतिसंज्ञिते ।
परिमाद्यन्तं पुरुषो महास्तस्मादजायत । योज्यौ हिरण्यगर्भाख्यः पुरुषः
गोऽपि भण्यते । अद्वैत्युक्ता तु तत्पत्नी साऽपि प्रकृतिरुच्यते । प्रलये
व्यग्रीयौ तौ विभागेन व्यवस्थितौ । शरीरं प्राप्य पुरुषात्संयोगं तौ
प्रकृतुः । ततः पुनर्महत्त्वं प्रजार्तं जगदङ्कुरम् । स्वस्यैव पुत्रतां
पालमहङ्कारस्ततोऽजनी'ति व्योमसंहितायाम् । पुरुषस्तस्यैवाद्योऽवतारः ।
कालादयो रूपवत् । अस्वरूपमपि प्रियत्वात् । 'पुरुषाद्या हरेरूपं
प्राधायास्तत्प्रियाः स्मृताः । स्वरूपभूता नैवैते तत्तन्निविष्टुता अपी'ति
गोमे । 'कालो वस्तुस्वभावश्च प्रकृतिः प्राण एव च । मनश्च पञ्चभूतानि
विकारस्त्रिगुणा अपि । न स्वरूपं हरेरेतत्तथाप्येषु हरिः स्थित'इति
गोमे । सत्प्राणः । 'सदिति प्राण'इति श्रुतं । 'द्रव्यं तु पञ्चभूतानि
विकारोऽण्डमुदाहृतम् । विराजं गरुडं प्राहुः स्वराडिन्द्र उदाहृत'इति
जात्ये । सर्वे तु रूपवद्विष्णोर्विशेषेण विभूतिमत् । अतिप्रियत्वा-
द्येवात्स्वरूपमपि भण्यत' इति स्कान्दे । 'स्वतो महत्त्वं तु महोविशेष-
ज्ञासिञ्चिता । विभूतिर्लक्षणोवाहो लक्ष्मीशब्देन भण्यत'इति ब्रह्मर्तके ।
'पदान्तत्वेन सर्वस्मान्मत्स्यकूर्मादयो हरेः । अवताराः श्रुतौ ख्याताः स
प्रापे ततः स्मृताः । न स्वरूपं तु ब्रह्माद्याः स्मृता मायाविभूतयः ।
प्राणलयेर्पां विशिष्टत्वं कुरुते तत्तथा स्मृत'इति व्योमसंहितायाम् ॥

विरिणु भूतः ॥ ४१ ॥ अहं भवो यज्ञ इमे प्रजेशा वक्ष्यादयो ये भवदाय-
नस्य । स्वर्लोकपालाः स्वर्गलोकपाला मृगलोकपालास्तल्लोकपालाः ॥ ४२ ॥
सामार्थविद्याधरचारणेश ये यक्षरक्षोरगनागनाथाः । ये वा ऋषीणा-
मपि पितृणां दैत्येन्द्रसिद्धेश्वरदानवेन्द्राः ॥ ४३ ॥ अन्ये च ये श्रेत
विद्यावभूतकुम्भाण्डयाहोमृगपञ्चधीशाः । यत्किञ्च लोके भगवन्महत्स्व-
रिक्तमहत्स्वद्वलवत् क्षमावत् । हीः श्रीर्विभूत्याम्बवद्भुतार्णो तत्तत्
॥ ४४ ॥ रूपवदस्वरूपम् ॥ ४५ ॥ प्राधान्यतो यानुषय आचनन्ति लीलावतारान्

‘यज्ञश्चन्दोदितौ द्वौ तु देवौ लोकपुरस्कृतौ । एको नारायणस्तत्र रुद्र-
च्छिन्नस्तथापरः । स तु यज्ञाभिमानो स्वात्तपतिः केशवः स्मृत’ इति
पात्रे ॥ ४१-४५ ॥ इति द्वितीयतात्पर्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः

“क्रियामिमानाद्यज्ञोऽसाविन्द्रसूनुः प्रकीर्तितः । यज्ञेशत्वात्स्वयं
विष्णुर्पञ्चो रुचिसुतः स्मृत’ इति पात्रे । हरिरिति ज्ञात्वेष्टावास्-
मित्यादिनाऽनूक्तः । ‘त्रयी श्रुतिर्नित्यवाक्य वेदोऽनुवचनं तथे’ति
ह्यभिधानम् ॥ २ ॥ ‘अमर्यां विष्णुप्रधानाम् ॥ ४ ॥ मे’तपतः सतः ।
सः नः अर्थे । सनात्पूर्वम् । ‘ब्रह्मणस्तपतः पूर्वं विष्णुर्जात उरुक्रमः ।
सर्वलोकहितार्थाय येन रूपं प्रकाशितम् । यश्च पाति सदा लोकानजितो
जयतां वरः । तस्माद्बुद्धः समुत्पन्नः सर्वसंहारकृद्बिभुः । एते त्रिपुरुषाः
प्रोक्ताः सुष्ठुस्थित्यन्तकारिणः । निमित्तमात्रं तौ देवौ विष्णुः सर्वस्य
कारणमि’ति स्कान्दे ॥ ५ ॥ “नरो नारायणश्चैव हरिः कृष्णस्तथैव
च । चत्वारो धर्मतनया हरिरेव त्रयो मतः । अनन्तो नरनामाऽत्र

पुरुषस्य भूम्नः । आपीयतां कर्मकषायशोषानलुकमिव्ये त इमान्
सुपेशलान् ॥ ४५ ॥

सप्तमोऽध्यायः

जातो रुचैरजनयत्सुयज्ञाः सुयज्ञ आकृतिसूनुर्मरानथ दक्षिणा-
याम् । लोकत्रयस्य महतीमहरद्यदार्तिं स्वायम्भुवेन मनुना हरिरित्य-
नूक्तः ॥ २ ॥ अत्रैतत्पर्यमभिकाङ्क्षत आह तुष्टो दत्तो मयाऽहमिति
यद्भगवान् स दत्तः । यत्पादपङ्कजपरागपवित्रदेहा योगधर्मापुरमर्या
यदुद्देहयाद्याः ॥ ४ ॥ ततं तपो विविधलोकसिद्ध्यया म आदौ सना-
त्सुतपस्तपतः स नोऽभूत् । प्राकल्पसम्भवविनष्टमिहात्मतत्त्वं सम्य-
रज्जाद मुनयो यद्वक्षतात्मन् ॥ ५ ॥ धर्मस्य दक्षदुहितर्यजनि स्वमूर्त्या
नारायणो नर इति स्वतपःप्रभावः । दृष्टात्मनो भगवतो नियमावलोकं

तस्मिन्स्तु नरनामवान् । विशेषेण स्वयं विष्णुर्नित्यसत्यम्भुजेक्षणः ।
तस्माच्चतुर्धा धर्मस्य जातो विष्णुरितिरिति पात्रुष्ये ॥ ६ ॥ “अवतारो
महाविष्णोर्वासुदेव इतीरितः । यो ध्रुवाय निजं प्रादात्स्थानमन्या-
नधिष्ठितमि’ति प्रकाशसंहितायाम् ॥ ८ ॥ “पृथुर्नाम महाराजस्तत्र
विष्णुः स्वयं प्रभुः । पृथुनामा चतुर्बाहुः प्रविष्टस्तेन चार्थित’ इति
महासंहितायाम् ॥ ९ ॥ “यद्रूपं परमहंसप्राप्यं पदमामनन्ति ॥ १० ॥
‘लन्दांसि’ च मखाश्चैव देवा लोकाश्च सर्वशः । सर्वे विष्णौ स्थिता
यस्मादतः सर्वमयो ह्यसावि’ति महासंहितायाम् ॥ ११ ॥ “क्षोणी-
मपनोकाश्रयत्वात्क्षोणीमयः ॥ १२ ॥ “हरिस्तापसनामाऽसौ जात-
स्तपसि वै मनुः । गजेन्द्रं मोचयामास ससर्ज च जगद्बिभुरिति
मात्स्ये ॥ १६ ॥ ‘ऐन्द्रं’ पदं नान्तरीयं फलं तु हरितोषणम् । जगदातु-
र्बलेर्यस्मादानन्दोद्विक्ता भवेदि’ति ब्रह्मर्तके । शीर्षाख्यं मानम् ॥ १८ ॥

यश्च स्वचक्रपूतना घटितुं न शक्नुः ॥ ६ ॥ विद्धः सपत्न्युद्रितपत्रिभिरन्ति
गङ्गो बालोऽपि सञ्जगत्तपसे पनाय । तस्मा अवाङ्मवर्गतिं गृणते
‘सर्गो दिव्याः स्तुवन्ति मुनयो यदुपर्यधस्तात् ॥ ८ ॥ यज्ञेनसुत्पन्नगतं द्विज-
गत्तप्यचक्रनिष्पष्टपौरुषभगे निरये पततम् । ज्ञात्वाऽस्थितो जगति पुत्रपदं
त लेभे दुरधा वसुन्ति वसुधा सकलानि येन ॥ ९ ॥ मायैरसावुपभ-
आस तुष्टेयिषु नुर्यो वै चचार समद्वयं हवि योगचर्या । यत्परमहंस-
खण्डः पदमामनन्ति स्वस्थः प्रशान्तकरणः परिमुक्तसङ्गः ॥ १० ॥ सत्रे
भमास भगवान् हयशीर्षे एषः साक्षात् स यज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः ।
‘अन्ये मयो मन्त्रमयोऽलिलदेवतात्मा वाचो बभूवुकशतीः श्वस्तोऽस्य
वस्तः ॥ ११ ॥ मत्स्यो युगान्तसमये मनुनोपलब्धः क्षोणीमयो निखिल
श्रीपनिष्कायकेतः । विश्वेक्षितानुरुमये सलिले सुखान्स आदाय तत्र
विजहार ह वैदमार्गान् ॥ १२ ॥ स्मृत्वा हरिस्तमरणाधिगमममेयश्चक्रा-
वृष्टः पतगराजमुजाधिरुद्धः । चक्रेण नक्रवदनं विनिपाठ्य तस्माद्वस्ते
पण्ड्य भगवान् कृपयोजहार ॥ १६ ॥ नार्थो बलेरयमुक्तमपावशौच-
भारगः शिवं भूतवतो विवुधाधिपत्यम् । यो वै प्रतिश्रुतस्तेऽपि च
शीर्षमाणमात्मन्यमङ्ग मनसा हरयेऽभिमेने ॥ १८ ॥ तुभ्यं च नारद

“एतरेयो हरिः ग्राह नारदाय स्वाकां तनुम् । यत्प्रापुर्वैष्णवा नान्ये
यद्वते न सुखं परमि’ति ब्राह्मे ॥ १९ ॥ ^{१२०}मन्वन्तरेषु भगवान्
चक्रवर्तिषु संस्थितः । चतुर्भुजो जुगोपैतदुष्टराजन्यनाशकः । राज-
राजेश्वरेत्याहुर्भुनयश्चक्रवर्तिनम् । वीर्यदं परमात्मानं शङ्खचक्रगदाधर-
मि’ति सत्यसंहितायाम् ॥ २० ॥ ^{२१}प्राणादिकलेशः ॥ २३ ॥ ^{२४}दूरस्था
सुहृदस्य भगवतः स दूरेमुह्यत । सुगोपोऽग्निः । ‘अग्निः सुगोपः
कृष्णस्तिमिरारिर्हरिण्यद’ इति ह्यभिधाने ॥ २४ ॥ ^{२५}विनेष्यति
विनाशं एष्यति । दारहर्तुः भगवतः ॥ ‘धनुर्विस्फूर्जितैर्नष्टो रावणः
पूर्वमेव तु । पुनः शरै राममुक्तैः साजुबन्धो विनश्यती’ति स्कान्दे ॥
॥ २५ ॥ ^{२६}राम एको ह्यनन्तांशस्तत्र रामाभिधो हरिः । शुक्र-
केशात्मकस्तिष्ठत्रमयासास वै जगदि’ति ब्राह्मे । ‘विष्णोर्नान्येन कर्माणि
परेषां तन्निबन्धनमि’ति मात्स्ये ॥ २६ ॥ ^{२७}सहस्रधनुषस्तूर्ध्वं द्युशब्दे-
नापि भण्यत’ इति तन्त्रमालायाम् । इतरथा विष्णुर्न चेत् । स्वमहिम-

भूशं भगवान् विबुद्धमावेन साधु परितुष्ट उवाच योगम् । ज्ञानं च
भागवतमात्मरुतत्त्वदीपं यद्वासुदेवशरणा विदुरञ्जलैव ॥ १९ ॥ चक्रं च
दिक्ष्वविहते दशसु स्वतेजो मन्वन्तरेषु मनुचक्षधरो विभर्ति । दुष्टेषु
राजसु दमं विदधत्स्वकीर्तिं सत्ये निविष्ट उगती प्रथयश्चरित्रैः ॥ २० ॥
कृत्स्नमसादसुमुखः कलया कलेश इक्ष्वाकुवंश अवतीर्य गुरोर्निदेशे ।
निष्ठुन वनं सदयितातुज आविधेश यस्मिन् विदध्य दशकृषत् आति-
मृच्छत् ॥ २३ ॥ तस्मा अदादुवचिरुदभयाङ्गवैषो मार्गं सपथरिपुर्न
हरयद्विधमोः । दूरेषुहन्मयितरोपसुशोषदृष्टया तातन्यमानमकरोरमा-
नकृषकः ॥ २४ ॥ दक्षस्थलस्पर्शरुग्णमहेन्द्रवाहदन्तैर्विलम्बितकु-
व्रयकृदहासः । सद्योऽसुभिः सह विनेष्यति दारहर्तुर्विस्फूर्जितैर्धनुष
उच्चरितैस्तसैन्यः ॥ २५ ॥ भूमेः सुरेतरवहधविमर्दितायाः क्लेशव्ययाय
कलया सितकृष्णकेशः । जातः करिष्यति जनानुपलक्ष्यमार्गः
कर्माणि चात्ममहिमोपनिबन्धानि ॥ २६ ॥ तोकेन जीवहरणं यदुत्तुपि-
कापाख्येमासिकस्य च पदा शकटोऽपवृत्तः । यद्रिक्ततोऽन्तरगतैर्न दिधि-

निबन्धनत्वेन न भाव्यम् ॥ २७ ॥ ^{२८}दिव्यमिव स्तुत्यमिव ।
तदपेक्षया । अन्येषां स्तुत्यमेव यत्तस्य तच्च दिव्यमिव ॥ २९ ॥
^{३०}अन्यथाज्ञानहेतुर्या शक सा जल्पिः प्रकीर्तिते’ति तन्त्रमालायाम् ॥
^{३१-३२}यत्तु सर्वात्मनाऽज्ञानं निशा सा परिकीर्तिते’ति कौर्मे ॥ ३१ ॥
कल्पदं च आयतं च । ‘सप्तस्यसमाहारो मूर्च्छनेति प्रकीर्तिते’ति
गान्धर्वे ॥ ३३ ॥ ^{३४-३५}विद्वेषिणोऽप्युदासीना भक्ता अपि न संशयः ।
हरिर्है सदनं यान्ति व्यक्तं भक्तैस्तु गम्यते । आरभ्य तम आमुक्तेः
कृष्णस्य सदनं यतः । अव्यक्तहरिर्लोकत्वादन्येषामन्यलोक्ते’ति बृह-
त्संहितायाम् । ‘राममीमार्जुनादीनि विष्णोर्नामानि सर्वशः । रमणाभय-
पणाथाः शब्दवृत्तेर्हि हेतवः । हरिर्हि तत्र तत्रस्थो रमणादीन्करोत्यत्रः ॥
अतस्तस्यैव नामानि व्याजादन्यगतानि तु । व्यवहारप्रवृत्त्यर्थं दुष्टानां
प्रोढनाय चे’ति स्कान्दे ॥ ३४, ३५ ॥ ‘तृतीये सप्तमे चैव षोडशे
पञ्चविंशके । अष्टाविंशे युगे कृष्णः सत्यवत्यामजायत । व्यानाचार्यस्तु
पूर्वेषु चरमे स्वयमेव तु । विष्णोः वेदांश्चक्रे च भारतं वेदसंभितमि’ति

लक्षोर्वा उन्मूलनं न्वितरथाऽर्जुनयोर्न भाव्यम् ॥ २७ ॥ तत्कर्म दिव्य-
मिव यच्चिदि निःशयानं दाक्षिणाद्यु विणिने परिवह्यमाने । उन्नेष्यति
वज्रमितोऽवसितान्तकालं नेत्रे पिघाट्य सचलोऽनघिमम्यवीर्यः ॥ २९ ॥
मन्दञ्च मोक्षयति मयाद्धरुणस्य पाशाद् गोपान् विलेपु पिहितान् मय-
सनुना च । जल्प्यावृते निशि शयानमतिश्रमेण लोके विकुण्ठ उपधास्यति
गोकुले स्म ॥ ३१ ॥ कीडत् वने निशि निशाकरादिमगीयां शसोन्मुखः
कल्पदायतमूर्च्छितेन । उद्दीपितस्मरुज्वां व्रजसद्व्यूनां हर्तुर्हरिप्यनि शिरो
भगवानुगम्य ॥ ३३ ॥ ये च प्रलम्ब-खर-वर्तुर्-कैश्यरिष्ट-मल्लेष्ट-कंस
पवनाः कुज-पौण्ड्रकाद्याः । अन्येऽपि शास्त्र-कपि-बल्लल-दन्तवक-सप्तोक्ष-
शम्बर-विदूरथ-कक्किममुख्याः ॥ ३४ ॥ ये वा मृधे समिति शालिन-
जातचापाः काम्योजमत्स्यकुम्हृत्तयैककयाथाः । यास्यन्त्यदर्शन-
मिता बलपार्थभीम व्याजाहयेन हरिणा निलयं तदीयम् ॥ ३५ ॥ कालेन-
मौलितदशामवसृज्य नृणां स्तोकायुषां स्थनिगमो बत दूरपारः । आवि-
र्हितस्त्वनुयुगं सदि सत्यवत्यां वेदभुम् विदपशो विमजिष्यति स्म ॥ ३६ ॥

च ॥ ३६ ॥ ^{३९}हरीच्छया विभूतिर्या ब्रह्मादीनां सदा भवेत् ।
 इच्छया वा बहुविधस्तेषु विष्णुः स्वयं स्थितः । अतो मायाविभूतित्वं
 तेषां मत्स्वादिक्काः स्वयमि'त्यध्यात्मे ॥ ३९ ॥ ^{४०}विदुर्नान्तम् ।
 अनन्तत्वात् ॥ ४१ ॥ ^{४२}देवमायां विदन्ति । संसारमतिरन्ति च ॥
 ॥ ४२ ॥ ^{४३}तत्परायणास्तच्छीलास्तच्छिक्षाश्च ॥ ४६ ॥ ^{४४}अव्यक्ता-
 घनहंमानादात्मतत्त्वं हरिः स्मृतः । अशब्दश्चाप्रसिद्धत्वाच्छान्तः पूर्ण-
 सुखत्वत'इति ब्रह्मतर्के ॥ ४७ ॥ ^{४५}भावस्वभावो भक्तिस्वभावः । तेन
 निर्मितस्य सत्पुरुषस्य प्रसिद्धः । 'भावो भक्तिः प्रणामश्च प्रावण्यमपि
 चादर'इत्यभिधानात् ॥ ४९ ॥ ^{४६}सत्तादिर्यत्सतो विष्णोस्तस्मादन्यः
 स सर्वतः । यत्सत्तादिरतोऽप्यस्य नान्यत्वं भेदिनोऽपि त्व'ति
 ब्रह्माण्डे ॥ ५० ॥ ^{४७}आक्षिप्यते किमित्येतद्यतोऽप्यफलता भवेत् ।

सर्गे तु योऽहमृष्यो नव ये प्रजेशाः स्थानेऽथ धर्ममखमन्वमरावनीशाः ।
 अन्ते त्वधर्महरमनुवशाः सुराद्या मायाविभूतय इमाः पुरुशक्तिभाजाः ॥
 ॥ ३९ ॥ नान्ते विदाम्यहममी मुनयः प्रजेशा मायाबलस्य पुरुषस्य
 कुतोऽपरे ये । मायान् गुणान् दशजतानान् आदिदेवः शेषोऽधुनापि
 समवस्थति तास्य पारम् ॥ ४१ ॥ येषां स एव भगवान् द्ययेदनन्तः
 सर्वात्मनाधितपदो यदि निर्व्यलीकम् । ते वै विदन्त्यतिरन्ति च देव-
 मायां नैषां ममाहमिति वाः श्वरुगालभक्ष्ये ॥ ४२ ॥ ते वै विदन्त्यति-
 तरन्ति च देवमायां स्त्रीशूद्रहृणशबरा अपि पापजीवाः । यद्यद्भुतकम-
 परायणशीलशिक्षास्तिर्यग जना अपि किमु श्रुतधारणा ये ॥ ४६ ॥
 शश्वत्प्रशात्तममर्य प्रतिबोधमात्रं शुद्धं समं सदसतः परमात्मतत्त्वम् ।
 शब्दो न यत्र पुरुकारकवान् कियार्था माया परेत्यभिमुखे च विलज्ज-
 माना ॥ ४७ ॥ स श्रेयसामपि विभुर्भगवान् यतोऽस्य भावस्वभाव-
 विहितस्य सतः प्रसिद्धः ॥ देहे स्वघातुविगमे तु विशीर्यमाणे व्योमेव
 तत्र पुरुषो न विशीर्यतेऽजः ॥ ४९ ॥ सोऽयं तेऽभिहितस्तात भगवान्
 विश्वभावतः । समासेन हरेर्नान्यदन्यस्यात्सदसच्च यत् ॥ ५० ॥ नृजन्मनि
 न तुष्येत किं कलं यमनश्वरे । कृष्णे यद्यपवर्गेणे भक्तिः स्याद्वनपा-
 यिनी ॥ ५३ ॥

वस्तुनो यस्य चाल्पत्वं पुंसो वा नेति चोच्यत'इति प्रकाशसंहितायाम् ॥
 ॥ ५३ ॥ इति द्वितीयतात्पर्यं सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः

^१निजावयवेभ्यः सृष्टाः । बाह्यावयवा लोकाः कल्पन्ते ॥ ११ ॥
^२जीवे कर्मसमावापः । परमेश्वरेण गृह्यते । गुणिनां महदादि-
 जीवानां सामर्थ्यं परिमाणम् । देवासुरेभ्यो भगवानित्यादि ॥ १२,
 १४ ॥ ^३श्रेणीनामद्भरक्षकाणां युद्धेषुच्यते ॥ १८ ॥ ^४हेतुलक्षणं
 मल्लक्षणम् ॥ १९ ॥ ^५योगतो लिङ्गभङ्गः पूर्वोक्तः । पानेन ते
 देवेत्यादि पश्चात् ॥ २० ॥ ^६द्वेषा बावात्ममाया तद्रूपा तद्रशा चेति ।
 तद्रश्या संसारयति । स्वरूपया विमोचयत्पुद्गान्ते तद्रशा विमुक्तस्य
 तत्पर्येण रमयत्येष आत्मो'त्मे'प आनन्द' इति सौकारायणश्रुतिः ॥ २३ ॥
^७यस्मादनुतिष्ठन्ति तस्मात्परमेष्ठी प्रमाणम् ॥ २५ ॥ ^८बालोऽपि
 स पुरुषत्वेन मुनिभ्यो ब्रह्मणा यतः । दत्तोऽतो ब्रह्मरातेति नाम

अष्टमोऽध्यायः

पुरुषावयवेलोकाः स पाळाः पूर्वकल्पिताः । लोकेरमुष्यावयवाः
 स पालेरिति शुभम् ॥ ११ ॥ यावान्कल्पो विकल्पो वा यथा कालोऽनुमीयते ।
 भूतभक्ष्यभयच्छब्द आयुर्मान् च यत्कृतम् ॥ १२ ॥ यस्मिन् कर्मसमावायो
 यथा देनोपश्रुते । गुणानां गुणिनां चैव परिमाणं सुविस्तरम् ॥ १४ ॥
 तृणां साधरणो धर्मः सविशेषश्च यादृशः । श्रेणीनां राजर्षीणां च धर्मः
 कच्छेषु जीवताम् ॥ १८ ॥ तत्त्वानां परिसङ्ख्यानं लक्षणं हेतुलक्षणम् ।
 पुरुषाराधनविधिर्योगस्याध्यात्मिकस्य च ॥ १९ ॥ योगेश्वरैश्वर्यवर्गति
 लिङ्गभङ्गं च योगिनाम् । वेदो'वेदधर्मानामितिहासपुराणयोः ॥ २० ॥
 मुद्रास्ते साक्षिणश्चिन्तुः ॥ २३ ॥ अत्र प्रमाणं हि भवान् परमेष्ठी
 पदात्मभूः । अपरे हानुतिष्ठन्ति पूर्वेषां पूर्वजैः कृतम् ॥ २५ ॥ स उपा-
 मन्वितो राजा कथायामिति सत्यतः । ब्रह्मरातो भृशं प्रीतो विष्णुरातेन

वैयासकेतभूदि'ति ब्राह्मे ॥ २७ ॥ ^{१७}यत्र ब्रह्मान्तरोत्पत्तिः ब्रह्मकल्पः
स ईरित'इति च ॥ २८ ॥ इति द्वितीयतात्पर्यं अष्टमोऽध्यायः ॥८॥

नवमोऽध्यायः

^१परस्य अर्थव्यतिरिक्तस्य । यदधातुमत इत्यस्य ह्युत्तरम् ॥
'अजरीरस्य जीवस्य जरीरोत्पत्तिकारणम् । ईशरेच्छा प्राथमिका तां
विना न हि किञ्चन ॥ द्वितीया प्रकृतिः प्रोक्ता तद्वृषा हि
गुणास्त्रयः । तेषां संपातजो भावो ममाहमिति या मतिः । देहात्परस्य
देहित्वमहंभावमृते कुतः । यथारजस्तमोभावैर्विना स्वप्नो न जायते ।
निद्रा कामाद्यभावेन तद्वदेहः क तान्विना । तस्मात्प्रकृत्यैव पुमा-
न्मानुषादिविकारया । मालुषादिनिवाभाति नित्यचैतन्यरूपवान् ॥
॥ १, २ ॥ ^२यदा स्वरूपं जानाति कालप्रकृतिवर्जितम् । वासुदेव-
प्रसादेन तदा मुक्तो भवत्यसावि'ति भविष्यत्पुराणे ॥ ३ ॥ ^३यतो
भगवदुक्तं प्रमाणमतस्तदुक्तं पुराणं त्वत्प्रश्नानामुत्तरत्वेन वक्ष्ये ॥ ४ ॥
^४तपो ब्रह्म । 'तपसोऽध्यजायते'ति श्रुतेः । अखिललोकप्रकाशनं यत्
तदालोचयामास । तपतां तपीयानित्यनेन तत्पुत्तमोत्तमत्वमुक्तं भवति ।

संसदि ॥ २७ ॥ आह भगवतं नाम पुराणं ब्रह्म सन्मितम् । ब्रह्मणे
भगवत्प्रोक्तं ब्रह्मकल्प उपागते ॥ २८ ॥

नवमोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच—आत्ममायामृते राजन् परस्यानुभवात्मनः । न
घटेतार्थसम्बन्धः स्वप्ने द्रष्टुमिच्छसा ॥ १ ॥ बहुरूप इवाऽभाति मायया
बहुरूपया । रममाणो गुणेष्वस्या ममाहमिति मन्यते ॥ २ ॥ यहि स्वायं
महित्वे स्वे परस्मिन् कालमाययोः । रमते गतसम्मोहस्यक्तचोदास्ते
तद्रोमयम् ॥ ३ ॥ आत्मतत्त्वविशुद्धार्थं यदाह भगवानुत्तरम् । ब्रह्मणेऽ-
वर्णयद्रूपमव्यलीकवृत्तादृतम् ॥ ४ ॥ दिव्यं स्रष्टास्त्वमोघदर्शनो जिता-
निलात्मा विजितोभयैन्द्रियः । अतप्यत साखिललोकतापमं तपस्तपीया-

'महान्महीयतामादिं ब्रूयादत्युत्तमोत्तमम् । यत्राधिकं वदेत्किञ्चिज्ज्ञेयो-
र्धस्तत्र चाधिक'इति व्यासनिरुक्ते ॥ 'तपोरूपं परं ब्रह्म ब्रह्माऽचिन्तय-
न्प्रसे'ति पादुष्ये ॥ ८ ॥ 'यत् यतः । 'यत्तदित्यादयः शब्दाः
अभ्यन्ताः प्रकीर्तिता'इति च ॥ ९ ॥ ^{१०}मायातीतत्वात् ॥ १० ॥
^{११}मेहंश्रिताः याः विभूतयः । 'सत्त्वं तु शोभनत्वं स्याच्चयुक्ताः सत्त्वता
मता' इत्यध्यात्मे ॥ १४ ॥ ^{१२}मुक्तेः स्वपार्श्वः पूर्ववर्त्तमानैश्चैव संयुतम् ।
ब्रह्मा वदत्यं तपसा भगवन्तं हरिं प्रभुमि'ति भारुडे ॥ १५ ॥ ^{१६}इच्छाया
सोपिकायाश्च अणिमाद्याश्च शक्तयः । प्रदिष्टा वासुदेवाद्या दामोदर-
पालाद्या । अङ्गानि विमलाद्यास्तु प्रहृष्याद्यात्मादिका मताः । एवं
भोक्तृशमिश्चैव पञ्चभिश्च हरिः स्वयम् । चतुर्भिश्च वृतो नित्यं तत्स्वरूपाश्च
शक्तय'इति भागवततन्त्रं ॥ १६ ॥ ^{१७}मनीषितं तपः ॥ २२ ॥
^{१८}कर्मविमोहिते इदंकार्यमित्यजानति । हृदयं प्रियम् । 'प्रियं
हृदयमुद्रिकं कान्तमित्यभिधीयत'इत्यभिधानात् । 'तपः प्रियं सदा
विष्णोस्तपवैवाप्यते हरिः । स्वयं च तपसैवेदं बिभर्ति ज्ञानमेव हि ।

भाषतां समाहितः ॥८॥ तस्मै स्वलोकं भगवान् समाजितः सन्दर्शयामास
परं न यन्मदम् । व्यपेतसङ्कलेशविमोहसाध्वसं सन्मृष्टवद्विचिबुधै-
र्युष्टम् ॥ ९ ॥ न वर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं
न च कालविक्रमः । न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुभवा यत्र सुरा-
णामर्षितः ॥ १० ॥ मेहंश्रिता याः कुसुमाकरानुगैर्विनीयमानाः प्रियकर्से
तापती । वदत्यं तत्राखिलसात्वतां पति श्रियः पति यज्ञपति जगत्पतिम् ॥
११॥ सुतन्वदन् प्रबलार्हेणविभिः स्वपार्श्वमुच्यते परिसेवितं विभुम् ।
पुण्यमसादाभिमुखे दगासधैः प्रसन्नहासारुणलोचनाजनम् ॥ १५ ॥
किञ्चित्ते कुण्डलिनं चतुर्भुजं पीतांशुकं वक्षसि लक्षितं श्रिया ।
तत्त्वार्हणीयासनमास्थितं विभुं वृतं चतुः षोडश पञ्चशक्तिभिः ॥ १६ ॥
मनीषितानुभावोऽयं मम लोकावलोकनम् । यदुपश्रुत्य रहसि चकथं
वर्ण्य तपः ॥ २२ ॥ यत्वादिष्टं मया तत्र त्वयि कर्मविमोहिते । तपो मे
हृदयं साक्षादात्माऽहं तपसोऽनघ ॥ २३ ॥ सुजामि तपसैवेदं प्रसामि

तपःशब्दाभिर्धं प्रोक्तं ज्ञानरूपो हरिर्यतः । ज्ञानवीर्यं ज्ञानबलो
ज्ञानानन्द उदाहृत'इति बृहत्संहितायाम् ॥ २३, २४ ॥ ^{३१}येन येन
यथा ज्ञात्वा नियतं मुक्तिराप्न्यते । तदिज्ञानमिति प्रोक्तं ज्ञानं साधारणं
स्मृतमिति वामने ॥ ३१ ॥ ^{३२}परं स्वतन्त्रं न । विष्णोर्धीनं प्राक्-
सृष्टेस्तथैव च लयादनु । अस्य सत्त्वप्रवृत्त्यादि विशेषेणाधिगम्यते ।
स्वातन्त्र्यं स्थितिकाले तु कथञ्चिदुद्दिमोहतः । प्रतीयमानमपि तु
तस्मान्नैवेति गम्यते । जनिष्येऽहं लयिष्येऽहमिति न ह्यभिसन्धितः ।
अतो जीवनमप्येतद्ब्रवेदीयामिसंहितम् । अतः स्वरूपभेदेऽपि ह्यात्मैवेद-
मिति श्रुतिः । यदत्यस्वेतन्त्रत्वाद्यथाऽऽशक्तस्त्वसन्निति । विघ्नन्ते
हि तदा जीवाः कालकर्मादिकं तथा । कान्यथा हि पुनः सृष्टिः पूर्व-
कर्मानुसारिणी'ति ब्रह्मतर्कः । त्वमेतच्च परं न भवेत् । स्वतन्त्रं न ॥
॥ ३३ ॥ ^{३४}अर्थवदिव प्रतीयते । न च परमात्मन्यर्थवत्प्रतीयते ।
अर्थं प्रयोजनमृते । न हि जीवप्रकृतिभ्यामीश्वरस्यार्थः । 'मुख्यतो
विष्णुशक्तिर्हि मायाशब्देन भण्यते । उपचारतस्तु प्रकृतिर्जीवश्चैव हि
भण्यत'इति च । यथाऽऽभासो जीवः । 'सर्वं परं स्थितमपि नैव
तत्रेति भण्यते । यतो हरेर्न जी न जीवनं न हरौ ततः । जीवः
प्रकृतिरप्यत्र यतो नैव हि बन्धकृत् । कर्म चाफलदातृत्वात्कालश्चा-
परिणामनात् । यथा छत्रधराद्यास्तु रथस्या अपि सर्वशः । रथिनो
नैव भण्यन्ते एवं हरिगता अपि ॥ ३४ ॥ ^{३५}यथा महान्ति भूतानि
शरीरेषु बहिस्तथा । एवं हरिश्च भूतेषु बहिश्च व्याप्तिहेतुः । तस्मा-

तपसा पुनः । विभर्मि तपसा विश्वं वीर्यं मे दुस्तरं तपः ॥ २४ ॥
श्री भगवानुवाच—ज्ञानं परमगुह्यं मे यद्विज्ञानसमन्वितम् । सरहस्यं
तदङ्गं च गुहाण गदितं मया ॥ ३१ ॥ अहमेवासमेवाग्रे नाम्यद्यत्सद-
त्परम् । पश्चादहं त्वमेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्त्वहम् ॥ ३३ ॥ ज्ञातेऽर्थं
यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि । तद्विद्यावामनो मायां यथाऽऽभासो
यथा तमः ॥ ३४ ॥ यथा महान्ति भूतानि भूतेषूच्चावचेषु च । पविष्टान्य-

तस्यो न तत्स्यथ प्रोच्यते हरिरीश्वर'इति च ॥ ३५ ॥ ^{३६}अन्यभावा-
भापकाले देशे च तद्विद्यमानाविद्यमानशक्तिमाश्रित्यन्वयव्यतिरेकौ ॥
॥ ३६ ॥ ^{३७}सर्वस्यापि प्रधानत्वात्स सर्वमय ईर्यत'इति च ॥ ३९ ॥
^{३८}मायां माहात्म्यं विविदिषुः । अन्येषां माहात्म्यपतेः । 'पुरुषतो
विष्णुमाहात्म्यं मायाशब्दोदितं भवेत् । प्रधानत्वाच्च मातृत्वान्मेयत्वं
नैव तस्य ही'ति च ॥ ४२ ॥ ^{३९}हरिर्यथासादिरूपेण सर्वज्ञोऽपि स्वयं
प्रभुः । शृणोति नारदादिभ्यो मोहायैषां प्रसिद्धप'इति पात्रे ॥ ४५ ॥
^{४०}विराड्ब्रह्मा समुद्दिष्टस्तद्गतः परमो यतः । अतो विराजमित्येन-
मादुरीशत्वतो विराडि'ति बृहत्संहितायाम् ॥ ४६ ॥ इति द्वितीय-
तात्पर्यं नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः

^{४१}महदाद्यण्डपर्यन्तः सर्गोऽण्डे ब्रह्मणस्तु यः । अनुसर्ग इति
प्रोक्तः पौरुषमेति कथ्यते । पञ्चभूतसमूहेन जातः पुरुष उच्यते ।
बहुत्वाच्च भूतानां तावत्वात्तत्त्वमेकजमिति व्योमसंहितायाम् ॥ ३ ॥

^{४२}गिराणि तथा तेषु न तेष्वहम् ॥ ३५ ॥ एतावदेव जिज्ञास्यं तन्वजिज्ञासु-
तात्मनः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत्स्यात्सर्वत्र सर्वदा ॥ ३६ ॥ अन्त-
र्हितेन्द्रियाधाय हरये विहिताङ्गलिः । सर्वभूतमयो विश्वं लसज्जैवं स
पूर्ववत् ॥ ३९ ॥ मायां विविदिषुर्विष्णोर्मायेकास्य महासुनिः । महा-
भाष्यतो राजन् पितरं पर्यतोषयत् ॥ ४२ ॥ नारदः प्राह मुनये सरस्वत्या-
स्तटे नृप । ध्यायते ब्रह्म परमं व्यालयामिततेजसे ॥ ४५ ॥ यदुताहं त्वया
प्राप्तो वैराजात्पुरुषादिदम् । यथाऽऽलीचतुपाक्यास्ये प्रश्नानभ्यांश्च
शास्त्रशः ॥ ४६ ॥

दशमोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच—अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमृतयः ।
तत्त्वपरेशानुक्त्या नितोद्यो मुक्तिराश्रयः ॥ १ ॥ भूतमात्रेन्द्रियधियां
व्याससर्ग उदाहृतः । ब्रह्मणो गुणवैषम्याद्विसर्गः पौरुषः स्मृतः ॥ ३ ॥

“अनुप्रविश्य परमं जीवस्य शयनं तु यत् । सहैव शक्तिभिः स्वीर्य-
रिच्छावैरप्रकाशितैः । सन्निरोध इति प्रोक्तो विमुक्तिर्यत्र मोक्षिणामिति
नारदीये ॥ ६ ॥ “मुष्टिस्थित्यप्ययाभासा यद्बलाद्यत्र च स्थिताः ।
तद्ब्रह्म जगदाधारं वासुदेवेति तद्विदुरिति भागवततन्त्रे ॥ ७ ॥ “आधि-
भौतिकेन रूपेण हि चक्षुःप्रकाशयोः सम्यक्त्वपरिज्ञानम् ॥ ८ ॥ सुभावि-
यः सर्वे वेत्ति जीवैर्ना स परः । ‘स्वप्नेन शारीरमभिप्रहृत्यासुप्तः
सुप्तानभिचाकलीतीति श्रुतेः । सुप्ताश्रयाणामप्याश्रयः ॥ ९ ॥ “विनिर्गतः
प्रकाशितः । ‘अण्डं प्रविष्टो यो विष्णुः सोऽण्डं भित्त्वा प्रकाशितः ॥
“सोऽण्डोऽमृज्जततो नारा नरो नाज्ञात्परो यतः’ इति नारायणाध्यात्मे ॥
॥ १०-११ ॥ “तत्तन्नियामकत्वेन बहुत्वं प्राप्तुमीश्वरः । अण्डं
स्ववीर्यं तत्स्थः सन् कामादन्तस्त्रिधा व्यधादिति च । ‘अन्तःस्थितहरेः
कामादण्डे ब्रह्मा ततोऽजनि । तत्र देवाश्च स्रष्टाताः पुनस्तत्स्वात्मकाः
प्रभोरिति च ॥ १३ ॥ “मलादिकं कदाचित्तु ब्रह्मा लोकाभिपत्तये ।
आत्मनो निर्बमे कामात्सर्वेषामभवत्ततः । वक्षित्वात्तस्य दिव्यत्वा-
दिच्छया भवति प्रभोरिति च ॥ २७ ॥ “स्थूलं भगवतो रूपं

निरोचोऽस्यानुवायनमात्मनः सह शक्तिभिः । मुक्तिर्हित्वाऽप्यथा रूपं
स्वरूपेण व्यवस्थितिः ॥ ६ ॥ आमासश्च निरोधश्च यतस्तत्रयमीयते ।
स आश्रयः परं ब्रह्म परमात्मेति शण्डते ॥ ७ ॥ आध्यात्मिकोऽयं पुरुषः
सोऽस्मात्तत्त्वाधिदेविकः । यस्तत्रोभयविच्छेदः स स्मृतो ह्याधिभौतिकः ॥
॥ ८ ॥ एतदेकतमाभावे यदा नोपलभामहे । त्रितयं तत्र यो वेद स
आत्मा स्वाश्रयाश्रयः ॥ ९ ॥ पुरुषोऽण्डं विनिर्मितं यदाऽसौ स विनिर्गतः ।
आत्मनोऽयनमन्विच्छन्नोऽस्माक्षीच्छुचिः शुचिः ॥ १० ॥ तास्ववात्सी-
त्स्वच्छासु स्रष्टृपरिवत्सरान् । तेन नारायणो नाम यदापः पुरुषो-
द्भवाः ॥ ११ ॥ एको नामात्ममन्विच्छन् योमातृत्वात्समुत्थितः । वीर्यं
हिरण्यं देवो मायया व्यसृजन्निधा ॥ १३ ॥ उत्सिखत्सोर्वातुमलं
निरभिघत वै गुदम् । ततः पायुस्ततो मित्र उत्तरं उभयाधयः ॥ २७ ॥
एतद्भगवतो रूपं स्थूलं ते व्याहृतं मया । महादिभिश्चावरणैरष्टभिर्वहि-

ममदेह उदाहृतः । तत्तन्त्रत्वाच्च सूक्ष्मं च शङ्खचक्रगदाधरमिति
वाध्यात्मे ॥ ३३ ॥ “निर्विशेषणं निरतिशयम् । ‘अस्य काव्यस्य
कवयो न समर्था विशेषण’ इति वत् ॥ ३४ ॥ “मायासृष्टे जगति ये
अविपश्चितः ॥ ३५ ॥ “तामैव शचकत्वेन नामरूपक्रिया अपि । वाच्यत्वेन
हरिर्देवो नियामयति चैकराडिति च । ‘कर्तृत्वानु सकर्माऽसौ निष्फल-
त्वादकर्मक’ इति च ॥ ३६ ॥ “प्रजापत्यादीन्धत्ते ॥ ३७-४० ॥
“तामसास्तामसा देव्याः प्रधानादेव जव्रवः । तामसाराजसास्तेषा-
मनुगास्तेषु सात्विकाः । अनाख्यातासुराः प्रोक्ता मानुषा दुष्टचारिणः ।
राजसास्तामसाश्चैव मध्या राजसराजसाः । राजसाः सात्विकास्तत्र मानुषे-
पृथमा गणाः । देवाः पृथगनाख्याताः स्मृताः सात्विकतामसाः । अता-
निकास्तथाख्याताः स्मृताः सात्विकराजसाः । सात्विकाः सात्विकास्तत्र
सात्विकाः परिकीर्तिताः । तेषां च सात्विकाः शेषगरुत्मद्रुद्रतत्त्वियः ।
ततोऽपि देवी ब्रह्मणी ब्रह्मा चैव ततः स्वयम् ॥ ४१ ॥ “सात्विकेषु
॥ १ ॥ यदा त्वेकस्य प्रतिबाधनम् । रजस्तमोभ्यां विष्णुर्हि तदा प्रादु-

रायम् ॥ ३३ ॥ अतः परं सूक्ष्मतममव्यक्तं निर्विशेषणम् । अनादिमध्य-
विघनं नित्यं वाद्यन्नतोः परम् ॥ ३४ ॥ अनुवी भगवद्रूपे मया ते ह्यनु-
पमिते । उमे अपि न गृह्णन्ति मायासृष्टेऽविपश्चितः ॥ ३५ ॥ स वाच्य-
प्रापकतया भगवान् ब्रह्मरूपधृक् । नामरूपक्रिया चरे सकर्माकर्मकः
परः ॥ ३६ ॥ प्रजापतीन् मनून् देवानृषीन् पितृगणानृष्यक् । सिद्ध-
चारणगन्धर्वान् विद्याध्वान् सुरगुहाकान् ॥ ३७ ॥ किन्नराप्सरसी नानान्
गर्गान् किम्पुरुषानपि । सातृक्षः पिशाचाश्च प्रेतभूतविनायकान् ॥ ३८ ॥
रुम्पाण्डोन्माद्वेतालान् यातुधानान् ग्रहानपि । तामान् मृगान् पशून्
पक्षान् गिरिचूपां सरीसृपान् ॥ ३९ ॥ द्वि(वि)विधाश्चतुर्विधाश्चान्ये जल-
मयनमौकसः । कुशलाकुशलमिश्राणां कर्मणां गतयस्त्रिधाः ॥ ४० ॥
गर्गं रजस्तम इति तिस्रः सुरनृनारकाः । तत्राप्येकैकशो राजन् मिथ्यन्ते
तत्प्रसिद्धा ॥ ४१ ॥ यदैकैकतोऽन्याभ्यां स्वभाव उपहन्यते । तदैवेदं
भगवता भगवान् चरैरुपधृक् । पुष्पाति स्वापयन् विश्वं तिर्यङ् नर-

भवेत्यजः । राजर्सास्तामसान्दत्वा सात्त्विकान्वर्धयिष्यतीति स्कान्दे ॥
॥ ४२ ॥ ^{११}भत्सादिरूपी पोषयति नृसिंहो रुद्रसंस्थितः । विलापये-
द्विरिष्वस्यः सृजते विष्णुरच्यय'इति वामने ॥ ४३ ॥ ^{१२}भगवत्तमः ।
न पुरुषः ॥ ४४ ॥ ^{१३}जन्मकर्माणि विधीयत इति क्रियाविशेषणम् ।
'प्रतिषेधाय बन्धस्य जीवानां परमेषितुः । स्वेच्छयैव तु कर्तृत्वं नित्या-
रूढं चिदात्मकमिति भविष्यत्पुराणे ॥ रूप उपरिमाव इति चातुः ।
'सुभद्रां रथमारोप्ये'त्यादिवच । 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'ति
च ॥ ४५ ॥ ^{१४}अन्यकल्पानां साधारणः । यत्रैव प्राकृतवैकृताः सर्व-
सर्गाः । अन्यब्रह्मकल्पानां च साधारणः ॥ ४६ ॥ इति द्वितीयस्कन्ध-
तात्पर्यं दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ द्वितीयस्कन्धः संपूर्णः ॥ २ ॥

तृतीयः स्कन्धः

प्रथमोऽध्यायः

श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ ^१शुद्धकाले तु विदुरस्तीर्थयात्रां गतोऽपि

सुरात्मजिः ॥ ४२ ॥ ततः फालाग्निरुद्रात्मा यत्सृष्टमिदमात्मनः ।
सन्नियच्छति तत्काले 'यत्नानीकमिवानिलाः ॥ ४३ ॥ इत्यम्भावेन कथितो
भगवान् भगवत्तमः । नेत्यम्भावेन हि परं द्रष्टुमर्हन्ति सुरयः ॥ ४४ ॥
न चास्य जन्मकर्माणि परस्य न विधीयते । कर्तृत्वं प्रतिषेधार्थं माय-
याऽरोपितं हि तत् ॥ ४५ ॥ अयं तु ब्रह्माणः कल्पः सविबल उदाहृतः ।
विधिः साधारणो यत्र सर्गाः प्राकृतवैकृताः ॥ ४६ ॥

तृतीयः स्कन्धः

प्रथमोऽध्यायः

श्री शुक्र उवाच—पञ्चमेतन्पुरा पृथो मेधेयो भगवाच्च किल । क्षत्रा

यन् । प्राय आस्ते गजपुरे पाण्डवानां व्यपेक्षये'ति स्कान्दे ॥ १, २ ॥
^२यदा ददाह । यदा केनाभिमर्भः प्राप्त इति यदाज्ञन्दो हेत्वर्थः ।
^३यदा तदेति हेत्वर्थे कालार्थे चापि भण्यत'इत्यभिधानम् ॥ ६, ७ ॥
^४सुहृद्विनष्टिं यदुकुलविनष्टिमेष्याम् । 'विदुरस्तु प्रभासस्यः शपं
बद्धेयतोऽप्युणोत् । यदूनां विस्तरात्पश्चादुद्वाद्यमुनामन्वि'ति स्कान्दे ।
भास्वविरोधाच्चान्यथा ॥ २०, २१ ॥ ^५प्रत्यङ्मुख्यो विष्णुः । 'ब्रह्मा
प्रत्यङ्गवान् विष्णुः सस्पृगलक्षणवत्तम'इति तन्त्रमालायाम् ॥ २३ ॥
^६पद्मो ब्रह्मा समुद्दिष्टः पद्मा श्रीरपि चोच्यत'इति अत्रे । 'लोकानां
सुखकर्तृत्वमपेक्ष्य कुशलं विभोः । पृच्छपते गतानन्दोत्कथं तस्यैव
पृच्छपत'इति पात्र ॥ २६ ॥ ^७वरतर्पणेन मर्तुतर्पणेन ॥ २७ ॥
^८आधिर्मनोवरूपं च आत्मा स्वमिति चोच्यत'इत्यभिधानम् ॥ २९ ॥

यन् प्रविष्टेन त्यक्तश्च स्वगृहसुखिमत् ॥ २ ॥ यदा स्वयं मन्त्रकृद्धो भगवा-
न्निर्गच्छेत् । कीरवेत्तपुरं हित्वा प्रविष्टेनात्मसाक्तम् ॥ २ ॥ श्री
शुक्र उवाच—यदा तु राजा स्वसुतान्साधून् पुण्यप्रधमेण विनष्टदृष्टिः ।
आतुर्यविभ्रम्य सुतान् विचिन्धून् प्रविश्य लाजाभयने वदाह ॥ ६ ॥ यदा
समाधौ कुरुदैव देव्याः कैशमिमशो सुतकर्म गर्ह्यम् । न वारयाभास
सुता स्तुत्याया अक्षैर्हरम्याः कुचकुङ्कुमानि ॥ ७ ॥ इत्थं व्रजन् सारतमेव
यदि कालेन यावद्गतवान् प्रभासम् । तावच्छशास श्रितिमैकचक्रामेका-
त्पत्रामन्तितेन पार्थः ॥ २० ॥ तत्राप्य शुभाच्च सुहृद्विनष्टिं वनं यथा
पुण्यवृद्धिनाश्रयम् । संस्पृधया वरधमयानुशोचन् सरस्वतीं प्रत्यगियाय
पूर्णम् ॥ २१ ॥ अन्यानि चेह द्वितवेवैवैः कृतानि नानायतनानि
विष्णोः । प्रत्यङ्मुखपाङ्क्तिमन्दिराणि यद्दर्शनात् कृष्णमनुस्मरन्ति ॥ २३ ॥
कश्चित् पुराणौ पुरुषौ स्वनाभ्यपश्चात्सुवृत्त्येह कलावर्तीणौ । आस्तात
अर्वाः कुशलं विधाप्य कुलधनौ कुशलं शूरशेठे ॥ २६ ॥ कश्चित् कुशुणां
परमः सुहृन्नो भामः स आस्ते सुखमङ्ग शौरिः । यो वै स्वसृणां पितृव-
द्भवति वरग्न वदाप्यो वरतर्पणेन ॥ २७ ॥ कश्चिमुखं सात्त्वत वृष्णि-
सोमत्राशार्हकाणामधिवः स आस्ते । यमभ्यपिञ्चस्वृत्पञ्चनेत्रो नृपासनाधि

^{३७}अर्थं व्यमुञ्चत् । पुनरपराधबुद्धिं हित्वाऽस्ते ॥ ३७ ॥ ^{३८}न देह-
योगो हि जनिर्विष्णोर्व्यक्तिर्जनिः स्मृते'त्याग्नेये । 'हरिः कर्ताप्यकर्तेति
फलाभावेन भण्यत'इति च ॥ ४४ ॥ इति तृतीयतात्पर्यं प्रथमोऽ-
ध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

^१त्रिलोकस्याज्ञानं वत । 'वानन्दरूपं दृष्ट्वाऽपि लोको भौतिकमेव
तु । मन्यते विष्णुरूपं च अहो आन्तिर्वहुस्थिते'ति स्कान्दे ॥ १३ ॥
^{११}असुरा अपि ये विष्णुं शङ्खचक्रगदाधरम् । भक्तिपूर्वमवेक्षन्ते ज्ञेया
भगवता इति ॥ विद्विषन्ति तु ये विष्णुमुपिपुत्रा अपि स्फुटम् ।
असुरास्तेऽपि विज्ञेया गच्छन्ति च सदातमः ॥ जीवद्वयसमायोगा-
द्विरण्यकमुखाः परे । भक्तिद्वेषयुताश्च स्युर्गतिस्तेषां यथा निजा ।
कंसपूतनिकाद्याश्च बान्धवाद्ययुता यतः । जीवद्वयसमायोगाद्भक्तिद्वय-
जिगीषवः । सर्वथा भक्तितो मुक्तिर्द्वेषात्तम उदीरितम् । नियम-
स्त्वनयोनित्यं मोहायान्यवचो भवेदि'ति ब्राह्मे ॥ २४ ॥ इति तृतीय-
तात्पर्यं द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

परिहृत्य दूरात् ॥ २९ ॥ किं वा कृताघेषध्वमत्यमर्षी भीमोऽतिवहीरवतं
व्यमुञ्चत् । यस्याङ्गिपातं रणमूर्धं सेहे मार्गं गदायाश्चरतो चिचिन्नम् ॥
॥ ३७ ॥ अजस्र जन्मोन्मथनाशनाय कर्माण्यकर्तुर्ग्रहणाय पुंस्वाम् । नत्व-
न्यथा कोऽहंति देहयोगं परो गुणानामुत कर्मेतन्म ॥ ४४ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

यद्वर्मसूनुर्वत राजसूये निरीक्ष्य हृत्स्वस्त्ययनं त्रिलोकः । कान्त्येन
चात्रोपगतं विधातुरवाकस्त्वौ कौशलमित्यमन्यत ॥ १३ ॥ मन्येऽसुरान्
भगवतांस्त्र्यघीशे संरंभमाराभिनिविष्टचित्तान् । ये संयुगेऽचक्षत
तार्क्ष्यपुत्रस्यांसे सुनाभायुधमापतन्म ॥ २४ ॥

तृतीयोऽध्यायः

^३भीष्मककन्याया अर्थे सर्वर्णमात्रतया आहूताः । एषां श्रियो
जिहीर्षयाऽऽह्वानबुद्धिर्भगवता कृता । 'सुपर्णः सुपरानन्दात्काकुत्स्थो
गात्रि संस्थिते'रिति पाद्ये ॥ ३ ॥ ^{१०}उत्तमैः सर्वतः साम्यं किञ्चि-
न्नाम्यमुदीर्यत'इत्याग्नेये ॥ ९ ॥ ^{११}केवलं भगवज्ज्ञानं साङ्ख्य-
मित्यभिधीयत'इत्याध्यात्मे ॥ १९ ॥ ^{१२}सर्वदापि विरक्तः सन् भासयति
विरागिवत् । कादाचित्कः कुतस्तस्य लोकशिक्षार्थमिष्यत'इति पाद्ये ॥
तेनापि विरागः प्रदर्शितः ॥ २२ ॥ ^{२३}अतः कोऽन्यो वित्तभ्रं कुर्यात् ॥
॥ २३ ॥ ^{२४}एष्यच्च निश्चितं यत्तदतीतत्वेन भण्यते । चक्रवर्त्परि-
पूषेर्वा दुष्टानां मोहनाय वे'ति स्कान्दे ॥ २५-२८ ॥ इति तृतीय-
तात्पर्यं तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

तृतीयोऽध्यायः

समाहूता भीष्मककन्याया ये श्रियः सर्वर्णेन जिहीर्षयैयाम् । गान्धर्व-
पूष्या मिषतां स्वभागं जहे पदं मूर्ध्नि दधत्सुपर्णः ॥ ३ ॥ तास्त्वपस्त्यान्यजन-
पद्मात्मनुज्यानि सर्वतः । एकैकस्यां दश दश प्रकृतेर्विवुभूषया ॥ ९ ॥
भगवानपि चिन्वात्मा लोकवेदपथानुगः । कामान् सिषेवे द्वावेत्यामसक्तः
साङ्ख्यमास्थितः ॥ १९ ॥ तस्येत्यं त्रिमणस्य संवत्सरगणान् बहून् ।
प्राग्मेधेषु योगेषु विरागः समजायत ॥ २२ ॥ देवाधीनेषु कामेषु देवाधीनः
सत्यं पुमान् । को विश्रम्भेत योगेन योगेश्वरप्रनुव्रतः ॥ २३ ॥ ततः
कृतिपर्यैर्मसैर्वृष्णिभोजान्धकादयः । ययुः प्रभासें संहृष्टा रथैर्देव-
विमोहिताः ॥ २५ ॥ तत्र क्वात्वा पितृन्देवान् कर्षीर्जैव तदम्भसा ।
नपेयिन्वाथ विप्रैर्म्यो गावो बहुगुणा ददुः ॥ २६ ॥ हिरण्यं रजतं शय्यां
पासांम्यजिनकम्बलान् । हयान् रथनिभान् कन्यां धरां वृत्तिकरीमपि ॥
॥ २७ ॥ अर्धं चौरुरसं तेभ्यो दत्त्वा भगवदर्पणम् । गोविप्रार्थांसवः
पारां प्रणेषुर्भुवि मूर्धभिः ॥ २८ ॥

चतुर्थोऽध्यायः

^१आत्ममायायाः आत्मसामर्थ्यस्य गतिं पूर्वमेवावलोक्य ।
 'ज्ञात्वा कतिपर्यैवैषः पूर्वमेव जनार्दनः । मौसलं ज्ञातस्तन्त्या उद्भवं
 बदरीं तपत् । स ज्ञानं तत्र विस्तीर्य पुनर्द्वारवतीं ययौ ॥ ३, ४ ॥
 'पूर्वमेवोपदिष्टोऽपि हरिणा ज्ञानमुद्भवः । स्वर्गारोहणकाले तु पुनः
 'प्रच्छ केशवम् । पुनः श्रुत्वा बदर्यां तु वर्षत्रयमुवास ह । ज्ञानं
 संस्थाप्य पश्चाच्च स्वेच्छया स्वर्गतः प्रसुरि'ति गारुडे ॥ ५-९ ॥
^२आकृतिं पृथिवीम् । 'शरीरमाकृतिर्देहः कुः पृथ्वी च मही तथे'-
 त्यभिधानम् ॥ २८ ॥ 'पृथिवीलोकमन्त्यामो देहत्यामो हरेः स्मृतः ।
 नित्यानन्दस्वरूपत्वादित्यत्रैवोपलभ्यते ॥ दर्शयेज्जनमोहाय सदृशीं

चतुर्थोऽध्यायः

उद्भव उवाच—अथ ते तदनुकृता भुक्तवा पीत्वा च वाक्पौम् ।
 तया विभ्रंसितज्ञाना दुर्लक्षमेव परपूनुः ॥ १ ॥ तेषां परेयद्वेषेण
 पिपसीकृतचेतसाम् । निस्लोचति रथावासीक्षेणूनामिव मर्दनम् ॥ २ ॥
 भगवानात्ममायाया गतिं तामवलोक्य सः । सरस्वतीमुपपश्य पृच्छ-
 मूलमुपाविशत् ॥ ३ ॥ अहं वोक्तो भगवता प्रसन्नातिहरेण ह । बदरीं
 त्वं प्रयहीति स्वकुलं सञ्जिहीषुण्ण ॥ ४ ॥ अथापि तदभिषेते जानन्नह-
 मरिन्धम् । पृष्ठतोऽन्वगमं भर्तुः पाद्विस्फेपणाक्षमः ॥ ५ ॥ अद्वाक्ष-
 मेकमासीनं विचिन्वन् दयितं पतिम् । श्रीनिकेतं सरस्वत्यां कृतकेतम-
 केतनम् ॥ ६ ॥ इत्यामावदातं विरजं प्रशान्सारुणलोचनम् । दोर्मिश्चतुर्भि-
 विदितं पीतकौशाभरेण च ॥ ७ ॥ राम ऊरावचिभित्त दक्षिणाङ्गि
 सरोरुहम् । अपाश्रिताभकावस्थमकुशं त्यक्तपिप्पलम् ॥ ८ ॥ तस्मिन्
 महाभागवतो द्वैपायनमुद्रतस्तथा । लोकाननुचरन् सिद्ध आसत्ताव-
 यदृच्छया ॥ ९ ॥ राजोवाच—निघ्नतुपगतेषु वृष्णिभोजेभ्यश्चिरथयुगप-
 यूपपेय मुख्यः । स तु कथमवशिष्ट उद्भवो यद्वरिरपि तत्पुत्र आकृति
 व्यधीशः ॥ २८ ॥ श्री शुक्र उवाच—ब्रह्मशाशापदेशेन कालेनामोच-

पुनकाकृतिम् । नटवद्भगवान्विष्णुः परज्ञानाकृतिः स्वयमिति स्कान्दे ॥
 'राजन्परस्य तनुमृज्जननाप्येहा मायाविडम्बनमवैहि यथा नटस्ये'ति
 च ॥ २९ ॥ ^३उत्तमैरधिकत्वं वा साम्यं वा विजयोऽपि वा ।
 ग्यतेऽपि तु नीचानां मोहार्थं वाप्नुपेक्षया । मूढदृष्टयनुसाराद्वा
 किञ्चित्साध्येन वा कचिदि'ति ब्रह्मर्तके ॥ ३१ ॥ इति तृतीयतात्पर्ये
 पाप्योऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः

^१अते अवगमे । अ. गताविति भातोः । तेषां तात्पर्यावगमे
 कृष्णकथामृतौघ एवासी यतः ॥ १० ॥ ^२यस्मिन् भारते हरेः कथार्या
 ग्राम्यमुखानुवादैर्मतिर्न गृहीता । 'भारताच्चाधिकं विष्णोर्महिमावाचकं
 कचिद् । भारताच्च विरामाय भारताच्च विमुक्तय'इति पाठे ॥ १२ ॥
^३वा ग्राम्यमुखानुवादैर्न गृहीता हरेः कथार्या विवर्धमाना मतिः ॥ १३ ॥
 इति तृतीयतात्पर्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

कचिद्यतः । संहृत्य स्वकुलं नूनं त्यक्ष्यत् देहमचिन्तयत् ॥ २९ ॥
 नोद्बोधोऽप्यपि मन्मथूनी यद्वर्णैर्निर्जितः प्रभुः । अतो मद्यपुनर्लोकं ग्राह-
 यन्निह तिष्ठतु ॥ ३१ ॥

पञ्चमोऽध्यायः

परावरेषां भगवान् कृतानि श्रुतानि मे व्याख्यमुलादभोक्षणम् । न
 तमुपा कर्णमुखानुवादां तेषामृते कृष्णकथामृतौघात् ॥ १० ॥ मुनिर्विवधु-
 भोगवद्भगवांस्तस्मापि ते भारतामाह कृष्णः । यस्मिन्भूषां ग्राम्यमुखानु-
 वादैर्मतिर्गृहीता न हरेः कथार्याम् ॥ १२ ॥ सा अद्वयानस्य विवर्धमाना
 निरक्षिप्तमन्यत्र करोति पुंसः । हरेः सदानुस्मृतिनिवृत्तस्य समस्तदुःखा-
 न्नयनानु धत्ते ॥ १३ ॥

षष्ठोऽध्यायः

‘आत्मनां विभुर्जीवाधिपतिः ॥ १ ॥ ^{१०}परमात्मा यतो जीवं मेनेऽसन्तमशक्तिः । असन्नसावतो नित्यं सत्यज्ञानो यतो हरि-
रित्याश्रये ॥ ‘शक्यत्वाच्छक्तयो भार्याः शक्तिः सामर्थ्यमुच्यते’ इति
ब्रह्मर्तके ॥ ‘सुप्तिस्तु प्रकृतेः प्रोक्ता अतीव भगवद्भक्तिः । अनाथाऽन्यत्र
च प्रोक्ता विष्णोश्चक्षुर्निमीलनमि’ति व्योममर्महितायाम् ॥ २ ॥ ‘अंशो
जीवः । ‘कालजीवगुणादीनामभिमानी चतुर्मुखः । सर्वजीवाभिमानी-
त्वादंश इत्येव चोच्यते’ इति ब्राह्मे ॥ ६ ॥ ^{११-१४}‘कालमायांशयोगतः ।
कालात्परिणामात् । प्रकृतेर्हिरण्यगर्भाच्च ॥ ११-१४ ॥ ^{१५}‘कालमायांश-
ल्लिङ्गिनः । तच्चिमिचक्षरीराः । हिरण्यगर्भस्यैव कालाभिमानी जीवाभि-
मानीति द्विविधं रूपम् । ‘कालजीवाभिमानेन रूपद्वन्द्वी चतुर्मुखः’ इति
पात्रे ॥ १६ ॥ ^{१७}‘ब्रह्मविद्या हरेश्छाया तदंशो हि सुरेष्वपि । सर्वविद्याः

षष्ठोऽध्यायः

मेत्रेय उवाच—भगवानेक आसेदमश्न आत्माऽऽत्मनां विभु ।
आत्मेच्छानुगतो ह्यात्मा नानाशक्त्युपलक्षितः ॥ १ ॥ स वा एष तदा
द्रष्टा नापश्यन्नित्यमेकगद् । मेनेऽसन्तमिवात्मानं सुप्तशक्तिरसुप्तदृक् ॥
२ ॥ श्लोऽयंशगुणकालात्मा भगवद्भूमिगोचरः । आत्मानं व्यकरोदात्मा
विश्वस्यास्य सिद्ध्यत्या ॥ ६ ॥ कालमायांशयोगेन भगवद्वीक्षितं नभः ।
तामसानुसृतं रूपं विभुर्वैज्रिर्ममेऽनिलम् ॥ ११ ॥ अनिलोऽपि विभुर्वीणो
नमसोऽबलान्वितः । ससर्जं रूपतन्मायां ज्योतिर्लोकस्य लोचनम् ॥ १२ ॥
अनिलेनान्वितं ज्योतिर्विभुर्वैत् परवीक्षितम् । आधत्ताम्यो रसमयं काल-
मायांशयोगतः ॥ १३ ॥ ज्योतिषाम्भोऽनु संसृष्टं विभुर्वैत् परवीक्षितम् ।
महीं गन्धगुणामाघात् कालमायांशयोगतः ॥ १४ ॥ एते देवाः कला
विष्णोः कालमायांशल्लिङ्गिनः । नानास्वात् स्वक्रियानीशाः प्रोचुः
प्राञ्जलयो विभुम् ॥ १६ ॥ कृते यदस्मिन् भव ईदं जीवस्तापनयेणाभि-

नियः प्रोक्ताः प्रधानांशश्चतुर्मुखः’ इति ब्राह्मे ॥ १८ ॥ ^{१९}‘युसरितो
मसपाश्च ॥ १९ ॥ ^{२०}‘वायोश्च प्रकृतेर्विष्णोर्जयो भक्त्यैव नान्यथेति
तत्त्ववियोगे ॥ २५ ॥ ^{२६}‘त्रिमिरात्मभिः कालमायांशैः ॥ २६ ॥
‘सत्प्रमुखा महदादयः ॥ २९ ॥ इति तृतीयतान्ययं षष्ठोऽध्यायः ॥
॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः

^१‘शक्यत्वाच्छक्तयो विष्णोर्महदाद्या रमा तथा । स्वरूपशक्तिः
शक्तित्वान्मुल्यशक्तिर्हि सा पत’ इति ब्रह्मर्तके ॥ समेत्यासतीनां
समेतानां प्रमुखलोकतन्त्राणां अनाविर्भूतलोकदृष्टिशक्तीनाम् । ‘तनुते
येन कार्यं यत्तन्त्रं साधनमुच्यते । कारणानां स्वशक्तिर्वा प्रधानं साधनं
पत’ इति ब्रह्मर्तके ॥ १ ॥ ^२‘शब्दाद्या नम आद्याश्च मनोयुक्तेन्द्रियाणि
च । अहङ्कारो महाशैव त्रयोविंशतिको गणः ॥ देवतेन्द्रिययो-
रेक्यान् पृथग्गणनं तयोः । प्रकृतिस्तु चतुर्विंश पञ्चविंशो हरिः
मयम् ॥ यदा जडांशस्वीकारो जीवस्तपश्चविंशकः । पङ्क्तिशको

तान्त्रिकः । आत्मन् लभन्ते भगवन्तवाङ्मिच्छायांशविद्यामत आश्र-
येण ॥ १८ ॥ मार्गान्ति यत्ने मुखपथनोदेच्छन्तेः सुपुण्यैर्कण्यो विविक्ते ।
मध्याधमर्षो युसरिद्विषयाः परे शब्दं तीर्थपदं प्रपन्नाः ॥ १९ ॥ तथाऽपरे
नात्यसमाधिविषयवलेन जित्वा प्रकृतिं पल्लिष्टाम् । त्वामेव धीराः पुरयं
विशन्ति तेषां धमः स्वाद्य तु सेवया ते ॥ २० ॥ तत्ते वयं लोकसिद्धि-
प्राप्त्यै त्वया विमुष्टालिमित्वात्मभिर्यै । सर्वे विमुक्ताः स्वविहारतत्त्वं न
वाप्नुमस्तत्प्रतिकर्तव्ये ते ॥ २६ ॥ ततो वयं सत्प्रमुखा यदर्थं भूमिमात्मन
कराम्य मिः ते । त्वं नः स चक्षुः पदिदिदि शक्ता देव क्रियाये
कामुग्रहेण ॥ २९ ॥

सप्तमोऽध्यायः

कपिरुवाच—इति तस्यां स्वशक्तीनामसतीनां समेत्य सः । प्रसुत
लोकतन्त्राणां निशम्य गिरमिध्वन ॥ १ ॥ कालसंज्ञां यदा वैर्वी चित्र-

महाविष्णुः श्रिया वा सप्तविंशक'इति तत्त्वनिर्णयि ॥ 'त्रयोविंशति
तत्त्वानि प्राविशद्गमया सह । कालाख्यया स्वयं विष्णुः श्रव्यत्वा-
च्छक्तिरूपया ॥ २ ॥ 'सर्वेष्वेकरूपेण स्वसामर्थ्येन केनचनः । तानि
भिन्नानि तत्त्वानि योजयामास चांशत'इति च ॥ ३ ॥ 'मात्राभिर्गैः
'ईश्वरो दैवमुद्दिष्टं सर्वस्यापि प्रभुत्वत'इति च ॥ ४ ॥ 'आत्मशक्तिः
प्रकृतिः ॥ ७ ॥ 'पुरुषेणात्मभूतेनेति योऽण्डमसृजत्स एष इत्युक्तः ।
'आद्योऽवतारो विष्णोस्तु पुरुषो नाम क्रीर्तितः । असृजत्स महत्तत्त्वं स
एवाण्डं समाविशत् ॥ ८ ॥ 'स ब्रह्मणो हृदिस्थत्वाद्द्वयं चेति
कीर्त्यत'इति च । 'प्राणादिपञ्चकं चैव तथा नागादिपञ्चकम् । सनाग-
कूर्मककुलदेवदत्तधनञ्जयाः । एवं तु दशधा प्राण अध्यात्मादित्रिधा-
खिला' इति च व्योमसंहितायाम् ॥ 'प्राणः प्रथमजो यस्तु प्रधानो
वायुरीरितः । त्वगात्माद्यास्तु तत्पृथा द्विधाभूतमुदाहृतमि'ति तत्त्व-
निर्णयि ॥ ९ ॥ 'अहं सत्त्वमि'ति द्वेधा ब्रह्मनाड्या अवान्तरम् ।
कर्तृनामा बृहद्भारस्त्वहं नाड्या व्यवस्थितः । तत्त्वनाड्यास्तथा त्रिच-
सभिमानी हरस्तथा । अहं नाड्यां सत्त्वनाड्यां ब्रह्मा चैव व्यवस्थितः ॥
॥ १० ॥ 'आत्मनाड्यां तथा ब्रुद्विस्तत्रत्यं बृहस्पति'रिति च ॥ ११ ॥

शक्तिमुरुजमः । त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविशत् ॥ २ ॥
सोऽनुभवितो भगवान् चैष्टाक्येण तं गणम् । विघ्नं संयोजयामास सुतं
कर्म प्रबोधयन् ॥ ३ ॥ प्रबुद्धकर्मा द्वैतेन त्रयोविंशतिको गणः । प्रेरितोऽ-
ज्जयत्स्वाभिमानीभिरपि पुरुषम् ॥ ४ ॥ स वै विश्वसृजो गर्भो देवकर्मात्म-
शक्तिमान् । विबभ्राजत्सत्तात्मा मेकैक्या दशधा विधा ॥ ७ ॥ एष ह्यनेक-
स्वत्वानामात्मनां परमात्मना । आद्योऽवतारो यथासौ भूतग्रामो
विमोचयत् ॥ ८ ॥ साधनार्थं साधिदैवं च साधिभूतमिति त्रिधा । विराट्
प्राणो दशविध एकधा हृदयेन च ॥ ९ ॥ आत्मानं चास्य निर्भिन्नं वाचस्पति-
रणविशत् । बुद्ध्या स्वांशेन येनासौ निश्चयं प्रतिपद्यते ॥ १० ॥ अहं चास्य
विनिर्भिन्नमभिमानीऽविशत्तदम् । कर्त्ता स्वांशेन येनासौ कर्तव्यं प्रति-
पद्यते ॥ ११ ॥ सत्त्वं चास्य विनिर्भिन्नं महात् विष्णयमुपाविशत् । चित्ते-

'ब्रह्माभिमानी तु भृगुरजनि ब्रह्मणो मुखात् ॥ ३० ॥ 'अत्राभिमानी
तु मनुर्ब्रह्मवाहोऽजायत ॥ ३१ ॥ 'ऊर्वोर्विडाभिमानी च वास्तुः ॥ ३२ ॥
'पादात्कृतिस्तथा । एते पूर्वं हरेर्जाता ब्रह्मणस्तदनन्तरम् । एवं रुद्राच्च
वायोश्च तदन्तस्तदरेर्यत'इति पातुष्ये ॥ ३३ ॥ 'अधिकत्वाद्देवशब्दो
दैवतेष्वधिको यतः । दैवं हरिः कर्ममूलं कृतिरित्येव गण्यते । व्यास-
त्पादात्मशब्दश्च श्रीपतित्वाच्च माधव'इति च ॥ ३५ ॥ 'आत्मा
नाम न वेद । अहं रुद्रः । 'गुणपूर्वोऽसृज्यो ब्रह्मा हीनत्वतो हरः ।
अहं शब्दस्तथाप्येतौ न जानीतो हरिं परमि'ति ब्राह्मे । भगवतो माया
मगधतो महिमानम् । 'माया तु महिमा शोक्ता प्राचुर्ये तु मयकृत'इति
पापे । आत्मवर्त्मा परमात्मगतिः ॥ ३९, ४० ॥ इति तृतीय-
वाक्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः

'क्रीडाया मुत् । अहंस्यापूर्णमुखस्य । अन्यतः अरतेः ॥ ३ ॥

मोक्षेन येनासौ विद्वान् प्रतिपद्यते ॥ २६ ॥ मुखतोऽवर्तत ब्रह्म पुरुषस्य
कुम्हह । यथोन्मुक्तत्वं ब्रह्मणां मुखोऽमुद्राक्षणो गुरुः ॥ २७ ॥ कोहृद्व्योऽ-
वर्तत अत्र क्षत्रियस्तदनुव्रता । यो ज्ञातव्यावर्ते वर्णाश्च वैरुपात्कृष्ण-
जन्मात् ॥ ३१ ॥ विशोऽवर्तन्त तस्योर्वोर्लोचनवृत्तिरसीविभोः । वैश्य-
मादुद्भवो वर्ता नृणां यस्तमवर्तयत् ॥ ३२ ॥ पद्भ्यां भगवतो गजे
नक्षत्रकर्मसिद्धये । तस्यां जातः पुग शत्रो यद्वत्स्या तुष्यते हरिः ॥ ३३ ॥
एतत् क्षत्तमंगवतो दैवकर्मात्मरूपिणः । कः शब्देष्ट्यादुशहतुं योगमाया-
करोदयम् ॥ ३५ ॥ अतो भगवतो नाया सायिनामपि मोहिनी । यत्स्वयं
चात्मवर्त्माऽऽत्मा न वेद किमुतापरे ॥ ३९ ॥ यतोऽप्राप्य निवर्तन्ते
वाशब्धं प्रवृत्ता सह । अहं चास्य इमे देवास्तस्मै भगवते तमः ॥ ४० ॥

अष्टमोऽध्यायः

क्रीडायामुद्यतोऽहंस्या कामं चिक्रीडिषान्धतः । स्वावस्तुमस्य तु कथं

‘दुर्मगक्लेशशरीरस्थत्वात्तस्यापि भाव्यम् । न च तद्युज्यते ॥ ६ ॥
 ‘सैर्यं भगवतो माया । अर्यं हि भगवन्माहिमा । तस्य कार्पण्यं बन्धनादि
 न युज्यत इति यदुक्तं तन्न्याय्यमेव । दुर्मगादिशरीरस्थस्यापि तदोपा-
 स्पर्श एव तन्महिमेत्यर्थः । ‘कथं देहपरो देवो न लिप्येत हि बन्धनैः ।
 कथं न दुःखी स भवेदुःखी चेदीश्वरः कुतः । महिमा परमस्यैव यदेहस्यो
 न बाध्यते । यदुःखी स ईशानो मायेति महिमोच्यते । प्रधानं मय
 इत्याहुः प्राधान्यान्मयता भवेत् । अतो मायामयं प्राहूर्महामायमनामय-
 मि’ति भाष्येयश्रुतिः ॥ ‘अलुप्तबोधरूपत्वान्नासौ शकृतदेहवान् । न
 च सृष्ट्यादिकं भ्रान्तिभ्रान्तिवादा हि दानवाः । अतो भ्रान्त्यादि-
 सम्बन्धो नास्य कचन युज्यते ॥ ९ ॥ ¹⁰⁻¹² भ्रान्त्या जीवस्य
 संसार ईशज्ञानाद्विलीयते । भ्रान्तिर्देहाद्यभिमतरीशज्ञानाद्गिनश्यती’ति
 ब्रह्माण्डे ॥ १०-१२ ॥ ¹³⁻¹⁵ इन्द्रियोपरामाख्यः पुरुषार्थो मुक्तिः ॥ १३ ॥
¹³⁻¹⁵ स्वरूपसामर्थ्याभ्रयम् । यज्ञाहृतम् । अपार्थं निर्मूलं च देह-
 सम्बन्धित्वाद्याभाति । विश्वमूलं ब्रह्म च यन्ममज्ञानाद्बहिर्न भवति ।
 तस्मादुभयत्र धावति । तस्मादन्तरितोऽस्मि । तथापि तां प्रतीतिं

निवृत्तस्य स्वदात्मनः ॥ ३ ॥ देशतः कालतो योऽसाववस्थानः स्वतोऽ-
 न्यतः । अविलुप्तावधोधात्मा संयुज्येतज्जपः कथम् ॥ ५ ॥ भगवन्नेव
 एवैकः सर्वश्रेष्ठेष्ववस्थितः । अमुष्य दुर्मगत्वं वा क्लेशो वा कर्मभिः
 कुतः ॥ ६ ॥ सैर्यं भगवतो माया त्याज्यं येन चिरुच्यते । ईश्वरस्य
 विमुक्तस्य कार्पण्यमुक्त बन्धनम् ॥ ९ ॥ यथार्थेन विनाऽमुष्य पुंस आत्म-
 विपर्ययः । प्रतीयत उपद्रष्टुः स्वशरीरद्वन्द्वनादिकः ॥ १० ॥ यथा जले
 चन्द्रमसः कम्पाविस्तृतकृतो गुणः । दृश्यते स्वशपि द्रष्टृतात्मनोऽनात्मनो
 गुणः ॥ ११ ॥ स वै निवृत्तिधर्मेण वासुदेवानुकरण्या । भगवद्भक्तियोरोन
 त्रिशोचते शनैरिह ॥ १२ ॥ यदेन्द्रियोपरामार्थो ब्रह्मात्मनि परे हरी ।
 विलीयन्ते तदा क्लेशाः संसृतस्यैव कृच्छराः ॥ १३ ॥ विदुर उवाच—
 सन्निवृत्तः संशयो मह्यं तव लुकासिना विमो । उभयत्रापि भगवन् मनो
 मे खल्वधावति ॥ १५ ॥ साधु तद्व्याहृतं विद्वज्ज्ञात्मासाधयन् हरेः ।

प्राणुदं । ‘आत्मनस्तु गुणाभावं वदतो नत्वसत्यता । अपृष्टस्य दमार्थं
 च गुणार्थेव भवत्यपी’ति व्यासस्मृतौ । विद्यमानमप्यनुभवमन्यथा
 भवति विदुरः । ‘द्रोणद्रोणिकृपाः पार्थो भीष्मो विदुरसञ्जयौ । ये
 ज्ञाने तत्र देशांशः सम्यक्कृतस्त्रापरोक्षिण’इति स्कान्दे ॥ १५-१८ ॥
 ‘विराजं ब्रह्माणम् । ‘ब्रह्माणं प्राविशद्विष्णुः सहस्रांशः सहस्र-
 नदिति बाले ॥ ‘अनुप्रविश्य ब्रह्माणं प्राणं दशविधं तया । इन्द्रिय-
 णीन्द्रियार्थाश्च वर्णाश्चैवासु बद्धरिरिति मारुदे ॥ २१-२४ ॥ ‘विकर्षणं
 विमामः ॥ २९ ॥ इति तृतीयतत्पर्ये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः

‘आधार आश्रयो धिष्यं निधानं चाभिधीयत’इत्यभिधानम् ॥
 ॥ ४ ॥ ¹ ‘उदकं वायुना शुके मितं पद्ममभूद्धरे’ति पात्रे ॥ १३ ॥
 ‘आत्मा विष्णुरस्य योनिः ॥ १४ ॥ ² ‘पद्मसंस्थाद्धरेस्तत्र ब्रह्माज्जनि

यत्नात्पार्थ निमृष्टं विश्वमूलं न यद्वहिः ॥ १६ ॥ यच्च मूढततो लोके
 पश्य वृद्धेः परं गतः । तालुमौ सुखमेवेते स्निहयत्यनरितो जनः ॥ १७ ॥
 तस्यापि तं विनिश्चित्य प्रतीतस्याप्यनात्मनः । तं चापि पुष्पधरणस्यैव
 प्राप्ते प्राणुदं ॥ १८ ॥ सृष्ट्यामे महदादीनि तद्विकाराण्यनुक्रमात् । तेभ्यो
 विनामसुदृश्यं तमनुप्रविशद्विष्णुः ॥ २१ ॥ वर्णाश्रमविभागांश्च रूपशील-
 र्वभाषतः । अणीणां जन्म वर्णाणि वेदस्य च विकर्षणम् । यज्ञस्य च
 विधानानि योगस्य च पथः प्रभो ॥ २९ ॥

नवमोऽध्यायः

अग्रेष्व धिष्यं बहुमात्रवन्तं यं वासुदेवाभिधमामनन्ति । प्रत्यक्-
 पञ्चाक्षान्बुजकोशमीणकुन्मीलयन्तं विबुधोदवाय ॥ ४ ॥ तस्यात्मसुहृमा-
 निति विष्टपेऽन्तर्गतोऽर्थो रजना तनीयान् । गुणेन कालानुगतं विजः
 त्वर्थस्तद्विधितं नाभिदेशात् ॥ १३ ॥ स पञ्चकोशः सहस्रोद्विष्टकालेन
 तद्विधितोचितः । स्वरोचिषा तत्सालिलं विशालं विद्योतयन्नं ह्वाताम-
 नीतः ॥ १४ ॥ तल्लोकपद्मं स उ पञ्च विष्णुः प्रावीविशत्सर्वगुणवभासम् ॥

चतुर्मुख' इति च । सर्वगुणावभासं पृथिव्यात्मकम् । पृथिव्यां विद्यमानं सर्वं ब्रह्मादयो गुणा अवभासन्ते । 'तस्यासनविधानार्थं पृथिवी पञ्चमुच्यते' इति मोक्षधर्मे । 'प्रधानवाचकस्त्वेकश्चानन्यः केवलः स्वयमिति ब्रह्मे' ॥ १५ ॥ ^{१८}सता ब्रह्मणा । 'स ब्रह्माऽचिन्तयत् कुतो तु पञ्चब्रह्मणः स्यादिति' ति मैत्रायणश्रुतिः ॥ १८ ॥ ^{२०}भिक्षमन्येभ्यः विलक्षणम् ॥ २६ ॥ ^{२१}तस्मादप्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तमे' ति मोक्षधर्मे ॥ २९ ॥ ^{३१}सूर्येन्दुवाय्वान्यादिभिस्त्रिधासो विष्णोरगच्छाद्रिप्राधानिकैः । 'मुक्तवाय्वादिभिर्विष्णुं ब्रह्मा ददर्श ह । तदन्याभावतो नान्यदतस्तत्त्वमुच्छते' ति ब्रह्माण्डे ॥ ३१ ॥ इति तृतीयतात्पर्यं नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः

'स्वतो नास्ति तदधीनविद्यमातमप्यशुद्धम् । यच्च स्वनानात्म तदपि स्थानभेदादसदेव भाति । 'एकोऽपि स्थाननानात्वाच्चाना-

तस्मिन् स्वयं वेदमयो विधाता स्वयम्भुवं ये स वदन्ति सोऽभूत् ॥ १५ ॥ तस्यां स चाभ्योऽहर्कणिशायमवस्थितो लोकमपस्यमानः । परिक्रमव्योम्नि विवृत्तनेत्रश्चत्वारि लेभेऽनुदिशं मुखात् ॥ १६ ॥ क प योसावहमजं पूष्ट पतङ्कुतो वाऽज्जमनन्पद्मसु । अस्तिश्रघस्तदि किञ्चनैतदधिष्ठितं यत्र सतानुमात्यम् ॥ १८ ॥ पुंसां स्वकामाश्च विविच्य मार्गैरभ्यर्चतां कामदुष्टाक्षिपशम । प्रदर्शयन्ते कृपया नखैन्दुमयूख भिक्षाङ्गुलिचारुपत्रम् ॥ २६ ॥ परार्थं केयूर मणिप्रवेकप्रयस्तदोदेषं सहस्रशाखम् । अव्यक्तमूलं सुवताक्षिपेन्द्र महोन्द्रमोतैरधिधीतवल्कम् ॥ २९ ॥ निर्वीतमस्त्रायमधुमताश्रयस्वकीर्तिमम्या वनमालया हरिमसूर्येन्दुवाय्वान्यागमात्रिधामभिः परिक्रमन्प्राधनिकैर्दुर्गासदम् ॥ ३१ ॥

दशमोऽध्यायः

ब्रह्मोपाच-ब्रह्मोऽस्ति मेऽद्य सुचिराच्च न देहवाजां न जायते

विधीयते । सर्वान्तर्यामिणस्तस्य न भेदो विद्यते कचिदि' ति ब्रह्म-
तर्कः ॥ १ ॥ ^२यन्नाभिपद्मभवनोदहमाविरासम् । यच्चैदं भगव-
त्स्वरूपमानन्दमात्रं पश्यामि । यच्चाश्रितोऽस्मि अतः परं नास्ति ।
ततो न ज्ञायत इति अवधमत्युत्तमापेक्षया । अनादि गृहीतमेव नेदानीं
पश्यते । 'यत्तद्विष्यं हरेरूपं श्रीरसामरमध्यमम् । ज्ञानानन्दैकमात्रं
न ततः परमं कचिन् । अनादिनित्यादव्यक्तात्तस्माज्ज्ञे चतुर्मुख'-
त्वाख्यात्मे । भूतेन्द्रियाणामात्मकम् । यच्चाप्नोतीत्यादेः ॥ २, ३ ॥
'यदि च्युक्तं तु यद्भूयं हरेर्गन्धः स उच्यते । उत्तमानां तु पादेन
गन्धं रूपं तु भण्यते । गन्धगन्धवतोर्यस्माच्च भेदः कचनेष्यत' इति
ब्रह्मतर्कः ॥ ५ ॥ ^६मायाबलं भगवदिच्छाबलम् । 'ज्ञेयत्वं दुर्धरस्यापि
यदनाधिकशक्तिः । अमेद ईश्वरेणापि सृष्ट्यादावन्तरङ्गता । उच्येत
तथाः सा माया हरेरिच्छाऽथवा बलम् । भगवत्तन्त्रता यस्यास्तद्भायोत्वं
पश्यता । उच्येत माया सा तु श्रीदोषपुक्ता ब्रह्मा स्मृता । परिणामिनी
तस्यास्तु दोषाश्रिततता तथा । जैवली नाम सा माया जगद्वन्धा-
रिण्य सदे' ति ब्रह्मतर्कः । 'ध्याये मंस्ये तथा पश्ये शृणोमीति
विभक्तता । जीवस्य तु हरेरिच्छाबलादिन्द्रियमुक्तय' इति पाङ्गण्ये ।
इन्द्रियाणां भोगार्थम् । व्यर्थोपि यज्ञादिक्रियार्था ॥ ९ ॥ ^{१०}अर्थ-
मायतो यतिरित्यवयवम् । नान्यत्त्वदस्ति भगवच्चपि तत्त्वं लुद्धं माया-
तुल्यव्यतिकरशुद्धरुचिर्भाति ॥ १ ॥ रूपं यदेतद्वचबोधरसोदयेन दाश्व-
त्किञ्चनतदुलः सवदुग्रहाय । आदौ गृहीतमवतारशतैकजीवं यन्नाभि-
पद्मभवनोदहमाविरासम् ॥ २ ॥ नातः परं परमं यद्भवतः स्वरूपमानन्द-
भावमविकारमविद्वच्चैः । पश्यामि विश्वसृजमेकमविश्वमाद्यं भूतेन्द्रि-
यामकमदस्त उपाश्रितोऽस्मि ॥ ३ ॥ ये तु स्वदीयघरणाश्रुतकोशगन्धं
निघन्ति कर्णाविवरैः श्रुतिघातनीतम् । भक्त्या गृहीतचरणः परया च
तपो जापेपि नाथ हृदयाभ्युहारास्वपुंसां ॥ ५ ॥ यावत्पृथक्त्वमयमात्मन
इन्द्रियार्थं मायाबलं भगवतो जन ईश पश्येत् । तावच्च संसृतिरसौ
अतिवृद्धमेत व्यर्थापि दुःस्मनिबहं वहती क्रियार्था ॥ ९ ॥ अध्याहृतार्थ-

रध्याहुतानि कर्णानि येषाम् । 'अज्ञानं तु निशा प्रोक्ता दिवा ज्ञानं
 एदीर्यत' इति स्कान्दे ॥ १० ॥ ^{११}तत्तद्वपुस्तेषां प्रणयसे । 'यादृशं
 भानितस्त्वीशतादृशो जीव आभवेदिति तन्त्रसारे । 'तं यथा यथोपायं
 तदेव भवतीति च ॥ ११ ॥ ^{१२}सर्वभूतदयथा सुरगणैर्ह्याराधितस्त
 बद्धकामैर्जनैरुपचितोपचारैर्नातिप्रसीदसि । 'आराधितो यो ब्रह्मार्थं
 भक्तिज्ञानदयादिभिः । किं तस्य काण्डकजनैः कृतया परिचर्ययेति
 सत्यसंहितायाम् ॥ १२ ॥ ^{१३}ईशस्यापूर्णज्ञानं विष्णोरन्यस्य चेष्टता
 भेदस्तस्यावतारेषु जीवस्येशत्वमेव च । तथा जीवत्वमीशस्य जडाभेद
 स्तयोरपि । भेदमोह इति प्रोक्तः स सदा न हरौ कश्चित् । अन्येषां
 तत्प्रसादेन ज्ञानं याति सतामपीति स्कान्दे ॥ १४ ॥ ^{१५}भक्तिविवक्षाः
 'ये भक्त्या विवक्षा विष्णोर्नाशमत्रैकजलकाः । तेऽपि मुक्तिं ब्रजन्त्याः
 किमु तद्वायिनः संदे'ति व्याससंहितायाम् ॥ १५ ॥ ^{१६}ब्रह्मादिभार्य
 विष्णोस्तु तज्जियामकता भवेत् । मत्स्यादिता तत्त्वभावो नान्यथा
 कश्चिदिष्यत' इति वामने । 'अनन्तामनवैकुण्ठक्षीराब्धिस्थो हरि
 स्त्रिपादि'ति च ॥ १६ ॥ ^{१७}नित्यज्ञानदशा नित्यं लक्षकालमपीश्वरः

करुणा निशि निःशयात् । नामासतोऽध्वयः क्षणमङ्गनिद्राः । देवास्तथा
 रचना कणयोऽपि देव युगमप्रसङ्गविमुखा इह संसरन्ति ॥ १० ॥ त्वद्वाक्य
 योम परिभाषितहृत्सरोजा ये सत्कृतेक्षितपथा तनु नाथ पुंसाम् ।
 यथक्षिया स उन्माय विघ्राधयस्मि तत्तद्वपुः प्रणयसे तदनुग्रहाय ॥ ११ ॥
 नातिप्रसीदसि तथोपचितोपचारैराधितः सुरगणैर्हविर्बद्धकामैः । ये
 सर्वभूतदयथाऽसदलभ्ययैको नामाजनेष्ववहिताः सुहृदन्तराम्ना ॥ १२ ॥
 शश्वत्स्वरुमहत्सैव निर्णीतमेवमोहाय चोघविषणाय तमः परस्मै ।
 विशोऽद्यस्थितिलयेषु निमित्तलीलाऽऽरामाय ते नम इदं चक्रमेश्वराय ॥
 ॥ १४ ॥ यस्यावतारगुणकर्मविदम्बनासि नामानि येऽसुविगमे विवक्षा
 गुणन्ति । ते नैकजन्मशमलं सहसैव हित्वा संयाम्यपावृतमृते तमजं
 प्रपद्ये ॥ १५ ॥ यो वा अहं च निरिशब्द विभुः स्वयं च स्थित्युद्भवप्रलय-
 हेतव आत्ममूलाः । भूत्या त्रिषाद्विध पदं वरुणोत्तस्तस्यै नमो भगवते
 भुवनत्रुणाय ॥ १६ ॥ लोको विकर्मनिस्तः कुशलं प्रमत्तः कर्मजयं

पश्येतात्कालिकं चैव तस्मादनिमिषो हरिः । कालस्थानिमिपत्वं च
 लवादनित्यवीक्षणादि'ति तन्त्रसारे ॥ १७ ॥ ^{१८}अनिरस्तरतिनित्य-
 रतिः ॥ १९ ॥ ^{२०}स्वसामर्थ्यात्स्वकर्माणि रमया सह केशवः । कुरुते
 श्रवमेवैष कानिचित्पुरुषोत्तम' इति नारदीये ॥ २३ ॥ ^{२४}आत्मशब्दस्य
 मुख्यार्थो विष्णुरेकः सनातनः । सन्देहदेहमनसो बुद्धिजीवाः स्वयं
 तथा । ब्रह्माप्यमुख्याः क्रमश उत्कर्षां ह्यात्मता भवेदिति प्रकाश-
 संहितायाम् ॥ २२ ॥ ^{२५}आर्यन्मपि सत्प्रेरणमेव ॥ २९ ॥ ^{३०}तप
 आलोचनं प्रोक्तं विद्या निष्ठा प्रकीर्तिते'ति कपिलसंहितायाम् ॥ ३० ॥
^{३१}देहेदेहे हरिस्तस्मिन्लोकाः सर्वे प्रतिष्ठिताः । अक्रुष्टमात्रेऽपि परे पर-
 शक्तिर्यतो विभुरिति च । आत्मनि स्थिते मयि ॥ ३१ ॥ ^{३२}स्वरूपेण
 मयोपेतं हृदिस्थं जीवरूपं हि परमेश्वरसहितं भवति । 'त्यक्त्वा देहा-
 त्मात्मभावं जीवरूपं हृदि स्थितं । दृष्ट्वात्मभावं तं चापि हरिपादाब्ज-
 मन्विशतम् । यदा पश्यत्यापरोक्ष्यात्तदा मुक्तिं ब्रजत्यसावि'ति दत्तात्रेय-

नबुद्धिते मयदर्चते स्वे । यस्तावदस्य बलवानिह जीविताशां सद्य-
 दिक्षन्त्यनिमिषाय नमोऽस्तु तस्मै ॥ ३७ ॥ तिर्यङ् मनुष्यविविधादिपु-
 ण्ययोनिष्व्यात्मैच्छयाऽत्मकृतसेतुपरिस्त्रया यः । रेमेऽनिरस्तः ति-
 स्तुपुल्लब्धकाष्ठस्तस्मै नमो भगवते पुरुषोत्तमाय ॥ १९ ॥ सोऽयं समस्त-
 जगतां सुहृदेक आत्मा सत्त्वेन यन्मुच्यते भगवान् भूषेन । तेनैव मे
 तज्जमनुसृष्टतादयथाऽहं चक्ष्यामि पूर्वैवदिदं प्रणतमियोऽस्मी ॥ २३ ॥
 यत्र प्रसन्न वन्दो रमयाऽऽत्मशक्त्या यद्यत्करिष्यति सुखीतगुणावतारः ।
 तस्मान् स्वविक्रम इदं सृजतोऽपि चेतो युञ्जीत कर्मशमलं च यथा
 विज्ञायाम् ॥ २३ ॥ श्री भगवानुवाच—मा वेदगर्भं सारत्तन्त्रीं सर्पं उद्यम-
 माजह । तमथा चोदितं ह्यमे यन्मां प्रार्थयते भवान् ॥ २९ ॥ भूयस्व
 नृप आतिष्ठ विघ्नां चैव मदाश्रयाम् । ताभ्यामन्तर्हृदि ब्रह्मन् लोकांश्च
 वक्ष्याम्यपावृतान् ॥ ३० ॥ तत आत्मनि योगेन भक्तियुक्तः समाहितः ।
 तत्राऽस्ति मां तत् ब्रह्मन् मयि लोकांस्त्वमात्मनि ॥ ३१ ॥ यदा रहित-
 मात्मानं भूतेन्द्रियगुणाशयैः । स्वरूपेण मयोपेतं पश्यन् स्वारात्य-

योगे ॥ ३३ ॥ ^{३६}भूतेन्द्रियमनोबुद्धिबिगुणादिषु सर्वशः । युक्तं
नियामकतया पश्यजानाति केशवमि'ति च ॥ ३६ ॥ ^{३७}सर्वज्ञादि-
गुणैर्युक्तं सत्त्वादिगुणवर्जितम् । यो जानाति हरिं तस्य प्रीतो भवति
केशव'इति व्योमसंहितायाम् ॥ ३९ ॥ ^{४०}आधिकारिकदेवानां स्वाधि-
काराधिकामनम् । भवति प्रीतये विष्णोर्भक्त्याद्यैरपि यत्सदे'ति च ॥
॥ ४० ॥ ^{४१}निःश्रेयसं राज्यम् । मोक्षेऽपि रजनीया मत्प्रीतिरेव ।
'मुक्तस्यापि हरेः प्रीतिः सर्वतोऽप्यनुरज्यत'इति रामने ॥ ४१ ॥
^{४२}सर्वतोऽपि प्रियो ह्यात्मा तस्यापि प्रियतां हरिः । आपादयति
यच्चामात्मात्मनोऽपि प्रियो हरिरिति ब्रह्मवैवर्ते ॥ ४२ ॥ इति तृतीय-
तत्पर्यं दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः

'आत्मनि परमेश्वरे मन आवेद्य ॥ ४ ॥ 'अनिमित्तस्य
ब्रह्मार्पणबुद्ध्या कृतस्य । 'अ इति ब्रह्मे'ति श्रुतेः ॥ ९ ॥ ^{१०}लक्षणं
लक्ष्यमात्मा च स्वरूपमिति कथ्यत' इत्यभिधानम् ॥ १० ॥ ^{११}गुण-
मृच्छति ॥ ३३ ॥ ज्ञातोऽहं भवता त्वद्य बुविक्षेयोऽपि देहिताम् । यस्मां
त्वं मन्पसे युक्तं भूतेन्द्रियगुणात्मभिः ॥ ३६ ॥ प्रीतोऽहमस्तु मद्रं ते
लोकानां विजयेच्छया । यदस्त्वौपीडुणमयं निर्गुणं माऽनुवर्णयन् ॥ ३९ ॥
य पतेन पुमाच्चित्तं स्तुत्वा स्तोत्रेण मां प्रजेत् । तस्याहं सम्प्रसीदये
सर्वकामवरेऽवरः ॥ ४० ॥ पूर्तेन तपसा यज्ञैर्दानैर्मनैः समाचिता । राज्यं
निःश्रेयसं पुंसां मत्प्रीतिस्तत्त्वविन्मतम् ॥ ४१ ॥ अहमात्माऽऽत्मनो घातः
प्रेष्टः तत्र प्रेथसामपि । अतो मयि रतिं कुयद्दिहाविर्धत्कृते प्रियम् ॥ ४२ ॥

एकादशोऽध्यायः

मैत्रेय उवाच—विरिञ्चोऽपि तथा चक्रे दिव्यं वर्षशतं तपः । आत्म-
न्यात्मानमावेद्य यथाऽऽह भगवान्जगः ॥ ४ ॥ एतावान् जीवलोकस्य संख्या-
मेदः समासतः । धर्मस्य हनिमित्तस्य विपाकः परमेष्ठिनः ॥ ९ ॥ विदुर
उवाच—यदात्थ बहुलस्य हरेरद्भुतकर्मणः । कालाख्यं लक्षणं ब्रह्मन् यथा-
वर्णय नः शब्दो ॥ १० ॥ मैत्रेय उवाच—गुणव्यतिकराकारो निर्विशेषोऽप्रति-

व्यतिकरमाकरोति तद्गुणः । अप्रतिष्ठितोऽन्यत्र । 'स भगवः कस्मि-
न्यतिष्ठित इति स्वे महिम्नी'ति श्रुतिः । तदुपादानम् । गुणव्यतिकरो-
पादानकर्तारम् ॥ ११ ॥ ^{१२}सृष्ट्याद्यर्थत्वेन तस्य पुरुषस्य । ब्रह्मविष्णु-
महेश्वरइति त्रीणि रूपाण्यात्मना सृष्टानि । ब्रह्म निर्मातृकम् । मायया
सामर्थ्येन । तत्र यत्संहर्त्रीश्वराख्यं रूपं तत्कालाख्यम् । कल छेदन
इति घातोः । 'अथ त्रयी वाव प्रकृतिः सत्त्वं रजस्तम इति तां नारायणः
परिपश्यदन्त्यप्रतिष्ठः तं वा एतमाहुः पुरुष इति पूर्णो ह्येष भवति स
तेषां बभूवैषां गुणानामुपादानाय विष्णुर्वीच सत्वस्य रजसो ब्रह्मेशो नाम
तमसः स आविवेश । ब्रह्मा ब्रह्माणं नाम चतुर्मुखं ईश ईशानं नाम
अधमुखं यो वा ईश ईशानमाविवेश तं वा एनं काल इत्याचक्षते काल
इत्याचक्षत' इति सौकरायणश्रुतिः ॥ १२ ॥ ^{१३}सृष्टिश्च प्रलयश्चैव
भगवतो हुक्तिरेव च । देवक्राविप्रभृतयो लोका भूरादयस्तथा । अना-
पन्नतकालीनाः सर्वदेवक्राकारतः । जगत्प्रवाहः सत्योऽस्य नैव मिथ्या
कथयन् । ये त्वेतदन्यथा ब्रूयुः सर्वहन्ता एव ते । देवैर्ब्रह्मादिभिः
जगत्क्राविभिर्मानुषादिभिः । सेतिहापैस्तथा वेदैः सर्वे यान्त्यधरं तमः ।
तवैवात्त्ववेत्तारो जीवब्रह्मत्ववेदिनः । अत्यसाम्यविदो विष्णोर्विष्णु-
ब्रह्म एव च । सर्वे यान्ति तमो धोरं न वैषाहुत्यतिः कचिदि'ति
मन्त्रे ॥ १३ ॥ ^{१४}तामसस्य पदार्थस्य सत्त्वं हि लयकारणम् ।
सात्विकस्य तमश्चैव तयोरपि रजः कचिद् । गुणतोऽयं लयः प्रोक्तो
ऽन्यतस्तु विरोधिना । कालतः कालसङ्ख्याको लयः सर्वस्य वस्तुन'-

मितः । पुरुषस्तदुपादानमात्मानं लीलयाऽसृजत् ॥ ११ ॥ विश्वं वै ब्रह्म
तत्कालं संस्थितं विष्णुमायया । ईश्वरेण परिचिच्छं कालेनाद्यकमुत्तिना ॥
॥ १२ ॥ यथेदानीं तथा चाद्ये पश्चादन्त्येतदीदृशम् । सर्गो नवविधस्तस्य
वाक्यो वैकृतश्च यः ॥ १३ ॥ कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविधाः प्रति-
पद्यन् । आद्यस्तु महतः सर्गो गुणवैषम्यमात्मनः ॥ १४ ॥ द्वितीय-

इति ब्रह्मकर्तृकं । तमसो रजस्तु द्विगुणं रजसः सत्त्वमेव च । परिमाणत
एवं सृष्टयः प्रकृतिजा गुणाः । तत्र सत्त्वं केवलं स्याद्रजस्यपि
शताधिकम् । सत्त्वं रजःशतांशं तु तमस्तत्र प्रकीर्तितम् । तमस्यपि
तथा सत्त्वं तमसस्तु दशोत्तरम् । तदशांशेन तु रजो मूलजं यद्रजस्तु
तत् । विलये दशांशतः सत्त्व एकांशेन तमस्यपि । मिश्रितं भवति
क्षेता साम्यालक्ष्यां विदुर्बुधाः । यदा तु तद्रजः सर्वं तमसा सह सङ्गतम् ।
तदा त्वाहुर्महत्तत्त्वं तच्चतुर्भागसम्भवम् । तत्र त्रिभागो रजस एकांशश्च-
स्तमसस्तथा । तदाहुर्ब्रह्मणो रूपं गुणवैषम्यनामकम् । तदेव केवलं
सत्त्वमितरापेक्षया भवेत् । श्रीमूलसत्त्वं विज्ञेया भूमूलं रज उच्यते ।
मूलं तमस्तथा दुर्गा महालक्ष्मीस्त्रिमूलिका । गुणस्यो गुणमूलाच्च
योऽस्तीतः स जनार्दनः ॥ १४ ॥ ^{१५}यद्रजो मूलरजसि मूले तमसि
यद्रजः । तमश्च मूले तमसि महत्तत्त्वं तदात्मकम् । दशांशास्तत्र सत्त्वं
स्युरेकांशो रज एव तु । तदशांशं तमो ज्ञेयमहङ्कारस्तदात्मकः । स
रुद्रस्तामसो ज्ञेयो विरिञ्चापेक्षयैव तु । इतरापेक्षया सत्त्वं सत्त्वाद्या-
स्तद्वदस्य च । तत्तमोऽशात्सात्त्विकांशो मन आद्याः प्रकीर्तिताः ।
रजसोऽशस्त्विन्द्रियाणि तमसोऽशश्च खादय'इत्यादि तत्त्वविवेकं ॥ १५ ॥

^{१५-१६}भूतानि द्रव्यशक्तीनि भूतेषु द्रवणं यतः । तथा तन्मात्रशक्तीनि
शब्दाद्यात्मकता यतः । क्रियाशक्तीनि वाग्वायानीन्द्रियाणीतराणि तु ।
ज्ञानशक्तीनि मनसा देवाश्च ज्ञानशक्तयः । एतेषां मूलभूतत्वादहङ्कार-
स्त्रिशक्तिमान् । मानुषापेक्षया देशः सात्त्विकः परिकीर्तितः । तत्रापि
सात्त्विकः प्रोक्तस्तात्त्विका याम्नु देवताः । तत्रापि सात्त्विको रुद्र-
स्तत्रापि तु चतुर्भुजः । अविकारी ब्रह्मरूढौ देहभेदादिसम्भवे ।
विकारयन्त इन्द्राद्यास्तस्माद्वैकारिका मताः । त एवेन्द्रियरूपेण यत-

न्यतिविकारिणः । ज्ञानमात्रगुणोद्भक्तास्तस्मात्तैजसनामकाः । अविकारि-
त्येवम्यत्त्वं निवृत्तं हीन्द्रियेषु तु । वैकारिकत्वनामापि ततस्तेषां न
विद्यते । यथा विप्रकुले मूर्खो मूर्ख इत्यभिधीयते । विद्यायोग्यत्वतः
प्रां न मूर्खो मूर्ख एव सन् । तामसानि हि भूतानि किञ्चिद्व्यवहित-
ततः । ज्ञानस्य सुष्ठुब्रह्मेऽपि पूर्णज्ञानो हरिः स्वयमिति च ॥ १६ ॥
^{१७}मनुदिपूर्वमिव तु ब्रह्मणो हरिबुद्धितः । अविद्या पञ्चपर्वपा प्रादुर्भूता
मात्मनः । तामसानां तु भूतानां सहस्रं सत्त्वभागिनाम् । शतांश-
रजसामेकतमसां सर्ववेदिनाम् । केवलस्तामसो योऽशः साऽविद्या पञ्च-
परिका । जाताऽतिकृष्णा तदेहादित्यरश्मः पिशाचकाः ॥ १७ ॥ ^{२५}यद्रजो
मौलिकं तेन मानुषाणां सदा जनिः । तमोगृहेन रजसा स्तितरस्यास्तु-
पाणिनाम् ॥ २५ ॥ ^{२७-२८}भौतिकेन तु सत्त्वेन गूढं ब्रह्मण आण्डजम् ।

परिको देवसर्गः पञ्चमो घनमयः मनः ॥ १६ ॥ यष्टस्तु तमसः सर्वो
तमसबुद्धिकृतः प्रमोः । पडिमे प्राकृताः सर्गा वैकृतानपि मे शृणु ॥ १७ ॥
तमोऽशो भगवतो लील्येयं हरिमेघसः । सतमो मुख्यसर्गस्तु पट्टिथ-
पत्तयुषां न यः ॥ १८ ॥ वनस्पत्योपघिलता त्वक्सार धीरुधो द्रुमाः ।
तज्जोतसस्तमप्राप्य अन्तःस्पर्शा विशोषिणः ॥ १९ ॥ तिरश्चामपृमः
मनो-मोऽशविशद्विधो मतः । अविदो भूरितमसो ज्ञाणका हृदिवेदिनः ॥
२० ॥ गौरजो महिषः कृष्णः सुकरो गययो रुद्रः । द्विशफाः पञ्चवधैरे
कश्चिदुक्ष सत्तमः ॥ २१ ॥ क्षरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरमधमरी तथा ।
२२ ॥ वैशफाः क्षत्तः शृणु पञ्चनखान् पशून् ॥ २२ ॥ श्वा सुगालो वृको
म्यायो मार्जारः शशाशच्यकौ । सिंहः कर्पिकजः कूर्मो गोघा न
मृगादयः ॥ २३ ॥ कङ्कपृथ्वकइयेतभासवहुरवर्हिणः । हंससारस
नकाक्षमकोलूकादयः खगाः ॥ २४ ॥ अर्वाक स्रोतस्तु नवमः सत्तरेक-
पिना नृणाम् । रजोऽधिकाः कर्मपरा दुःखे न सुखमानिनः ॥ २५ ॥
वैशफादय एवैते देवसर्गश्च सत्तमः । वैकारिकस्तु यः प्रोक्तः कौमार-
कृष्णतात्मकः ॥ २६ ॥ देवसर्गश्चाष्टविधो विदुषाः पितरोऽसुराः ।
मनुष्यान्तरसः सिद्धा यक्षरक्षांसि वारणाः ॥ २७ ॥ भूतप्रेतपिशाचाश्च
विषाद्याः किन्नरादयः । दशैते विदुराख्याताः सर्गास्ते विश्वसृकृताः ॥

रूपं तत्रापि तु तमः शतांशेन प्रकीर्तितम् । तज्जो रुद्रस्ततस्त्वेव
मिन्द्रादीनां पुनर्जनिः । गूढितं भूतजसा तत्स्त्वं मानुषा यदा
देवा एवंगुणास्त्वेते सर्वे व्याप्य व्यवस्थिताः । गुणातीतं च यद्
ब्रह्मादीनां सुखात्मकम् । चिद्रूपं तच्च सत्त्वसैवोत्कर्षो यत्र विद्यते
तच्चोत्कृष्टं तमो यत्र हीनं तत्र समावतः । उपगूढने तु नैवास्ति विशेषः
नित्यचिन्मये । प्रकृतेर्गुणरूपाया मूलिकायाश्च न कश्चित् । विशेषः
परमे तत्त्वे वासुदेवे कुतः पुनरिति च ॥ २७, २८ ॥ ^{१०}अन्यक्ताद्याः
पृथिव्यन्ताः सर्वाः प्रकृतयः स्मृताः । तदुपादानकः सर्वः प्राकृतः
परिपश्यते । अण्डं तु विकृतं ज्ञेयं तज्जो वैकृत उच्यते ॥ १३ ॥
^{११}पञ्चर्षा त्वविद्या तु भूतभ्यो हरिणा पुरा । उन्मूल्य ब्रह्मणि स्थिता
सा पुनस्तेन निःसृता । तत्सृष्ट्वज्ञापनाय तस्मात्सा प्राकृता मते'ति
च ॥ १७ ॥ ^{१२}एते गुणा हरेः सम्यक्ज्ञातव्यविषयाः सदा । स्वतन्त्राः
प्रकृतेश्चापि ब्रह्मणोऽन्येषु तु क्रमात् । देवेष्वेव तदन्वेषु परतन्त्रा हि ते
मता' इति च । स्यास्तुभिर्नियमान्मुखा स्थितेर्गतिरवाप्यते । प्रायः
परोपकर्तृत्वाच्च मुख्यस्रोतसः स्मृताः ॥ १८ ॥ ^{१३}नाधो नोर्ध्वं तिरश्चां
तु पुनस्तत्रैव यजानिः । यजोपयोगं च सतामुपकारं विनापि च ।
तिर्यक्स्रोतस इत्येव प्रोच्यन्ते ज्ञानिभिस्ततः ॥ २० ॥ ^{१४}प्रायोऽधोगमनं
यस्मात्प्रवत्तेन विना भवेत् । अर्वाक्स्रोतस इत्येव मानुषाः परि-
कीर्तिताः ॥ २५ ॥ ^{१५}नियमादूर्ध्वगन्तारो देवा मोक्षकमागिनः ।
ऊर्ध्वस्रोतस इत्येव तस्मात्ते परिकीर्तिता' इति ब्राह्मे ॥ १९ ॥ ^{१६}तिरश्चां
व्यावराणां च बुद्धिपूर्वप्रवर्तिनाम् । असुराणां रश्मसां वापि पिशाचानां
तथैव च । अर्वाक्स्रोतस्त्वष्टुर्दिष्टं नियमादसुरादिनामिति च ॥ २५ ॥
^{१७}मुख्यस्रोतस इत्यस्यार्थ उन्मोतस इति । 'ऊर्ध्वं इत्येव यैस्तूचतम
एवामिधीयते । ऊर्ध्वस्रोतस एतस्मादेवा एव न तत्परे । उच्छब्द
उचमात्रेऽपि तस्मात्सास्तुषु भण्यत इति' च ॥ १९ ॥ ^{१८}तिरश्चीनाः

आवराश्च अन्तःस्पर्शा इतीरिताः । यत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यां हृद्रज्ञानं न
पाश्वर' इति पात्रे । यदप्रयत्नान्नृदयङ्गमं तदेव जानन्ति नो शास्त्र-
वक्तव्यामित्यर्थः ॥ अष्टाविंशद्विशेषेण यज्ञेषूपकृतं यतः । तिरश्चां
गावतस्माद्रूप्यन्ते शास्त्रवेदिभिः ॥ २० ॥ ^{२१-२४}गौरजो महिषः कृष्णः
पङ्करो गवयो रुरुः । अन्युष्ट्रौ च खराधौ च तथैवाथतरोऽपरः । गौरश्च
परमधैव चमरी खसुगालकौ । वृको व्याघ्रश्च मार्जारो हरिश्च
पुनश्चल्यकौ । कर्पिर्गजश्च गोधाद्या जलजाः पक्षिणस्तथे'ति ब्रह्माण्डे ।
यमो जलजत्वेनाष्टाविंशत्स्वन्तर्भूतोऽपि पञ्चनखत्वप्रदर्शनार्थं पृथगुक्तः ।
'तपसाकारसंयुक्तान्मुखांस्तन्मन्त्रप्रारम्भेव च । यः सदा संस्मरेद्योगी न स
पूयोऽभिजायत' इति स्कान्दवचनात्प्रसिद्धानामपि द्विशफादीनां स्मरण-
विधात्तार्थमुक्तिः । 'उच्यते सुप्रसिद्धं च स्मरणार्थं च कुत्रचित् ।
अर्वाक्षद्वज्ञापनार्थं द्विधा शास्त्रवचः स्मृतमिति पात्रुष्ये । 'वह्नीरो नृत्त
कौ न शल्लुकश्च कथ्यत' इत्यभिधाने ॥ २१-२४ ॥ ^{२५}अष्टाविंश-
ज्ञापनास्तु तिरश्चां यास्तु जातयः । यो यस्य सदृशस्त्वन्यः स तत्रान्त-
र्गतो भवेत् । जलजान्तर्गताः सर्पाः कीटाद्या याश्च जातयः । नेपां
पशूनामन्तर्गताश्च तु सर्वश' इति मल्यसंहितायाम् ॥ २० ॥ ^{२६}रजो-
तिर्यक्स्रोतसो निष्ठा द्वेषाश्चैक्स्रोतसः स्मृताः । असुराद्यास्तमो निष्ठा
गावतस्तु रजोऽधिका' इति ज्योमसंहितायाम् । दुःखे च सुखमानिनो-
रुताः । 'सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी'ति यचनात् ॥
'यस्य सुखैकमावास्तु देवा नैवं तु दानवा' इति पात्रुष्ये ॥ २५ ॥
^{२७}अमन्तीति कौमारो देवानामण्डजोद्भवः । वैकारिकाणां जनना-
त्प्राप्तो वैकृतश्च सः । वैकारिकेष्वेवान्येषामीषज्जोमित्वहेतुतः ।
ज्ञापात्मकत्वं तेनैव प्रोच्यन्तेऽष्टमणा अपी'ति च ॥ देवसर्वथेति
पञ्चार्थ उभयात्मकइति वैकारिकस्तु देवसर्गः प्राकृतत्वेनोक्तः ॥ २६ ॥
^{२८}भोक्ता अष्टविधा देवा विबुधाः सर्व एव तु । पितृणां शतमेवाव

असुरास्त्रिंशदेव च । गन्धर्वाप्सरसां चैव द्विशतं परिकीर्तितम् । सप्त
तिर्यक्षरश्चसु त्रिंशच्चारणजातिषु । शतं सिद्धास्तथान्यासु सप्ततिः सर्व-
जातिषु । ऊर्ध्वलोतस एते वै अन्येऽर्वाक्षोतसः स्मृताः । वैकारिके
देवेषु एते वै मुख्यभोगिनः । अभोगिनस्तदन्ये तु देवा एते ततः
स्मृताः । सर्वज्ञास्ते सहाराध्या भक्तास्तोष्यन्तरेव च । नृचगानादि-
कर्तारो वाहनादिकृतस्तथा । सिद्धसिद्धेतिवक्ताश्चाराथैषां कचित्कचित् ।
सेवाकरा इति द्वैतैर्भेदरष्टविधा मताः । अन्ये च ये तु सर्वज्ञा विबुधास्ते
प्रकीर्तिताः । तथान्ये कर्मभिस्तैस्तैरष्टभेदान्तरं गता इति तत्त्वविवेकः ।
'यदि देवादयो दोषाज्जायेरन्मानुषादिषु । तथापि देवा विज्ञेयाऽसुरा-
द्यास्तु तथा ध्रुवमि'ति च ॥ २७, २८ ॥ ^{२७}गुणानुतो हरिर्नित्यं
गुणानां मध्यगो यतः । अनहंवेदनाचक्षु गुणासंस्पर्श एव चे'ति च ।
'सृष्ट्वा देवादिदेहान्त आत्मानं बहुधाऽकरोत् । तन्नियन्तृतयाऽऽत्मानं
प्रकृतिं देहभेदत'इति नारदीये । 'कर्ता च कारणं चैव कर्म चैव स्वयं
हरिः । आत्मनो बहुधाभावे प्रकृतेस्तु स्वतन्त्रत'इत्याग्नेये ॥ २९ ॥
इति तृतीयतान्त्र्ये एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः

'कालपरिमाणं दर्शयितुं द्रव्यपरिमाणं दृष्टान्तत्वेन दर्शयति ।
'मनुष्या देवलोकैऽपि विशेषणैव दर्शने । अंशांशित्वविशेषं तु यस्य
द्रष्टुं न शक्नुयुः । चरमो विशेष इति तं मुनयो ब्रूयुरञ्जसा । परमाणु-

॥ २८ ॥ अतः परं प्रयक्ष्यामि ब्रह्मान्मन्वन्तराणि च । एवं रजःसुता
अष्टा कल्पादिष्वान्मभूह्रिः । सृजत्यमोघसङ्कल्प आत्मैवात्मानमात्मना ॥
॥ २९ ॥

द्वादशोऽध्यायः

मेज्ञेय उवाच—चरमस्तु विशेषाणामनेकासंयुतः सदा । परमाणु-

त विज्ञेयः कणादाद्या निरंशिनम् । अनन्तांशयुतत्वेऽपि यं ब्रूयुर्भ्रान्ति-
परीनात् । ततोऽपि परमाणुत्वं तदंशानां तु यद्यपि । अनन्तत्वा-
द्विवेकार्थमसोक्ता परमाणुते'ति तत्त्वविवेकः । अनेकांशैरा समन्ता-
तुतः ॥ १ ॥ 'कालतो देशतो गुणतश्च परममहत्त्वं सतः परब्रह्मण
एव । सच्छब्दोऽन्यत्राप्युपचारतो भवतीत्यतः पदार्थस्येति । सत्पदस्य
मे मुख्यमभिधेयस्तस्य । 'मुख्याभिधेयस्त्वर्थः स्वाद्याद्यमन्यच्च भ्रण्यते ।
अमुख्ये स्वर्थशब्दस्तु नीचोपरिहितो भवेदि'ति ब्रह्मतेकं । यद्वेव समः
पुण्यित्यादिनाऽन्यत्र स्थितस्य तत्परिमाणत्वमप्यस्तीत्यतः स्वरूपाव-
स्थितस्येति । जगदावरकस्य स्वरूपस्य ततः किञ्चिन्महत्वमित्यतः
प्रेत्यमिति । तत्रापि बहुविधानि रूपाणि तस्य सन्तीत्यविशेष इति ।
गर्भाते प्रादेशमात्रमपि विद्यत इत्यतो निरन्तर इति । परब्रह्मणो यः
कालभावः । अण्डाद्यन्तःप्रविष्टं तदावरकं तस्यैव परमपुरुषादिरूपान्तरं
तदेकदेशं (प्रादेशः प्रादेशमात्रादिविशेषः) च विना यत्सर्वगतं रूपं तदेव
परममहान् । 'कालकोटिविहीनत्वं कालानन्त्यं विदुर्वुधाः । देशकोटि-
विहीनत्वं देशानन्त्यं तथैव च । गुणानामप्रमेयत्वं वस्तुवानन्त्यं विदो
विदः । आनन्त्यं त्रिविधं नित्यं हरिर्नान्यस्य कस्यचित् । तस्य सर्व-
स्वरूपेष्वप्यानन्त्यं तु त्रिलक्षणम् । तथापि देशतस्तस्य परिच्छेदोऽपि
विद्यते । परिच्छेदस्तथा व्याप्तिरेकरूपेऽपि युज्यते । तस्याचिन्त्या-
कर्तृत्वयावद्वहाराथमेव च । गुणतः कालतश्चैव परिच्छेदो न कुत्रचित् ।
आप्तत्वं देशतोऽप्यस्ति सर्वरूपेषु यद्यपि । न च भेदः क्वचिन्ना-
मणमात्रोऽपि विद्यते । तथापि विद्यतेऽणुत्वं यस्मादर्थर्ययोगतः ।
पमानुद्भवतारार्थमव्याप्तत्वं च भण्यते । यत्तस्य व्यापकं रूपं परं
नारायणमिधम् । शून्यं ब्रह्मेति तत्प्राहुर्द्वितीयं सृष्टं यत्ततः । परमः
गुणो नाम मितं तद्देशतो विभोः । तृतीयं शमुदेवाख्यं जगदावरकं
त विज्ञेयो गुणामैक्यभ्रमो यतः ॥१॥ सत एव पदार्थस्य स्वरूपावस्थितस्य

मितम् । देशतो जगदाविष्टं तुरीयं विष्णुनामकमिति ब्रह्मवर्कं ॥
 सर्वगतस्यापि ब्रह्मरूपस्य कालादिरूपया प्रकृत्या समव्याप्तावपि दार्ष्टा-
 न्तिकान्तर्भावोक्तदन्त्यस्थितवस्थानाच्च स्वरूपावस्थितस्येत्युक्तम् । 'देव्या
 कालादिरूपिण्या स्थितं ब्रह्मापि सर्वगम् । उच्यतेऽनन्यम् यस्मा-
 दात्मवत्सा हरेर्विभोः । महदादिगतं यत्तु तदन्यगतमुच्यते' इति
 ब्राह्म ॥ २ ॥ ^३ अनुमितः शास्त्रलोकानुसारेण ज्ञातः । 'अनुमेति
 द्वयं प्राहुर्यथाज्ञानं च लिङ्गजमि'त्यभिधानम् ॥ 'यावन्तं देवलोकस्थो
 मानुषस्त्ववधारयेत् । महाप्राज्ञो देवजूकः स कालः परमाणुकः ।
 सर्गाद्यैरनवच्छिन्नस्तदनन्तर इत्यपि । तथैव परमाण्वादिविशेषात्मापि
 नो भवेत् । पूर्वापरादिभेदो न स कालः परमो महानिति ब्रह्मवर्कं ॥
 स्वरूपावस्थितस्य कैवल्प्यमविशेषो निरन्तर इत्येतानि विशेषणानि क्रमेण
 परममहतः कालस्याप्युक्तानि । 'देशतः कालतश्चैव वस्तुतश्च त्रिधा
 हरेः । यथानन्त्यं न चान्यस्य प्रकृतेर्देशकालतः । तथा शब्दस्य
 कालस्य देशानन्त्यं न कालतः । कालशब्दात्मिका सैव तथापि तु हरेः
 सदा । नास्याः सामर्थ्यलेशोऽपि ज्ञानानन्दगुणेष्वपि । ज्ञेयस्तदवरो
 वायुः शेषवीन्द्रहरास्ततः । अवरास्तत इन्द्राद्या गुणैः सर्वैर्न संशय' इति
 ब्रह्मवैवर्ते ॥ 'अण्वादिकालसंस्थानभोक्तृत्वात्परमेश्वरः । अण्वादिनाम-
 वाच्योऽसौ कालश्चेत्यभिधीयते' इति च ॥ सतो ब्रह्मणः अविशेषं स्वरूपं
 यः कालः कालान्तर्यामी तदेव ब्रह्म युक्ते । तदपि ब्रह्म परममहान् ।
 तस्यापि त्रिधा परिच्छेदाभावात् । सर्वं सर्वत्र भोक्ताऽपि विशेषादेक-
 भोक्तृत्वत् । स्थितो हरिश्चिन्त्यात्मा निजैश्वर्यादजो विशुरिति ब्रह्म-
 वर्कं ॥ ३, ४ ॥ 'अगात् दृष्टिविषयं प्राप्य ज्ञात इत्यर्थः ॥ ५ ॥

यत् । कैवल्यं परममहानविशेषो निरन्तरः ॥ २ ॥ यत् कालोऽन्यनुमितः
 सौक्ष्मे स्थौल्ये च सत्तम । संस्थानमुक्त्या भगवानव्यक्तो व्यक्त-
 भुग्विभुः ॥ ३ ॥ स कालः परमाणुर्वै यो भुङ्क्ते परमाणुताम् । सतोऽ-
 विशेषभुग्वस्तु स कालः परमो महान् ॥ ४ ॥ अणुर्द्धौ परमाणुस्यान्नसरेणु-
 ज्ञयः स्मृतः । जालार्करश्म्यवगतः खमेवानुपतन्नगात् ॥ ५ ॥ लघूनि

राशिमेदात् । ऊनातिरेकात्सप्त वेति ॥ ८ ॥ 'काकाणिकाचतुष्कं तु
 विंशित्यभिधीयते । कृष्णलेख्यपि तं ब्रुवन्त्यतुभिस्तु माषकम् ।
 ग्राहलदीर्घे तु कृते माषचतुष्टये । यावत्स्यात्परिणाहेन तावद्ग्राहं
 विधीयते । पश्यस्य नाडीपात्रस्य गृहदलस्य शुभे जले । भाराधिक्ये-
 नोदकेन क्षिप्रं पूर्तिर्भविष्यति । अतिशैत्ये कलङ्के च ना(माच)घेनैव
 ॥ पूरणम् । तस्माद्वसन्तकाले तु प्रयागस्थोदकेन तु । नाडीशुद्धि-
 परीक्षा स्यादन्यथा न समं भवेदि'ति पाठे ॥ निर्मलेन समोष्णेन
 नित्यसूर्याशुवारिणा । प्रवाहणेन कार्या स्यात्कालशुद्धिः सदैव त्वि'ति
 तन्प्राप्ते ॥ ९ ॥ ^{१०} यत्रोभयोः स शब्दः स्यात्तत्र द्विवचनेऽप्युभ-
 यत्यभिधानम् ॥ १० ॥ ^{११} 'इडावत्सरनामाऽसौ नक्षत्रद्वादशे स्थितः ।
 विधीनां द्वादशावर्ते यो हरिः सोऽनुवत्सरः । वत्सरो यः स्थितस्त्वह्नां
 पञ्चत्तरशतत्रये । गुर्ववर्ते द्वादशांशे यः स्थः स परिवत्सरः । सौर-
 द्वादशके मासे यः स्थः संवत्सरो हरिः । एवं स कालनामाऽपि
 काल्यः परमेश्वर' इति ब्रह्मवर्कं ॥ १४ ॥ ^{१३} सर्वदा दर्शनाचस्या-
 त्मिपत्वं विदुर्बुधाः । सततं गमनाद्वापि कालथस्य महात्मन' इति
 च ॥ १३ ॥ ^{१५} अभ्रमाय भूतभेदकः । क्रतुभिः स्वप्रज्ञाभिः ।
 'पूणानां ज्यैष्ठ्यकानिष्ठचत्वर्यै यज्ञादिवृत्तये । बोधयन्त्यन्यशक्तिं च
 कालस्थो वर्तते हरिर्' इति तन्त्रप्रकाशिकायाम् ॥ १५ ॥ ^{२३} दिनस्थो

॥ समास्ताव दश पञ्च च नाडिका । ते द्वे मुहूर्ते ग्रहरः पञ्चमः सप्त च
 पूजाय ॥ ८ ॥ द्वादशांशं पलोग्गानं चतुर्भिश्चतुर्मुहूर्तैः । स्वर्णमादा
 कादिचन्द्रं यावत् प्रस्थं जलं पिवेत् ॥ ९ ॥ यामाश्चत्वारश्चत्वारो मर्त्याना-
 मज्जन्ता उभे । पञ्च पञ्चदशाहानि शुक्लः कृष्णश्च मानवः ॥ १० ॥ ग्रहर्क्ष-
 विषयकस्थः परमाण्वादिना जगत् । संवत्सरावसानेन पयैत्यनिमिषो
 विभुः ॥ १३ ॥ संवत्सरः परिवत्सर इडावासर पञ्च च । अनुवत्सरो
 ग्राहश्च विदुरैश्च प्रभाष्यते ॥ १४ ॥ यः सृज्यशक्तिमूकधोच्छुल्लसन्
 जितकणा पुंसोऽभ्रमाय दिवि धावति भूतभेदः । कालारूपया गुणमयी
 कामिविदित्वन् तस्मै बलिं हरते वत्सरपञ्चकाय ॥ १५ ॥ निशावसान

भगवान्भोक्ता ॥ २३ ॥ ^{२१}युगैकसप्तैरूर्ध्वं सार्धाष्टादशलक्षकम् ।
वत्सराणां मनोर्भुक्तिः सहस्रंचतुरत्तरम् । शतानां प्रलयश्चैव पञ्चोत्तर-
मथापि च । आद्येषु षट्सु श्रयमे द्विसहस्रं प्रकीर्तितम् । वत्सराणां
मनोरन्तरेवमिन्द्रादीनां भवेदिति महावाराहे ॥ २४ ॥ ^{२७}ब्रह्मणो
कालनाम्ना तु सह शेते हरिर्निशीति ब्राह्मे ॥ २७ ॥ ^{३२}असं ब्रह्मणः
ब्रह्मणो दिनमित्युक्तत्वात् । 'नायुर्मानं भगवतः कस्मिन्नुपेऽपि विधत्ते ।
अनादित्वादमध्यत्वादनन्तत्वाच्च सोऽन्य' इति हरिवंशेषु ॥ ३२ ॥
^{३३}यमः कालो मानुषाणां तस्य कालः सुदर्शनः । तस्यापि रुद्रस्तत्कालो
ब्रह्मा दुर्गाऽपि तस्य तु । सा ब्रह्मप्रलये देवी वर्तते चक्ररूपिणी ।
संहरन्ती सदा लोकान्सर्वे ब्रह्मादिषु स्थिता । तस्या नियामको विष्णुः
परः कालः स उच्यते । कालाभिमानिनी सैव श्रमुर्न जगदीशितुः ।
तस्याः प्रभुः स एवेदो विष्णुः सर्वधरेधर' इति च ॥ ३८ ॥
^{३९}दशेन्द्रियाणि च मनो भूतान्यण्डगतानि तु । विकारा इति
विज्ञेया भूताहंमहतः पर' इति च ॥ 'पृथिवीं विशेष इत्याहुः शब्दादीनां
बहुत्वेन । सा सूक्ष्मत्वाद्गुणोत्पण्डं द्विगुणा तु दशोत्तराः । अबादयः
प्रकृत्यन्ता अष्टप्रकृतयः स्मृता' इति च । अन्तर्गताः शरीराणि । शरीराणां
बहुत्वेन अतीतानामतैस्तथा । अस्मैव देवकायेषु प्रतिप्रति च दर्शनात् ।
आरब्धो लोककल्पोऽनुवर्तते । यावद्दितं भगवतो मनूय भुञ्जन्धतुर्वरा
॥ २३ ॥ स्वे स्वे काले मनुभुङ्क्ते सादृशकामेकसप्ततिम् । मन्वन्तरेषु
मन्वस्तद्वदया ऋषयः सुराः । भवन्ति चैते युगपत्सुरेशाश्चानु ये च
तान् ॥ २४ ॥ तमो मात्राभुपादाय प्रतिस्वरुद्रविक्रमः । कालेनानुगतो
शेष आस्ते तूर्णानि दिनात्यये ॥ २७ ॥ परंविधैरहोरात्रैः कालमत्योप-
लक्षितैः । अपेक्षितमिवास्यापि परमायुर्वयः क्षतम् ॥ ३२ ॥ कालोऽयं
द्विपरार्धाभ्यो निमेष उपचर्यते । अद्याकृतस्यानन्तस्य ह्यनादेर्ग-
दान्मनः ॥ ३७ ॥ कालोऽयं परमाण्याद्विपरार्धान्ति ईरितः । नैवेष्टे स
प्रभुर्भुञ्ज ईश्वरो धाम मानिनाम् ॥ ३८ ॥ विकारैः षोडशभिः (शै) तुल्यो
विशेषादिमिरावृतः । अण्डकोशो बहिरयं पञ्चाशन्कोटिचिह्नतः ॥ ३९ ॥

विष्णुसामर्थ्यतोऽण्डानां बहुत्वं नान्यथा भवेदिति ब्रह्मतर्कः ॥ 'एक-
ण्डं बहुत्वेन प्रत्येकं रोमकूपगम् । ब्रह्माऽयम्यत्तथाऽऽत्मानं हरेस्तेषु
पञ्चपृथगिति ब्रह्माण्डे ॥ 'बृहदण्डमभूदेकमिति च भारते ॥
॥ ३९, ४० ॥ ^{४१}धाम गृहमण्डराश्रयः ॥ ४१ ॥ इति तृतीय-
तात्पर्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः

^१तमस्तु शर्विरं प्रोक्तं मोहश्चैव विपर्ययः । तदाग्रहो महामोह-
णामिस्रः क्रोध उच्यते । मरणं त्वन्धतामिस्रमविद्या पञ्चपरिके'ति
भारते ॥ तमोऽज्ञानं विपर्यासो मोहोऽन्ये तु तदाग्रहा' इति
हरिवंशेषु ॥ २ ॥ ^{२-२३}कालतो बलतश्चैव ज्ञानानन्दादिकैरपि । सर्वै-
र्णिषिण्युरेव श्रेष्ठस्तदवमा रमा । अनन्तांशेन कालात्तु समा तस्या-
युर्मुखः । अवरो बहुलांशेन तत्समो वायुरुच्यते । नियमाद्वापुरेवैको
पगन्तं याति नापरः । तस्मात्समानता मुक्तौ वायुत्वे किञ्चिद्गता ।
रक्षणं तु तत्पञ्चाजननं तत्क्षिप्योरपि । आनन्दादिस्तदशांशः कालः
मन्वत्परस्परः । यावत्पञ्चाजनिस्तावत्पूर्वं वेहक्षयो भवेत् । ब्रह्मवाय्वोस्तु
५ देव्यौ तदशांशः सुखादिकः । शेषस्य गरुडस्यापि कालो दिव्य-
तादिकः । शेषरुद्रौ ब्रह्मवायु यथा तद्वत्परस्परम् । तदेव्यस्तदशांशः
सूततस्त्विन्द्रादयो मताः । एवं मुक्तौ च पूर्वं च नान्यथा कचि-

कालोत्तराधिकैर्यत्र प्रविष्टः परमाणुवत् । लक्ष्यतेऽन्तर्गताश्चान्ये कोटिशो
अण्डराशयः ॥ ४० ॥ यमाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणम् । विष्णोर्धाम
परं साक्षात्पुरुषस्य महात्मनः ॥ ४१ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः

सप्तर्जमेऽथ तामिन्द्रमन्धतामिन्द्रमाविहत् । महामोहं च मोहं च
वाऽऽज्ञानवृत्तयः ॥ २ ॥ सनकं च सनन्दं च सनातनमथात्मभूः ।

दिष्यते । अन्यथोक्तिर्यत्र च स्वात्तन्मोहार्थं भविष्यति । पूर्वापर-
विपर्यासो बहुरूपत्वहेतुः' इति विष्णुकृततत्त्वविवेके ॥ 'अथात
आनन्दस्य मीमांसा' । 'देवासुरेभ्यो मघवान्प्रधान' इत्यादि च ।
'इन्द्राद्याः सनकाद्याश्च दक्षाद्या येऽपि चापरे । ऋषयो मनवो देवाः
स्तद्वशा ये च केचन । उमाया अवराः सर्वे गुणैः सर्वेन संशयः ।
तत्तामो न भविष्यो वा न भूतोऽद्यतनोऽपि वा । ऋते हरिं ब्रह्मवायुं
शेषवीन्द्रान्सभार्यकान् । शङ्करं चेति वेत्तव्यमन्यन्मोहायमुच्यते' इति
विष्णुकृततत्त्वनिर्णये ॥ ४॥ ^{३३}यां तस्याज विभुर्ब्रह्मा मानुषी वाक्च
सा स्मृता । सरस्वती निजा भार्या देवी वाचं तु तां विदुरि'ति
च ॥ ३३ ॥ ^{३५}अभिमानितः शब्दतश्च ब्रह्मा वेदान्सर्जते ह ।
पञ्चादधिकरूपे वाचा तथा सर्वाभिमानितः ॥ ३५ ॥ ^{३८}इतिहासपुराणे
तु श्रुत्वा हरिमुखात्स्वयम् । भारतादीन्विना पश्चाद्भरिणाऽन्यैश्च निर्मिता-
नि'ति ॥ ३८ ॥ ^{४१}प्राजापत्यं ब्रह्मचर्यमेकभार्यतुर्गामिते'ति व्यास-
स्मृतौ ॥ 'वार्ता यायावरं ज्ञेयमेकाहित्वमसञ्चय' इति च ॥ ४२ ॥
^{४३}वैखानसा मूलमक्षाः फलमक्षा उदुम्बराः । वालखिल्याः सर्वमक्षाः
फेनपा वत्सफेनपा' इति च ॥ ४३ ॥ ^{४४}आन्वीक्षिकी तन्त्रविद्या सा
च वेदानुसारिणी । विष्णुप्रोक्ता शिवाद्युक्ता ज्ञेया वेदबहिष्कृता ।

सनत्कुमारं च मुनिं निर्णयान्धर्मेतसः ॥ ४॥ स इत्यर्थे गृणतः पुत्रान्
पुरो ह्यग्रे प्रजापतीन् । प्रजापतिपतिस्तन्वी तस्याज व्रीडितस्तदा ॥ ३३ ॥
तां विदुरो जगद्गुरोर्वाप्य नोहारं यद्विदुस्तमः । कदाचिद्व्यापयतः स्वपूर्वेदा
भासंश्चतुर्मुखान् । कथं ब्रह्माम्पहं लोकान् समवेतान् यथा पुरा ॥ ३४ ॥
चातुर्होत्रं कर्मेतन्ममुपवेदतयैः सह । धर्मस्य पादाश्चत्वारस्तथाधर्म-
वृत्तयः ॥ ३५ ॥ आयुर्वेदे धनुर्वेदे वाग्धर्वे वेदमात्मनः । स्थापत्य चाख्य-
द्वेदं कयात् पूर्वविमर्शुल्लैः ॥ ३८ ॥ सावित्रं प्राजापत्यं च ब्राह्मं चाथ
बृहत्तथा । वार्ताऽसञ्चयशालीनं शिलोञ्ज इति वै शृते ॥ ४२ ॥ वैखानसा
वालखिल्योदुम्बराः फेनपा वने । न्यासे कुटीचकः पूर्वं बहुदो हंस-
निष्क्रियौ ॥ ४३ ॥ आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीलिमत्रयैश्च च । एवं

एतन्नीती राजधर्मस्यैव वेदाः प्रकीर्तिताः । वार्ता वाणिज्यकादिः
प्राद्विताभिर्यु जीवतम् । तदान्वीक्षिक्यादिनाम ब्रह्मणा निर्मितं पुरे'ति
च । प्रणवः पूर्ववक्तात् । 'प्रणवः पूर्ववक्तेण भूराद्याश्च मुखत्रयात् ।
परक्षिपमवर्तन्त वेदाश्चैवाश्रमास्तथे'ति ब्राह्मे ॥ ४४ ॥ ^{४५}स्पर्शास्तस्या-
मानुषावात्स्वरा देहात्प्रजज्ञिरे । ऊष्माण इन्द्रियेभ्यश्च अन्तस्था बलतो
विमोर्षे'ति च ॥ 'यस्माद्यज्ञायते चाज्ञात्तत्तदज्ञाभिर्धं भवेदि'ति च ॥
॥ ४६ ॥ ^{४७}शब्दब्रह्मात्मको ब्रह्मा सर्वशब्दाभिधो यतः । ऋते
प्रायणादीनि नाग्रां स विषयो यतः । व्यक्तं ब्रह्माण्डमुदिष्टमव्यक्तं
पञ्चादि च । तद्वापकत्वाद्ब्रह्मा तु व्यक्ताव्यक्तात्मकः स्मृत' इति च ॥
॥ ४७ ॥ ^{४९}ऋषीणां भूरिवीर्याणामिति सिंहावलोकनम् । यत्र
पञ्चमनः श्रेष्ठस्तत्र सिंहावलोकनमिति ब्रह्मर्तके ॥ ४९ ॥ ^{५१}केन
प्राजापत्याकायः ॥ ५१ ॥ इति तृतीयतात्पर्यं त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः

^{५३-५४}ब्रह्मजस्तु हिरण्याक्षः प्रथमं दंष्ट्रया हतः । स एव
गणेशश्चो द्वितीयः (यं) कर्णात्ताडनात् । पूर्वं लयोदके मग्नां द्वितीयं
गणेशमजितम् । भुवमुद्धरतैवासौ हरिणा क्रोडमूर्तिने'ति ब्रह्माण्डे ॥

आज्ञायश्चासन् प्रणवेनास्पदं गताः ॥ ४४ ॥ स्पर्शास्तस्याभवन् जीवास्त्वरो
वह्नयश्च । ऊष्माण इन्द्रियाण्याहुरन्तस्था बलमात्मनः ॥ ४६ ॥ स्वराः
सप्त विहारेण भवन्ति सः प्रजापतेः । शब्दब्रह्मात्मनस्तात व्यक्ता-
व्यक्तात्मनः प्रमोः ॥ ४७ ॥ ऋषीणां भूरिवीर्याणामपि सगैर्मविस्तृतम् ।
कालात्तद्वदये भूयश्चिन्तयामास कौरव ॥ ४९ ॥ एवं युक्तिमतस्तस्य देवं
प्राजापतस्तदा । कस्य रूपमभूद्देवा यत्कायमभिचक्षते ॥ ५१ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः

मयं त्रयोदशतुल्य महीं विलग्नां स उत्थितः संरुद्धे रक्षायाः । तत्रापि

‘व्यत्यासेनापि नोच्यन्ते अविवेकेन कुत्रचित् । दुष्टानां मोहनार्थांश्च
तत्र तत्र कथाः कचिदिति स्कान्दे ॥ अविवेकेनेत्यस्य विविक्तं
नोच्यत इत्यर्थः । न तु कर्तुरविवेकः । ‘सर्वज्ञस्य कुतोऽज्ञानं व्यास-
सौदारकर्मणः । दुष्टानां मोहनार्थायेति च ॥ ३३, ३४ ॥ इति
तृतीयतात्पर्यं चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः

^{४२}पिशाचचर्यामचरदुद्रो विण्वाज्ञयैव तु । गर्भिणीविधनोदायं
महो विष्णुर्विडम्बकृदि'ति वाराहे ॥ २८ ॥ ^{४३}विष्णुहस्तवधालोको
भक्तस्यान्यस्य न क्वचित् । तथाप्यसुरमोहाय न विविक्तं कचित्कचि-
दि'ति स्कान्दे ॥ ‘हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्निन्दया तम'इति च ॥
॥ ४३, ४४ ॥ ^{४५}स्वतः सद्गतियोग्यस्य पुत्रादेर्हेतुता भवेत् । योग्यता-
ज्जादिभक्तिः स्यादयोग्यस्य कुतो गतिरिति ब्रह्मतर्के ॥ ४५ ॥ इति
तृतीयतात्पर्यं पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

दैत्यं गदया पतन्तम् सुनामसन्दीपिततीव्रमन्युः ॥ ३३ ॥ जघान रुन्धान-
मसद्यधिक्रमः सलीलयेभं मृगराष्ट्रिचाम्मसि । तद्रक्षणाङ्गाङ्किततुण्डगण्ड-
यथा गजेन्द्रो जगतीं विभिन्दत् ॥ ३४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः

ब्रह्मादयो यत्कृतस्तेतुपात्ता यत्कारणं विश्वमिदं च मायया । भाषा-
करी तस्य पिशाचचर्या अहो विभ्रतश्चरितं विडम्बनम् ॥ २८ ॥ कदप्य-
उवाच—कृतशोकासुतापेन सद्यः प्रत्ययमशंभान् । भगवत्पुरुषमात्र-
भवे मय्यपि चादरात् ॥ ४३ ॥ पुत्रस्यैव च पुत्राणां भवितैकः सतां मतः
गायन्ति यद्यशः शुद्धं भगवद्यशसा समम् ॥ ४४ ॥ योगैर्हेमेव दुष्टं
भावयिष्यन्ति साधवः । निर्वैरादिभिरात्मानं यच्छीलमनुवर्तितुम् ॥ ४५ ॥
मैत्रेय उवाच—श्रुत्वा भागवतं पौत्रममोदत दितिर्बृशम् । पुत्रयोश्च य-
कृष्णाद्विदिन्वाऽऽसीन्महामनाः ॥ ५० ॥

षोडशोऽध्यायः

^{४६}अनिमित्तेन विण्वर्पणेन ॥ १४ ॥ ^{४७}मुक्ताश्चैवाधिकारस्था-
इषा वैकुण्ठलोकगाः । अमुक्तानां भ्रमः कापि न मुक्तानां कचिद्वै-
दि'ति भविष्यत्पुराणे । ‘कृष्णात्मनां न रज आदधुरि'ति च ॥ १७ ॥
^{४८}तिरश्चीनाः स्थावराश्च सर्वे ज्ञानाद्विकृण्मगाः । अधुक्ता मुक्तिमायान्ति
नियमान्कर्मणः क्षय'इति च ॥ १८ ॥ ^{४९}भक्तैर्गर्भिते सति भगवता
परिकाभरणे कृते तसां गन्धार्थं तपो बहु मानयन्ति ॥ १९ ॥
^{५०}भारचानुवादाः ॥ २३ ॥ ^{५१}ये नृगतिं ज्ञानादियोग्यां न प्रपन्नाः ।
ते मोक्षपद्मगवदाराधनं न कुर्वन्ति । धर्मज्ञानवर्जिता मानुषा एव न
पश्यन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥ ^{५२}वक्तव्यया श्रुत्वा सह निर्गतेन ॥ २८ ॥

षोडशोऽध्यायः

वसन्ति यत्र पुरुषाः सर्वे वैकुण्ठमूर्तवः । ये नित्यमनिमित्तेन
अनिमेषाधयन् हरिम् ॥ १४ ॥ वैमानिकाः सललनाश्चरितानि यत्र गायन्ति
लोकासलक्षपणानि भर्तुः । अन्तर्जले तु चिकित्सन् मधुमाधवीनां गन्धेन
अग्निरतपत्रियोऽप्यनिलं क्षिपन्तः ॥ १७ ॥ पाशवतान्यधृत-सारस-चक्रवाक-
होपूत-हंस-शुक-वित्तिर-बर्हिषिस्तत् । कोडाहले चिरचिते चिरमात्र-
गोमर्षाधारे हरिकथामनुगायमाने ॥ १८ ॥ मन्वार-कुन्द-कुशोत्पल-
चक्रकोर्ण-पुत्राग-नाग-यकुलाम्बुज-परिजिताः । गन्धेऽर्चिते तुलसिपत्र-
अरण्ये तस्या यस्मिंस्तपः सुमतसो बहु मानयन्ति ॥ १९ ॥ त(य)त्सकुलं
तृणव्यापतितानाश्चतैर्वैदूर्यं मारुतहेमस्यैर्धिमलैः । येषां बृहत्कदितटाः
क्षिपतजोभिमुख्यः कृष्णात्मनां न रज आदधुक्तस्यार्थः ॥ २० ॥ यत्र
वत्सव्यभिमदोऽरचनानुवादाः शृण्वन्ति वेऽज्यविषयाः कुकथा मतिहो ।
गारात् श्रुता हतमर्गैर्भिरास्तवीर्यास्तास्तान् क्षिपन्त्यशरणेषु तमस्सु-
बला ॥ २३ ॥ वेऽभ्यर्थितामपि च तो नृगतिं प्रपन्ना ज्ञानं च तत्त्व-
विषयं सहधर्मं यत्र । नारायणे भगवतो वितरन्त्यमुष्य सम्मोहिता
विततया ननु मायया ते ॥ २४ ॥ मत्तद्विरेकवतमालिकया निवीतौ
विष्णुभयाऽस्ति चतुष्टयवाहुमध्ये । उक्त्वश्रुत्वा कुविलया स्फुटनिर्गतेन

^{१३०}जयस्य विजयस्यापि कदाचिद्ब्रह्मज्ञापतः । कृष्णावतारपर्यन्तं प्राति-
कृत्यं च जायत'इति नारदीये ॥ ३० ॥ ^{३१}युवयोरेयथा विरुद्धस्वभावं
तद्ब्रह्मगवद्विषय इह शङ्कनीयः कः ? तस्मान्निषेधो व्यर्थ इत्यर्थः ॥ ३२ ॥
^{३३}समस्तकुक्षौ स्थिते भगवति नहि भेदः । अस्मिंल्लोके । अन्तस्थ-
भगवद्रूपं बहिष्ठैक्येन पश्यन्ति नमो नभसीव । तत्र प्रत्युदरभेदनिमित्तं
भयं युवाभ्यां व्युत्पादितं किम् सर्वान्तर्यामित्वेनाभयस्य भयमस्तीति
भावः कृतः । अन्यथा किमिति निवारणम् । 'सर्वोदरगतं ब्रह्म ये
भेदेन विचक्षते । सर्वत्रापि भयं तेषां मृतानां तम एव चे'ति तत्त्व-
विवेके ॥ ३३ ॥ ^{३४}त्रयो रिपवो देहत्रये ॥ ३४ ॥ ^{३५}सुरहेलनस्यापि
दण्डो भवति । अत्र स्थितयोः पुनः पूर्ववन्मोहो न स्यादंशिनोः ॥ ३६ ॥
^{३७}केसरा रश्मयः ॥ ३८ ॥ ^{३९}कौस्तुभो ब्रह्मणो रूपं प्राणश्चडामणि-
स्तथे'ति च ॥ ३९ ॥ ^{४०}अविद्यमानकरणं विद्यमानस्मृतिस्तथा ।

रक्तैक्षण्येन च मनाग्रभस्व दधाना ॥ २८ ॥ तान् वाक्ष्य कातरसनाश्चतुरः
कुमरान् वृक्षान् दशार्धयवसो विदितात्मतत्त्वान् । क्षेत्रेण चास्त्रलय-
तामतर्दृष्टांस्तौ तेजो विहस्य भगवत्प्रतिकूलशीलो ॥ ३० ॥ को वा
इदं भगवत्परिचर्ययोश्चैस्तद्वर्णिनामपि सतां विषमस्वभावः । तस्मिन्
प्रशान्तपुरुषे गतविग्रहे वा कोवात्मवत्कुहकयोः परिशङ्कनीयः ॥ ३२ ॥
न ह्यन्तरं भगवतीह समस्तकुक्षावाग्मानमात्मनि नमो नभसीव धीराः ।
पश्यन्ति यत्र युवयोः सुरलिङ्गिनोः किं व्युत्पादितं सुदरमेदि भयं
यतोऽस्य ॥ ३३ ॥ तस्मात्सुखं परमस्य विकुण्ठमर्तुः कर्तुं न युक्तमिति
धीमहि मन्दधीभ्याम् । लोकालितो व्रजतमन्तरभावदृष्ट्या पापीयसस्तस्य
इमे रिपवोऽस्य यत्र ॥ ३४ ॥ भूयानघास्त्रि भगवद्भिरकारि दण्डो यो नौ
हरेत सुरहेलनमप्यशेषम् । मा वोऽनुतापकलया भगवत्स्मृतिघ्नो मोहो
भवेदिह तु नौ व्रजतोरधोऽघः ॥ ३६ ॥ तं त्वागतं प्रतिहृतीपयिकं
स्वपुष्मिस्तेऽब्रह्मताक्षविषयं स्वसमाधिगम्यम् । हस्तधिर्योर्व्यजन्तयोः
शिववायुलोलशुभ्रातपत्रशशिकैसरशीकरास्तुम् ॥ ३८ ॥ कृत्स्नप्रसाद-
सुमुखं स्पृहणीयघाम स्नेहाचलोककलया इति संस्पृशन्तम् । इयामे
पृथावुपैति शोभितया श्रिया स्वशोवामणिं सुभगयन्तमिवात्मघिण्यम्
॥ ३९ ॥ अत्रोपसृष्टमिति चोत्सृष्टमिन्द्रियायाः स्वानां चिया विरचितं

इयं रचनं प्रोक्तं पूर्वसिद्धेषु तु स्मृतिरिति शब्दनिर्णयः ॥ ४२ ॥
^{४३}अक्षरजुषामपि तद्रूपसेवाभ्यामिनामपि ॥ ४३ ॥ ^{४४}भक्तिज्ञान-
परीपाकात्किञ्चित्पूर्वं च मुच्यते । दर्शनेन हरेस्तत्र नानन्दः पूर्णता
लोद'इति ब्रह्मतर्कः ॥ अतोऽनपेक्षाणामानन्देद्रेको मोक्षेच्छुभ्यः ।
तेषां परिपाकतः पूर्वं ब्रह्मदृष्ट्या मुक्तिप्राप्तेः । 'सुमुक्षोः केवलो भक्तो
एकावपि सुखी भवेदि'ति च ॥ ४८ ॥ ^{४९}यावत्परमभक्तैस्तु श्रुज्यते
पुण्यमुत्तमम् । तावन्मुक्तौ सुखोद्रेकस्तत्र चेद्भक्तिवर्धनमिति च ॥
४९ ॥ इति तृतीयतात्पर्यं षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः

^१'सर्वोत्तमोऽपि भगवान्विप्रादेः पूजनाय तु । गुणलब्धिं ततो
पूतं नित्यपूर्णगुणोऽपि सन् । ब्रूयुष्यान्वे कचिच्चतु तदुक्तेरनुसारतः ।
प्राप्ते वराश्चापि लोकानां मोहनाय चे'ति कौर्म ॥ ६ ॥ 'विप्राणां

सुगौष्टवाह्यम् । मह्यं भवस्य भवतां च भजन्तमङ्गं नेमुर्निरीक्ष्य न
विशालशो मुवा के ॥ ४२ ॥ तस्यारविन्दतयनस्य पदारविन्दकिञ्चक-
विभक्तुलसीमकरन्दचायुः । अन्तर्गतः स्वविचरेण चकार तेषां संक्षोभ-
प्राणजुषामपि चित्ततन्वोः ॥ ४३ ॥ मात्यन्तिकं विगणयन्त्यपि ते प्रसादं
किं भाव्यदर्पितमयं भुव उष्यैस्ते । येऽङ्ग त्वद्विहारणा भवतः कथायाः
आकम्पनीयशशः कुशला रसज्ञाः ॥ ४८ ॥ कामे व्रजेम वृजितैर्निरयेषु
भगवतोऽलिवद्यदि तु ते पदयो रमेत । वाचश्च नस्तुलसिवद्यदि
॥ विजोभाः पूर्वतं ते गुणगणीयंदि कर्णरन्ध्रः ॥ ४९ ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः

तद्भः प्रसादयाम्यद्य ब्रह्म देवं परं हि मे । तद्वलेवात्मकृतं मन्ये
मात्पुष्मिरसत्कृताः ॥ ४ ॥ यस्यामृतामलयशः श्रवणावगाहः सद्यः
गता जगदाश्वरचं विकुण्ठः । सोऽहं भवद्भ्य उपलब्धस्मृतीर्थकीति
विप्रां स्ववाहुर्मां वः प्रतिकूलवृत्तिम् ॥ ६ ॥ यत्सेवया चरणपद्म

चरणपद्मपवित्ररेणोः सेवया प्रतिलब्धशीलं श्रीर्न जहातीति यत् ।
अतश्चिन्त्याम् । 'अनुक्ताश्च गुणा विष्णोरुक्ता दोषा न तस्य तु ।
अज्ञानादोषविज्ञानं गुणज्ञानं यथार्थत' इति पैङ्गिश्रुतिः ॥ 'विप्राणां चापि
भक्तानामन्येषां च जनार्दनतः । ब्रह्मणः शङ्कराद्यापि देवताभ्यस्तथैव च ।
आत्मनश्च श्रियश्चैव सकाशात्प्रियतामपि । पूज्यतामत्ययुक्तं च वदेत्कापि
विमोहयन्नि'ति स्कान्दे ॥ ७ ॥ ^{१३}देवीं द्योतमानाम् । कृष्णकृत्या
कृष्णिकृत्युतिपराम् ॥ १३ ॥ ^{१४}तद्भविष्यन्मः परमेष्ठिधिष्ण्यमि' ।
त्युक्तम् ॥ १५ ॥ ^{१५}धर्मस्यापि दुर्ज्ञेयः ॥ १६ ॥ ^{१६}मधुव्रतपतेः
सारग्राहिणां पतेः । अङ्गिस्थतुलसीलोकं स्यान्मुरसिस्थापि स्वर्धवेव
कामयाना । 'लब्ध्वाऽपि वक्षसि पदमि'ति च ॥ २० ॥ ^{२०}परम-
भागवतत्वेन तस्यामत्यादरः । न तु कामात् । 'हरिभक्तिर्हरेः प्रीति-
ज्ञानानन्ददायौ गुणाः । अधिकारे च मुक्तौ च ब्रह्मवाच्यौ तत्त्वयोः ।
शेषवीन्द्रहराणां च तत्त्वोणां वासवादिनाम् । यथाक्रमं तु विज्ञेया भूमौ
कारणतोऽन्यथा । देहस्य लक्षणं चैव भुमावप्यन्यथा भवेत् । जलादिषु
क्रमेणैव नित्यं स्याद्देहलक्षणम् । श्रियोऽधिका गुणाः सर्वे सर्वेभ्यो
नियमेन तु । उक्ताश्चैवाप्यनुक्ताश्च ततो विष्णोर्न संशय' इति तत्त्व-

पवित्ररेणोः सद्यः क्षताखिलमले प्रतिलब्धशीलम् । न श्रीर्विरक्तमपि मा-
विजहति यस्याः प्रेक्षालवार्थमितरे नियमोऽर्हते मत् ॥ ७ ॥ ब्रह्मोवाच—
अथ तस्योशर्ता देवांस्तुक्कुरुणां सख्यताम् । आत्माद्य मनुवृष्टानां
तेषामात्माऽप्यनुपपत् ॥ १३ ॥ ते योगमाधवाऽप्यवगारमेष्टपमहोदयम् ।
शेषुः प्राञ्जलयो विप्राः ब्रह्मणः कश्चित्तत्त्वचः ॥ १५ ॥ त्वचः सनातनो
धर्मो रक्ष्यते तनुभिस्तव । धर्मस्य परमो गुह्यो निर्विकारो भवान् मता
॥ १८ ॥ ये वै चिन्तितपयाप्यनुबेलमभ्यैर्याधिभिः स्वशिरसा
धृतपादरेणुः । धन्यार्थिताङ्गितुलसीनवदामघासो लोकं मधुव्रतपतेरिव
कामयाना ॥ २० ॥ यस्यां विविक्तचरितैरनुवर्तमानां नात्याद्रियत्वरम-
भागवतप्रसङ्गः । स त्वं द्विजानुपश्रुण्यरजःपुनीतिः श्रीवत्सलदम-

निर्णयि ॥ २१ ॥ ^{२२}धारणाद्भगवान्धर्मो यमनाधम उच्यत' इति शब्द-
निर्णयः । 'अनन्तासनवैकुण्ठक्षीरसागरपैक्षिभिः । रथां करोति भगवा-
न्कपिलः सत्ववर्धनात् । असत्त्वोऽपि रजश्चैव तमश्चापि निरस्य त्वि'ति
प्रतिभेदे ॥ 'कपिलो वरदश्चैव विकलश्चै'ति कथ्यत' इति च । अतः
यस्य कारणत्वमात्रं कपिलो वरदा तनुः ॥ २२ ॥ ^{२३}आत्मैव शोपो
शोपको यस्य तदान्मशोपम् ॥ २३ ॥ ^{२४}असुरा अश्रियाश्चापि नित्या-
नन्दाश्च लोकवत् । निषेधयुद्धिधिषयमप्रियं हि हरेर्मतमि'ति च ।
तथादत्तमीष्टमिव ॥ २४ ॥ ^{२५}अन्तर्मक्ता बहिःकुडा हिरण्याद्या हरिं
धाति । सर्वकुद्धाः शम्भवाद्या अन्तः क्रोधवशास्तथे'ति च ॥ २६ ॥
'यस्य श्रीस्तथा भार्या द्वेधा श्रीस्तु हरेर्मते'ति च ॥ २८ ॥ ^{२९}अन्त-
र्मक्ता बहिर्वरा हिरण्याद्या हरेर्मताः । तत्र भक्त्याऽभवन्पूता त्रेषु आवेश-
ज्ञानतः । ब्रह्मजा असुरा ये तु विष्णोः पार्यदतां गताः । कल्याद्याश्च
हरिर्धमन्तः कृत्वा तमोगता' इति च ॥ तस्मात्संरम्भोऽल्पफलः कथ्यत
एव । भक्तियोग एव ब्रह्महेलननिस्तारकः ॥ ३१ ॥ इति तृतीय-
तात्पर्यं सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

विज्ञाया भगभाजनत्वम् ॥ २१ ॥ धर्मस्य ते भगवद्विद्युग त्रिभिः स्वं
गोपाचारमिदं द्विजदेवतार्थम् । नूनं भूते तदभिधाति रजस्तमश्च
सर्वेषु नो वरदया तनुवा निरस्य ॥ २२ ॥ न त्वं द्विजोत्तमकुलं यदिहान्म-
ना गोसा वृष स्वर्हणेन सुसुनुनेन । तर्ह्येव नक्ष्यति शिवस्तव देव पन्था
अकोऽमहीष्यद्वचमस्य हि यत्प्रमाणम् ॥ २३ ॥ तत्तेऽन्तर्मीष्टमिव सत्त्व-
तोऽपिधिंसोः क्षेमं जनाय निजशक्तिमिरुद्धतारेः । नेतावता ज्यधि-
तपेन चिन्ममनुलेजः अतिस्त्वचततस्य' स ते विनोदः ॥ २४ ॥
भागवानुवाच—एतौ सुरैतरगतिं प्रतिपद्य सद्यः संरम्भसंभृतसमाध-
नपदयोर्मो । भूयः सकाशमुपशस्यत आशु यो वः शापो मयैव विहित-
जावत विप्राः ॥ २६ ॥ भगवन्ते परिक्रम्य प्रणिपत्यानुमान्य च । प्रति-
पद्य यमुदिताः संसन्तो वैष्णवीं श्रियम् ॥ २८ ॥ सचि संरम्भयोगेन
निर्मलोऽब्रह्महेलनम् । प्रत्येक्यतं सकाशं मे कालेनात्पीयसा पुनः ॥ ३१ ॥

अष्टादशोऽध्यायः

^{४५}फट्कारश्चैव फूत्कारस्तथा किलकिलादयः । अनुकारश्च विज्ञेया ये चान्ये तादृशा मता इत्यभिधानम् ॥ ५ ॥ ^{४६}टङ्कारोऽप्यनुकारशब्दः । 'नाशस्त्र सुगालानां शिवानां चान्यथास्त्र' इत्याश्रये ॥ १९ ॥ ^{४७}खात्कारोऽप्यनुकारशब्दः ॥ ११ ॥ ^{४८}न देवानां प्रजापान विजेता वरतो विना । बलेन विद्यया वापि न समस्तत्पतीन्विना वरोऽपि तादृशो यावच्छरीरं नान्यदेहग' इति तत्त्वनिर्णयः ॥ २२, २३ ॥ इति तृतीयतात्पर्ये अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः

^{४९}अनेककल्पजननेतृत्वात्सहस्रणीः ॥ २१ ॥ ^{५०}अक्षतः क्षतः

अष्टादशोऽध्यायः

क्वौ वायुः सुदुःस्पर्शः फट्कारारववान् मुहुः । उन्मूलयन्नगपती वात्यानीको रजोध्वजः ॥ ५ ॥ अन्तर्ग्रामेषु मुखतो वमन्त्यो वह्निमुख्यणम् । सुगाला अपि टङ्कारैः श्रेणदुरशिवाः शिवाः ॥ ९ ॥ खरोल्लर्ककरीः अक्षः खुरैर्घ्नन्तो घरातलम् । खान्काररभसा सक्तः पर्यधाववक्ष्यशः ॥ ११ ॥ मनोवीर्यमदोत्सिक्तमधृष्यमकुतोभयम् । भीतिनिलिख्यरे देवास्तादृश्यन्ता इवाह्वयः ॥ २२ ॥ ते वीरमारुदमिषा विषासः शयिष्यसे वीरशयेऽभिविभुतः । यस्त्वद्विधानामसतां प्रशान्तं रूपाणि धत्ते सदनप्रहेच्छया ॥ २३ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः

तयोः रूपयोः स्त्रिधगदाहताङ्गयोः क्षतस्त्रवाघ्राणविबुधयुजयोः विचित्रमार्गाधरतोर्जिगीपया व्यभादिलायामिव शुष्मिणोर्मूर्धुः ॥ १९ ॥ दैत्यस्य यज्ञावयवस्य मायया गृहीतवाराहतनोर्मेहात्मनः । कौरव्य भगद्विपनोर्विमर्दने दिहधुरागादपिभिर्वृतः क्षराद् ॥ २० ॥ आसन्नशौर्डीरमपेतसाध्यसं कृतप्रतीकारमहार्यविक्रमम् । विलक्ष्य देवभगवान् सहस्रणीर्जगाद नारायणमादिसूकरम् ॥ २१ ॥ न यावदेव वंशे

॥ १९ ॥ गुरसमः समवत्तया । अजितो जितवच्चैव ज्ञोऽज्ञवच्च प्रकाशयेत् । न स पेषनन्तोऽपि ब्रह्माद्याश्चैव तन्मतेः । अनुसारितया वृषुः कुर्युश्च ॥ न दुःखमागि'ति ब्रह्माण्डे ॥ २५ ॥ ^{४६}आदरं तु मुखं विन्वा-
नम्भट्कारं तु भक्षणमि'त्यभिधानम् ॥ २६ ॥ ^{४७}मध्याह्नस्त्वभि-
तापोक्त आषाढोत्तर एव च । अवणस्यापि पूर्वार्धो विषुवं चाभिजि-
त्तममि'ति च ॥ २८ ॥ इति तृतीयतात्पर्ये एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः

^{५१}धर्मः सत्य इति प्रोक्तो धर्मश्चापि हरेः प्रिय' इति ब्राह्मे ॥ ५ ॥ 'अपेक्षयैव सर्वं तु मनसा देहतोऽपि वा । कर्तुं शक्तोऽपि शस्त्राद्या-
लोचानन्तशक्तित' इति वाराहे ॥ २२ ॥ इति तृतीयतात्पर्ये विंशोऽ-
ध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः

^{५२}सृष्टौ लये तारतम्यं देवानां ज्ञायते स्फुटम् । तारतम्यपरिज्ञाने
एतत्तारतम्यमिष्यते । अतस्तद्बहुशस्तु (शः सू) क्तमन्यच्चैतत्प्रकाशकमि'ति
एवं केलं प्राप्य दाहणः । स्वां देवमायामास्थाय तावज्ज्ञायेतमच्युत ॥
५५ ॥ एषा शोःतमा सन्ध्या लोकशम्बदकरी प्रभो । उपसर्पति सर्वात्मन्
पुराणां जयमावह ॥ २६ ॥ अधुनैवाभिजिज्ञास योमो मोहर्तिकोऽभ्यगात् ।
विनाश नस्त्वं सुहृदामाशु निस्तर दुस्तरम् ॥ २७ ॥

विंशोऽध्यायः

मायामपविद्यायां हाहाकारे च निर्गते । मानयामास ते धर्म-
मायामासाद्विभुः ॥ ५ ॥ प्रादुष्कृतानां मायानां आसुरीणां विनाशनम् ।
मन्त्रोक्तं यद्यवान् प्रायुक्तं च तत्तत्प्रियात् ॥ २२ ॥

एकविंशोऽध्यायः

॥ १ ॥ प्रतिष्ठामध्यास्य योऽसौ स्वयम्भुवो मनुः । कान्यध्वतिष्ठ-

वामने ॥ १ ॥ ^{१२}महतो ब्रह्मवायु च तद्भार्ये चाभिमानिनः ॥ १२ ॥
^{१३}अहमः शेषवीन्द्रो च रुद्रेन्द्रो कामतत्त्वियः । मनसस्त्वनिरुद्धश्च चन्द्र-
 शान्ते यथोदितम् । एवं क्रमो व्यत्ययस्तु सूक्ष्मस्थूलविभेदतः । सृष्टे-
 गुणे च ज्ञानादौ मुक्तिर्ये वाप्ययं क्रमः । नियमेनान्यथोक्तिस्तु मोहा-
 यासुरजन्मनामि'ति वाराहे ॥ १३ ॥ ^{१४}निरात्मकः न व्यक्तस्तत्रात्मा ।
 ॥ १५ ॥ ^{१७}संख्या स्वया भगवति स्थितसामर्थ्येन ॥ १७ ॥ ^{१८}जानना-
 समर्थोऽपि क्वचिद्ब्रह्मा हरेः प्रियम् । ज्ञात्वा करोति कर्माणि लज्ज-
 चाप्यशक्तवदिति च ॥ २० ॥ ^{४१}व्यसृजन्मलवेदेहं ब्राह्मं न तु नि-
 पुरा । ब्रह्मा तच्चाहरादित्वं प्राप देवादिदैवतमिति कौर्मि ॥ ४१ ॥
^{४२}ऊर्जं साराक्षमुदितं तदेव पितृभक्षणमिति ब्राह्मे ॥ ४२ ॥ ^{५०}
 पुरा सृष्टा देवाः । 'दृष्ट्वा तु पौर्णमीं सृष्टिं देवाः सुकृतमूचि' इति

हाराणि मार्गीयावरजन्मनाम् ॥ १ ॥ ये मरीच्यादयो विप्रा यस्मै
 स्वायम्भुवो मनुः । ते वै ब्रह्मण आदेशात्कथमेतद्भावयन् ॥ २० ॥
 सद्द्वितीयः किमसृजन् स्वतन्त्रा उत कर्मभिः । आहोस्वित् संहताः स-
 र्वे स्य सप्तकल्पवन् ॥ २१ ॥ मैत्रेय उवाच—देवेन दुहितवर्त्येण परेणा-
 निमिषेण च । जातस्रोभाद्भगवतो महामासीद्विष्णुः ॥ २२ ॥ रज-
 प्रधानात्महतस्त्रिलिङ्गो देवचोदितात् । जातः ससर्जं भूतादिविषयदादौ
 पञ्च ॥ २३ ॥ सोऽश्विनिराधिसलिल आण्डकोशो निरात्मकः । सा-
 र्वं वर्षसाहस्रमन्वचात्सीत्तमीश्वरः ॥ २५ ॥ सोऽनुविष्टो भगवता य-
 क्षेते ललितलाशये । लोकसंख्यां यथा पूर्वं निर्ममे संख्यया स्वया-
 ॥ २७ ॥ ततो हसन् स भगवान्तसुरैर्निरपत्रपैः । अन्वीयमानस्तरसा कु-
 भीतः परापतन् ॥ २४ ॥ सोऽवधायार्यस्य कार्पण्यं विविकाप्यात्मदर्शनः ।
 विमुञ्चामलतुं धोरासित्युक्तो विमुक्तो ह ॥ २८ ॥ जगदुस्तद्विस्तृप्तं न
 जृम्भणाख्यां तनुं प्रभोः । निद्रादीन्द्रियविकृतौ यथा भूतेषु दृश्यते
 तयोच्छिष्टान् धर्षयन्ति तमुन्मादं प्रचक्षते ॥ ४१ ॥ ऊर्जस्वतं मन्यमान-
 आत्मनं भगवानजः । साध्वान् गणान् पितृगणान् परोक्षेणासृजन्प्रभु-
 ॥ ४२ ॥ स आत्मानं मन्यमानः कृतकृत्यमिवात्मभूः । तदा मन-
 संलज्जानि मनसा लोकभावतान् ॥ ४९ ॥ तेभ्यः स व्यसृजदेहं प-
 रुषं आत्मनः । तां दृष्ट्वा ये पुरा सृष्टाः प्रशशंसुः प्रजापतिम् ॥ ५० ॥

च ॥ ५० ॥ ^{५२}यत्रापि तु हरेर्नाम तदन्यत्र प्रयुज्यते । तदान्तरहरे-
 भाय गृहीतिर्नान्यथा भवेत् ॥ स्वातन्त्र्यादवरत्वं च परस्यापि प्रयुज्यते ।
 स्थितस्यापि यथा राज्ञः स्वार्ना जयपराजयावि'ति पाद्मे ॥ अतो
 ह्रींशो ब्रह्मान्तर्यामी ॥ ५२ ॥ इति तृतीयतात्पर्ये एकविंशोऽ-
 ध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः

^१अन्धविषयं ब्रह्म ॥ ८ ॥ ^{१५}अनन्तलिङ्गदि अनन्तावयवम् ।
 'तृतीयोऽतिशय' इति महाध्यायकरणे । 'मथनान्मिथिलो जात' इत्यादि-
 त्वा ॥ १८ ॥ ^{५०-५१}स्वायम्भुवो मनुश्चैव पृथुश्चैवार्जुनावपि । ब्रह्म-
 णोपविषा रुद्र इन्द्र क्रप्यादयस्तथा । विष्णवावेशयुताः सर्वे न तु विष्णु-
 पराका' इति तत्त्वनिर्णये ॥ ५० ॥ इति तृतीयतात्पर्ये द्वाविंशो-
 ऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः

^{१६}स्वया कान्त्याऽन्याः क्षिपन्ती श्रीर्यथा तद्वत्स्थिताम् ॥ १६ ॥
 तस्मा घृतया युक्तो योगेन सुसमाचिता । आदावृषीन् ह्रींशोऽ-
 लम्बतीभिमतः प्रजाः ॥ ५२ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः

तावत्प्रसजो भगवान् पुष्कराक्षः कृते युगे । दर्शयामास तं भक्त-
 तात् ब्रह्म दधद्वपुः ॥ ८ ॥ न तेऽजराक्षत्रमिरायुरेषां त्रयोदशारं त्रिंशते
 पक्षिष्वे । पण्णेभ्यनन्तच्छिदि यन्निनामि कालस्रोतो जगदाच्छिद्य-
 भाषण ॥ १८ ॥ नूनं चङ्क्रमणं देव सतां संरक्षणाय ते । वधाय चासतां
 पश्ये हरेः शक्तिर्हि पालिनी ॥ ५० ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः

कामः स भूयान्नरदेव तेऽस्याः पुत्र्याः समाज्ञानविधौ प्रतीतः । क-
 यत् ते तन्वा नाद्रियेत स्वयैव कान्त्या क्षिपतीमिव श्रियम् ॥ १६ ॥

(२९-३०) ज्ञानानन्दस्वरूपेभ्यो रोमभ्योऽस्य कुशादयः । विधुन्वतः प्रयागे
तु वराहवपुषोऽभवन् । रोमाणि तानि देवस्य रूपाण्यसन्तहस्रश इति
स्कान्दे । त एवासन् तेभ्य एवासन् । 'तस्सु प्रथमे'ति सूत्रात् ॥
॥ २९, ३० ॥ ^{३३}भतसारं यातयामं यामः सार इहोच्यत इति
नारदीये ॥ ३५ ॥ ^{३७}पर्यासे मानुषत्वेनावस्थानेऽपि ॥ ३७ ॥ इति
तृतीयतात्पर्ये त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः

^{१८}देहलो द्वारबन्धः ॥ १८ ॥ ^{२०}कृत्रिमान् शोभार्थं कृतान् ॥
॥ २० ॥ ^{३६}आदर्शे ददर्श ॥ ३० ॥ ^{३८}उद्गुणपानवीच्यः उचमासृत-

अतो भजिष्ये समयेन साध्वीं यावत्तजो विभृयादात्मनो मे । अतो
धर्मान् पारमहंसमुख्यानं शुक्लोपदिशन् बहुमन्येऽविहिंसान् ॥ १९ ॥
बहिष्मती नाम पुरी सर्वसंगत्समन्विता । न्यपतन्यत्र रोमाणि यज्ञस्याङ्गं
विधुन्वतः ॥ २९ ॥ कुशाकाशास्त एवासल्लसद्वरित वर्चसः । अपयो
यैः पराभाव्य यज्ञघ्नान्यशमीजिरे ॥ ३० ॥ अयातयामास्तस्या सन् यामाः
स्वान्तरयापनाः । शृण्वतो ध्यायतो विष्णोः कुर्वतो बुधतः कथाः ॥ ३५ ॥
शरीरा मानसा दिव्याः पर्यासे ये च मानुषाः । भौतिकाश्च कथं हेतुना
बाधन्ते हरिस्तंश्रयम् ॥ ३७ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः

ह्वासु विद्रुमदेहत्या भाते यज्ञकपाटिमत् । शिखरेष्विन्द्रनीलेषु
हेमकुम्भैरधिष्ठितम् ॥ १८ ॥ हंसपारावतघातैस्तत्र तत्र निकूजितम् ।
कृत्रिमान् मन्यमानैः स्वानधिरुह्यधिरुह्य च ॥ २० ॥ अयादर्शे स्वमा-
त्मानं स्रग्विषेण विरजाम्बरम् । विरजं कृतस्वस्त्ययनं कन्याभिर्बहुमानि-
तम् ॥ ३० ॥ इष्टा कृतशिरःस्तानं सर्वाभरणभूषितम् । निष्कप्रीवं
बलयिनं कुजत्काञ्चनं पुष्पम् ॥ ३१ ॥ तस्मिन्नुत्तमहिमा प्रियथानुपक्तो
विद्याधरीभिरुपचीर्णवपुर्विमाने । बभ्राज उत्कचक उद्गुणपानवीच्यस्ता-

तीचीयुक्तः । 'प्राप्तोऽदशवर्षः सन्नावीच्य इति कथ्यत' इत्यभिधानम् ॥
॥ ३८ ॥ इति तृतीयतात्पर्ये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः

^१मालिनी शालिनी माल्या चार्या भार्येति चोच्यत इति च ॥
॥ १ ॥ ^६नावतारेष्वपि हरेर्देहः शुक्लादिसम्भवः । तथापि शुक्लसंस्थः
एन्मातृदेहं प्रविश्य च । विलाप्य शुक्लं तत्रैव केवलज्ञानरूपकः ।
इदंति भगवान्विष्णुः काले लोकं विमोहयन्ति'ति महावाराहे ॥ अग्नि-
रिव दारुणीति व्यक्तिस्थानमात्रत्वे दृष्टान्तः ॥ ६ ॥ ^{१०}महागुणाभिपूर्णत्वं
भक्त्यमित्युच्यते बुधैरिति वामने ॥ १० ॥ ^{१०-१७}सम्यग्ज्ञानं तु साङ्ख्यं
ज्ञानद्वयो योग उच्यत इति कापिलेये ॥ १७ ॥ ^{२६}युगत्रयावतारेण
त्रिपुगधेति कथ्यत इति पात्रे ॥ २६ ॥ ^{३१}यानि यानि ब्रह्मादिरूपाणि
रिचन्ते स्वजनानां तान्येव ते व्यक्त्यर्थमभिरूपाणि । 'व्यक्तो भवेद्भरि-
शान यत्स्थानं रचितं सतामि'ति कौमै ॥ ३१ ॥ ^{३३}वेदैर्ब्रूतत्वाद्भगवा-

भिरावृत इवोद्गुपतिर्नभस्यः ॥ ३८ ॥ तस्मिन् विमान उत्कृष्टां शय्यां
रतिकरीं श्रिता । न चाबुध्यत तं कालं पत्याऽपी(वी)च्येन सङ्गता ॥ ४५ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः

मैत्रेय उवाच—निर्वेदवादिनीमेवं मनोर्दुहितरं मुनिः । दयालुः
शालिनीमाह शुक्लामिव्याहृतं सरन् ॥ १ ॥ तस्यां बहुतिथे काले भगवान्
बभूवुदनः । कादर्से वीर्यमापन्नो जज्ञेऽग्निरिव दारुणि ॥ ६ ॥ भगवन्तं
पुं ब्रह्म सत्वेनांशेन शत्रुहन् । तन्वसङ्ख्यायानविशतस्यै जाते विद्वानजः
स्वराट् ॥ १० ॥ ज्ञानविज्ञानयोगेन कर्मणामुद्धरेथ यः । कालोपसृष्टे
प्राप्साङ्ख्ये वक्ष्यत्यासुरये विभुः । हिरण्यकेशः पद्माक्षः पद्मसुद्रापदाभुजः
॥ १७ ॥ स चावतीर्णं त्रियुगमाज्ञाय विबुधर्षभम् । विविक्त उपसङ्गस्य
घणमय समभाषत ॥ २६ ॥ तान्येव तेऽभिरूपाणि रूपाणि भगवंस्तव ।
यानि यनीह रोचन्ते स्वजनानामभिरूपाणि ॥ ३१ ॥ परं प्रधानं पुरुषं महान्तं

स्त्रिवृदित्युच्यते बुधैरिति च ॥३३॥ ^{३३}सत्यलौकिके यथार्थज्ञानविषये ।
आभासो ज्ञानमालोको लोकाभासश्च कथ्यत' इत्यभिधानम् ॥ ३५ ॥
^{४०}विश्वमेतदेतादृशं असारं यतः । अत ईश्वरं विज्ञाय । नाख्यात्युपप्लवः
दुःखाज्ञानाद्युपद्रवो न ॥ ४० ॥ ^{४५-४६}अनन्याधीनशक्तित्वाद्धरिः स्व
इति चोच्यत' इति मात्स्वे । प्रत्यग्रः प्रत्यग्रतिः ॥ 'भूतगर्भश्च भूतस्थः'
पूर्ण एवंद्विरूपवान् । अत आमेति तं प्राहुः सर्वैवाप्तुणो यत' इति
च ॥ ४५, ४६ ॥ इति तृतीयतात्पर्यं पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः

^{११}नारायणो ब्रह्मवायु वीन्द्रशेषौ हरस्तथा । कामः शक्रो मुरु-
र्दक्षो मन्वाद्या भास्करादयः । सर्वजीवाश्च क्रमशः पुरुषाख्याभि-
शब्दिताः । एतत्पत्न्यो बन्धशक्तिः स्त्रियः सर्वास्तथा जडम् । क्रमा-
त्प्रकृतिशब्दोक्तास्तज्ज्ञानाद्विप्रमुच्यत' इति दत्तात्रेययोगे ॥ ११ ॥
^{१३-१४}परमात्मादिकं देहे यदध्यात्मं तदीरितमिति च । 'सुखं शरीर-

कालं कविं त्रिवृतं लोकपालम् । आत्मानुभूत्याऽनुगतप्रपञ्चं स्वच्छन्द-
शक्तिं कपिलं प्रपद्ये ॥ ३३ ॥ श्री भगवानुवाच—मया प्रोक्तं हि लोकस्य
प्रमाणं सत्यलौकिके । अथाजनि मया तुभ्यं यद्वचोचमृतं मुने ॥ ३५ ॥
विश्वमेतद्वि शास्त्रेण विज्ञायात्मानमीश्वरम् । मुनिः शान्तमनोवाक्य-
स्तदा नाख्यात्युपप्लवः ॥ ४० ॥ निरहङ्कृतिनिर्ममश्च निर्द्वन्द्वः समदृक्
स्वदृक् । प्रत्यग्राः शान्तधीर्धरिः प्रशान्तोभिरिवोदधिः ॥ ४५ ॥ आत्मानं
सर्वभूतेषु भगवन्तमवस्थितम् । अपश्यत् सर्वभूतानि भगवत्यपि
चात्मनि ॥ ४६ ॥

षड्विंशोऽध्यायः

तं त्वा गताऽहं शरणं शरण्यं स्वभृत्यसंसारतरोः कुठारम् । जिज्ञा-
सया प्रकृतेः पुरुषस्य तमामि सद्धर्मविदां वरिष्ठम् ॥ ११ ॥ श्रीभगवानु-
वाच—योग आध्यात्मिकः पुंसांस्तो निश्चयसाय मे । अत्यन्तोपरतिर्यङ्
दुःखस्य च सुखस्य वै ॥१३॥ तमिमं ते प्रवक्ष्यामि यमवोचं पुराऽनघे ।

विषयं तु दुःखं सर्वं तथैव च । मुक्तौ विलयमायाति नित्यानन्दस्तु
दुःखमिति च ॥ १३, १४ ॥ ^{१६-१७}बाह्ये सुखे त्वनासक्तेरसुखं दुःख-
मनात् । अदुःखं हरिभक्त्यैव नित्यानन्दं यदा मनः । तदा तं
अप्राप्तानं पश्यत्यात्मप्रसादत' इति कापिलेये । अमेदात्स्वावतारेषु
निरन्तर उदाहृतः । गुणदेहेन्द्रियाभेदात्केवलोऽसदृशत्वतः । अखण्ड-
व्यक्तित्वादहमेकः सदा मत' इति च ॥ १६-१७ ॥ ^{४१८}बन्धशक्तिः
अनन्याख्या विष्णुशक्त्या विद्युज्यत' इति च ॥ १८ ॥ ^{४२२}यादृशी मयि
भक्तिः स्यात्तादृश्यन्यत्र नैव चेत् । अनन्यभक्तिरुदेकात्सा ययैव तरे-
णानिमिति च ॥ २२ ॥ ^{४२३}एकः पूर्णो हरिर्नान्यस्तदन्ये तदृशा
भवाः । इति ज्ञानं स्थिरं यत्तदैकात्म्यज्ञानमुच्यत' इति ब्रह्माण्डे ॥२३॥
यत्नेन जनितरिण्यां हरेः स्वतनुवैव तु । नित्योदितज्ञानतनोः कुतः
नाप्युद्धृतो जनिरिति गारुडे ॥ ३१ ॥ ^{४३२-४३३}आनुश्राविककर्मास्तौ
पूर्णकं यो न लङ्घयेदिति भविष्यत्पर्वणि । 'सदा सर्वगुणाढ्यत्वा-
त्तयो विष्णुस्तीर्यते' इति कापिलेये । अपूर्णभक्तेर्मुक्तौ तु न सुखं
सिद्ध्यति । अतस्तादृशमुक्तेश्च भक्तिः पूर्णा शरीयसी' इति च ॥

सर्वगतं ओनुकामानां योगमुर्वैङ्गनैपुणम् ॥१४॥ अहं ममाभिमानीत्येः काम-
नामितिर्मिलः । वीतं यदात्मनः शुद्धमदुःखमसुखं स्वमम् ॥१६॥ तदा
तत्त्वं आत्मानं केवले प्रकृतेः परम् । निरन्तरं स्वयंज्ञोतिरणिमान-
स्यविभक्तम् ॥१७॥ ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियोगेन चात्मना । परिपश्य-
न्पराभागां प्रकृतिं च हतौजसम् ॥ १८ ॥ मध्यमन्येन भावेन भक्ति-
रुच्यते ये इदाम् । मत्कृते त्यक्तकर्माणस्त्यक्तस्वजनबान्धवाः ॥ २२ ॥
पञ्चभयाः कथा सृष्टाः ऽप्यवन्ति कथयन्ति च । तपन्ति विविधांस्तापा-
निकाः सप्तमचेतसः ॥२३॥ मैत्रेय उवाच—विदित्वायं कपिलो मानुरित्थं
कलभतनो यत्र तन्वाऽभिजातः । तत्त्वासायं यत्प्रवदन्ति साङ्ख्यं प्रावोचह्ये
तत्कालातयोगम् ॥ ३२ ॥ श्रीभगवानुवाच—देवानां गुणलिङ्गानामानु-
शासिककर्माणाम् । सत्त्वं एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या ॥ ३२ ॥
अतमिषा भगवति भक्तिः सिद्धैर्गरीयसी । जरयत्पाशु या कोशं

॥ ३२, ३३ ॥ ^{३४} 'नेच्छन्ति सायुज्यमपि फलत्वेन हरिर्यदि । ददाति भक्तिस्तुष्ट आज्ञात्वेनैव गृह्णते । सादृश्यात् सुखाधिक्यं पुनर्मुक्तं भविष्यतीति च ॥ ३४ ॥ ^{३५} 'आदानादिकर्तृत्वादात्मा ॥ ३८ ॥ इति तृतीयतात्पर्यं षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः

'स परमो न जायते न म्रियते इति प्रसिद्धं हि । देहाद्युपाधिभिरात्तधर्मो जीवोऽपि स्वप्नवद्भ्रान्त्या जायते म्रियते च । भ्रान्तिरुत्पादेऽहमत्वस्य । किमु सर्वज्ञत्वस्वतन्त्रत्वादिवैलक्षण्ययुक्त ईश्वरः । 'परस्य जन्ममृत्यावाः स्युः स्वतन्त्रस्य किं पुनः । जीवस्यापि यत् भ्रान्त्या जन्ममृत्यादिसङ्गतिरिति महाकौर्मै ॥ ३, ४ ॥ 'उपागत समीपस्याम् ॥ ५ ॥ 'सुमुहे मोहयामास । तदेतन्मे विजानीहि कृत्वा विवाहमित्यादिवत् । 'यत्र कारयितातीवस्वतन्त्रस्वत्वं कर्तृत्वं प्रोच्यते तु यथा ब्रह्म त्वज्ज्ञं संसारभाषिणीति च । 'लये वाप्यथवा सुष्टौ त्वन्तरालेऽपि न कश्चित् । प्रकृत्या रहितं ब्रह्म कदाचिदपि तिष्ठतीति कापिलेये ॥ ६ ॥ 'एवं परामिध्यानेन परमात्मेच्छया । प्रकृतेः

निर्गोणमनलो यथा ॥ ३३ ॥ नैकात्म्यतां मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्पाद-
सेवाभिरता मदीहाः । येऽन्योन्यतो भागवताः प्रसज्य संभाजयन्ते मम पौरुषाणि ॥ ३४ ॥ न कर्हिचिन्मत्पराः शान्तरूपा मेऽश्रयन्ति मे नोऽनिमिये
लेढि हेतिः । येषामहे प्रिय आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सुहृदो देव-
मित्रम् ॥ ३८ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः

भूतानि आत्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः । प्रत्यगधामा स्वयं ज्योतिर्विश्वं येन समन्वितम् ॥ ३ ॥ न जातो न म्रियेतात्मा स हि देहाद्युपाधिभिः । निमित्तैरात्तधर्मोऽयं यथा स्वप्ने तदीक्षिता ॥ ४ ॥ स एव प्रकृतिं सूक्ष्मां देवीं गुणमयीं विभुः । यद्वच्छयेद्योगताः मभ्यपद्यत लीलया ॥ ५ ॥ गुणैर्विचित्रां सृजतीं सरूपाः प्रकृतिं प्रजाः । विलोक्य सुमुहे खलः स इह ज्ञानगूढया ॥ ६ ॥ एवं

कर्तुं जीव आत्मनि मन्यते ॥ ७ ॥ ^{३६} 'विष्णोः सुराणां गुरुणां नित्या भगवतन्त्रता । यत्तु तस्यान्यतन्त्रत्वं तज्ज्ञानाद्विनिवर्तते' इति च ॥ ^{३७} 'तत्तु तुरीयस्य सकाशात् । 'अक्लिष्टत्वादकर्ताभावकार्यत्वादपि वे'ति च । 'एष कर्ता न क्रियते कारणं च जगत्प्रभुरिति भारते ॥ ८ ॥ ^{३८} 'यमादिभिः सर्गकरी श्रीविष्णुबलसंश्रयात् । सुखदुःखप्रदो विष्णुः सन्मोहसनातनः । कर्तृत्वं सुखदुःखानामन्येषां तु तदाज्ञया । भोक्तृत्वं गुणदुःखानां करोत्येको हरिः स्वयम् । भोक्तृत्वमात्रहेतुत्वं जीवे सत्यत्र कुत्रचिदिति भविष्यत्पर्वणि ॥ 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्यनादी' र्णा च ॥ ९ ॥ ^{३९} 'व्यक्तान्यक्तात्मकं यच्चद्विधात्सदसदात्मकम् । 'यमा केवलाऽव्यक्ता सिम्बुलुरुभयात्मिका । व्यक्तैव कार्यरूपा तु प्रकृतिस्त्रिविधा मता । कार्यतः सा प्रधानत्वात्प्रधानमिति कीर्त्यते । 'शरीरेषा ह्यकार्यत्वात्सा च श्रीविष्णुसंश्रये'ति हरिवंशेषु ॥ 'विशेषः कार्यमुद्दिष्टं विशेषाद्भूयते यत'इति पात्रे ॥ ११ ॥ ^{४०} 'बुद्धिरध्यव-
साय संशयं कुरुते मनः । अभिमानो ब्रह्मकारश्चित्तं स्मरणकारणमिति भास्करे ॥ १५ ॥ ^{४१} 'हरिस्तु निर्गुणं ब्रह्म श्रीब्रह्म सगुणं स्पृता । 'प्रकृत्यानि तत्त्वानि तस्मात्तद्रूपमुच्यते' इति हरिवंशेषु । 'पुरुषो हृदिस्यः परमः कालः सर्वगतो हरिः । अथवा रुद्रदेहस्थो हरिः कालोऽगिन्' इति ब्राह्मे ॥ पौरुषं प्रभावम् । पुरुषस्य प्रकर्षणं

परामिध्यानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् । कर्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते ॥ ३३ ॥ तदस्य संसृतिर्विधः पारतन्त्र्यं च तत्कृतम् । भवत्यकर्तुरीशस्य सा-
त्त्विको निर्वृतात्मनः ॥ ८ ॥ कार्यकारणकर्तृत्वे कारणं प्रकृतिं विदुः । भोक्तृत्वे सुखदुःखानां पुरुषेऽऽत्मा प्रकृतेः परम् ॥ ९ ॥ श्री भगवानुवाच—यत्र त्रिगु-
णसंयुक्तं नित्यं सदैववात्मकम् । प्रधानं प्रकृतिं प्रादुरविशेषं विशेषपवत् ॥ ११ ॥ मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यन्तरात्मनः । चतुर्धा लक्ष्यते भेदोऽस्य लक्षणरूपया ॥ १५ ॥ एतावानेव सङ्ख्यातो ब्रह्मणः सगुणस्य हि । तत्रैवैवो मया प्रोक्तो यः कालः पञ्चविंशकः ॥ १६ ॥ प्रभावं पौरुषं

भावं व्याप्तं रूपम् । एके सम्यग्ज्ञानिनः । अप्राकृताः ॥ १७ ॥ ^{४२०}प्रकृतेः क्षोभकं रूपं देवं नारायणात्मकम् । प्रकृतं महतः स्रष्टा परमः पुरुषो मतः ॥ २० ॥ ^{४२१}तदेव वामुदेवा महत्तत्त्वनियामकम् ॥ २२ ॥ ^{४२२}सङ्कर्षणाख्यस्तु हरिः सुहृमाहङ्कार यामकः । स्थूलाहङ्कारनियमी विष्णुः प्रद्युम्ननामकः । अनिरुध मनस्तत्त्वनियन्ता भगवान्हरिः । महत्तत्त्वादिजीवास्तु ब्रह्मशेषाङ्गस्तथा । सूक्ष्मस्थूलविभेदेन कामजश्वानिरुद्धक इति कापिलेये ॥ २७ ॥ ^{४२३}अङ्गे रमयते यस्मात्केशवो जगदङ्कुरः । महान्तं योऽमुजजीवमोहं च तमोऽग्रसदि'ति च ॥ २१ ॥ ^{४२४}यद्वामुदेवाख्यं भगवद्रूपं तं महदात्मकं चित्तं जायते । 'सत्त्वशब्देन बोध्यन्ते पूर्णानन्दादयो गुणा इति च । महत्तत्त्वगतो योऽसौ वामुदेवाभिधो हरिः । स चित्तजननप्रोक्तः प्राणिनां च पृथक्पृथग्मि'ति च ॥ २२ ॥ ^{४२५}चित्तस्य स्वत्वाद्यः पृथग्गुणा उच्यन्ते स्वच्छत्वमित्यादि । 'स्तिमितोदकचित्ता रविकारोऽल्पविक्रये'ति तत्त्वविवेकः । 'वृत्तिः स्वभावो वृत्तं च स्थिरित्वमिधीयत'इति शब्दनिर्णये । वृत्तिभिर्लक्षणं प्रोक्तमिति स्वाभाविलक्षणमित्यर्थः ॥ २३ ॥ ^{४२६}ज्ञानप्रधानस्तु महानहङ्कारः क्रियाधिका इतरापेक्षया सौख्ये ज्ञानाधिक इतीरित'इति च ॥ २४ ॥ ^{४२७}देवतधिकृतं यत्तदधिदैवमिति स्मृतमि'ति च । वैकारिकोऽधिदैवमित्या प्राहुः कालमेकं यतोऽभयम् । अहङ्कारविमूढस्य कर्तुः प्रकृतिमीयुः ॥ २७ ॥ देवात् क्षुभितवर्मिण्यां स्वस्थां योनौ परां पुमां । आधवीर्यं साऽभूत महत्तत्त्वं हिरण्यमयम् ॥ २७ ॥ विश्वमात्मगतं व्यक्तकूटस्थो जगदङ्कुरः । स्वतेजसाऽपिबर्त्तयमात्मप्रस्वापते तमः ॥ २१ ॥ यत्तत्त्वगुणं स्वच्छं शान्तं भगवतः पदम् । यदाहुर्वासुदेवाख्यं कि तम्महदात्मकम् ॥ २२ ॥ स्वच्छत्वमविकारित्वं शान्तत्वमिति चेतसा वृत्तिभिर्लक्षणं प्रोक्तं यथाप्रां प्रकृतिः परा ॥ २३ ॥ महत्तत्त्वादिकुर्वाण भगवद्दीर्घसम्भवात् । क्रियाशक्तिरहङ्कारस्त्रिविधः समगद्यत ॥ २४ ॥ वैकारिकोऽधिदैव तु बुद्धिः प्राणश्च तेजसः । तामसस्त्वर्थमात्रं

पञ्चमर्थे । 'सप्तसु प्रथमा यत्र स्वातन्त्र्यं यद्विवक्षितमि'ति शब्दनिर्णये ॥ २६ ॥ ^{४२८}मनोरूपेण कर्तृत्वं देहरूपेण कार्यता । इन्द्रियात्मताया चैव करणत्वमहङ्कृतेः । यतो मनस्यहंभावस्तस्मात्कर्तु मनः स्मृतम् । स्वभावकर्तृजीवस्य त्वासन्नोपाधि तद्यतः । कर्मज्ञाने करणता यतः करणमिन्द्रियम् । कार्यं देहः समुद्दिष्ट उत्पाद्यत्वात्पुनः पुनरिति तत्त्वविवेके ॥ 'शान्तरूपो देवपिता धीरः करणसूक्ष्मतः । तावज्ज्ञानस्याप्राप्तशान्तमूढो भूतपिता स्मृतः । त्रिरूपोऽयमहङ्कारः शेष इत्येव तं विदुरि'ति तत्त्वविवेकः ॥ २८ ॥ ^{४२९}द्रव्यस्फुरणे यद्विशेषज्ञानम् । 'सामान्यं मनसा जातं (ज्ञानं) विशेषाद्बुद्धिर्ज्ञं भवेत् ॥ ३१ ॥ ^{४३०}अचलः शब्दो बुद्धेश्लो मानस उच्यते । चञ्चला तु स्मृतिर्बुद्धेश्चिन्तयैव स्थिरा स्मृतिरिति च ॥ 'येन यज्ज्ञायते वस्तु तत्तल्लक्षणमुच्यते । तत्स्वरूपं पृथक्चेति द्विविधं कवयो विदुरि'ति कापिलेये ॥ ३२ ॥ ^{४३१}प्रधानप्रायुः सूत्रात्मा महता सह जायते । तेजसश्च खजः स्पर्श इत्याद्यास्तस्मृताः स्मृताः । तदाविष्टा अन्यजीवास्तदाधाराश्च तद्वरा इति च ॥ ३७ ॥ ^{४३२}अर्थाश्रयत्वं अर्थविषयत्वम् । 'शब्देनैव यतो ज्ञेयो हरिलिङ्गं तु तस्य तत् । स्पर्शाद्यभावाच्चन्मात्रा नभसश्चेति कीर्त्यते । स्पर्शादयश्च तन्मात्राकारे पूर्वसंस्थितेः । तिष्ठत्येको गुणो भूते प्रत्येकं पञ्चसु स्थितः । अण्डो वर्णात्मको नित्यो ध्वनिराकाशसम्भवः । आकाश एव सूक्ष्मस्तु पानिरित्येव शब्ध्यते । स एव व्यज्यमानस्तु भवेत्कर्णैकगोचर'इति गुणमतिकरस्त्रिवृत् ॥ २६ ॥ कर्तृत्वं, करणत्वं च कार्यत्वं चेति लक्षणम् । शान्तयोर्विमूढत्वमिति वा स्यादहङ्कृतेः ॥ २८ ॥ तेजसात्तु विकुर्वाणात् शुद्धित्वमभूत्सति । द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिन्द्रियाणामनुग्रहात् ॥ ३१ ॥ संशयोऽथ विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च । स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तिभिः पृथक् ॥ ३२ ॥ तेजसानीन्द्रियाण्येव क्रियाज्ञानविभागशः । प्राणस्य हि क्रियाशक्तिर्बुद्धेश्चिन्तयैव नशक्तिः ॥ ३३ ॥ अर्थाश्रयत्वं शब्दस्य द्रष्टुर्लिङ्गत्वमेव च । तन्मात्रत्वं च नभसो लक्षणं कवयो विदुः ॥ ३५ ॥ नभसः शब्दतन्मात्रात्कालगत्या विकुर्वतः । स्पर्शोऽ-

च ॥ ३५ ॥ ^{३७}नभसः शब्दतन्मात्राच्छब्दतन्मात्रगुणात् । 'स्पर्शा-
दयोऽपि वाय्वादेः सूक्ष्मावस्था प्रकीर्तिता' इति च । 'सूक्ष्मेन्द्रियाणि
सन्त्येव स्युः स्थूलान्यप्यहङ्कृतेः । भूतेभ्यश्चोपचीयन्ते पुनर्ब्रह्मशरीर-
इति च ॥ ३७ ॥ ^{३८}प्राप्नोति वायुः सर्वं तु स्वत एव हरेस्तथा ।
अतः प्राप्तिरिति प्राहुर्वायुं भूतपतिं प्रभुम् । प्रधानवायुरन्येषु नित्याविष्टो
यतस्ततः । तदुणास्तेषु चोच्यन्ते नीचता नास्य तत्कृते' इति ब्रह्मवैवर्ते ।
'स्वरूपमपि कर्मेति विषयत्वादुदीर्यत' इति शब्दनिर्णयः ॥ ३९ ॥
^{४०}व्यक्तिसंस्थात्वं व्यक्तत्वेन स्थितिः । गुणता प्रकाशत्वम् । 'आलोको
गुण इत्येव प्रकाशश्चेति कथ्यत' इत्यभिधानम् । 'तेजस्त्वमथ चोन्नतं
क्रौर्यमित्यपि चोच्यत' इत्यभिधानम् ॥ ४१ ॥ ^{४२}उदन्नं बिन्दुभावः
स्यात्स्वन्दनं स्रवणं स्मृतिमित्यभिधानम् । पृथिव्यन्यपेक्षया भूयस्त्वं
देहे ॥ ४५ ॥ ^{४३}भावनमुत्पादकत्वम् । 'ब्रह्मस्थानं तु पृथिवी शरीरे
ब्रह्मदर्शनादि' इति कापिलेये । सद्विशेषणं विशेषेण व्यक्तत्वम् । 'असद-
व्यक्तनाम स्यान्नक्तं सदिति चोच्यत' इति ब्राह्मे । सर्वसत्त्वगुणोद्भेदः
शरीरे हि सर्वप्राणिनां गुणा व्यज्यन्ते संसारावस्थायाम् । 'शरीरं
पार्थिवं ज्ञेयमिन्द्रियाण्यौदकानि तु । तेजसः कोष्ठगो वह्निश्छिद्रमाकाश-
सम्भवम् । प्राणा वायुमयाः सर्वे प्रत्येकं पञ्चधा पुनरिति कापिलेये ॥
॥ ४८ ॥ ^{४४}अचेतनाद्यतस्त्वण्डाद्ब्रह्मा समजनि स्फुटम् । अतो

भवत्ततो वायुस्त्वक् स्पर्शस्य च सङ्ग्रहः ॥ ३७ ॥ चालनं व्यूहनं प्राप्तिनेत्येवं
द्रव्यशब्दयोः । सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं वायोः कर्माभिलक्षणम् ॥ ३९ ॥
द्रव्याकृतित्वं गुणता व्यक्तसंस्थात्वमेव च । तेजस्त्वं तेजसः साध्वि
रुपमात्रस्य वृत्तयः ॥ ४१ ॥ क्लेवनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्याग्नौदनम् ।
तापापनोदो भूयस्त्वमम्मसो वृत्तयस्त्विमाः ॥ ४५ ॥ भावने ब्रह्मणः
स्थानं धारणे सद्विशेषणम् । सर्वसत्त्वगुणोद्भेदः पृथिवीवृत्तिभक्षणम्
॥ ४८ ॥ ततस्तेनानुचिदेभ्यस्तत्वेभ्योऽण्डमचेतनम् । उत्थितं पुरुषो

ब्रह्माण्डमित्याहुर्विराड्ब्रह्मा प्रकाशनादि' इति च ॥ ५४ ॥ ^{५५}यज्ञनामा
तु देवोऽन्यो विज्ञेयः पाददेवता । तदाविष्टो हरिर्नित्यं तमाहुः पाद-
देवतम् । तत्स्वेन्द्रियाभिमित्वं कुतः पूर्णमलात्मन' इति च ॥ ६१ ॥
^{५६}यस्योऽपि भगवान्विष्णुरन्तर्यामी चतुर्मुखः । स्वेच्छया व्यक्ति-
पद्मप्रतप्तोऽसौ ब्रह्मजः स्मृत' इति च ॥ ६४ ॥ ^{५७}यज्ञान्तस्थः स्वयं
पादौ विशक्तोत्थापयद्हरिः । शक्तोऽपि ब्रह्मवाग्योस्तु बलज्ञप्त्यै
जनार्दनः । तत्स्थ उत्थापयामास ब्रह्मदेहं विशन्प्रभुरिति च ॥ ७० ॥
^{५८}ब्रह्मा बृहस्पतिः । 'यस्मिन्ब्रह्मा राजनि पूर्वं एती' इति श्रुतिः ।
^{५९}बृहस्पतिः पुरोधाश्च ब्रह्मा च ब्रह्मणस्पतिरित्यभिधानम् ॥ ७२ ॥
^{६०}अंशेन सुप्तो ब्रह्माऽपि अंशेन निरगात्तथा । स्वदेहाद्यायुसहितो
विष्णुना च जगत्प्रभुः । तमुत्थापयितुं देवास्तानृते व्रन्महाबलान् ।
नाशक्तुवुस्त्वैकसंस्थास्ततस्ते त्वविशंसयः । उदतिष्ठद्ब्रह्मदेहस्तदा तेषां
परावतः । विशेषेण हरेरेव प्रभावेन श्रियः पतेः । चित्ताभिमानी
ब्रह्मैव क्षेत्रज्ञस्तद्गतो हरिः । प्राणो वायुरिति प्रोक्तस्तयोरीशो हरिः
राजमिति च ॥ ७३ ॥ इति तृतीयातात्पर्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः

'अज्ञानं सुप्तिशब्दोक्तं स्वप्नश्चैव विपर्यय' इति भारते ॥ ५ ॥

यथाबुदतिष्ठदलौ विराट् ॥ ५४ ॥ हस्तौ च निरभिद्येतां बलं ताभ्यां
तता स्वराट् । पादौ च निरभिद्येतां गतिस्ताभ्यां ततो हरिः ॥ ६१ ॥
तन्मात्राध्वन्द्रमा जातो बुद्धिर्बुद्धेर्गिरां पतिः । अहङ्कारस्ततो रुद्रश्चित्तं
मैत्रस्ततोऽभवत् ॥ ६४ ॥ विष्णुर्गलैव चरणौ नोदतिष्ठत्तो विराट् ।
तानि चो लोहितेन नोदतिष्ठत्तो विराट् ॥ ७० ॥ बुद्ध्या ब्रह्मापि
हृदयं नोदतिष्ठत्तो विराट् । रुद्रोऽग्निमत्या हृदयं नोदतिष्ठत्तो विराट् ॥
॥ ७२ ॥ चित्तेन हृदयं चेत्यः क्षेत्रज्ञः प्राविशद्यदा । विराट् तदैव पुरुषः
सखिलबुदतिष्ठत् ॥ ७३ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः

स्वप्न स्वप्नसुप्तिभ्यां संसर्गात्तमवैशसम् । वैतथ्यं व्यभिचारं च

११ बुद्धेरवस्थानं निद्रादि ॥ ११ ॥ १२ असति प्रलये । शेषस्य प्रति-
बिम्बास्तु देवाः शेषस्तु ब्रह्मणः । स परब्रह्मणश्चैव ते स्वबिम्बप्रदर्शकाः ।
ततः स्वबिम्बद्वारेण परमात्मप्रदर्शनमिति ब्रह्मतर्कः ॥ १२ ॥ १३ यो
विनिद्रः स सत्यदृक् ॥ १४, १५ ॥ १६ यः अनष्टो नष्टवन्नाज्ञासिप-
मिति मन्यमानः स आतुरो द्रष्टा जीवः ॥ १६ ॥ १७ साहङ्कारं द्रव्यं
जीवः तस्यावस्थानमनुग्राहकश्च परमात्मा । 'नित्यदृक्परमात्माऽयौ
मृतवद्यौ न किञ्चन । जानाति जीवः स ज्ञेयः परमात्मा तदाश्रय' इति
हरिवंशेषु ॥ १७ ॥ इति तृतीयतात्पर्ये अष्टविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः

१४ सवीजो वैष्णवो योगो निर्वाजस्त्वन्यदैवतः । बीजं विष्णुर्हि
जगतः शाखाद्याश्चान्यदेवता इति कौर्मै ॥ १ ॥ १५ समाधिरप्रयत्नेन
मनसः संस्थितिर्भवेदिति च । सर्वस्मरणाशक्तवेकाङ्गे । 'यावन्न
च्यवते मन' इत्युक्तत्वात् । 'सर्वं स्मर्तुमशक्तः सजेकाङ्गं चिन्तयेद्बुध' इति

मासौ ध्यायेद्यतो भयम् ॥ ५ ॥ निवृत्तबुध्यवस्थानो दूरीभूतान्यदर्शनः ।
उपलब्ध्यात्मनाऽऽत्मानं चक्षुषेवाकमात्ममेकदृक् ॥ ११ ॥ मुक्तलिङ्गः
सदाभासमसति प्रतिपद्यते । सतो बन्धुं सभं चक्षुः सर्वानुस्यूतमह-
यम् ॥ १२ ॥ एवं त्रिवृद्धहङ्कारो भूतेन्द्रियमनोगुणः । स्वाभासैः लक्षितोऽ-
नेन सदाभासेन सत्यदृक् ॥ १४ ॥ भूतसूक्ष्मेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिष्विह
निद्रया । लीनेषु सत्सु यस्तत्र विनिद्रो निरहङ्कियः ॥ १५ ॥ मन्यमान-
स्तदात्मानमनष्टो नष्टवन्मुखा । नष्टेऽहङ्कारेण द्रष्टा नष्टचित्त इवातुरः ॥
॥ १६ ॥ एवं प्रत्यवमृश्यासावात्मानं प्रतिपद्यते । साहङ्कारस्य द्रव्यस्य
योऽवस्थानमनुग्रहः ॥ १७ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः

श्री भगवानुवाच—योगस्य लक्षणं वक्ष्ये सवीजस्य नृपात्मजे ।
मनो येनैव विधिना प्रसन्नं याति सत्पथम् ॥ १ ॥ स्वधिष्ण्यानामेकदेशे
मनसा प्राणधारणम् । वैकुण्ठलीलाभिध्यानं समाधानं तथाऽऽत्मनः

॥ ६ ॥ १२७ ब्रह्मा चित्ताभिमानेन चैत्यस्तन्त्रियमाद्धरिः । स च
हरेः कण्ठे कौस्तुभत्वेन भासत इति भागवततन्त्रे ॥ २७ ॥
१२८ शाखाच्छ्रीस्तु हरे रूपमिन्द्रिा तु तदाश्रयादिति च ॥ २९ ॥
१२९ त पृथग्विदृक्षेत् । तमेव दिदृक्षेदित्यर्थः ॥ ३२ ॥ १३० चित्तवद्विश-
िषोगो ध्यानानन्तरसमाधिः ॥ ३२ ॥ १३१ मुक्ताश्रयं विष्णुविषयम् ।
जीवनं जीवचैतन्ये तत् निर्वाणमृच्छति । शरीराभिमानं जहाति ।
विद्विभिमानेन ॥ ३४ ॥ १३५ असत्कर्ता तु जीवः स्यात्सत्कर्ता
परमेश्वर इति शब्दनिर्णयः । 'दुर्दुःखमिति विज्ञेयं खं सुखं च तयो-
रुक्तं । प्रदाता परमो विष्णुस्तस्माद्दुःखादिनामवानि' इति हरिवंशेषु ॥
॥ ३५ ॥ १३६ अनन्यभावेन तद्रूपाणामभेदेन । तदात्मतां तस्या-

॥ १ ॥ कीर्तन्यतीर्थवशसं पुण्यकरोकपशस्करम् । ध्यायेद्देवं समग्राहं
पातक्यवते मनः ॥ १८ ॥ स्थितं व्रजन्तमासीनं शयानं वा गुहाशयम् ।
अलगायेदितं ध्यायेच्छुद्धभावेन चेतसा ॥ १९ ॥ तस्मिन्लब्धपदं चित्तं
सर्वानुपवशसंस्थितम् । विलक्ष्यैकत्र संयुज्यादङ्गे भगवतो मुनिः ॥ २० ॥
वीजोऽर्थो भगवतो दयितां स्मरेत् दिग्धमरातिभटशोणितर्कमेन ।
सर्वोत्पुत्रतवकथगिरोऽघुष्टं चैत्यस्य तत्त्वममले मणिमस्य कण्ठे ॥ २७ ॥
सर्वोन्निकेतमलिभिः परिसेव्यमानं भुत्वा स्वया कुटिलकुन्तलवृन्द-
रुपम् । भीनद्वयश्रियमधिक्षिपद्भजनेन ध्यायेन्मनोमयमनन्दित उल्ल-
स्यन् ॥ २९ ॥ ध्यानायनं रहसि तद्रुदुलाधरोष्ठमासारुणायिततनुद्विज-
कण्ठद्विज्जि । ध्यायेत्स्वहृत्कुहकऽवसितस्वविष्णोर्भक्त्याऽऽर्द्रयाऽऽपित-
गनात् पृथग्विदृक्षेत् ॥ ३२ ॥ एवं हरो भगवति प्रतिलिङ्गभावो भक्त्या
तत्त्वपथउत्पलकप्रमोदः । औत्कण्ठ्यवाष्पकलया मुहुरर्धमानस्तस्यापि
विष्णवद्विशो शनकैर्वियुक्ते ॥ ३३ ॥ मुक्ताश्रयं यद्भिर्निर्विषयं स्वचित्तं
निर्वाणमृच्छति मनः सहसा यथाऽचिः । आत्मानमत्र पुरुषोऽव्यव-
काशमन्वाक्षते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः ॥ ३४ ॥ सोऽप्येतया चरमया
प्राप्तो निवृत्त्या तस्मिन्महिम्नवसितः सुखदुःखबाधे । हेतुत्वमन्यसति
शरीरं नुःस्वयोनं स्वात्मनिघ्नस्त उपलब्धपरमात्मकाष्टः ॥ ३५ ॥ सर्वभूतेषु
प्राप्तत्वं सर्वभूतानि चात्मनि । ईक्षेतानन्यभावेन भूतेषु च तदात्मताम् ॥

दानादिकर्तृत्वं च भूतविषये ॥ ४१ ॥ ^{४३}प्रकृतिं पराभाव्य तदुत्तमं
नैव सदावतिष्ठते परः । 'सर्वभूतस्थमीशेशं जेतारं प्रकृतेरपि । अविशेषं
सदैवैकं चिन्तयन्विप्रमुच्यत' इति च ॥ ४३ ॥ इति तृतीयतात्पर्यं
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः

^२यथा साङ्ख्येषुक्तं तथा कथितम् । यत्साङ्ख्यमूलं तल्लक्षणं
प्रचक्षते ॥ १, २ ॥ ^{१०}तद्गुणानां पृथग्भावः ॥ ९ ॥ ^{१०}अपृथग्भावः
स सात्त्विकः । 'अज्ञोऽर्चयेद्देवाचार्यामान्यथा दोषवान्भवेत् । जस्त्वं
यन्स गुणवानन्यथा दोषवान् त्वि'ति कापिलेये ॥ १० ॥ ^{२६}अन्तरोद-
भिन्नं ब्रह्म । आत्मस्थमन्यस्थं च ब्रह्म यो भेदेन पश्यति । 'उद-
ब्रजे'ति श्रुतेः ॥ २६ ॥ ^{२७}प्राणभृतश्चलनयुक्ताः 'पशुवृक्षादिभेदे
जीवा एव स्वतः स्थिताः । संसृता व्यत्ययस्तेषां मुक्तौ तत्तत्स्वरूपता
तत्र स्थावरमुक्तेभ्यो वरा जङ्गममुक्ताः । तेभ्यो मानुषमुक्ताश्च वि-
मुक्तास्ततोऽधिकाः । ततोपदेशमात्रेण मुक्तेभ्यो वेदवेदिनः । अर्था-
क्षयस्तेभ्योऽतो देवाः संज्ञयच्छिदः । पूर्णधर्मा ततस्त्विन्द्रो निःसर्गः

॥ ४१ ॥ तस्मादिमांश्च प्रकृतिं देवीं सत्त्वदात्मिकाम् । तुर्विभा-
परामाव्य स्वरूपेणावतिष्ठते ॥ ४३ ॥

त्रिंशोऽध्यायः

देवहूतिरुद्याच—लक्षणं महवादीनां प्रकृतेः पुरुषस्य च । त्वर-
लक्ष्यतेऽभीषां येन तत्पारमार्थिकम् ॥ १ ॥ यथा साङ्ख्येषु कथितं यन्म-
तत्प्रचक्षते । भक्तियोगस्य मे मार्गं ब्रूहि विस्तरशः प्रभो ॥ २ ॥ विषय-
नभिसन्धाय यथा ऐश्वर्यमेव च । अर्चादावर्चयेद्यो मां पृथग्भावः
राजसः ॥ २ ॥ कर्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन् वा तदर्पणम् । यजेद्यष्ट-
मिति चाऽपृथग्भावः स सात्त्विकः ॥ १० ॥ आत्मनश्च परस्यापि
करोत्यन्तरोदरम् । तस्य भिन्नदृशो मृत्युविधत्ते भयमुल्लङ्घनम् ॥ २६ ॥
जीवा श्रेष्ठा लज्जीवतां ततः प्राणभृतः शुभे । ततः सचिन्ताः प्रवरास्त-

तद्वरास्तः । भक्तिपूर्णो हरेर्ब्रह्मा तस्मान्नान्योऽधिकस्ततः । मुक्तौ वा
पिता वापि सम्पन्नेषु हि ते गुणा इति कापिलेये ॥ २८ ॥ ^{३४}जीव-
मया सह भूतानि बहुमानयस्तदालयत्वेनेश्वरं प्रणमेत् ॥ ३४ ॥
एतदभावेऽन्यतरस्य नियतत्वादेकतरेणैव ॥ ३५ ॥ ^{३६}सर्वकर्माणि
प्राण विचेष्टानिमित्तानि तत्कर्म विचेष्टितम् ॥ ३६ ॥ ^{३७}भिन्नदृशां
निमित्तमाल्पदृशम् । 'भिन्नमल्पं विजानीयादभिन्नं पूर्णमिष्यत' इति
उदनिर्णयः ॥ ३७ ॥ ^{३९}यथायोऽन्यातिरेकेण न द्वेष्यश्च प्रियो हरेरिति
कापिलेये ॥ ३९ ॥ इति तृतीयतात्पर्यं त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः

^१कीनाशः कर्षको मतः ॥ १३ ॥ ^{१६}उच्चारणद्वर्तितं विन्ध्यात् ॥
॥ १६ ॥ ^{४४}त्रिभिर्मुहूर्तैर्द्वाभ्यां वा दिनेर्दशभिरेव वा । पश्चान्मासेन
वा याति यमलोकमितो गत' इति नारदीये ॥ २४ ॥ ^{२९}अत्रैवेत्येवशब्दः
मासीत्यर्थः । 'सामीप्ये च प्रधाने च एवशब्दोऽन्वधारण' इति शब्द-
मात्रपक्षोक्तयः ॥ २८ ॥ मनसैतानि भूतानि प्रणमेद्बहुमानयन् । ईश्वरो
तत्कलया प्रविष्टो भगवानिति ॥ ३४ ॥ भक्तियोगश्च योगश्च मया
प्राणपुरितः । ययोरेकतरेणैव पुरुषः पुरुषं ब्रजेत् ॥ ३५ ॥ यत्त-
त्प्राणरूपं ब्रह्मणः परमात्मनः । परं प्रधानात्पुरुषादिव कर्मविचेष्टितम् ॥
३६ ॥ रूपभेदास्पदं दिव्यं काल इत्यभिधीयते । भूतानां महवादीनां यतो
तिष्ठदृशो भयम् ॥ ३७ ॥ न चास्य कश्चिद्विद्यो न द्वेष्यो न च
कर्मणः । आविशत्यप्रमत्तोऽसौ प्रमत्तं जनमस्तदुत् ॥ ३९ ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः

एवं स्वभरणाकल्पं तत्कलत्रादयस्तदा । नाद्रियन्ते यथापूर्वं कीनाश-
तः गतम् ॥ १३ ॥ वायुनोत्क्रमतोच्चारकफर्सेरुद्धनासिकः । काशश्वास-
तः कण्ठो घुरुघुरायते ॥ १६ ॥ योजनानां सहस्राणि नवतिर्नव-
सप्ततः । त्रिभिर्मुहूर्तैर्द्वाभ्यां वा नीतः प्राप्नोति यातनाम् ॥ २४ ॥
नैव मरकः स्वर्ग इति मातः प्रचक्षते । या यातना वै नारक्यस्ता
प्राणपुलक्षिताः ॥ २९ ॥

निर्णयः । अत्राप्यस्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ इति तृतीयतात्पर्ये एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः

“नानाविधा गर्भशुद्धिः कर्मभेदाद्भविष्यति । अतो नानाविधं गर्भसंस्थानमुच्यते” इति पातुष्ये ॥ २ ॥ ^{११}“वध्रयस्त्विन्द्रियाण्यात् हृषीकाणीति चोच्यते” इति शब्दनिर्णयः ॥ १२ ॥ ^{१२}“कतमः सुखतमः ॥ १७ ॥ ^{२०}अशरीरवत्परमात्मवत् । परमात्मन एव देहोऽपि तद्वत्त्वात् ॥ २० ॥ ^{१२-२०}तत्त्वज्ञानं तु देवानां गर्भस्थानां भविष्यति उत्तमानामृषीणां वाप्यन्येषां बहुजनमगमि” इति स्कान्दे ॥ १२, २० ॥ ^{३६}“खण्डितात्मावसायिषु जीवमात्रज्ञानिषु ॥ ३६ ॥ ^{४०}“मयः प्रधा उद्दिष्टो माया तद्वश उच्यते” इति पातुष्ये ॥ ४० ॥ ^{४०}“सत्पुरुषः तथा स्त्रीषु न मङ्गो दोषमावहेत् । यथायोग्यं गुणयैव दोषकृद्गुणजनः

द्वात्रिंशोऽध्यायः

कलिलं त्वेकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्धवत् । दशाहेन तु कर्कशं पेक्ष्यण्डं वा ततः परम् ॥ २ ॥ माथमासो क्षयिर्मासः सप्तर्षिः कृताञ्जलिः । स्तुवीत तं विष्णुवया वाचा येनोदरेऽपितः ॥ १२ ॥ अथ देतवद्धारकतमः स देवर्षैकालिकं स्थिरचरेष्वनुवर्तितांशः । जीवकर्मपद्वीमनुवर्तमानास्तापत्रयोपशमनाय वयं भजेम ॥ १७ ॥ पश्यत्ययं विषणया ननु सप्तवध्निः शरीरमेदमशरीरवदस्य देहे । यद्वा स तमहे पुरुषं पुराणं पश्ये बहिर्हृदि च चैत्यमिव प्रतीपम् ॥ २० ॥ तेष्वशान्तेषु मूढेषु खण्डितात्मावसायिषु । सङ्गं न कुर्याच्छोचोः योपिक्तीडासृगेषु च ॥ ३६ ॥ तत्पृष्टिष्वपृष्टेषु को म्वखण्डितो पुमान् । ऋषिं नारायणमुते योपिन्मय्येह (स्यात्मा) माथया ॥ ३९ ॥ बलं मे पश्य मायायाः स्त्रीमय्या जयिनो दिशाम् । या करोति परमात्मानं धूचिजुम्भेण कैवलम् ॥ ४० ॥ सङ्गं न कुर्यात्प्रमदात्तु जा योगस्य पारं परमाकुरुषुः । मत्सेधया प्रतिलब्ध्वात्मलाभो (भावो) यद्वि

पि’ इति वाराहे ॥ ४१ ॥ ^{४५}जीवभूतेन जीवकर्मभूतेन ॥ ४५ ॥ ^{४५}“बभ्रुः सकाशाद्बुद्धिपृष्टत्वमक्ष्णोयोग्यता ॥ ४८ ॥ ^{५०}केवलं ज्ञानं पुरुषार्थः । देहादिष्वसज्जिनो जीवस्य तन्निमित्तमुखदुःखादयो न सन्ति किमुत देह-
भाष्येनत्वात् ॥ ५० ॥ इति तृतीयतात्पर्ये द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः

“इष्टपद्भक्तो भगवति सुकर्मा स्वर्गमेष्यति । अमक्तो निरयं गतिं सुकर्माऽपि न संशयः” इति वामने ॥ ३ ॥ ^{१२}अभिमानेन पूर्ण-
गतिं निरयद्वारमस्य ॥ ४१ ॥ देहेन जीवभूतेन लोकालोकमनुव्रजन् । ज्ञानं पश्य कर्माणि करोत्यविरतं पुमान् ॥ ४५ ॥ यथाऽक्ष्णोर्द्रव्यावयव-
स्योक्तयोऽप्युच्यता यदा । तदैव चक्षुषो द्रष्टृर्द्रष्टव्यं योग्यताऽनयोः ॥ ४८ ॥ आत्मनः केवलं ज्ञानमर्थो देहाद्यलज्जिनः । सुखदुःखादयो भावा न देहस्य न आत्मनः ॥ ५० ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः

श्री भगवानुवाच—अथ गृहमेधीयान् धर्मानेवावसन् गृहे । धर्ममर्थं च कामं च दोग्धि भूयः पिपति तान् ॥ १ ॥ स चापि भगवद्धर्मात्काम-
गृहः पराङ्मुखः । यजते कतुभिर्देवानं पितृंश्च श्रद्धयाऽन्वितः ॥ २ ॥ तदुजयाऽऽकान्तमतिः पितृदेवव्रतः पुमान् । गत्वा चाध्वमसं लोकं
सिमायाः पुनरेष्यति ॥ ३ ॥ यदा चाहीन्द्रशय्यायां शतेऽनन्तास्रमो
हिरा । तदा लोका लये यान्ति त एते गृहमेधिनान् ॥ ४ ॥ ये स्वधर्मं
न गृह्णन्ति धीराः कामार्थहेतवे । निःसङ्गा न्यस्तकर्माणां ग्रहान्ताः
न चेतसाः ॥ ५ ॥ निवृत्तिचर्मनिरता निर्ममा निरहङ्गताः । स्वधर्मा-
भोगं सत्त्वेन परिशुद्धेन चेतसा ॥ ६ ॥ सूर्यद्वारेण ते यान्ति पुरुषं
विश्वतोमुखम् । परावरेण प्रकृतिमस्योत्पश्यन्तभावनम् ॥ ७ ॥ द्विपरार्था-
कामांशे यः प्रलयो ब्रह्मणस्तु ते । तावदध्यासते लोके परस्य परि-
णतकाः ॥ ८ ॥ क्ष्माऽम्भोऽनलानिलवियन्मनहन्त्रियार्थभृताविभिः
परिभूतः प्रतिसञ्चिहीर्षुः । अद्याकृतं विशति यद्दि गुणत्रयात्मा काले परं
अनुभूय परः स्वयम्भूः ॥ ९ ॥ एवं परेत्य भगवन्तमनुप्रविष्टा ये
लोभिनो जितमरुन्मनसो विरागाः । तेनैव साकपसृते पुरुषं पुराणं ब्रह्म

ज्ञानेन ॥ १२ ॥ ^{१३}सङ्गत्य लये परमेश्वरं प्रविश्य । यथापूर्वं प्रजायते
उचनीचादिभावेन जायते । अगुणव्यतिकरे बहिः श्वेतद्वीपे निर्गच्छति ॥
॥ १३ ॥ ^{१४}गुणव्यतिकराभावेऽप्युचनीचादिपूर्ववत् । विष्णोश्चैव
विमुक्तानां न कदाचन गच्छतीति गारुडे । गुणव्यतिकरे असति ।
प्रलये प्राप्ते पुनः परमेश्वरमायान्ति ॥ १४ ॥ ^{१५}ब्रह्मा देवैः परिवृताः
प्रलये परमेश्वरम् । प्रविश्य सर्गे तु पुनः श्वेतद्वीपे प्रमोदते ॥ ^{१६}ज्ञान-
धर्मफलास्तत्र भोगान्भुक्त्वा लये पुनः । नारायणं समाविश्य ज्ञानं
व्यक्तं निर्जं सुखम् । भुङ्क्षते त्वेवमेवैषां काले संसर्गनिर्गमौ । नित्यौ
नित्यसुखं चैव सृष्टौ भोगास्तथोत्तमाः । यथापूर्वं हरेः सर्वगुणैर्नाचो-
चता तथा । ब्रह्मणश्च तथान्येषामन्येषां च यथापदमिति स्कान्दे ॥ १३,
१४ ॥ ^{१७}अत्यल्पभक्ता विष्णौ च सदा श्राद्धादिकारिणः । पितृलोकां
समाविश्य स्वसन्ताने पुनःपुनः । ^{१८}क्षिप्रमेव प्रजायन्ते ये तु भक्ति-
विवर्जिताः । अन्यसामान्यवेत्तारस्तदन्योत्तमवेदिनः । तद्भक्तिनिन्दका-
श्चैव यान्त्येव निरयं ध्रुवम् । अपि धर्मकनियमा नात्र कार्या विचारणेति
च ॥ ^{१९}भुक्तिर्योग्यास्तु देवाद्या मानुषा यज्ञभोगिनः । मनुष्यभेदा-
श्राद्धादिकृतो विद्वेषिणोऽसुरा इति च ॥ १७, २१ ॥ ^{२०}मत्स्यकूर्मादिरूप-
च विष्णोर्ज्ञानैकमात्रकम् । तन्मन्यन्ते भौतिकं तु ये गच्छन्त्यधरं तम-

प्रधानमुपयान्त्वगताधिमानाः ॥ २० ॥ आद्यः स्थिरचराणां यो वेदगमो-
महर्षिभिः । योगेश्वरैः कुमाराद्यैः सिद्धैर्योगप्रवर्तकैः ॥ २१ ॥ भेददृष्ट्याऽ-
भिमानेन निःसङ्गेनापि कर्मणा । कर्तृत्वान्स्वगुणे ब्रह्म पुरुषं पुरुषपदम् ॥
॥ २२ ॥ स सङ्गत्य पुनः काले कालेनेश्वरमूर्तिना । जातेऽगुणव्यतिकरे
यथापूर्वं प्रजायते ॥ २३ ॥ ऐश्वर्यं पारमेष्ठ्यं तत्तेऽपि धर्मविनिर्मितम् ।
निषेध्य पुनरायान्ति गुणव्यतिकरे स्तति ॥ २४ ॥ ये त्विहासक्तमनसा
कर्मसु धृढयान्चिताः । कुर्वन्त्यप्रतिपिद्धानि नित्यान्यपि च कृन्न्वशाः ॥ २५ ॥
सतस्ते क्षीणसुकृताः पुनर्लोकमिमं सति । पतन्ति विवशा देवैः सद्यो
विभ्रंशतोदयाः ॥ २६ ॥ ज्ञानमेकं पराचीनेरिन्द्रियैर्बलं निर्गुणम् । अव-

इति ब्राह्मे ॥ २८ ॥ ^{२७}एकादशेन्द्रियात्मा च पञ्चभूतात्मकस्तथा ।
गणोभिमानो भगवान्स्वराडिन्द्रः पुरन्दरः । इदमण्डं जगत्सर्वं शक्र-
वहं विदुर्वुधाः । तत्पतिस्त्रिगुणो रुद्रस्तस्य ब्रह्मा ततो हरिरिति
॥ २९ ॥ ^{३०}ज्ञानभक्ती विना नैव मुक्तिः कस्यापि विद्यते । तयो-
रप्यप्येताणां विष्णुगेनोभयं विना । एवमप्येतयोरेकभावेऽन्यनियतेर्ध्रुवम् ।
एवमापि भवेन्मुक्तिस्तदर्थं त्वन्यसाधनमिति हरिर्विशेषु ॥ ३२ ॥ इति
तृतीयतात्पर्ये त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः

^१भूतेन्द्रियार्थात्ममयं तेभ्यः प्रधानम् । त्वं प्रधानमयो देव
प्रधानादधिको यत इति वाराहे ॥ २ ॥ ^२देहतन्त्रः देहप्रकाशः । ततिः
सकाशो विस्तारस्तन्त्रं चेत्यभिधीयत इति तन्त्रमालायाम् ॥ ५ ॥
^३जीवोपाधिप्रभृतय आमुक्तेः सर्वदेहिनाम् । नियमात्सन्त्यभावस्तु
निष्फलत्वाद्वादीयत इति वाराहे ॥ २७ ॥ इति श्रीमद्भागवततृतीय-
स्कन्धतात्पर्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते चतुस्त्रिंशोऽध्यायः
समाप्तः ॥ ३४ ॥ तृतीयस्कन्धः सम्पूर्णः ॥

तात्पर्यरूपेण आत्म्याद्युद्वादिघमिणाम् ॥ २८ ॥ यथा महानहङ्कारस्त्रि-
वर्णश्चित्रः स्वराद् । एकादशविधस्तस्य वपुरण्डं जगद्यतः ॥ २९ ॥
ज्ञानं योगश्च भक्तिश्चैव त्रिगुण्यो भक्तिलक्षणः । द्वयोरन्येक एवार्थो
समावच्छन्दलक्षणः ॥ ३२ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः

देवद्वितिरुवाच — अथाप्ययान्ते सलिले शयानं भूतेन्द्रियार्थात्ममयं
वपुरते । गुणप्रवाहं सदशेषवीजं दध्यौ स्वयं यज्ञठराव्रजान्तः ॥ २ ॥
तत्र देहतन्त्रः प्रशमाय पाप्मनां निवेशमाज्ञां च विभो विभृतये ।
यथावतारास्तव सूक्तावयस्तथाऽयमव्यात्मपथोपलब्धये ॥ ५ ॥ ब्रह्मण्य-
विधितमतिर्भगवत्प्राप्त्यर्थं । निवृत्तजीवभावत्वात् क्षीणकृशाऽऽप्त-
विधितिः ॥ २६ ॥

चतुर्थः स्कन्धः

प्रथमोऽध्यायः

॥ श्रीवेदव्यासाय नमः ॥ 'पुनःपुनः कथां प्रादुरभ्यासादुत्तमं फलम् । विज्ञापयितुकामास्तु विद्वांसस्तत्र त्व'त्यामेये ॥ १ ॥
^{२२}ब्रह्मस्यैव रुद्रस्यः स्वयं चापि हरिः प्रभुः । प्रजां त्रिपुरुषसमां यच्छत्वित्यत्रिरेच्छते । तस्मात्सब्रह्मरुद्राभ्यां सह विष्णुर्जगत्पतिः । आगत्य तु त्रिमूर्त्यं शान्नुवान्मादाज्जनार्दनः । भावित्वाच्चैव कार्यस्य लोकानां मोहनाय चे'ति ब्रह्मवैवर्ते ॥ १७, २२ ॥ ^{२३}तत्स्यविष्णव-
 पेक्षया ते वयमिति ॥ २८-३० ॥ ^{२४}ब्रह्मणो नावतारोऽस्ति सन्निधानं तु केवलम् । कृते विष्णोरात्मनश्च तदंशोक्तिः प्रवेशत'इति च । 'सृष्टिमेवाद्विरूपं तु कथा पञ्चोत्तरं श्रुतम् । वैरूप्यमन्यद्विज्ञेयं तात्पर्या-
 न्मोहनाय'चेति स्कान्दे । 'कृते तु पाण्डवकर्षा काष्णो रामायणं तथा । विष्णोर्ब्रह्मादिनां चैव क्रमाद्व्यस्तशक्तिताम् । एतदापादकं चान्यदृते

चतुर्थः स्कन्धः

प्रथमोऽध्यायः

मैत्रेय उवाच—मनोस्तु शतरूपायां तिस्रः कन्याश्च जडिरे । आकृति-
 देवहतिश्च प्रसूतिरिति विश्रुताः ॥ १ ॥ मैत्रेय उवाच—ब्रह्मणा चोदितः
 सृष्टावत्रिर्ब्रह्मविदांवर । सह पत्न्या ययौ क्रक्षं कुलाद्रिं तपसि स्थितः ॥
 ॥ १७ ॥ अप्सरोमुनिगन्धर्वसिद्धविद्याधरोऽग्नौ । वितायमानयशसो मुदाऽऽश्रमपर्वं ययुः ॥ २२ ॥ एको मयेह भगवान् विबुधध्यानश्चिन्तो-
 कृतः प्रजननाय कथं नु युयम् । अत्रागतस्तनुभृतां मनसोऽपि दूरा वृत्तं प्रसीदत महान्तिविस्मयो मे ॥ २८ ॥ मैत्रेय उवाच—इति तस्य वचः
 श्रुत्वा त्रयस्ते विबुधर्षभाः । प्रत्यूचुः श्रद्धणया वाचा प्रहसन्तो मुनि प्रभो ॥ २९ ॥ देवा ऊचुः—यथा कृतस्ते सङ्कल्पो भाव्यं तेनैव नान्यथा । तत् सङ्कल्पस्य ते ब्रह्मन् यद्वै ध्यायसि ते वयम् ॥ ३० ॥ सोमोऽभू-
 ब्रह्मणोऽंशेन दत्तो विष्णोस्तु योमवित् । दुर्वासाः शङ्करस्यांशो

पादिमेदतः । कथामेदस्तु विज्ञेयो मोहायैतेषु मिश्रते'ति वाराहे ॥
 ॥ ३३ ॥ ^{२५}नरे विष्णुः समाविष्टः स्वयं नारायणो हरिः । अर्जुने
 नारावेशः कृष्णो नारायणः स्वयमिति तत्त्वविवेके । खे रूपभेदो
 (शापादिकः)ऽप्रादिः । 'यथाकाशस्थितो नित्यमि'त्यादि च । 'यथा-
 काशे विमानादिरूपभेदः प्रतीयते । तथा हरौ जगदिदं तत्सामर्थ्या-
 योपपत्त'इति ब्राह्मे ॥ ५६, ५९ ॥ ^{२६}अप्रौढेव अस्तीकृतेव ॥ ६६ ॥
 ॥ चतुर्थतात्पर्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

^{२७}ये ज्ञानविषयाः शापा मुक्तिगास्तेऽधिकारिणाम् । कादा-
 पिगास्ते भवन्ति नैव ते सार्वकालिकाः । तेषां ज्ञानस्य मुक्तेश्च
 ज्ञानम्यस्य चैव हि । भगवन्नियतत्वात्तु शापादिर्नात्र कारणमिति
 गार्ते ॥ २२ ॥ ^{२८}गिरिः प्राणः समुद्रिष्टस्तस्युता वेदवाक्स्मृता ।
 पूर्णं व्योदयः प्रोक्ताः फलं मोक्ष उदाहृतमिति वामने ॥ 'अनङ्गो
 जगदो मन्था कामोऽङ्गज उदाहृत'इति शब्दनिर्णये ॥ २६ ॥ इति
 तत्पर्यतात्पर्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

विष्णोर्वाङ्मिरसः प्रजाः ॥ ३३ ॥ देवा ऊचुः—यो मायया विरचितं
 विष्णोर्वाङ्मिरसं स्वरूपमेदमिव तत्प्रतिब्रह्मणाय । एतेन धर्मसदने ऋषि-
 युविनाऽप्यप्रादुश्चकार पुरुषाय नमः परस्मै ॥ ५६ ॥ ताविमौ वै भगवतो
 मोक्षप्रतिहागतौ । मारव्ययाय च भुवः कृष्णो यदुकुरुद्वहौ ॥ ५९ ॥
 अत्रैवप्रतिरूपे स्वे भवायानागसे रुपा । अप्रौढेवात्मनाऽऽत्मान-
 यवतयोमसंयुता ॥ ६६ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

मन्दिरवाच—य एतन्मलं मुदिदय भगवन्प्रतिब्रुहि । द्रुह्यत्यङ्गः
 त्वं सृष्टिस्तत्त्वतो विमुखो भवेत् ॥ २२ ॥ गिरेः सुतायाः पुष्पिण्या
 —कूपेन भूरिणा । मथा चोन्मथितात्मानः समुत्थान्तु सुर-
 ॥ २६ ॥

तृतीयोऽध्यायः

¹³विशेषेण धीयते चिन्त्यते । 'रुद्रेण धीयते विष्णुर्विष्णोर्ध्वं न कश्चेति ब्रह्मवैवर्ते ॥२३॥ इति चतुर्थतात्पर्यं तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

चतुर्थोऽध्यायः

¹⁵ब्रह्मरसासवार्थिभिः शिष्याणां मनोऽलिभिः । 'सनकाद रुद्रशिष्यास्तेषामन्ये तु योगिनः । ब्रह्मशिष्यस्तथा रुद्रो ब्रह्म नारायणस्य चे'ति ब्राह्मे ॥ १५ ॥ ¹⁶ब्रह्मादयो ब्रह्मपुत्राः । 'सुप्रशेषप्राणेशब्रह्मविष्णुनिर्गारा श्रियम् । ऋते नमन्ति नो रुद्रं क पुरुषार्थभागि'ति गारुडे ॥ १६ ॥ ²⁰आब्रह्मणि सम्यग्ज्ञानिनि 'आब्रह्मस्थितधीर्जिगन्मुक्तधेत्यभिधीयते । यस्तस्य न निवृत्तं च प्रपन्नं कर्म चेप्यते । यत्तु देवाः प्रकुर्वन्ति स महानियमः स्मृतः । स्वर्गार्थं प्रवृत्तं स्थानिवृत्तं मुक्तये तु यत् । स महानियमो नाम यत्त्वाधिकारिकम् । महतो नियमाद्विष्णोः प्रीत्या मुक्तौ सुखोन्नतिः केचिन्निवृत्तमित्याहुर्महानियममप्युते'ति भविष्यत्पुराणे ॥ 'यदेवाश्च ऋष्याद्या निन्द्यन्ते यत्र कुत्रचिद् । न तावता गुणैर्हीनाः स्थिताः' इति ॥

तृतीयोऽध्यायः

सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितं यदीयते तत्र पुमानपावृतः । स च यस्मिन् भगवान् वासुदेवोत्वधोक्षजो मे मनसा विधीयते ॥ २३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः

यत्पादपद्मं महतां मनोऽलिभिर्निषेधितं ब्रह्मरसासवार्थिभिः लोकस्य यद्वर्पति चाशिपोऽर्थिनस्तस्मै भवान् द्रष्टाति विश्वचन्द्रने ॥१॥ किं वा शिवाख्यमशिष्यं न विदुस्त्वदन्ये ब्रह्मादयस्तमवकीर्य जगद्मशाने । तन्माख्यमस्मन्नुक्तपाल्यवसत्पिशाचैर्यै सूर्यभिर्दधति तच्चरणैः खलम् ॥ १६ ॥ कर्म प्रवृत्तं च निवृत्तमप्युत (ऋतं) वेदे विविच्य

ता हि ते मताः । यथायोग्यं तु तात्पर्यं निन्दाया अन्यदेव त्वि'ति गारुडे ॥ २० ॥ इति चतुर्थतात्पर्यं चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः

'न चापरं तस्मादपरं न चिन्तयती । परन्तु विष्ण्वादिकं चिन्तयती चशब्दात् । 'रुद्रं च ब्रह्मवायू च विष्णुं चैव श्रियं गिरम् । तेषां चिन्तयती देहं तत्याजान्यं न चाप्सरदि'ति तत्त्वनिर्णये ॥ ४ ॥ इति चतुर्थतात्पर्यं पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः

²⁶वीरमद्राख्यरूपेण स्वेन पूर्वं ययौ हरः । मूलरूपेण पश्चात्तु यया दक्षमथावधीत् । तत्रोपेन्द्रेण हरिणा जितो धर्मात्मजेन च । ययास्त्रिगाय प्रययौ कैलासं स्वं निकेतनमिति ब्राह्मे ॥ २२-२४ ॥ इति चतुर्थतात्पर्यं षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

आदिब्रह्माश्रितम् । विरोधि तद्यागपदेककर्तरि द्वयं तथाऽऽब्रह्मणि कर्म तर्पेति ॥ २० ॥

पञ्चमोऽध्यायः

ततः स्वभर्तुश्चरणाभ्युजासवं जगद्गुरोश्चिन्तयती न चापरम् । इदं शब्दं तत्कल्पमा सती सद्यः प्रजज्वाल समाधिजागृता ॥ ४ ॥

षष्ठोऽध्यायः

आकम्प्योरसि दक्षस्य शितधारेण हेतिना । छिन्दन्नपि तदु-
त्तमं नाशक्रोध्यम्बकस्तेदा ॥ २२ ॥ शस्त्रैरुत्त्रान्वितैरेनमनिभिस्तत्त्वं
यत् । चिन्तये परमापजो दध्यौ पशुपतिश्चिरम् ॥ २३ ॥ दृष्ट्वा संज्ञपने
योगे पशुतां स पतिर्मखे । यजमानपशोः कस्य कायात्तेनाहर-
विधाय ॥ २४ ॥

सप्तमोऽध्यायः

त्रिमूर्तिर्गणे रूपेण नारायणो नाययौ ॥ ३ ॥ यज्ञ इन्द्रः
 'यज्ञो यज्ञपतिस्त्विन्द्रः पुरुहूतः पुरुष्टुत' इत्यभिधानम् । तस्यात्मतन्त्रस्य
 तस्य विष्णोर्मनोवशस्य । 'नाहं चेन्द्रो न चैवान्ये यत्तत्त्वं न वि-
 परम् । तस्य विष्णोर्वशे रुद्रो मम वायोरथापि वा । नान्यस्य क-
 चित्पुंसस्तस्येत्यं वः कुतः कुतमि'ति ब्रह्मवैवर्ते । 'मुमुक्षुषो ब्रह्मण
 शिवादिन्द्रादिभिस्तथा । श्रुत्वा ज्ञानं परं गुह्यं मुच्यन्ते ब्रह्मणा सते'
 कौर्मे ॥ ७ ॥ 'महत्तमस्तेजस्वितमोऽर्केस्य सकाशादपि । 'तेजो-
 उत्तमार्थे च पूज्यार्थे च प्रयुज्यते । महच्छब्दो महःशब्दो मान्यशब्द-
 स्तथैव चे'ति शब्दनिर्णयः ॥ ४० ॥ 'अन्तर्याम्यपेक्षया शक्तेः शिव-
 च परमिति । 'क्रियन्ते स्तुतयोऽन्यत्र तदन्तर्याम्यपेक्षया । न जी-
 गुणाः पूर्णा यथायोग्या हि तद्गता'इति ब्राह्मे । 'तद्गत्वात्स्वरूपं
 विष्णोः सर्वमुदीर्यते । स्वरूपं स च सर्वत्र विम्बत्वादेव तृच्यते
 साक्षात्स्वरूपं मत्स्याद्या विष्णोर्नान्यत्कश्चन । तस्मादन्यगता दीया-
 तस्मिन्पुरुषोत्तम'इति तत्त्वनिर्णयः ॥ ४२, ४३ ॥ 'अभिपत्तये प्रतीकाराय

सप्तमोऽध्यायः

संछिन्नमिन्नसर्वाङ्गाः सत्त्विकसभ्याः समाकुलाः । स्वयम्भू-
 नमस्कृत्य कात्स्न्येनैतन्नयवेद्यन् ॥ २ ॥ उपलभ्य पुरैवैतद्भगवानप्य-
 सम्भवः । नारायणश्च विश्वात्मा न कस्याध्वरमीयतुः ॥ ३ ॥ नाहं
 यज्ञो न च यूयमन्ये ये देहभाजो मुनयश्च तत्त्वम् । विदुः प्रमा-
 बलवीर्ययोर्वा तस्यात्मतन्त्रस्य क उद्विधितसेत् ॥ ७ ॥ स तूपलभ्याग-
 मात्मयोनिं सुरासुरेशैरमिवन्दिताङ्घ्रिः । उत्थाय चक्रे शिरसाभिवन्त-
 महत्तमोऽर्केस्य यथैव विष्णोः ॥ ४० ॥ श्री ब्रह्मोवाच—ज्ञाने त्वार्या-
 विश्वस्य ज्ञातो योनिर्धीजयोः । शक्तेः शिवस्य च परं यत्तद्ग-
 तिरन्तरम् ॥ ४२ ॥ त्वमेव भगवज्जैतच्छिवशक्तयोः स्वरूपयोः । वि-
 सृजसि पास्यस्त्रि क्रीडयोर्णपदो यथा ॥ ४३ ॥ त्वमेव धर्मार्थदुवाऽपि

वर्णं दीपसूचकेन ॥ ४४ ॥ 'तव त्वाम् । 'चतुर्थं पृष्टी'ति सूत्रात् ॥
 'विष्ण्वधीना जगत्सत्ता प्रतीतिथेष्टितं गतिः । इति यन्नियतं ज्ञान-
 मप्यमर्शनं स्मृतम् । मिथ्याज्ञानं पृथग्ज्ञानमिति वेदविदो विदुः ।
 नप्यार्थस्तथाज्ञानमप्यमर्शनमिच्छत' इति गारुडे ॥ ४६ ॥ 'यदा
 ज्ञात् । 'हृदयस्य द्रवीभावस्त्वनुकम्पेति कथ्यते । उपकारं कर्तुमिच्छा-
 त्वेत्ताहुर्मनीषिण' इति शब्दनिर्णयः ॥ ४८ ॥ 'मायया विष्ण्वधीनया
 सत्ताकात्मया । 'विष्णुमाया हरेरिच्छा बन्धशक्तिश्च तद्वशा । सर्वत्रमा-
 हरिच्छा बन्धशक्तिर्ज्ञवर्जिते'ति शब्दनिर्णयः ॥ ४९ ॥ इति चतुर्थतात्पर्ये
 षष्ठमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः

'उत्पत्तिर्हरिरूपाणां व्यक्तिरेव न संशयः । उत्पत्तिरेव
 'आनां देहोत्पत्तिरितीयत'इति तत्त्वनिर्णयः । 'जडमाया न तस्यास्ति
 प्रतीतिश्चेन कुञ्चित् । सृष्टा तथा शरीराणि तत्स्थितेः पुरुषः स्मृतः ।
 'तस्य इत्येव त्वेन विमज्जिताद्वरः । त्वयैव लोकेऽवसिताश्च सेतवो यान-
 ०००णां भ्रष्टधत्ते धृतमताः ॥ ४४ ॥ न वै सतां त्वच्छरणापितात्मनां भूतेषु
 तत्त्वमभिपद्यतां तव । भूतानि चात्मन्यप्यद्विद्वतां मायेण रोषोभिभवे-
 यन्त एषोः ॥ ४६ ॥ पृथग्दशः कर्मदशो दुराशयाः परोदयेनापितद्दुजोऽ-
 विषाम् । परान् दुरुक्त्यैर्वितुदन्त्यरुन्तुदास्तान् मावधीदेव भवान् पृथ-
 गपिमान् ॥ ४७ ॥ येऽस्मिन्यदा पुष्करनाभमायया दुर्लब्धया स्पृष्टधियः पृथ-
 ग्गताः । कुर्वन्ति तत्र ह्यनुकम्पया कृपां न साधयो देवबलात् कृताः
 भवा ॥ ४८ ॥ भवान् हि पुंसः परमस्य मायया दुरन्तयाऽस्पृष्टमतिः
 प्रमाणादह । तया हतात्मस्वनुकर्मचेतः स्वनुग्रहे कर्तुमिहार्हसि प्रभो ॥
 ४९ ॥

अष्टमोऽध्यायः

अन्यवर्गवृत्तयो यस्य महित्वे स्वभुवादयः । यथामतिं गृणन्ति
 'कृतानुग्रहविग्रहम् ॥ २४ ॥ दक्ष उवाच—शुद्धं स्वधाम्नुपरताखिल-
 'कृतानुग्रहं चिन्मात्रमेकमायं प्रतिविध्य मायाम् । तिष्ठन्तथैव पुरुषत्व-

मायामयशरीरायामपि विष्णुः स्वयं स्थितः । तस्मात्प्राकृत इत्येव जीवन्तः
वदन्ति हि । अदृष्टत्वेऽपि तद्वर्त्मस्तद्वत्त्वादेव कारणादिति तत्त्वविवेके ।
॥ २६ ॥ ^{४२७}अधिदैवं उत्तमदैवम् । यज्ञज्ञभागार्थं यज्ञभुज्येवताशरीरं
आस्थाः । 'भुक्ते यज्ञभुजो देवानाविश्य पुरुषोत्तम' इति च ॥ २७ ॥
^{४२८}आश्रिषोऽपि तत एव भवन्तीत्यतश्च शब्दः ॥ २९ ॥ ^{४२९}अव्यक्तादि
पदार्थानां विशेषज्ञानिनाऽपि तु । न देहो वैष्णवो ज्ञेय आनन्द
प्राकृतो न ही'ति तन्त्रसारे । पदार्थभेदग्रहः पदार्थविशेषज्ञः
'भेदोऽन्तरं विशेषश्च स्रक्षेष्टा चाभिधीयत' इति तत्त्वनिर्णये ॥ ३१ ॥
^{४३०}इधरान् ॥ ३४ ॥ ^{४३१}माया होषा भवदीया । भगवत्सामर्थ्यमेव
'भगवन्महिमैवासौ यदृश्यो भगवान्स्वयमिति' च ॥ ३७ ॥ ^{४३२}न पृथक्
आत्मनः । अन्यथा यो न पश्यति । 'पृथग्ज्ञानं तदित्याहुर्धृत्किञ्चि
हीक्ष्यतेऽन्यथा । ज्ञानज्ञेयाविरोधेन त्वपृथक्त्वस्तुनो दृशिः । केचिद्रे
विनिन्दन्ति ह्यासुरज्ञानवृत्तयः । निराकुर्वन्त्यथो मन्दा भेदस्य परमार्थ
ताम् । ये तु तत्त्वविदो मुख्यो भेदं ब्रह्मान्यवस्तुनोः । परमार्थमिति

सुप्रेत्य तस्याभास्ते भवानपरिगृह्यमिवामन्ति ॥ २६ ॥ कतिञ्च कचुः—
तत्त्वं न ते पश्यन्तः कचुः कचुः कचुः कचुः कचुः कचुः कचुः कचुः कचुः कचुः
कचुः कचुः कचुः कचुः कचुः कचुः कचुः कचुः कचुः कचुः कचुः कचुः कचुः
॥ २७ ॥ रुद्र उवाच—तव शब्दं वाक्कायाशिरा चालधिष्ठे इति
मुक्तिमिच्छतेऽपि रात्रिणाहृणीये । एहि शब्दतयिर्मां चिदि कोकापरि
जयति न चणदेवे स्वत्परातुष्टेण ॥ २९ ॥ नैतस्वरूपं भवतोऽसौ पदार्थ
मेववहः पुरुषो यावदीक्षते । ज्ञानस्य चार्थस्य गुणस्य चार्थस्यासौ
स्वाम्यामयावतिरिक्तो यतस्त्वम् ॥ ३१ ॥ अथ कचुः—अनन्वितं
भगवन्निवेष्टितं यदात्मता चरति हि कर्म नात्मनः । विभूतयो वा
उपसेदुरीश्वराश्च मन्यते स्वयमनुवर्तिनी भवान् ॥ ३४ ॥ लोकपाल
कचुः—दृष्टं किं नो हविभरसङ्गहस्त्वं प्रत्यग्दृष्ट्या दृश्यते येन विश्वम्
माया होषा भवदीया हि भूमन् पस्त्वं वष्टः पञ्चमिर्भासि भूतः ॥ ३७ ॥
योगेश्वरा कचुः—प्रेयाजं तेऽन्धोऽस्त्यमुतप्रिय प्रभो विश्वात्मनीये

माया नित्यं विष्णुमुपासत' इति गारुडे । हे भृत्येश । तयाऽनन्य-
स्योपाधवतामस्माकमनुग्रहोऽस्त्येव । तथापि पुनरनुग्रहाण । 'यथार्थ-
मानितो नान्यः प्रियो विष्णोस्तु कश्चन । तथाप्यविकसन्तुष्ट्यै प्रसीदे-
त्यर्थं पुनरिति च ॥ ३८ ॥ ^{४३९}प्रकृत्या जडया मिथ्याज्ञानं
कथ्यतेऽथरः । तस्य भ्रमश्च सत्त्वाद्या न सन्ति परमेशितुरिति च ॥
॥ ३९ ॥ ^{४४०}यज्ञो यज्ञपुमार्थैव यज्ञेशो यज्ञभावनः । यज्ञभुक्चेति
यत्वात्मा यज्ञेष्विज्यो हरिः स्वयम् । आश्रयवास्तुश्रौषधजायो येयजा-
यः । यष्टकारान्तकैर्नित्यं यजुभिः पञ्चमिर्विभुरिति तन्त्रसारे ॥ ४१ ॥
^{४४२}गर्वशब्दाभिधेयत्वं सर्वान्तर्यामिकत्वतः । न तु सर्वस्वरूपत्वात्सर्व-
मिधो यतो हरिरिति मात्स्ये ॥ 'अन्तर्यामिस्वरूपेण ब्रह्मरूपाद्यभिज्ञता ।
तु जीवस्वरूपेण जीवा भिन्ना यतो हरेः । विशेषाभेदवचनं
पञ्चानविशेषतः । सन्निधानं तु तत्प्राक्तं सामर्थ्यव्यञ्जनं हरेरिति
मीमांस्यवर्षेण ॥ ४५ ॥ ^{४४६}हरेर्वैश्वदेवदृष्टिस्तु भूतानामपृथग्दृशिः ।
पृथग्दृष्टिरथवा ब्रह्मादीनां विशेषत' इति गारुडे ॥ ५२ ॥ सर्वभूतात्मना

तत्प आत्मनः । अथापि श्रुत्येव तयोपाधवतामनन्यवृत्त्याऽनुग्रहाण
तत्प ॥ ३८ ॥ जगद्भुवस्थितिलयेषु लीलया प्रविश्यमानगुणयाऽऽ-
त्मनायया । रचितान्मभेदमनये स्वयंस्थया ह्यतिवर्तितधमगुणात्मने
वहः ॥ ३९ ॥ अशिरुवाच—यज्ञेशोऽन्ते सुसमिद्धतेजा हव्यं ब्रह्म-
न्मा तात्पर्यसिक्तम् । तं यज्ञियं पञ्चविधं च पञ्चभिः स्विष्टं यजुभिः
सन्तोषिषि वष्टम् (नित्यम्) ॥ ४१ ॥ गारुणा कचुः—त्वं वतुस्त्वं हवि-
स्त्वं वृताशः स्वयं त्वं हि मन्वा समिद्धमपात्राणि च । त्वं सवस्यस्विजो
पञ्चो देवता अग्निहोत्रं स्वया सोम आज्यं पशुः ॥ ४५ ॥ तस्मिन्
स्वयं हविर्होत्रे केवले परमात्मनि । देहात्मबुद्धिर्भूतानि मेवेनाशोऽनु-
वर्ति ॥ ५२ ॥ यथा पुमाञ्च स्वाङ्गेषु शिरः पाण्यादिषु कचिन् ।
तत्पशुबुद्धिं कुतश्च पदे भूतेषु मत्परः ॥ ५३ ॥ त्रयाणामेकभावाणां यो
वैश्वदेवति वै भिदाम् । सर्वभूतात्मना ब्रह्मन् स शान्तिमधिगच्छति ॥

सर्वभूतान्तर्यामित्वेन ॥ ५४ ॥ ^{५५}उभयतः सोमतो हविषश्च ॥ ५५ ॥
^{५६}शक्तित्वादिष्णुशक्तिस्तु शक्तिशब्देन चोच्यते । शक्त्यन्वात्प्रकृति
 श्चापि स्वापः सृष्टिं विना हरौ । रतिस्तस्यास्तु कथितो न ह्यन्यः स्वा
 उच्यते'इति तन्त्रसारे ॥ ५९ ॥ ^{६०}स्वाहाद्वारेण नदीतीरे शरकानं
 चच्छर्दे'ति भारतीकेः ॥ ६४ ॥ इति चतुर्थस्कन्धतात्पर्ये अष्टमोऽ
 ध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः

^१आविष्टा हरिणा जीवा ब्रह्मा दधौ मनुः पृथुः । शक्राण
 ऋषयश्चैव मत्स्यव्यासादयो हरिरिति ब्रह्मवैवर्ते ॥ ७ ॥ ^२प्रियव्रतो
 चानपादप्रभुत्वेपु हरिः स्वयम् । आविष्टः सर्वभूतेषु ऋषभाद्याः स्व
 हरिरिति हरिवंशेषु ॥ ८ ॥ ^३विविधकल्पेन विद्यमानेऽपि ॥ ३१ ॥
^४परिणततया एकस्मिन्नेव भूते न ॥ ५४ ॥ ^५मन्त्रहृदयेन मन्त्रे
 च नमः शब्देन च ॥ ६१ ॥ ^६तस्यैव योग्यत्वाल्लोकपालानां दुष्करम्

॥ ५४ ॥ मैत्रेय उवाच—एवं भगवताऽऽविष्टः प्रजापतिरिति हरिम्
 अर्चित्वा कतुना स्वेन देवान्भगवतोऽभ्ययतोऽयत् ॥ ५५ ॥ तस्मै
 दयितं भूयस्त्ववाप प्रतिमम्बिका । अनन्यभावेकगतिः शक्तिः सुते
 पूरुषम् ॥ ५९ ॥ पीत्वाऽन्तरजरं घनिह्वच्छर्दं शरकान्ते । कुमारो
 भूततस्तस्मै स्तनं पटुत्तिका ददुः ॥ ६४ ॥

नवमोऽध्यायः

अथातः कीर्तये वंशं पुण्यकीर्तः कुरुब्रह्म । स्वायम्भुवस्यापि मन
 हरेरेन्द्रांशजन्मनः ॥ ७ ॥ प्रियव्रतोचानपादौ शतरूपापतेः सुतौ । वाय
 देवस्य कलया रक्षार्या जगतः स्थितौ ॥ ८ ॥ विकल्पे विद्यमानेऽपि
 छसन्तोपहेतवः । पुंसो मोहमृते भिन्ना यल्लोका निजकर्मभिः ॥ ३१ ॥
 स्मयमानमभिध्यायेत् सानुरागावलोकनम् । नियमेनैकभूतेन मन
 चरदर्पणम् ॥ ५४ ॥ परिचर्या भगवतो यावतीः पूर्वसेविताः । ता मन
 हृदयेनैव प्रयुज्यान्मन्त्रमूर्तये ॥ ६१ ॥ सुदुष्करं कर्म कृत्वा लोकपालैरपि

आशङ्क्यं देवतानां तु यदन्यैः शक्तिं क्वचित् । शक्ता अपि न
 कुरन्ति यदन्यविहितं बुधा'इति ब्राह्मे ॥ ७२ ॥ ^७दृष्ट्या निरूपणया ।
 शरंशेन उपदेशेन ॥ ७४ ॥ ^८यत्र देवैः कृते विघ्ने खण्डितो न
 प्राप्नोति वेद । तत्र तथशसे विघ्नं कुर्युर्न तु विघातने । यत्र खण्डितता
 य खण्डनायैव केवलम् । सत्यकामा यतो देवास्ते चित्ताद्यभिमानीनः ।
 यतो विमोहनायैव प्राप्नुयुस्ते पराजयम् । तेषामशक्तितोक्तिश्च विमोहाय
 पराश्रयामि'ति ब्रह्माण्डे ॥ ८० ॥ ^९यूतेन्द्रियाश्रयं भगवद्भूषम् ॥ ८१ ॥
 'विषं भगवन्तम् । आत्मनो द्वारं सर्वं जीवोत्पत्त्यादिद्वारम् । लोकाना-
 म् निरुच्छ्वासः लोकपालास्तदर्थमेव शरणं ययुः । 'ध्यातुर्ध्रुवस्य
 शरणं हरिणा सह देवताः । लोकोच्छ्वासं निरुध्याथ आसार्थं च हरिं
 ययुः । अन्यप्रवृत्तयस्तेभ्यो न तेषामन्यतः क्वचित् । स्वोत्तमेभ्यस्तु
 इवेभ्यस्तेषां स्युः स्वप्रवृत्तयः' इति तत्त्वनिर्णये ॥ ८४ ॥ ^{१०}अखिल-
 गणतमूहस्य । 'तेजः शक्तिः समूहश्च गृहं धामेति कथ्यते'इति तत्त्व-
 निर्णये ॥ ८५ ॥ इति चतुर्थतात्पर्ये नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः

^१परब्रह्मणि स्थितस्य ध्यानादिकं विना न भवति । सुमौ

॥ ५४ ॥ एष मध्यत्यचिरतो यशो विपुलवंस्तव ॥ ७२ ॥ तत्राभिपिक्तः
 भगवत्सामुपोष्य विभावरीम् । समाहितः पर्यचरद्दृष्ट्याऽऽदेशेन पूरु-
 षम् ॥ ७४ ॥ देवाश्चकुस्तपोविघ्ने त्रासयन्तः स्वमार्यया । सर्वमसिंह-
 त्वाण्डैस्तादापश्यत्परं गतः ॥ ८० ॥ सर्वतो मन आकृष्य हृदि भूते-
 र्निगाधयम् । ध्यायन् भगवतो रूपं नाद्राक्षीत्किञ्चनापरम् ॥ ८१ ॥
 यथिप्रमिध्यायति विश्वमात्मनो द्वारं निरुध्यान्मुनन्यया धिया । लोका
 निरुच्छ्वासनिपीडिता भृशं सलोकपालाः शरणं ययुर्हरिम् ॥ ८४ ॥
 यथा क्रुचुः—नैवं विदामो भगवन् प्राणरोधं चराचरस्याखिलसत्त्वधाम्नः ।
 विवेति तन्नो वृजिनाद्विमोक्षं प्राप्ता वयं त्वां शरणं शरण्यम् ॥ ८५ ॥

दशमोऽध्यायः

या निर्जुतिस्तनुभूतां तव पादपद्मध्यानाद्भवज्जनकथाश्रवणेन वा

दृष्टत्वात् ॥ १० ॥ ^{१२}ये स्वाः सम्पदः स्मरन्ति ते त्वां न स्मरन्ति
ये भगवद्भक्तसङ्गाः ते स्वाः सम्पदो न स्मरन्ति ॥ १२ ॥ ^{१३}पश्य
मानोऽपि तु हरिं न तु वेत्ति कथञ्चन । वेत्ति किञ्चित्प्रसादेन हरेर्य
पुरोस्त्ये'ति ब्रह्मतर्के ॥ १३ ॥ ^{१४}वर्धि अवधिम् । अल्लोपेन
संसारस्वावधिभूतं त्वामास्थिताः । सहैवास्ते ॥ १५ ॥ ^{१५}आनुपूर्वी
श्रुतिश्चैव त्रयी चाम्नाय उच्यते' इत्यभिधानम् ॥ १६ ॥ ^{१७}तव पादमूलं
भजत आचार्यसाशिष्यः शिष्याः सत्याशीः प्रदा एव । तथापि अस्मान्
शिष्यान् विशिष्टफलप्राप्तये पुनः परिपाति भवान् ॥ १७ ॥ ^{१८}आधिपत्य-
मनित्यं तु ध्रुवलोकस्य यद्भुवे । न तु तत्स्थानगन्तृणां यतीनां गति
रुत्तमा । तस्यापि मुक्तिर्नियता नियतं चापि तत्पदम् । तथापि कामना-
निन्दा ध्रुवेण सुकृता बते'ति भविष्यत्पर्येण ॥ ३१ ॥ ^{३३}द्वितीयस्य
स्वतन्त्रस्य त्वभावाद्यवर्जितः । ईश्वरश्चेति त्वस्य भावात्स परमेश्वर'इति

स्यात् । सा ब्रह्मणि स्वमहिममयि नाथ माभूत्किम्वन्तकाखिलुलि-
तात्पतता विमानात् ॥ १० ॥ ते न स्मरन्त्यतितरां भियमीशमाद्यं स्वान-
सम्पदं । सुनसुहृद्ब्रह्मविचक्षारान् । ये त्वञ्जनाभ भवदीयपदारविन्द-
सौगन्ध्यलुब्धदयेषु कृतप्रसङ्गाः ॥ १२ ॥ तिर्यङ्मगद्विजसरीसृपदेव-
दैत्यमर्त्यादिभिर्बिरचितं सर्वसद्विशेषम् । रूपं स्यविष्टमज ते महदाघोषं
मातः परं परम वेद्मि न यत्र वाचा ॥ १३ ॥ त्वं नित्यमुक्तपरिशुद्धविबुध
आत्मा कृदस्य आविपुरुषो भगवोरुपधीशः । (ये) यद्ब्रह्मवस्थितमणि-
तया स्वबुद्ध्या दृष्ट्वाऽऽस्थिता यधिमतो व्यतिरिक्त आस्ते ॥ १५ ॥ यस्मि-
न्निरुद्धपतयोऽप्यनिरं पतन्ति विचादयो विविधशक्य आनुपूर्व्या ।
तद्ब्रह्म विश्वसर्वमेकमविश्वमाद्यमानन्दमात्रमविकारमहं प्रपद्ये ॥ १६ ॥
सत्याशिषो हि भगवंस्तवपादमूलमाशिष्योऽनुभजतः पुरुषार्थमूर्तः ।
अप्येयमार्थ भगवान्परिपाति दीनान्वास्त्रेव वत्सकमनुग्रहकातरोऽस्मान् ॥
॥ १७ ॥ ततो गन्ताऽसि मत्स्थानं तवैलोक्यमस्कृतम् । उपरिष्ठादपि-
भ्यस्त्वं यतो नावर्तते यतिः ॥ २५ ॥ अहो वत ममानात्म्यं मन्दभाग्यस्य
पश्यत । भवच्छिदः पादमूलं गत्वा याचे तदन्तवत् ॥ ३१ ॥ दैवी
मायामुपाश्रित्य प्रसुप्त इव भिन्नदह । तप्ये द्वितीयेऽप्यसति भ्रातृभ्रातृव्य-

रिषेक्षे ॥ ३३ ॥ ^{३५}हरौ नियतचित्तत्वाद्ब्रह्मवत्त्ववेशनात् । मोक्षं
मादात्म्यमित्याहुर्न तद्रूपत्वतः कचिदिति भविष्यत्पर्येण ॥ तच्चित्तैव
मादात्म्यम् । 'नैकात्मता मे स्पृहयन्ती'त्युक्तत्वात् । 'हरीच्छिते-
नैकात्म्यं न तेनैकस्वरूपते'ति च । 'कामेन मे काम आगादिति
न श्रुतिः ॥ ३५ ॥ ^{३५}कलमश्चैव कन्यानां करिणी बालमङ्गल' इति
गङ्गनीतौ ॥ ५३ ॥ इति चतुर्थतात्पर्ये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः

^{१७}हरिरङ्गिष्टकारिन्त्वादयस्कान्तवदुच्यते । कामकर्मस्वभावेण
भावस्थितो हरिः । सर्वकारणभूतः संस्तवनाम्नाऽभिधीयते' इति
कामहितायाम् ॥ ४७ ॥ इति चतुर्थतात्पर्ये एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः

'परमेश्वरं विनाऽहं त्वं कर्तेति भ्रान्तिः । 'नाहं कर्ता न कर्ता
न कर्ता यस्तु सदा प्रचुरि'ति मोक्षधर्मः । विपर्ययो दुःखादिः सुखादि-
रुच्य ॥ ४ ॥ ^५आत्मसामर्थ्याख्याया शक्त्या युक्तम् । गुणमग्रा-
ह्यता ॥ ३३ ॥ भवच्छिदमग्राह्येऽहं भवं भाग्यविजितः । तावत्पर्यं
कृत्यो मोदयात्मसंज्ञानो मे मिश्रित वत । ईश्वरात् क्षीणपुरुषस्य
तत्त्वानियं बाधनः ॥ ३५ ॥ लाज्यमाने जनैरेव भुवं तन्नासां वृषः ।
कर्मणः करिणी हृष्टस्तुयमानोऽविश्वतुरम् ॥ ५३ ॥

एकादशोऽध्यायः

निमित्तमात्रं तवात्मा निर्गुणः पुरुषार्थः । स्वकात्मकमिदं विश्वं
भवमस्ति लोहवत् ॥ ४७ ॥

द्वादशोऽध्यायः

न भवानवधीक्षसात्र यक्षा भ्रातरं तव । काल एव हि भूतानां
मृत्युण्यभाषयोः ॥ ३ ॥ अहं त्वमित्यपार्था धीरज्ञानात्पुरुषस्य हि ।
लाघवीय भाव्यनुष्ठानाद्यया बन्धाविपर्ययः ॥ ४ ॥ भजस्व भजनीयाङ्गि-
म-

विरहितम् ॥ ६ ॥ ^{१०}निरन्तरं भगवत्पादमानसम् ॥ ७ ॥ ^{१०}द्रव्य-
क्रियादेवतानां विषयम् । अकर्मफलप्रदं मोक्षफलप्रदम् ॥ १० ॥
^{११}विश्वः पूर्णस्तथा सर्वः समस्तश्चाभिधीयत'इत्यभिधानम् ॥ ११ ॥
^{१५}अन्यथात्वात्क्षिप्रनाशजगत्स्वप्नादिवत्स्मृतम् । वर्तमानं नियत्ये-
सदैव परमात्मनी'ति वाराहे ॥ 'महामायेत्यविद्येति नियतिमोहिनीति
च । प्रकृतिर्वासनेत्येवं तवेच्छानन्त कथ्यत'इति स्कान्दे ॥ १५ ॥
^{१०}स्थूले पातालादिके । शिलावत्प्रतिमारूपे । 'शिलावत्प्रतिमैषा
विष्णोर्लोकचतुर्दशी'ति च ॥ १७ ॥ ^{१२}'शिशुमारो ध्रुवश्चैव संस्थितौ
यत्पुरे सदा । तत्पश्यन्ति न यान्त्यन्ये लोकं यान्ति सुरान्विने'ति
च ॥ २५, २६ ॥ ^{४९}मनसा परमात्मानं प्रति सन्तुष्टः ॥ ४९ ॥
इति चतुर्थतात्पर्यं द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः

^१ध्वरूपं जीवस्य विम्बरूपं परमात्मानम् । 'मित्रस्वरूपमभिर्द-
त्तत्वं तु द्विधा हरेः । मित्रस्वरूपं ब्रह्माद्या मत्स्याद्यभिदमुच्यत'इति
महादे ॥ ९ ॥ ^{११}कल्पः कल्पाभिमानि सन् शिशुमारानुगःस्थितः ।
अग्रे राज्यमकरोत्पित्रा दत्तं महाबल' इति ब्राह्मे । 'चक्रे नारायणः
गात्रात्किंस्तुत्रः कल्पमात्मजमिति पाशे ॥ ११ ॥ ^{१३}अनपत्योऽपि
॥ इमां लोकजिज्ञासुं संशयः । देवैस्तु पृथुजन्मार्थं हविरङ्गस्य नो हृतम् ॥
अपत्यन्वकर्माऽसौ बालहत्या कृता पुरा । अतो दुष्टोऽभवत्पुत्र इष्टो
निष्कारतः पृथुरिति वामने ॥ ३३ ॥ ^{४३}मृत्युर्देवो यमभ्राता वेनमाता-
महोत्सुरः ॥ ^{४४}पीडां वेनेति च प्राहुर्वेनोऽसौ पीडनादभूदि'ति च ॥
॥ ४५, ४६ ॥ इति त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः

^१सर्वलोकास्तद्वृत्तातीति तत्सङ्ग्रहः । 'सर्वस्य ग्रहणाद्विष्णुः सर्व-

त्रयोदशोऽध्यायः

अव्यचिच्छययोगाग्निदग्धकर्ममलाशयः । स्वरूपमवकथ्यमानो नात्य-
न्तःकालदेहत ॥ ९ ॥ प्रत्वा तं जडमुन्मत्तं कुलवृद्धाः समन्विताः । यत्सरे
मूर्तिं चकुर्यर्षीयांसं धमेः सुतम् ॥ ११ ॥ स्वस्या ऊचुः—नरदेवेह
अतो मावद्यं हि मनाक् स्थितम् । अन्त्येकं पक्तमयं यदिदेहक
अपज्जतः ॥ ३१ ॥ तथा साद (ध)य भद्रं ते आत्मानं सपत्नं नृप । इष्टस्ते
पुत्रकामस्य पुत्रं दास्यति यज्ञमुक् ॥ ३२ ॥ यथा स्वमागधेयानि ग्रहीष्यन्ति
ग्रीकयः । यद्यज्ञपुरुषः लाक्षादरत्याय हरिर्नृतः ॥ ३३ ॥ स बाल एव
सुतो मातामहमनुवतः । अधर्माशोद्धवं मृग्युं तेनायचवधार्मिकः ॥ ३५ ॥
यत्पासनमुद्यम्य मृगयुर्वेनगोचरः । हन्त्यस्त्राधुर्मृगान् दीनान् वेनोऽ-
प्यविधरोज्जनः ॥ ४७ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः

ते सर्वलोकास्तद्वृत्तसङ्ग्रहं त्रयोदशे द्रव्यमयं तपोमयम् । यज्ञे-

भवाय भवच्छिदम् । युक्तं विरहितं शक्या गुणमग्न्याऽऽत्ममायया
॥ ६ ॥ वृणीहि कामं नृप यन्मनोगतं मत्तस्त्वमौत्तानपदेऽविशङ्कितः ।
वराहेणोऽस्य मृजनाभयादयोर्निरन्तरं त्वां वयमङ्ग शुभम् ॥ ७ ॥ अथा-
यजत यज्ञेशं कतुभिर्भूरिदक्षिणैः । द्रव्यक्रियादेवतानां कर्मकर्मफलप्रदम्
॥ १० ॥ सर्वात्मन्यच्युते सर्वे तीम्रौघां भक्तिमुद्रहन् । ददृशोत्तमि-
भूतेषु तमेवावस्थितं विभुम् ॥ ११ ॥ मन्यमान इदं विश्वं मायारचितमात्मनि
अविद्यारचितस्वप्नगन्धर्वनगरोपमम् ॥ १५ ॥ तस्या विशुद्धकरणः शिव
वार्ध्वाहा बद्धासनं जितमरुन्मनसाऽद्भुताक्षः । स्थूले धधार भगवत्प्रतिकृ-
पतच्छार्प्यस्तदव्यवहितो विसज्जन् समाधौ ॥ १७ ॥ सुदुर्जयं विष्णुप-
जितं त्वया यत्सूरयोऽप्राप्य विचक्षते परम् । आतिष्ठ तच्चन्द्रदिवाकरा-
दयो ग्रहर्क्षताराः परियन्ति दक्षिणम् ॥ २५ ॥ अनास्थितं ते पितृभिरन्य-
रप्यङ्ग कर्हिचित् । आतिष्ठ जगतां वन्द्यं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ २६ ॥
प्रावयेच्छूद्रधानानां तीर्थपादपदाश्रयः । नेच्छेत्तत्रात्मानाऽऽत्मानं सन्तु-
ष्ट इति सिध्यति ॥ ४९ ॥

सद्ब्रह्म उच्यते । वेदस्य तद्वक्तृकत्वात्प्राधान्यं तु त्रयीमयः । सर्वं
तद्विषयत्वेन मुख्यं सर्वमयस्तत् इति स्कान्दे ॥ २२ ॥ ^{४२३}विष्णोः
सन्निहितत्वाच्च सर्वं देवा हरैः कला इति च ॥ २३ ॥ ^{४२५}अहं ब्रह्मेति
वेनस्तु ध्यायन्नापाहरं तमः । तद्वाद्वान्तो महीं व्याप्तो मेर्या ख्याप-
यतोऽनिशम् । आसुरा राक्षसाश्चैव पिशाचास्तपथि स्थिताः । भूमौ
तत्पृथुना सर्वं निरस्तं महितात्मना । पुनः कलिपुगे प्राप्तं अष्टाविंशतिगो-
मनोः । वैवस्वतस्य समये जाताः क्रोधवशा भुवि । ख्यापयन्ति

विचित्रैर्यजतो भवाय ते राजन् स्वदेशान्तुरोद्धमर्हसि ॥ २२ ॥ यजेन
युष्मद्विषये द्विजातिभिर्वितायमानेन सुराः कला हरैः । सिष्टाः सुतया
प्रदिशन्ति वाञ्छितं तदेकलं नार्हति वीर चेष्टितुम् ॥ २३ ॥ तस्मान्मा
कर्मभिर्विषा यजन्त्वं गतमत्सराः । वलिं च मह्यं हरत मत्सोऽभ्य-
कोऽग्रभुक् पुमान् ॥ २९ ॥ मैत्रेय उवाच—इत्थं विपर्ययमतिः प्रापीया-
नुत्पथं गतः । अनुनीयमानस्तथाश्चां न चक्रे अष्टमङ्गलः ॥ ३० ॥ इति
तेऽस्तङ्कतास्तेन द्विजाः पण्डितमानिना । भक्षयां हव्ययाश्चायां तस्मै
विदुर चुकुधुः ॥ ३१ ॥ हव्यतो हव्यतामेष पापः प्रकृतिद्वारणः । जीवन-
जगदसावाशु कुरुते भस्मसादभुवम् ॥ ३२ ॥ नायमर्हत्यसङ्गो नारदेव-
वरासनम् । यो वै यज्ञपतिं विष्णुं विनिन्दत्यनपन्नपः ॥ ३३ ॥ को वै
परिचक्षीत वेतमेकमृतेऽशुभम् । प्राप्त ईदृशमैश्वर्यं यदनुग्रहभाजनम् ॥ ३४ ॥
इत्थं व्यवसिता हन्तृमृषयो रुढमन्यवः । निजभृद्भुङ्क्तेर्वैनं हतमच्युत-
निन्दया ॥ ३५ ॥ अपिभिः स्वाधमपदं गते पुत्रकलेवरम् । सुनीशा
प्रालयामास विद्यायोगेन शोचती ॥ ३६ ॥ एकदा मुनयस्ते तु सत्य-
सलिलाद्भुताः । हुताग्निं सत्कथाश्चकुरुपविष्टाः सन्निहते ॥ ३७ ॥
वीक्ष्योत्थितान् महोत्पातानाहुर्लोकभयङ्करान् । अप्यभद्रमनाथाया दन्तु-
भ्यो न भवेद्भुवः ॥ ३८ ॥ एवं ब्रुवन्तु कपिषु घावतां सर्वतो दिशम् ॥
पांसुः समुत्थितो भूमेश्चोणां वसुलुम्पताम् ॥ ३९ ॥ तदुपद्रवमभाजाप
लोकस्य वसुलुम्पताम् । भर्तृपुत्रं तस्मिन्मन्योन्यं च जिघांसताम् ॥
॥ ४० ॥ चोरप्रायं जनपदं हीनसावमराजकम् । लोका नाधारयन् शक्ता
अपि तदोपदर्शिनः ॥ ४१ ॥ ब्राह्मणः समदृक् शान्तो दीनानां समुपेक्षकः
ब्रुवते ब्रह्म तस्यापि भिन्नभाणहान्ययो यथा ॥ ४२ ॥ नाह्वस्य वंशो

राग्यानो मणिमांस्तपुरःसर इति भविष्यत्पुराणे ॥ ३५ ॥ ^{४२७}यंशो
नः समुद्दिष्टः सत्वांशः पृथुतामगात् । रजोऽश्वश्च दिवं यातो निषाद-
नामसोऽभवत् । स्वयं वेनश्चतुर्थस्तु महातमसि पातित इति कौर्म ।
पापरूपी पृथग्जातो निषादो वेनदेहतः । यस्मात्तस्मात्पृथोः पुत्राद्रजो-
भ्यो दिवं ययावि'ति गारुडे ॥ ४७ ॥ ^{४३०}पृथुहैहयादयो जीवास्तेष्वाविष्टो
नारः स्वयम् । विशेषावेशतस्तेषु साक्षाद्व्यंशतावचः । किंस्तुप्र-
पापकृपभकपिला मत्स्यपूर्वकाः । आकृतिर्जैतरेयौ च धर्मजत्रयमेव च ।
पुनन्तरिह्यग्रीवो दत्तात्रेयश्च तापसः । स्वयं नारायणस्त्वेते नाशुमात्र-
विभेदिनः । बलतः स्वरूपतश्चैव गुणैरपि कथञ्चने'ति तत्त्वनिर्णये ।
तत्र सन्निहिता श्रीश्च यत्र सन्निहिता हरिः । नास्य सन्निधिसात्रेण
ता पत्नीत्वमाव्रजेत् । साक्षादेव तु साक्षाच्च हरैः सन्निधितः कचित् ।
ताद्यादिरूपा भवति विपरीतं न तु कचिदि'ति च ॥ ५० ॥ इति
सुरेतात्पर्यं चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

राजारेव संस्थातुमर्हति । अमोघवीर्या हि नृपा वंशेऽस्मिन् कैशवाध्याः
॥ ४३ ॥ विनिश्चित्यैवमृषयो विपन्नस्य महीपतेः । ममन्थुरुहं तरसा
तपाम्नीडाद्भुको नरः ॥ ४४ ॥ काककृष्णोऽतिहस्ताङ्गो हस्वबाहुर्महाहनुः ।
हस्तपद्मिन्ननासाग्रो रक्ताक्षस्ताम्रमूर्धजः ॥ ४५ ॥ तं तु तेऽवतत इष्ट-
विष्टोमीतिवादिनम् । निर्भीवेत्यनुवंस्तात स निषादस्ततोऽभवत् ॥
५५ ॥ तस्य वंदयास्तु नैषादा गिरिकाननगोचराः । योऽपाहरज्जाय-
ताको वेनकिल्बिषमुल्ल्वणम् ॥ ४७ ॥ मैत्रेय उवाच—अथ तस्य पुनर्वि-
पन्नस्य महीपतेः । बाहुभ्यां मध्यमानाभ्यां मिथुनं समपद्यत ॥ ४८ ॥
नापि मिथुनं ज्ञातमृषयो ब्रह्मवादिनः । ऊचुः परमसन्तुष्टा विदिता
जगत्कलाम् ॥ ४९ ॥ ऋषय ऊचुः—एष विष्णोर्भगवतः कला भुवन-
नामनी । इयं च लक्ष्म्याः (शमीः) सम्भूतिः पुरुषस्यानपायिनी ॥ ५० ॥

पञ्चदशोऽध्यायः

तत्र सन्निहितः साक्षाद्भगवान् । 'ब्रह्मण्यनन्ते गरुडे स्ते काशे शचीपतौ । अनिरुद्धे मनौ चैव पृथौ च कृतवीर्यजे । नारदे चैव मायेषु विशेषात्सन्निधिर्हरः । सुदर्शनादिष्वस्त्रेषु तथा सन्निहितो हरिः । नरलक्ष्मणौ बलश्रैव शेषसांशाः प्रकीर्तिताः । तथा भरतशत्रुघ्नौ चक्रशङ्खविदाहतौ । प्रद्युम्नश्च कुमारश्च स्कन्दः कामाक्षिजाः स्मृता' इति स्कान्दे । 'वैन्दे पृथौ सन्निहितो राजरूपी जनार्दन' इति ब्राह्मे ॥ ३ ॥ इति चतुर्थतात्पर्ये पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः

^{२०}यद्येके निरर्थकं तद्भगवद्गुणेषु प्रतीतनानात्वदृष्टान्तेन पश्यन्ति सन्तः । 'मत्स्वरूपादिनात्वाद्विषयनिरर्थकमि'ति पात्रे । 'एष धर्मान्पृथक् पश्यन्नि'ति च ॥ २० ॥ इति चतुर्थतात्पर्ये षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः

^{१३}राज्ञा समानवयसः श्रेणयस्त्वद्भरक्षका' इत्यभिधानम् ॥ २ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः

एष साक्षादरेणो जातो लोकस्त्रिष्वयः । इयं च तत्परा वि श्रीरनुजज्ञोऽनपायिनी ॥ ३ ॥

षोडशोऽध्यायः

सूत उवाच - नालं वयं ते महिमानुवर्णने यो देवदेवोऽघततारमायया । वेत्ताङ्गजातस्य च पौरुषाणि ते वाचस्पतीनामपि बभ्रुमुधियः ॥ २ ॥ अयं तु साक्षाद्भगवांश्च्यवीराः कृतस्य आत्मा कलयाऽवतीर्णः । यस्मिन्नविद्यारचितं निरर्थकं पश्यन्ति नानात्वमिव प्रतीतम् ॥ २० ॥

सप्तदशोऽध्यायः

ब्राह्मणप्रमुखान् वर्णान् श्रुत्वा मातृपुरोधसः । पौरान् जानपदान्

गिनानां कथासम्बन्धेन हरेर्पञ्चः ॥ ६ ॥ ^{४२०}ब्रह्मादिजीवदेहास्तु पादादहाः प्रकीर्तिता' इति वाराहे ॥ २९ ॥ ^{३०}स परतः ईश्वर इत्याश्लेषः ॥ ॥ २० ॥ ^{४२१}विरुद्धशक्तयो यस्य नित्या युगपदेव च । तस्मै नमो जायते विष्णवे सर्वविष्णवे' इति च ॥ ३३ ॥ इति चतुर्थतात्पर्ये षोडशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः

^{४२१}गुणाः स्वरूपभूताश्च बाह्याथेति द्विधा मताः । स्वरूपभूता यज्यन्ते हरेर्बाह्यान् दुहुः पर' इति ब्राह्मे ॥ १५ ॥ ^{४२२}प्रतिमन्वन्तरं नमः प्रह्लादाद्या बभूविर' इति च ॥ १६ ॥ ^{४२३}गोष्टं घोष इति प्रोक्तो यथाप्यात्संस्थितिरे'त्यभिधानम् ॥ ३१ ॥ इति चतुर्थतात्पर्ये अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

नमः शकृतीः स्वमपूजयत् ॥ २ ॥ यच्चान्यदपि कृष्णस्य ब्रह्मन् भगवतः प्रोक्तम् । भवः सुश्रवसः पुण्यं पूर्वदेहकथाश्रयम् ॥ ६ ॥ धरण्यावाच - नमः परस्मै पुरुषाय मायया विन्यस्तनामानतनवेऽगुणात्मने । नमः सप्तगानुबन्धेन तिष्ठतद्रव्यक्रियाकारकविधर्मोर्मये ॥ २९ ॥ नूनं तवेदास्य मणीहलं जनेः स्वमायया दुर्जययाऽकृतात्मभिः । न लक्ष्यते यस्त्यक्तरो-कारप्रयोऽनेक एकः परतः स्व ईश्वरः ॥ ३० ॥ सर्गादि योऽस्यानुकण्डि-विधिमिद्रेव्याक्रियाकारकचेतनारामभिः । तस्मै समुज्ज्वलविरुद्धशक्तये नमः सत्यं पुण्याय वैधसे ॥ ३३ ॥

अष्टादशोऽध्यायः

राजा वत्सं सुरगणा इन्द्रं सोममदुदुहन् । हिरण्ययेन पात्रेण दीर्य-तेजोवर्तं पयः ॥ १५ ॥ वैदेया दानवा वत्सं प्रज्हादमसुरपर्यमम् । विधाय तस्य क्षीरमयपात्रे सुराऽऽसवम् ॥ १६ ॥ ब्रामान् पुरः पत्तनानि गणानि विविधानि च । घोषान् वज्रांश्च शिविराजगरान् खेटजर्वटान् ॥ २१ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः

^{१७}देवाः यक्ताश्च मोहाय दर्शयेयुरशक्तवत् । कपीणां चैव राक्ष-
सं च नहि ते देवतासमाः । आज्ञया वा हरेः क्वापि कार्यतो वा क्वचि-
त्कचिदि'ति गारुडे ॥ 'प्रणिपातादिकं देवैर्कृप्यादिषु जनार्दने
क्रियतेऽस्तौ न तेषां हि तेजोभङ्गः कथञ्चन । अत्युत्तमानामवरो तेजो-
भङ्गो न विद्यते । यथा नराणां तिर्यक्षु प्रायः साम्ये हि स स्मृत' इति
स्कान्दे ॥ १७ ॥ ^{१८}धर्मोपमस्त्वधर्मोऽयमुपधर्मः स उच्यते' इति
हरिवंशेषु ॥ २५ ॥ इति चतुर्थतात्पर्ये एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः

^{१९}अन्येषामावृतो विष्णुः स्वस्नानावृत एव च ॥ ७ ॥ ^{२०}आत्म-
सर्वस्य जगतः स्वस्वात्माऽन्यो न विद्यते । सुपुत्रवच्च निर्दुःखो जाग्रदव-
प्रवृत्तिमान् । अनन्यसदृशत्वाच्च केवलोऽसौ हरिः स्मृत' इति तन्त्रसारे ।
'आत्मनैवावगम्यत्वाद्वरिरेपः सुपुत्रवत् । केवलत्वेन विज्ञेयो मुक्तिस्तद्वत्
दुःखते'त्यध्यात्मे ॥ ८ ॥ ^{२१}हरिरक्षिष्णुकारित्वादुदासीन इतीर्यत' इति

एकोनविंशोऽध्यायः

एवं वैव्यसुतः प्रोक्तस्त्वरमाणं विहायसा । अन्वधावदतिक्रान्ते
रावणे गुह्यराडिव ॥ १६ ॥ सोऽश्वे रूपं च तद्धित्वा तस्यावन्तर्हित-
स्वरार् । धीरः स्वपशुमादाय पितृयज्ञमुपेयिवान् ॥ १७ ॥ धर्म इत्युप-
धर्मेण नक्षरकपटादिषु । प्रायेण सज्जते ध्यात्या पेशलेषु च वाग्मिषु ।
॥ २५ ॥

विंशोऽध्यायः

एकः शुद्धः स्वयंज्योतिर्निर्गुणोऽसौ गुणाश्रयः । सर्वेणोऽनावृत-
साक्षी निरात्माऽनात्मनः परः ॥ ७ ॥ देहाद्यपार्थोत्तज्जर्मो न स्युस्त-
दुष्टरात्मनः । केवल्यं तस्य वै धर्मः सुपुत्रं तच्चिदर्शनम् ॥ ८ ॥ उदासीन-
मिवाध्यक्षं द्रव्यज्ञानक्रियात्मनाम् । कूटस्थमिममात्मानं यो वेदामोक्ष-

॥ १२ ॥ ^{११}जीवाङ्गिन्नस्य मनसो गुणाः सत्त्वादयो मताः ।
अज्ञात्वा न विवर्तते स्वस्वरूपं मनस्तथे'ति पाञ्चण्ये ॥ १३ ॥
'आयासदुःखत्रीडादीन्प्रायशः सुखिनोऽपि तु । नियमादपिभूतेषु
प्रायापदर्शयन्सुरा' इति ब्रह्मतर्के ॥ १९ ॥ ^{२०}अपकमक्तिगुक्ता ये न
तां विष्णुदर्शनम् । प्रायो भवति दुःखस्य त्वभावः प्रायशो भवेदि'ति
न्यायार्महितायाम् ॥ 'जगत्समस्तं विश्वं च निखिलं पूर्णमुच्यते'-
त्याभिधानम् ॥ २० ॥ ^{२१}विष्णुः तेजश्च सामर्थ्यं महिमा धाम
'अप्यत' इत्यभिधानम् ॥ अल्पपुण्यत्वाच्च मङ्गलक्रियोग्य इति न
मन्त्राण्यम् । यतः फलवत्पुरु करोपि वात्सल्यात् । विना वात्सल्यं
प्रायापि किं तव ॥ २९ ॥ ^{३०}अथान्यच्च । अतः वात्सल्यादेव ॥ ३० ॥
'भूतेषु हरिरित्येव हर्यर्पणधिया तथा । सर्वभूतेषु च हरेः पूजा
अथाऽऽत्मवेदिभिरिति पाञ्च ॥ ३७ ॥ इति चतुर्थतात्पर्ये विंशोऽ-
ध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः

^{११}देवस्य कप्रयो भूपाश्चोच्यन्ते शक्तिमत्तया । कचिक्कचि-
तीयतम् ॥ १२ ॥ भिन्नस्य लिङ्गस्य गुणप्रवाहं द्रव्यक्रियाकारकचेत-
नामना । कष्टोऽऽस्तु सम्पत्तु विपत्तु सूरयो न विक्रियन्ते मयि वज्र-
वीर्यना ॥ १३ ॥ स्पृशन्ते पादयोः शीर्ष्णां व्रीहितं स्वेन कर्मणा ।
अप्यर्तुं परिष्वज्य विद्वेषं प्रित्सर्जं ह ॥ १९ ॥ भगवानपि विष्वात्मा
तत्प्राप्त्यर्हणः । समुज्जिहानता भक्त्या गृहीतचरणाम्बुजः ॥ २० ॥
अपार्थित्यां जगदीश वैशसं साधैव यन्कर्मणि नः समीहितम् । करोपि
कलत्रपुरु दीनवत्सल स्व एव विष्णुर्देऽभिरतस्य किं तया ॥ २९ ॥
अन्वयं त्यामत् एव साधयो व्युदस्तमायानुगविभ्रमोदयम् । भव-
त्कान्तवृत्तरणादृते सतां निमित्तमन्यद्गवच्च विशहे ॥ ३० ॥ गङ्गेश्व-
रपुत्र राजा वाग्विज्ञाज्जलिमक्तिः । समाजिता ययुः सर्वैकैकण्ठानु-
जायतः ॥ ३७ ॥

एकविंशोऽध्यायः

को न्यस्य कीर्तिं न शृणोत्यभिज्ञो यद्विक्रमोच्छिष्टमक्षेपभूषाः ।

न्मोहनार्थं कादाचित्काच्च हेतुत'इति नारदीये ॥ १० ॥ ^{४२६}प्रकाश
वद्भुवो देवा मानुषाश्चापि केचने'ति वाराहे ॥ २६ ॥ ^{४२७}एकात्म
हरिरुद्दिष्टः प्रधानत्वात्समस्तत'इति च ॥ प्राय इत्यवधारणक्षेपः
'प्रायःपदं स्वात्प्राप्त्यर्थं चाक्षेपात्मावधारणे । अर्थतोऽवधृतिः क्षेपो मुखा
क्षेपोऽवधारणमिति च ॥ २९ ॥ ^{४२८}सम्पद्यते प्राप्यते ॥ ३३ ॥
^{४२९}प्रधानादीन् गृहीत्वा जीवं प्राप्य पुण्यकर्मभिर्ज्ञाप्यते । यथा गुणव
दिन्धतेऽग्निर्मथनादिना ॥ ३४ ॥ ^{४३०}हरिरिन्द्रो यच्चरणाभिवन्दन
दनपायिनीं लक्ष्मीमाय । सोऽपि विष्णुर्ब्रह्माणप्रियः । 'यत्प्रसादेन
देवेन्द्रो वेदोदितयज्ञा अभूत् । सोऽपि विष्णुरमेयात्मा सदा ब्राह्मण-
वत्सल'इति हरिवंशेषु ॥ ३७ ॥ ^{४३१}तस्मान्मोक्षमुखात्परं हविर्भुजो
देवानामप्यत्र संसारेऽस्ति किम् ? ॥ ३९ ॥ ^{४३२}पारमहंसवर्या मातो
यस्य ॥ ४० ॥ ^{४३३}वेनस्यो राजसो जीवः पृथुना स्वर्गतिं गतः । स्वयं

लोकाः स्वपाला उपजीवन्ति काममद्यापि तस्मै वद कर्तुं शुद्धम् ॥ १० ॥
अस्ति यज्ञपतिर्नाम केषाञ्चिदिह सत्तमाः । इहामुच्यते च लक्ष्मणो
ज्योत्स्नावस्यः कचिद्भुवः ॥ २६ ॥ ईदृशानामधान्येषामजस्थे च मयस्य
च । मद्भास्य पक्षेऽपि कृत्यमस्ति गदाभूतः ॥ २८ ॥ राज्यस्वर्गादि
वर्गाणां प्रायेणैकात्म्यहेतुता । दैहिकानादीनृते भृत्योः शोच्यन् धर्मविमो
हितान् ॥ २९ ॥ अस्माविद्यानेकगुणाधरैः सत्ता पृथग् विधैर्द्रव्यगुण
क्रियोक्तिभिः । सम्पद्यतेऽर्थादायलिङ्गनामभिर्दिशुद्धविज्ञानघनस्वरूपत
॥ ३३ ॥ प्रधानकालाय कर्मसङ्ग्रहः शरीरशेषं प्रतिपद्य चेतनः । क्रिया
फलत्वेन विभुर्विभाज्यते यथाऽनलो वातपु तदुष्णत्वकः ॥ ३४ ॥
ब्रह्मण्यदेवः पुरुषः पुरातनो नित्यं हरिर्यच्चरणाभिवन्दनान् । अवा
लक्ष्मीमतपायिनीं यज्ञो जगत्पवित्रं च महत्तमाग्रणीः ॥ ३७ ॥ पुमां
मेताप्यतिवैलमात्मनः प्रसादतोऽत्यन्तशमं स्वतः स्वयम् । यच्चित्त-
सम्बन्धनिषेधया ततः परं किमत्रास्ति सुखं हविर्भुजाम् ॥ ३९ ॥
अध्यात्मनन्तः खलु तवकोविदैः अध्राहुतं यन्मुक्त ईद्व्यनामभिः । न
तथा चेतनया बहिष्कृते हुताशने पारमहंस्यवर्यतुः ॥ ४० ॥ पुत्रेण जयते

॥ तम एवाप सात्विकः पृथुतामगादिति ब्रह्माण्डे ॥ ४५ ॥ ^{४३४}अहो
सामित्यादि तत्त्वपरमेष्ठरापेक्षया । 'यो ब्रह्मक्षत्रमाविश्ये'ति वचनात् ॥
॥ ४८ ॥ इति चतुर्थतात्पर्ये एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः

^{४३५}सर्वज्ञाश्च विरिश्वाद्या न जानीयुर्हरिं परम् । हेतवो जगतोऽ-
परम् यथासी वेद केचन'इति तन्त्रसारे ॥ ९ ॥ ^{४३६}हरेस्तु प्रतिमा
ज्जास्रवस्यः केचनः स्वयम् । ददाति ज्ञानमीशेशः परमात्मा स्वयं
विभुरिति च ॥ १६ ॥ ^{४३७}कषणेन गच्छतीति कषायः पापं तदुभयमेव
कम् । 'रतिः परात्मनि हरावन्यत्रारतिरेव च । पुमर्थसाधनं ज्ञेयं
ज्योत्स्नमुच्यमिष्यत'इति ॥ २० ॥ ^{४३८}अवीजं हृदयं वीजहृदयं
विता । 'जीवोपाधिर्द्विधा प्रोक्तः स्वरूपं बाह्यमेव च । बाह्योपाधिलयं
जीव इति सत्यवती श्रुतिः । ब्रह्मवण्डहतः पापो यद्वेतोऽत्यन्ततत्तमः ॥
यथा हिरण्यकशिपुश्चापि यगजिन्द्या तमः । विविश्वरूपमात्मानोः
कषारस्यानुभावतः ॥ ४६ ॥ वीरवर्य पितः पृथ्व्याः समाः सञ्जीव
जगत्तोः । यस्यैदम्यच्युते भक्तिः सर्वलोकैकभर्तारि ॥ ४७ ॥ अहो वर्य
यद्यप्यिजकीर्तं स्वयैव नाथेन मुकुन्दनाथा । यदुत्तमश्लोक्तमस्य
विष्णोर्ब्रह्मण्यदेवस्य कथां व्यनेक्षि ॥ ४८ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः

मेव तक्षयते लोको लोकान् पर्यटतोऽपि यान् । यथा सर्वैरुशः
तुं आत्मानं वेदस्य हेतवः ॥ ९ ॥ व्यक्तं ज्ञातमवतमात्मा
मात्मानात्मभावतः । स्वानामनुब्रह्मायेमां जित्करी चरत्तजः ॥ १६ ॥
जगत्पदं राजन् भवतो मधुक्षिपः पादोऽविन्देऽस्य गुणानुवादिनी । रतिः
सर्वः वा विद्युनोति नेष्टिकी कामे कषाय मलमन्तरात्मानः ॥ २० ॥
गार्भस्थियतेन सुनिश्चितो नृणां क्षेमस्य सम्पत्तिमुद्येते हेतुः । असङ्ग
कामावृत्तिरिजवस्तुनि हृदा रतिर्ब्रह्मणि निगुणे च वा ॥ २१ ॥ हरेर्मुहु-
दात्तकर्मपूया गुणभिधानेन चित्तुम्भमाणया । अकषा ह्यसङ्गः
यत्तत्परात्मनि स्याच्चिगुणे ब्रह्मणि चात्रसा रतिः ॥ २५ ॥ यदा रति-

याति मुक्तावन्यस्य तु स्थितिः । सर्वोपाधिविनाशे हि प्रतिविम्बः कः भवेत् । कथं चात्मविनाशाय प्रयत्नः सेत्स्यति कचित् । अपुमर्थं च मुक्तेः स्यादभावात्पुन एव तु । ज्ञानज्ञेयाद्यभावाच्च सर्वथा नोपपद्यते तस्मादेतन्मतं येषां तमोनिष्ठा हि ते सता इति स्वान्दे ॥ २६ ॥
 २७ दग्धाशयः । बीजाशयनाशे तद्गुणानां ज्ञानादीनामभावाच्च किञ्चिद्विचक्षीत । परात्मनोर्यदा व्यवधानं संसारावस्थायां तदा स्वप्न इवेत्येतावद्बीजहृदयनाशे त्वपुरुष एव । आत्मनाश एवेत्यर्थः । अतः संसारावस्थैवोत्तमा स्यात् । 'मिदा यदि न दृश्येत जीवात्मपरमात्मनोः मुक्तौ तदा विमोक्षाय को यत्नं कर्तुमर्हतीति ब्रह्माण्डे ॥ 'भग्नस्य परेऽज्ञाने किं न दुःखकरं भवेत् । प्रवृत्तिधर्ममेवाहं मन्ये भरतसत्तमे' । मोक्षधर्मेषु ॥ २७ ॥ ३० एवंविधाज्ञानकारणमाह । इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैरित्यादि । 'बहुस्मरणशक्तिस्तु चेतनेत्युच्यते बुधैरिति शब्दनिर्णयः ॥ ३० ॥ ३१ स्वपक्षपातस्त्वभ्यसाद्गोमार्थं व्यापृतस्य तु । भवेत्ततो नेकशास्त्रयथार्थस्मरणोऽशिता । नश्यत्यतः स्मृतेर्नाशाद्भगवत्पक्षपातिना विनश्येत्तेन चैवास्य भवेज्ज्ञानविपर्ययः । न च ज्ञानविपर्ययादन्यथा करं कचित् । सर्वस्यैतस्य मूलं हि दुष्टसंसर्ग एव तु । दुष्टसंसारविरक्तस्याप्यन्यथाज्ञानकारणम् । दुष्टसंज्ञाद्वि विष्णोश्च स्वात्मत्वं यन्मनुष्यबुधः । अभावं स्वात्मनोऽप्यस्य मुक्तिं चापि निरात्मतामिति व्या

वर्त्तन्ति नैष्ठिकी पुमानाचार्यवान् ज्ञानविरागरेहसा । वृहत्सर्वज्ञे ह्यस्य जीवकोशे पञ्चात्मकं योनिमिवोत्थितोऽग्निः ॥ २६ ॥ दग्धाशयो मयः समस्ततद्गुणो नैवात्मनो बहिरन्तर्विचष्टे । परात्मनोर्बन्धवधानं पुरस्तात् स्वप्ने यथा पुरुषस्तद्भिनाशे ॥ २७ ॥ इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैराश्रितं भगवत्परात्मनः । चेतनां हरते बुद्धेः स्तुम्बस्तोयमिव हृद्दाम् ॥ ३० ॥ अद्वयत्यनुपपत्तिश्चित्तं ज्ञानधंशः स्मृतिक्षये । तद्विधे कवयः प्रादुरात्मापह्नवमाश्रितः ॥ ३१ ॥ न कुर्यात्किञ्चित्स्वप्नं तमस्तीव्रं तितीर्षुणा । धर्माधिष्ठानं भोक्षणां यदत्यन्तविघातकम् ॥ ३३ ॥ तत्रापि मोक्ष एवार्थ आत्मनोऽप्यन्यथा तेष्यते । त्रैवर्ण्यार्थो यतो निर्व्यं कृतान्तमयसंयुतः ॥ ३४ ॥

कान्दे ॥ ३५ ॥ ३७ मनोमात्रं हरेर्यस्यान्मनसा मीयते जगत् । व्यासे परमं विष्णोश्च स्थितत्वाद्वासनामयम् । वस आच्छादनेत्यस्माद्गतोर्वा तात्पर्यामयम् । अतो विष्णोर्नीहायां लीयते सकलं जगत् ॥ ३७ ॥ ३८ अनीहावस्य एवासौ मुमुक्षुभिरवाप्यते । एवं विद्वान्वन्धशक्तिं व्युदस्य विमामुते । प्रकृतिभिदा च माया च भ्रमश्चेत्यभिधीयते । वन्ध-
 शक्तिर्यथा लोको बन्धमीत्यनिशं भुवीति तन्त्रसारे ॥ ३८ ॥ ३९ श्रुतवृत्तिरिति प्राज्ञैर्जीवमुक्तिरदीर्यत इति शब्दनिर्णयः ॥ ३९ ॥ ४० भर्तृत्वात्प्रदत्वात्तु सर्वतत्त्वं हरिः स्मृतः । सर्वत्र विततत्वाद्वा सोऽहं तमिति चोच्यते । सर्वान्तर्यामिकत्वात्तु न जीवात्मत्वतो हरिरिति त्वमिति चोच्यते । त्वमनयोः स्थावरजङ्गमयोर्मध्ये एको जीवः विष्वग्माधिः शानादुःखः सन् हृदि स्थितमवैहि अहं च स जीवोऽस्मि ज्ञानान्महा-
 त्मामि यः क्षेत्रविद् ॥ सर्वस्य प्रत्यक्षकृतास्ति स भगवानिति । भगवत्पक्षानेनान्वयोऽपि योऽन्यतापेक्षया भवेदिति शब्दनिर्णयः ॥ ४० ॥ ४१ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ४२ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ४३ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ४४ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ४५ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ४६ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ४७ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ४८ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ४९ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ५० यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ५१ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ५२ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ५३ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ५४ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ५५ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ५६ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ५७ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ५८ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ५९ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ६० यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ६१ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ६२ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ६३ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ६४ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ६५ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ६६ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ६७ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ६८ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ६९ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ७० यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ७१ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ७२ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ७३ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ७४ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ७५ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ७६ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ७७ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ७८ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ७९ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ८० यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ८१ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ८२ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ८३ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ८४ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ८५ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ८६ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ८७ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ८८ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ८९ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ९० यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ९१ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ९२ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ९३ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ९४ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ९५ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ९६ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ९७ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ९८ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ ९९ यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥ १०० यत्स्वरूपतया भगवन्महद्भावात्मा चेत्यभिधीयत इति च ॥ ४० ॥

भावावमिदं विश्वं यथा स्वप्ने मनः क्रिया । क्रिया च वासना-
 याः साऽनीहायां प्रलीयते ॥ ३७ ॥ आत्मा त्वनीहाया साक्षा-
 त्मनो ज्योतिः प्रसिध्यति । एवं व्युदस्यत्मायां ज्ञानस्त्वपरमे-
 श्वरः ॥ ३८ ॥ न यत्र निद्रा मूर्च्छा वा नार्थद्वयं च मनोरथः । नावबुद्धिर्न
 व्युदस्यत्मा परमे श्वरः ॥ ३९ ॥ तत्त्वं नरेन्द्र जगतामथ तस्युपां च वेदे-
 त्तुमास्तुधियणात्ममिराधुतामाम् । यः क्षेत्रविस्वमनयोर्हृदि विष्वग्माधिः
 जगत्प्रकृतास्ति भगवांस्तमेवैहि सोऽस्मि ॥ ४० ॥ यस्मिन्निदं सदसदात्मतया
 विज्ञाति मायाविवेकविधुतिः सजि याहिवुद्धिः । तं नित्यमुक्तपरिशुद्ध-

ज्ञानं स्वरूपं विष्णोस्तु प्रकृतिर्न हरेस्तनुः । एवं विवेकिनो विश्वं ब्रह्म-
रूपेण नेष्यत'इति वाराहे ॥ ज्ञानप्रकृत्याख्यमायाद्वयस्य विवेकज्ञाना-
त्सदसतोर्विष्णात्मतया प्रतीतिः स्रज्यहिवुद्धिरिव विधूयत इत्यर्थः ।
'पञ्चभूतात्मकं देहं विष्णोः पश्यन्त्ययोगिनः । तथा न योगिराद्धान्तो
ज्ञानं देहो पतो हरेरिति पाहुष्ये ॥ ४१ ॥ 'द्विमतयः जगति
भगवति च प्रतीतिपुक्ता अपि भक्तिविशेषात्तत्त्वं नोद्गृह्यन्ति । प्रति-
संसारं गुणास्तेषां विरुद्धा एव प्रतीयन्ते यतः । 'नैजः सर्वगुणोत्कर्षो
सर्वेभ्यो महदुच्यत'इति शब्दनिर्णयः । 'अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देव
ऋषयो विदुः । एकस्तद्देव भगवान्प्रभुर्नारायणः स्वराडिति भोक्ष-
धर्मेषु ॥ ४२ ॥ ^{५१-५५}गुरुविशेषु भक्त्या च परेषां हितकृत्तया ।
प्रश्रयेण च कीर्त्या च पृथु राममनुव्रत'इति ब्रह्माण्डे । 'न गुरुर्न
धर्मोऽस्ति रामदेवस्य कुत्रचित् । तथापि धर्मस्वार्थं गुरुभक्तिमदर्शय-
दि'ति वाराहे ॥ ६४, ६५ ॥ इति चतुर्थतात्पर्यं द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः

^{११}आविर्भावतिरोभावौ ज्ञानस्य ज्ञानिनोऽपि तु । अपेक्ष्याज्ञ-

विवृद्धतयं प्रायुढकर्मकलिलप्रकृतिं प्रपद्ये ॥ ४१ ॥ यत्पादपङ्कजपलाश-
खिलासमन्तथा कर्मोद्यमप्रयत्नमुद्गृह्यन्ति स्वतः । तत्त्वं न तद्विगत-
योऽपि विरुद्धमार्गस्रोतोऽगुणास्तमरणं भज वासुदेवम् ॥ ४२ ॥ यैरिदं
भगवतो गतिरात्मवाद पक्वान्ततो निगमभिः प्रतिपादिता नः । तुष्यन्त्य-
दभ्यकरणाः स्वकृतेन नित्यं को नाम तत्प्रतिकरोति विमोदप्राप्तम् ॥ ४२ ॥
वृहस्पतिब्रह्मज्ञादे अरुमत्तत्वे स्वयं हरिः । भक्त्या गो-गुरु-विशेषु विश्व-
कसेनानुवर्तिषु ॥ ६४ ॥ द्विधा प्रथयशीलाभ्यामात्मस्तुल्यः परोक्षमे ।
कीर्त्योर्ध्वगीतया पुष्पिस्तैर्लोक्ये तत्र तत्र ह । प्रविष्टः कर्णरन्ध्रेषु स्त्रोणां
रामः सतामिव ॥ ६५ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः

तस्यानया भगवतः परिशुद्धकर्मसत्त्वात्मनस्तद्वत्संस्कारणानुपूर्व्या ।

अथा ज्ञानमुत्पन्नमिति चोच्यत'इति तन्त्रसारे ॥ ११ ॥ ^{१२}अपरोक्ष-
त्वा वृत्तिज्ञानभेदनिरीक्षणम् । स्वरूपज्ञानसंश्लिष्यता ज्ञानस्याग उदीर्यते ।
तत्प्रज्ञानतः सम्यगतिविष्णुकथासु चेति ब्रह्मतर्कः ॥ १२ ॥ ^{१३}ब्रह्मणि
पतः ॥ १३ ॥ ^{१४}अस्येदं कारणमिति ज्ञानमेव विलापनम् । समाधि-
मले विज्ञेयं देहादेर्दर्शनात्पुनरिति च ॥ १५ ॥ ^{१५}मायेति प्रकृति-
रिति मायाजीवश्च कथ्यते । श्वेतोऽनुकेजवं यस्मात्तस्मादनुग्रयोऽपि च ।
ज्ञेस्तु नामभिर्वाच्या श्रीविष्णोर्नरुपायिनी । तथैवानुग्रही जीवस्तया
बद्धो यतः सदा । पुरुषः शयनात्पूर्वं तथा दानादहं स्मृतः । अप्राकृत-
तानुत्वात्तु स्वरूपं हरिरुच्यते । नित्यचिदर्शनाभिलषं ब्रह्म पूर्णत्वतः
तदिति भागवततन्त्रे ॥ १८ ॥ ^{१६}अनपेक्षो गुणैः पूर्णो धन्य इत्युच्यते
परिति शब्दनिर्णयः ॥ २५ ॥ इति चतुर्थतात्पर्यं त्रयोविंशोऽ-
ध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः

^१गानपूर्वां शुकीमग्निरावर्तन्तीं प्रदक्षिणम् । आदायान्तरधादानसमये
अथ विरक्तिमदभुविशितेन येन चिच्छेद संशयपदं निजजीवकोशम् ॥
११ ॥ छिन्नाभयधोरधिगतात्मगतिर्निरीहस्तत्तत्त्वजेऽच्छिन्नविदं वयुनेन
कृतं । तावन्तु योगगतिभिर्व्यतिरप्रयत्नो यावद्ब्रह्मप्रजकथासु रति न
रुपायम् ॥ १२ ॥ एवं स वीरप्रवरः संयोज्यात्मानमात्मनि । ब्रह्मभूतो
न काले तत्याज स्वं कलेवरम् ॥ १३ ॥ उत्सर्पयन्नसन् मुक्तिं क्रमेणावेक्ष्य
प्राप्तुम् । वायुं वायौ क्षितौ कार्यं तेजस्तेजजज्ययूयुजत् ॥ १५ ॥ इन्द्रियाणि
मग्नस्तानि तन्मात्राणि यथोद्भवम् । भूतादिस्तान् समुन्निष्य महत्यात्मनि
नाम्ने ॥ १७ ॥ तं सर्वगुणविन्यासं जीवे मायामये त्यधात् । तं चानु-
पमात्मस्थमस्तावन्नुशपी पुमान् । ज्ञानवैराग्यवीर्येण स्वरूपस्थो व्यधा-
त्तम् ॥ १८ ॥ अहो इयं वधूर्धन्या या ज्वैवं भूभुजां पतिम् । सर्वान्मा-
नानि मेजे यज्ञेशं श्रीवधूरिव ॥ २५ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः

सामुद्रीं वैवचेकोक्तमुपयेमे शतद्रुतिम् । यां वीक्ष्य चारुसर्वाङ्गी

मन्मथातुर' इति ब्रह्मे ॥ ११ ॥ ^{२०}मां श्रियम् । 'अजवो नाम देवा योग्या ब्रह्मपदस्य तु । त एव शतजन्मानि विशेषोपासका हरेः प्राप्य ब्रह्मपदं पश्चाच्छ्रियं प्राप्यानुमोदिताः । तथा ततो हरिं याति वसन्ति हरिसन्निधौ । अनादिकालभक्ताश्च ज्ञानिनस्ते न संशयः विशिष्टा ज्ञानभक्त्यादौ सर्वजीवनिकायतः । सर्वदापि विशेषेण शतजन्मप्रयत्नतः । स्वपदप्राप्तिरुद्दिष्टा ततो मुक्तिरवाप्यते । तत्रैव चत्वारिंशद्विः पदं शैवं च जन्मभिः । विशद्विरैन्द्रं दशभिरन्येषां मप्युदीरितमि' ति पात्रुष्ये ॥ २९ ॥ ^{३०}अथ एवमनादिभक्तोऽहं यतः अतः प्रिया यूयम् ॥ ३० ॥ ^{४३}सर्वान्तर्यामिकत्वात् सर्वनामा जनार्दनः । न तु सर्वस्वरूपत्वात्सर्वेशोऽसौ हरिर्यत' इति ब्रह्मतर्कः ॥ ३३ ॥ ^{५५}स्वाराज्यस्य इन्द्रादेः ॥ ५५ ॥ ^{५८}सङ्गो भागवतैर्भूयानपुनर्भवमाव्रतः । यतो विशिष्टमानन्दं मुक्तौ जनयति स्फुटमि' ति च ॥ ५८ ॥ ^{६०}अहृद्योर्जातयोः कीर्तितीर्थयोः ॥ ५९ ॥ ^{६१}विधस्मिस्थितमपि न मात्यज्ञानाम् ॥ ६१ ॥ ^{६२}यस्य जीवादिभ्यो भेदबुद्धिः । स दिवा

किशोरीं सुष्ठुलङ्कृतम् । परिक्रमणीमुद्राष्टे चक्रमेऽस्तिः शुकीमिव ॥ ११ ॥ स्वधर्मेनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान् विविञ्चतामेति ततः परं हि माम् । भव्याकृतं भागवतोऽथ वैष्णवं पदं यथार्हं (हं) विविचैः कलात्यये ॥ २९ ॥ अथ भागवता यूयं प्रियाः स्व भगवान्यथा । न मे भागवतानां च प्रेयानन्योऽस्ति कर्हिचित् ॥ ३० ॥ रुद्र उवाच—जितं च आत्मचिद्वयं स्वस्तये स्वस्तिरस्तु वः । भवतां राघसे राघवं सर्वेसा आत्मने नमः ॥ ३३ ॥ भवान् भक्तिमतां लभ्यो दुर्लभः सर्वदेहिनाम् । स्वराज्य-स्थाप्यभिमता एकान्तेनात्मविहृतिः ॥ ५५ ॥ क्षणार्धेनापि तुल्ये न स्वर्ग्ये नापुनर्भवम् । भगवत्सङ्गितङ्गस्य मर्यानां किमुताशिवः ॥ ५८ ॥ अथा-नन्दाद्वयोस्तव कीर्तितीर्थयोस्तर्बहिः ज्ञानविधूतणाप्मताम् । भूतेष्वनु-कोशसुसत्यशीलिनां स्यात्सङ्गमोऽनुग्रह एव नस्तव ॥ ५९ ॥ यत्रैवं व्यज्यते धिम्बं विम्बसिन्नं च (व) भाति यत् । तत्त्वं ब्रह्म परं ज्योतिराकाश एव विस्तृतम् ॥ ६१ ॥ यो माययेदं पुरुषपथाऽसृजद्विभर्ति भूयः क्षपये

सम्पन्नानं सम्पन्नानि विषया सत्यैवेत्यर्थः । 'रात्रिरज्ञानमुद्दिष्टं सम्प-त्तानं दिवा स्मृतमि' ति शब्दनिर्णये ॥ 'जीवेभ्यो जडतथैव भेदज्ञानं नः यदा । वास्तवं ज्ञानमुद्दिष्टं तेन मुक्तिरवाप्यत' इति पात्रुष्ये ॥ ६२ ॥ 'भूतेन्द्रियान्तःकरणैरुपलक्ष्यते ॥ ६३ ॥ ^{६४}सुप्तशक्तिः स्वात्मन्येवाप्त-शक्तिः । 'प्रकृतेः स्वाप उद्दिष्टो द्रव्यन्यस्य तदर्शनम् । विशेषेण हरौ नापि रतिर्ज्ञानात्मिका यत' इति सत्यसंहितायाम् ॥ ६४ ॥ ^{६५}अवधारणे भावः स्यात्सारमात्रं तु सारधमि' ति शब्दनिर्णये ॥ ६५ ॥ ^{६६}अस्मा-द्विभूततीत्युपपत्त्यपेक्षां विनापि स्वभावत एव ॥ ६८ ॥ ^{६९}अहरहः प्रभोः सुप्तौ । तावदेदेत्याक्षेपो दौर्लभ्यज्ञापनार्थम् ॥ ६९ ॥ इति शतमतात्पर्यं चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः

^{४९}यथावत्कर्म कर्तुंस्तु ज्ञानसाहाय्यकारकम् । अन्यथाकुर्वतः कर्म तिरयाय भविष्यति । तथापि कर्म निन्दन्ति न यतः कर्तुमक्षता । शक्तिर्यः । यद्वेदबुद्धिः सदिवाऽऽत्म संस्वरया तस्मात्मतन्वं भगवन्प्रती-ति ॥ ६२ ॥ कियत्कलापैरिदमेव योगिनः प्रज्ञान्विताः साधु यजन्ति विशद्वे । भूतेन्द्रियान्तःकरणोपलक्षणं वेदे च तत्त्वे च त एव कोविदाः ॥ ६३ ॥ त्वमेक आद्यः पुरुषः सुप्तशक्तिस्तया राजः सत्त्वतमो विमिद्यते । ज्ञानं हं मरुदग्निवाघराः सुरर्षयो भूतगणा इदं शतः ॥ ६४ ॥ सृष्टं ज्ञानमेवमनुप्रविष्टश्चतुर्विधं पुरमात्मांशकैः । अथो विदुस्त्वां पुरुषं कल्पमत्र भुङ्क्ते हृषीकर्मधु सारधं यतः ॥ ६५ ॥ कस्त्वत्पदाब्जं विजहाति नीलगतो यत्ते पुमानप्ययमब्जकैतनः । विशद्वयाऽसृजद्विभर्ति सा यद्वि-तापपत्ति मन्वच्चतुर्दश ॥ ६८ ॥ यत्स्वपृष्ठोऽहरहर्मुक्तकेशः शोतेऽमृताम्बुधौ । तावदेवाय तरोऽङ्गि जनोऽनुसारते च तत् ॥ ६९ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः

नारद उवाच—श्रेयस्त्वं कतमद्वाजय कर्मणाऽऽत्मन ईहसे । दुःख-तांति सुखावातिः श्रेयस्तथेह (ये) चेप्यते ॥ ४ ॥ एते त्वां संप्रतीक्षन्ते आरतां वैशखं तव । सम्परेतमयः कृष्टेदिद्यन्त्युत्थितमन्वयः ॥ ८ ॥

शक्यं ज्ञानफलस्यापि बहुत्वान्मोहनाय चे'ति ब्रह्माण्डे ॥ ८ ॥ ^{१०}देव-
जीवाभिमानी तु ब्रह्मैव तु चतुर्मुखः । मानुषाणां तु जीवानामभिमानी
पुरञ्जनः । स तु राजा हरः पुत्रस्त्रासुराणां कलिः स्वयम् । जीव-
संस्तुतिवत्तस्मात्पुरञ्जनकथापि तु । तस्माज्जीवसुतिज्ञस्यै पुरञ्जनकथा-
मुनिः । नारदोऽश्रावयद्विद्वान्मुपं प्राच्यनिबर्हिषम् । प्रायस्तु तत्कथं
जीवे स्थिता प्रत्येकशोऽपि तु । प्रत्येकं गच्छतु युज्येत तदुज्येयं यथा तथा ।
उक्तं भागवतेऽप्येतत्पुराणे यावद्विष्यते । प्रत्येकजस्तु जीवानां तदन्य-
तस्य केवलमिति तन्त्रभागवते ॥ १० ॥ ^{११}ये पुरञ्जनमृत्याद्या भार्याद्या-
सर्व एव च । तेऽपि मानुषबुद्ध्यादेर्विज्ञेया अभिमानिनः । गायत्र्या-
द्यास्तु देवानां तेऽपि चैतेषु संस्थिताः । अलक्ष्मीद्वापराद्यास्तु आसुरा-
स्तेऽपि मानुषा इति च ॥ २१ ॥ ^{१२}दक्षिणश्रोत्रमार्गेण देवलोकं
व्रजत्यसौ । वामश्रोत्रेण पितृणामिति वेदविदो विदुरि'ति प्रशुचि-
तन्त्रे ॥ ५२ ॥ इति चतुर्थतात्पर्ये षड्विंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अथ ते कथयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् । पुरञ्जनस्य चरितं निर्वाच-
यन्वतो मम ॥ १ ॥ आसीत्पुरञ्जनो तस्मिन् राजा राजन् बृहच्छूराः । तस्या-
विज्ञातानामाऽऽसीत्सखा विज्ञातचेष्टितः ॥ २० ॥ यदच्छ्रयाऽऽगतं त-
द्दर्शयमदोत्तमम् । मृत्यैर्दशमिरायान्तीमेकैकज्ञातनयैकः ॥ २० ॥ तेषां
परिवृद्धो राजन् सर्वेषां बलिमुब्रह्मन् । ससर्वाकार्णां सखा तस्या-
बहुरूपोऽमर्णाः स्विधाः ॥ २१ ॥ पञ्चद्वारस्तु पौरस्था दक्षिणैका-
तयोत्तरा । पश्चिमे द्वे अमूर्पां ते नामानि नृप वर्णये ॥ ४७ ॥
अयोतविर्मुखी च प्राग्द्वारावेकत्र निर्मिते । विज्ञाजितं जनपदं याति
ताभ्यां युमत्सखः ॥ ४८ ॥ मलिनी मालिनी च प्राग्द्वारावेकत्र निर्मिते ।
अवधूतसखस्तान्भ्यां विषयं याति सौरभम् ॥ ४९ ॥ सुख्याताम् पुरस्ता-
द्वास्तयाऽऽपणबह्वनौ । विषयौ याति पुरराट् रसज्ञविषणान्वितः ॥
॥ ५० ॥ पितृभूर्नाम पुर्यां द्वादक्षिणेन पुरञ्जनः । राष्ट्रं दक्षिणपाञ्चालं याति
श्रुतधरात्वितः ॥ ५१ ॥ देवभूर्नाम पुर्यां द्वा उच्चरेण पुरञ्जनः । राष्ट्र-
मुत्तरपाञ्चालं याति श्रुतधरात्वितः ॥ ५२ ॥

षड्विंशोऽध्यायः

^१अलुब्धो लोकोपकारार्थं प्रज्ञात्मार्यादधिकमपि हन्यात् ।
उपकारः सतां येन तत्कृत्वा नैव दुष्यति । अतीव निन्दितमपि बहु-
विधायुगेव वा । अथवा ज्ञानिनः कर्म न दुष्टमपि लिप्यत'इत्यध्यात्मे ॥
॥ ६ ॥ इति चतुर्थतात्पर्ये षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः

^१अलौकिकं च शास्त्रीयं कर्तव्यं लौकिकं कुतः । लोकार्थं
प्राप्त्या याति निरयं त्वितरः सुरानि'ति पात्रे ॥ २५ ॥ इति चतुर्थ-
तात्पर्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः

^१स्वप्नेन शरीरमभिग्रहत्यासुहः सुप्तानभिचाकशीती'ति श्रुति-
विद्वद्भिः । स्वप्न इवेति दृष्टान्तत्वेनोच्यते । स्वप्ने हि जीवस्यास्वातन्त्र्यं
प्रसिद्धम् । अतस्तत्र परमेश्वराधीनत्वं प्रसिद्धमेव । अतो जीवव्यतिरिक्त

षड्विंशोऽध्यायः

आसुरीं वृत्तिमाधित्य घोरता निरनुग्रहः । न्यह्ननचिशितैर्वाणि-
कैरेषु वनगोचरात् ॥ ५ ॥ तीर्थेषु श्रुतिदुष्टेषु राजा मेध्यपशून् वने ।
प्राशस्त्यमलं लुब्धो हन्यादिति नियम्यते ॥ ६ ॥ य एवं कर्म नियतं
विद्वान्कुर्वीत वा न वा । कर्मणा तेन राजेन्द्र ज्ञानेन स न लिप्यते ॥ ७ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः

द्वाविमायनुशोचन्ति बालावसदयग्रही । यद्भोकशास्त्रोपगतं न
राति न तदिच्छति ॥ २५ ॥ अथो भजस्व मां भद्र भजतीं मे वषां कुह ।
उत्तमान् पौरुषो धर्मो यदातनितुकम्पते ॥ २६ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः

न व्यापकतयाऽऽत्मानं व्यतिरिक्ततयाऽऽत्मनि । विद्वान् स्वप्न

ईश्वरः सिद्धः । 'स्वप्नो यतो न स्वतन्त्रस्तत्र तदर्शकः परः । जीवा
दन्यस्तु विज्ञेयः स विष्णुरवधार्यतामि'ति वाराहे ॥४०॥ ^{५७}इन्द्रियाणि
यत्र सङ्गृह्यन्ते स गोलकेन्द्रियसङ्ग्रहः ॥ ५७ ॥ ^{५८}जीवसत्ताप्रदत्वा
सदृशत्वाच्च केशवः । कथ्यते तदभेदेन न तु जीवः स्वरूपत'इति च ॥
॥ ६२ ॥ इति चतुर्थतात्पर्ये अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः

^{५९}सुखवद्भूतो दृश्यं तत्काले दुःखमेव यत् । मृगतृणेत्यतः
प्राहुर्भोगं वैषयिकं बुधा' इति शब्दनिर्णये ॥ २० ॥ ^{६०}तत्प्रति-
क्रियापि दुःखमेव ॥ ३३ ॥ ^{६१}संसृतेः स्वप्नसाम्यं तु यथार्थज्ञान-
वर्जनमि'ति च । 'जाग्रत्याविद्यमानं तु देहात्मत्वादि केवलम् ।
अविद्यमानं स्वप्ने तु जाग्रत्त्वज्ञानमेव चे'ति प्राहुष्ये ॥ ३६ ॥ ^{६२}प्रजापति-
पतिर्ब्रह्मा विरेश्च्येति कथ्यत' इति शब्दनिर्णये ॥ ४३ ॥ ^{६३}मन्त्र-
लिङ्गैर्व्यवच्छिन्नं वेदशब्दोक्तमात्रकम् । वेदो वदन्नपि हरिं न
सम्प्राप्यति कुत्रचित् । नारोहयत्यनुभवमप्रसिद्धस्वरूपतः । अथाप्यनु-

इवामृश्य साक्षिणं विरगम ह ॥ ४० ॥ पञ्चेन्द्रियार्था आरामा द्वारो
प्राणादयः प्रभो । तेजोऽवस्थानि कोष्ठानि गोलकेन्द्रियसङ्ग्रहः ॥ ५७ ॥
अहं भवाच्च चान्यस्यैव त्वमेवाहं विचक्ष्व भो । न नौ पश्यन्ति कथय-
विच्छदं जातु मत्तागपि ॥ ६२ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः

पञ्चेन्द्रियार्थप्रक्षेपः सप्तधालुवकशकः । आकृतिर्विकसो बाहो
मृगतृणां प्रधावति ॥ २० ॥ दुःखेष्वेकतरेणापि दैवभूतात्महेतुषु । जीवस्य
न व्यपवच्छेदः स्याच्चेत्तत्प्रतिक्रिया ॥ ३३ ॥ नैकान्ततः प्रतीकारः कर्मणा
कर्म केवलम् । इयं ह्यविद्योपसृते स्वप्ने स्वप्न इवानव ॥ ३५ ॥ अथै-
ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते । मत्तया लिङ्गरूपेण स्वप्ने विचरतो
यथा ॥ ३६ ॥ प्रजापतिपतिः साक्षाद्भगवान् गिरिशो मनुः । दक्षादया
प्रताप्यक्षा नैष्ठिकाः सनकादयः ॥ ४३ ॥ शब्दब्रह्मणि दुष्पारे चरन्त-

वगतोहः प्रसन्ने केशवे भवेत् । किञ्चिदेव सुसम्यक् न स्वयं त्वनुभव-
तुमि'ति वाराहे ॥ ४६ ॥ ^{५९}यदा त्वनुभवी भूयाच्छब्दमात्रानु-
गमनम् । त्यक्त्वाऽथ तं विदुः प्राज्ञास्त्यक्तवेद इति स ह । यदैव
त्यक्तवेदः स्यादथास्मान्मुच्यते भयात् । प्रायस्तु वैदिका एव रुद्राद्या
पि नै पुनः । वैदिकस्त्यक्तवेदश्च ब्रह्मैकैकः प्रजापतिः । ततस्तु केशवं
तस्या सम्पूज्य बहुजन्मसु । त्यक्तवेदत्वमापन्नाः प्रसादात्परमेष्ठिन'इति
गदासंहितायाम् । 'केवलं वेदशब्देन जानन्वैदिक उच्यते । वेदं
स्नाप्यनुभवाज्ज्ञानस्तु त्यक्तवैदिक'इत्यध्यात्मे ॥ 'तत्त्वं वेदानुसारेण
किन्तयन्वैदिको भवेत् । वेद उहामनुसरेद्यस्य स त्यक्तवैदिक'इति
प्राहुष्ये ॥ ४९ ॥ ^{५७}चित्तिर्बुद्धिरिति ज्ञेया चित्तं तु स्मृतिकारण-
मिति शब्दनिर्णये ॥ ५७ ॥ ^{५८}प्राणेन्द्रियान्तःकरणभेदेन त्रिविधं
जाग्रत् । पञ्च पञ्चैव ते सर्वे प्राणबुद्धीन्द्रियाणि च । कर्मेन्द्रियाणि च
तथा तस्मात्पञ्चविधं स्मृतम् । लिङ्गं षोडशकं प्राहुर्मनसा सह तत्पुन-
रिति ब्राह्मे ॥ ७६ ॥ ^{५९}देहादिच्यतिरेकेण चिद्रूपोऽहमिति स्फुटम् ।
तदनुभवो भक्तिर्विष्णो तद्दर्शनादनु । यस्यासौ मुच्यते क्षिप्रं संसारा-
त्तत् संशय' इति हरिवंशेषु ॥ ८२ ॥ ^{६०}संसारस्थमिदं सर्वमनित्यत्वा-
त्तथा यतः । अतः प्राहुः स्वप्नसमं प्राज्ञा जगदिदं मृषे'ति विष्णु-
संहितायाम् । 'सुषुप्तिस्थप्रयोश्चैव स्वर्गच्योऽहोस्तथैव च । अन्योन्य-
तामता ज्ञेया मनोबुद्धोस्तथैव चे'ति शब्दनिर्णये ॥ अतो भूतं भव-

वर्त्यस्तरे । मन्त्रलिङ्गैर्व्यवच्छिन्नं भजन्तो न विदुः परम् ॥ ४६ ॥ यदा
प्राणानुगृह्णति भगवानात्मभाविनः । स जहति मतिं लोके वेदे च
मनश्चिन्ताम् ॥ ४९ ॥ स त्वं विचक्ष्व मृगचेष्टितमात्मनोऽन्तश्चित्तं
निपच्छ हृदि कर्णधुनीं च चित्तिम् । जहन्ननाधममसत्तमयुधमार्थं
नलोहि हंसशरणं विरम क्रमेण ॥ ५७ ॥ भक्तिः कृष्णे दया जीवेत्यकुण्ड-
लात्मामिति । यदि स्यादात्मनो भूयादप्यवगन्तु संसृतेः ॥ ८२ ॥ अहं

द्रविष्यच्च स्वप्न इत्यर्थः । 'रहो ब्रह्म तथा यज्ञः स्वः सत्यमिति गीयत' इति च ॥ ८३ ॥ इति एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः

“पुरेषु त्वज्जनाजीवः पुरज्जन इतीरितः । पुगणां जननादिष्वप्यव्यञ्जकत्वं तयोरपी”ति तन्त्रभागवते ॥ ३ ॥ “दिव्यवर्षसहस्राणामिति सहस्रशब्दो बहुत्ववाची । ‘मानुषाणां वत्सराणां लक्षद्वादशकं पुरा प्रचेतोभिरियं पृथ्वी पालिताऽव्याहतेन्द्रियैरिति ब्रह्माण्डे ॥ १७ ॥” यज्ञो ब्रह्म विष्णुश्च ब्रह्म यथानुभवं न व्यवहियते । ‘यक्ष्मेण मनसा विशो वाचा वक्तुं न शक्नुम’ इति भारते ॥ २० ॥ “सु अनिष्टमनासि । ‘अनवस्थितबुद्धीनां द्वितीयं दृश्यते हरेः । सम्यक्संस्थितबुद्धीनामिदं सर्वं हरेर्वश’ इति च । ‘नित्यं गृहीताः सत्त्वाद्या विग्रहाश्च त्रयः सदा । ज्ञानानन्दात्मकस्ते तु विग्रहा निर्गुणास्तथा । द्वौ तत्र ब्रह्मद्रव्यावेको वैकुण्ठधामभ’ इति प्रवृत्तसंहितायाम् ॥ २६ ॥ “हरणा ज्ञानरूपत्वाद्धरिमेधा विभुः स्मृत’ इति च । ‘हरिः सर्वगुणात्मत्वात्सत्त्व इत्यभिधीयत’ इति बाहुण्ये ॥ २४ ॥ इति चतुर्थतात्पर्ये त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

दृष्टव्यज्ञेयैर्द्रुतं स्वप्नवदन्वया । भूतं भवद्रविष्यच्च सुप्तं सर्वरहो रहः ॥ ८३ ॥

त्रिंशोऽध्यायः

मेत्रेय उवाच—प्रचेतसोऽन्तरवधौ पितुरादेशकारिणः । अपयजेत तपसा पुरज्जनमतोपयन् ॥ ३ ॥ दिव्यवर्षसहस्राणां सहस्रमहतौजसः । भौमान् भौक्ष्यथ भोगान् वै दिव्यांश्चानुग्रहान्मम ॥ १७ ॥ न व्यवहियते यज्ञो ब्रह्मैतद्ब्रह्मवादिभिः । न मुह्यन्ति न शोचन्ति न हृष्यन्ति यतो गताः ॥ २० ॥ शुद्धाय शास्ताय नमः स्निष्टमनस्वपार्थे विलसद्दृशाय । नमो जगत्स्थानलयोदधेषु गृहीतमायागुणविग्रहाय ॥ २३ ॥ नमो विशुद्धसत्त्वाय हरये हरिमेधसे । वासुदेवाय कृष्णाय प्रभवे सर्वैसात्त्वताम् ॥ २४ ॥

एकविंशोऽध्यायः

“पारिवाज्यं ब्रह्मसत्रं न्यास इत्यभिधीयत’ इत्यभिधानम् ॥ सर्वगुणात्मनि हरौ मेधा यज्ञ तद्ब्रह्मसत्रं सर्वभूतात्ममेधः । ‘हरिमेधास्तु यत्सो हरौ मेधाः यद्भवेति’ति बाहुण्ये ॥ २ ॥ “तावत्पर्यन्तमेव विमलवधिः ॥ १३ ॥ “आत्मभावः शरीरे तु द्रव्यभ्रम उदाहृतः । विषयभ्रमस्त्वहं कर्ता मदीयानीन्द्रियाणि तु । कारकभ्रम इत्युक्तस्तथा विभ्रमा यदा । आत्मादिवृत्तिलोपेन प्राणा उद्योगिनस्तदा । नित्यन्ते प्राणभक्त्या नित्यं स्वापवर्ता स्फुटम् । उद्योग एव जाग्रत्स्वापविमिनां मुक्तिसिद्धय’ इत्यध्यात्मे ॥ १६ ॥ “पूर्णो विष्णुः स एवैक इति भावो य ईरितः । आत्मैकभाव इति तं विदुर्ब्रह्मात्मदर्शिन’ इति संहितायाम् ॥ १८ ॥ “सङ्कल्पश्च विकल्पश्च कृते विष्णुप्रसादतः । तत्र सम्भवतो विष्णोः समाभावोचु सोऽद्वय इति तन्त्रभागवते ॥ १९ ॥ यत्पत्नाश्च त एवात्मघनाश्चाधनात्मघनाः ॥ २२ ॥ “अभिर्यं देवांश्च

एकविंशोऽध्यायः

मेत्रेय उवाच—तत उत्पन्नविज्ञानां आश्वथोक्ताभाषितम् । स्मरन्तं भगवन् भाष्यं विस्तृत्य भाषजन् गृह्यात् ॥ १ ॥ वीक्षिता ब्रह्मसचैव सर्वगुणात्ममेधसा । प्रतीच्यां दिशि वेलायां सिद्धोऽभूद्यज्ञ जाजलिः ॥ २ ॥ भगवन्मयि सर्वेषामात्मा ह्यवधिः धितः । सर्वेषामपि भूतानां हरिरात्मा तस्य हः प्रियः ॥ १३ ॥ एतत्परं तज्जगदात्मनः पदं सङ्कटिभातं सवितुः प्रकाशम् । यथाऽसौ जाग्रति सुप्तवृत्तयो द्रव्यक्रियाकारकविभ्रमात्मना ॥ १६ ॥ तेनैकमात्मनमशेषदेहिनां कालं प्रधानं पुरुषं परेशम् । अत इत्याध्वस्तगुणप्रवाहमात्मैकभावेन भजध्वमजा ॥ १८ ॥ निरस्त-पदं पदिकं पदमद्वयं द्रव्यापवावो परमोपलम्भनम् । अनादिमध्यान्त-कालविर्भूतं संज्ञतिमात्रं भजतामुया ददामि ॥ १९ ॥ न भजति कुमनीपिणां न हर्षां हरिरधनात्मघनप्रियो रसहः । धृतघनकुलकर्मेणां मदैर्धैरिष्यति पापमक्षिणेषु सत्तु ॥ २२ ॥ अभिर्यमुचरती तर्धिनश्च

भृत्यत्वान्मनुते बहु केशवः । नात्मार्याय यतस्ते तु भक्त्या सर्वोत्तमा-
त्तमा'इति च ॥ २३ ॥ ^{४२६}सर्वोत्तमत्वाद्विष्णुर्हि माय इत्येव श्रुत्या
इति व्योमसंहितायाम् । 'देवानत्युत्तममुनीन्विना के शंशुमारकम्
हरेर्ग्रहे प्रविष्टास्तु ध्रुवो देवाश्च तद्गता'इति मात्स्ये ॥ २६ ॥ इति
श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादान्चार्यविरचिते श्रीमद्भागवतचतुर्थस्कन्धतात्पर्य-
एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ समाप्तश्चतुर्थस्कन्धः ॥

पञ्चमः स्कन्धः

प्रथमोऽध्यायः

॥ हरिः ॐ ॥ ^{४२७}विहितो यस्य यो धर्मो विष्णुना प्रभविष्णुना
तेन मुक्तिर्भवेत्तस्य तं गुरुर्वेद सर्वविदि'ति प्रवृत्तसंहितायाम् ॥ १६ ॥
^{४२८}पूर्वसृष्टान् रथावृत्त्या स्थूलांश्चक्रे प्रियव्रतः । समुद्रास्तेन तत्काले
त्याहुरेन प्रियव्रतमि'ति गारुडे ॥ ३१ ॥ इति पञ्चमस्कन्धतात्पर्य-
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्विपदपतीन् चिबुघांश्च यः स्वपूर्णः । न भजति निजभृत्यवर्गताम्रः कल-
ममुमुद्विस्त्रजेत्पुमान् रसजः ॥ २३ ॥ सत्तत्त्वा स्वैरेण च तं गच्छन् दृष्टो
पश्युदारधीः । पञ्चवर्षो मदादेशैः संग्रह्य पुरुषेश्वरम् ॥ २५ ॥

पञ्चमः स्कन्धः

प्रथमोऽध्यायः

गद्य ॥ या वा इह तद्रथचरणनेमिकृत परिहृतास्ताः सप्तसिन्धवा
आसन् यत एव कृताः सप्त भुवो द्वीपाः ॥ ३१ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

^{४२७}परिहासप्रलापादिष्वनर्था वाग्भवेत्कचिदि'ति शब्दनिर्णये ॥
॥ १७ ॥ इति पञ्चमस्कन्धतात्पर्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः

^{४२८}नास्ति विष्णोः सम इति ज्ञानन्तोऽप्युपयः सदा ॥ तज्ज्ञापनाय
विज्ञानामन्येषां प्रार्थयन्सममि'ति ब्रह्माण्डे ॥ १८ ॥ इति पञ्चमतात्पर्ये
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः

^{४२९}दुष्टानां मोहनार्थाय यज्ञ इन्द्रपदे स्थितः । पस्पर्धे ऋषभेणैव
सङ्गेण हरिः स्वयमि'ति वाराहे ॥ ३ ॥ इति पञ्चमतात्पर्ये चतुर्थो-
ऽध्यायः ॥ ४ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

अ त्वं चिकीर्षसि च किं मुनिवर्य शैले मायाऽसि कापि भगवत्पर-
मितायाः । विष्ये विमर्षि घनुषी तुहदात्मनोऽर्थे किं वा सृगान् सृगयसे
विधिने प्रमत्तान् ॥ ८ ॥

तृतीयोऽध्यायः

श्री भगवानुवाच—गद्य ॥ अहो वताहसृपयो भवद्विरवितथगीभि-
रिगसुलभमभियाचितो यदमुष्य आत्मजो मया सहशो भूयादिति,
अन्तरमेचामिरूपः कैवल्यादथापि ब्रह्मवादो न सृष्टा भवितुमर्हति ममैव
न तुल्यं यद्विजदेवकुलम् ॥ १८ ॥

चतुर्थोऽध्यायः

यस्य हीन्द्रः स्वर्धमानो भगवान् वर्षे न ववर्ष, तद्वध्वार्य भगवान्
कृतावर्षो योगेश्वरः प्रहस्यात्मयोगमायया स्ववर्धमज(माञ्ज)नाभं
शातामन्यपीद ॥ ३ ॥

पञ्चमोऽध्यायः

‘क्रियाफलं तावदेव । कर्मात्मकं कर्मवशम् ॥ ५ ॥ ‘अविद्या प्रयुक्ते ॥ ६ ॥ ‘ब्रह्माद्या याज्ञवल्क्याद्या मुच्यन्ते स्त्रीसहायिनाः वध्यन्ते केचनैतेषां विशेषं च विदो विदुरि’ति सत्यसंहितायाम् ॥ ८ ॥ ‘आत्मनो विहितं कर्म रजेयित्वाऽन्यकर्मणः । कामस्य च परित्यागं निरीहेत्याहुस्तमा’इति च ॥ १० ॥ ‘सर्वस्मादुत्तमो विष्णुरिति ज्ञानमुदाहृतम् । प्रतिजीवं येन मुक्तिस्तादृि ज्ञानं विदां मतमि’ति च ‘ज्ञानं विष्णोरुत्तमत्वे तदेव प्रतिपूर्यम् । विशेषेण तु विज्ञानं तज्जानाति सर्ववित् । द्वात्रिंशलक्षणैर्युक्तस्तीक्ष्णदंष्ट्रश्च सौम्यदक् । घोरा रुक्चेति पुरुषः स सर्वज्ञ उदाहृत’इत्याध्यात्मे ॥ ‘पण्णवत्यङ्गुलो यान्यगोधपरिमण्डलः । सप्तपादश्चतुर्हस्तः स देवैरपि पूज्यत’इति वायुप्रोक्ते ॥ न्यगोधपरिमण्डलो व्यामो बाहू न्यगोध उच्यत’इति च ॥ ११ ॥ ‘नाभिरित्यथ नाम स्याद्वरेः सर्वाश्रयो यत’इति कौर्मि । तत्तस्य मांशुश्रृणुणम् ॥ २० ॥ ‘द्विजदेवानां देवः ॥ २२ ॥ ‘विविक्तदृष्टिः

पञ्चमोऽध्यायः

पराभवस्तावद्वोधजातो यावन्न जिज्ञासत आत्मतत्त्वम् । तात्त्विक्यास्तावद्विदं मनो वै कर्मात्मकं येन शरीरबन्धः ॥ ५ ॥ पुंसः विषयमिधुनीभाय एव तयोमिधो हृदयमन्धिमाहुः । यतो गृहक्षेत्रलुण्ठनविचैर्जनस्य मोहोऽयमहं भवेति ॥ ८ ॥ हरी गुरौ मयि मत्तयातुष्टवितुष्ण्या द्रव्यतितिक्षया च । सर्वैव जन्तोर्व्यसनावगत्या जिज्ञासतपस्येहानिचुत्या ॥ मत्कर्मभिर्मत्कथया च नित्यं मत्पादसङ्गादुपकीर्तनात्मे ॥ १० ॥ सञ्जृङ्घया ब्रह्मचर्येण शश्वदसम्प्रभावेन जीवाचाम् । सर्वैव मद्भावविचक्षणैत ज्ञानेन विज्ञानविराजितेन ॥ ११ ॥ तस्माद्भवन्तो हृदयेन जातः सर्वे महीपांसममुं सुनाभम् । अङ्घ्रिद्वयभरतं मज्जत्वं शुश्रृणुं तद्भरणं प्रजानाम् ॥ २० ॥ देवासुरेभ्यो मधकाप्रधानो दक्षादयो ब्रह्मसुताश्च तेषाम् । भवः परः सोऽथ विरिञ्चधीः स मत्परोऽहं द्विजवैवदेवः ॥ २२ ॥ सर्वाणि महिष्यतया भवद्विजया

जीवानां विष्ण्यतया परमेश्वरस्य भेददृष्टिः । ‘उपपादयेत्परात्मानं महेभ्यो यः पदेपदे । भेदेनैव न चेतस्मात्त्रियो विष्णोस्तु कथने’ति वायु ॥ ‘यो हरेश्चैव जीवानां भेदवक्ता हरेः प्रिय’इति च ॥ २६ ॥ इति पञ्चमस्कन्धतात्पर्यं पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः

‘महैश्वर्यस्वरूपो हि भगवानृषभो विराट् । नैश्वर्याणि धर्मापानि कुर्यापयामास सर्ववित् । उत्तमानां ज्ञापनार्थं धर्मतत्त्वस्य व्यास । तेषामैश्वर्यभोगे हि मनः सक्तिं ब्रजेद्यदि । आनन्दो मुक्तिर्गोपनी विकर्मकरणाद्ब्रजेत् । धर्माधर्मविहीनोऽपि भगवानृषभसततः । परां धर्मस्यापनार्थं नाविश्वक्रे परां स्थितिम् । देवानां नाशुभाद्धासः सत्पण्णवचित्तुस्त्रोक्तः । आधिकारिकजीवानामेकमन्येषु तद्वयम् । अणुभाषिकारिणां तत्र हासोऽपि भवति ध्रुवम् । अशुभाभावजोबाहोऽनधीकारिणामपि । अणुमे कृते न भवति तारतम्याच्च स स्मृतः । अणुभाष तथा देवा महाधीकारिणः स्मृताः । कृष्यशीतिस्तथा सप्त शिरोऽप्सरसां शतम् । गन्धर्वाणां तथा राज्ञां विशदन्यासु जातिषु । अणुभाषिकारिणः प्रोक्ता अनधीकारिणः पर’इति ब्रह्माण्डे ॥ २ ॥

कामि सुता ध्रुवाणि । सम्भाषितव्यानि पदेपदे यो विविक्तदृष्टिस्तदुत्तरार्धे मे ॥ २६ ॥

षष्ठोऽध्यायः

‘इति नातायोगचर्यावरणो भगवानैकव्यपतिकृपमोऽधिगतपरमप्राप्तान्दानुसव आत्मनि सर्वेषां भूतानामात्मभूते भगवति वासुदेवे आत्मनोऽव्यवधानेनान्तपोदरभावेन सिद्धसमस्तार्थः परिपूर्णो योगीश्वरपतिर्येहायसमनोजवान्तर्धानपरकायप्रवेशादृग्रहणादीनि यदच्छयोऽन्यानि नाश्रया हृदयेन अभ्यनन्दत् ॥ ५-५-३३ ॥ ऋषिरवाच—सत्यं किन्त्वहं वा एके मनसो विसम्पन्नवस्थानस्य घटकिराट इव न

“विष्णोः कलेवरत्यागो भूत्यागोऽन्यो न विद्यते । कलेवरत्यागोऽन्ये-
 पञ्चत्वं समुदीरितमि’ति कौर्म ॥ अनर्थान्तरभावेन अर्थान्तरं नास्तीति
 मनसा ॥ ६ ॥ ^{१०}अभिमानाभासेन अभितो ज्ञानप्रकाशेन ॥ ७ ॥
^{११}ज्ञानानन्दात्मको देहो ऋषभस्य महात्मनः । तादृशेनैव मनसि
 कर्मस्तु कुटचाचले । दावाग्निमनुविश्याथ तत्रस्थः प्रादहज्जगत्
 एवमग्नेरभिव्यक्तस्तथैव विष्णुः सनातनः । ऋषभत्वेन मङ्गोप्य धमा
 नयापि तत्रगः । आस्ते स वासुदेवात्मा वासुदेवोऽहमित्यजः ॥ स
 स्थितः ^{१०}स्थितिं तां तु सुभ्रावाहो दुरात्मवान् । पूर्वं तु पौण्ड्रको नाप
 वासुदेवः सुदुर्मतिः । जातिस्मरो द्विधा शास्त्रं पापण्डं निर्ममे नृपः
 एकं तु वासुदेवाख्यं वासुदेवोऽहमित्यपि । कुत्सितं वासुदेवत्वप्रति-
 पादकमात्मनः । लोकार्थं चापरमपि चकारार्हतनामकम् ॥ ९ ॥
^{११}तत्प्रशिक्ष्यः कण्ठनाम न जानंस्तन्मतं परम् । वासुदेवात्मतां सर्वं
 जीवानामवदत्कुधीः । क्रम्वारुणं शास्त्रमकरोदभेदप्रतिपादकम् । कुशाग्रं
 सर्ववेदानां विरुद्धं तामसालयम् । तद्दृष्ट्वाऽद्यापि वर्तेन्ते वर्तिष्यन्ति कलौ
 तथा । अशौचा अवताचारा वासुदेवोऽहमित्यपी’ति ब्राह्मे ॥ ११ ॥
^{१२}विशेषाद्भारते पुण्यं चरेयुः पापमप्यथ । तथैव भगवद्भक्तिं पृथिव्या

सङ्गच्छति ॥ १२ ॥ आर्यैश्चमखिललोकपालललामो विलक्षणो जडवदवधुः
 वेद्यभाषाचरितैर्विलक्षितभगवत्स्वभावो योगिनां साम्प्रदायविधिमनु-
 शिष्ययन् स्वकलेवरं जिहामुरात्मम्यात्मानमसंख्यवहितमनर्थान्तरभावेन
 स्वीक्षमाण उपरतानुवृत्तिरपरराम ॥ ६ ॥ तस्य ह वा एवं मुक्तलिङ्गस्य
 भगवत ऋषभस्य योगमायावसानो देह इमां जगतीमभिमानाभासेन
 चङ्क्रममाणः ॥ ७ ॥ अथ सर्मारवेगविधुतवेणुनिकर्षपजातो दावानल-
 स्तद्वनमालेलिहानः सह तेन वृदाह ॥ ९ ॥ येन ह वा कलौ मनुजापस्य
 देवमाया विमोहिताः स्वविधिनियोगशौचाचारविहीना देवहेलनादी-
 न्यपवतानि निजेच्छया शृङ्गानां अस्त्रानाचमनाशौचकेशोल्लुञ्छनादीभि-
 कलिनाऽधर्मबहुलोपहतधियो ब्रह्म ब्राह्मण यज्ञपुरुष लोकविदुषकाः प्रायेण
 भविष्यन्ति ॥ ११ ॥ अहो भुवः सप्तसमुद्रवत्या व्रीपेषु वर्षेष्वधिपुण्यमेतत् ।

अप्यवर्षगा’इति ब्रह्माण्डे ॥ १४ ॥ ^{१६}योगमायां योगमायाफलं
 भवम् । ‘नित्योदस्ता योगशक्तिरनपेक्ष्यं कलं यतः । नित्यस्वरूप-
 पूर्णापि बहिःफलविवर्जनात् । अकर्मरयुच्यते यद्वन्मोक्षः फलविवर्जना-
 ति’ति पात्रे ॥ १६ ॥ ^{१७}नाद्रियन्ते तु ये मोक्षं पूर्वं तेषां परं
 भवम् । स्वयमेव व्यज्यते मृक्तौ तच्चोक्तं तारतम्ययुगि’ति व्योम-
 महितायाम् ॥ १८ ॥ ^{१९}ब्रह्मणोऽन्यस्य नो पूर्णा दद्याद्भक्तिं जनार्दनः ।
 भक्तिं ददाति सर्वेषां युक्तानां को ह्यधीशिते’ति ब्रह्मतर्के ॥ १९ ॥
 तत्रैव पञ्चमतात्पर्यं पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः

^{१३}परोरजाऽजस्कृत्वात्रयीव्यत्वात्रयीमुतः । गुणात्ययातुरीयश्च
 त्रयपदाश्च सर्वविद् । हंसो दुःखादिहानेन जीवेशत्वाच्च गृध्रराट् ।
 सः सर्वनिघ्नस्तत्त्वात्परमात्मा प्रकीर्तित’इति तन्त्रनिरुक्ते ॥ १३ ॥
 तत्रैव पञ्चमतात्पर्यं सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

वर्तन्ति यत्रत्यजना मुरारेः कर्माणि भद्राण्यवतारयन्ति ॥ १४ ॥ को न्वस्य
 माहमपरोऽनुगच्छेत् मनोरथेनाप्यभवाय योगी । यद्योगमायां स्पृहय-
 त्पूजतां महत्तमा येन कृतप्रयत्नाः ॥ १६ ॥ यस्यामेव कवय आत्मान-
 वीर्यविचित्रजिनसंसारपरितापोपतप्यमानमनुसवनं स्नायन्तस्तथैव
 सपानिर्वृत्त्या ह्यापवर्गिक्रमात्पुनर्निकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादितं
 नाद्रियन्ते भागवतत्वेनैव परिसमाप्तसर्वाश्वाः ॥ १८ ॥ राजन् पतिर्गुरुलं-
 कृतो यदूनां देवप्रियः कुलपतिः क्व च किङ्करो वः । अस्त्वेवमङ्ग-
 वान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स न भक्तियोगम् ॥ १९ ॥

सप्तमोऽध्यायः

परोरजः सवितर्जातवेदो वेदस्य गर्भो मनसेदं जजान । स्वरेतसादः
 तत्राविदय च स्वं हंसं सङ्ग्राहणामृपमं सङ्गृणीमः ॥ १३ ॥

दशमोऽध्यायः

अशेषमभवत्प्रियाणां निकेतः स एव भरतो मानुषापेक्षया ।
 'तत्कालस्थितभक्तेषु मानुषेष्वपि भक्तमजः । वरोऽपि धिक्कृतो राज्ञः
 सुहृदा वैष्णवेष्वापी'ति गारुडे ॥९॥ ॥^{१०}भरणादिकृद्धरिरिति चिन्तय-
 न्पुष्पमन्त्रीदिति च ॥ १० ॥ ॥^{११}देहेन जातस्य देहमिमानिनिः-
 'देहमानी देहजातो विदेहो मानवजित'इति च ॥ ११ ॥ ॥^{१२}प्राण-
 युक्तेरस्या च जडं जीवन्मृतं स्मृतमिति च । स्वामित्वं तु हरेरे-
 मुच्यमन्यत्र भृत्यता ॥ १२ ॥ ॥^{१३}देवेषु तन्निष्ठस्या च त्वदादेव्या-
 हारिकम् । मनुष्येषु विशेषः को व्यवहारमृते वद । व्यत्यासाच्च ॥
 देवेषु व्यत्यासः स्वामितां गत'इति च ॥ १३ ॥ ॥^{१४}ब्रह्महत्यासहस्रस्य
 पापं शाम्पेत्यश्वत्थन । न पुनः सदवज्ञाने कल्यकोटिशतैरपि । स्वतो
 महदवज्ञानाद्बुद्धोऽप्यात्मानमादहेदिति च ॥ १४ ॥ इति पञ्चमतात्पर्ये
 दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

दशमोऽध्यायः

एवं बहवज्जमभिधापमाणं सरदेवा विमानिनं रजसा तमसाऽनुविजेत
 मदेन तिरस्कृतशोचभगवत्प्रियनिजेतं पण्डितमानिनं स भगवान् ब्रह्मणो
 ब्रह्मभूतः सर्वभूतपुहवात्मा योगेश्वरचर्यायां नातिव्युत्पन्नमिति सायमात्र
 इव विगतस्वय इदमाह ॥ ९ ॥ ब्राह्मण उवाच—स्वयोर्यदितं व्यक्तमविश्र-
 लब्धं सन्तुः स मे स्याद्यदि यत्र भारः । गन्तुर्यदि स्यादधिगम्य
 मध्वा पीवेति चासौ न विद्रां प्रवाहः ॥ १० ॥ स्थौल्यं कार्यं व्याप्य
 आघयश्च क्षुचृद् भयं कलिरिच्छा जरा च । निद्राऽऽतिमं चुरहे मदः
 देहेन जातस्य हि मे न सन्ति ॥ ११ ॥ जीवन्मृतत्वं नियमेन राज्ञाच्यन्त-
 वयद्विदुतस्य दृष्टम् । स्वस्वामिभावो भुव एव यत्र सत्सुच्यतेऽसाविति
 कृत्ययोगः ॥ १२ ॥ विशेषबुद्धेर्विदं मनाहं च पश्यामि यत्र व्यवहार-
 तोऽन्यत् । क ईश्वरस्तत्र किमीशितव्यमथाऽपि राजन् करवाम किं ते ॥
 ॥ १३ ॥ न विक्रिया विश्वसुहृत्सखस्य साभ्येन जीताभियतेस्तवापि ।
 महद्भिमानात् स्वकृतात् हि मादहं धनस्यदूरादपि शूलपाणिः ॥ १४ ॥

एकादशोऽध्यायः

न वेदेष्वल्पबुद्धीनां ब्रह्मतत्त्वं समीक्ष्यते । महाबुद्धिस्तु वेदेषु
 स्येदृशैव केवलमिति च ॥ २ ॥ ॥^३स मायारचित अन्तरात्मा
 मनः ॥ ५ ॥ ॥^४क्षेत्रवित्तु हरिः प्राणः साक्षी ताभ्यां पुमान्सरेदिति
 च ॥ ७ ॥ ॥^८पदं विषयम् । 'एकादशेन्द्रियद्वारा स्युरेकादशवृत्तयः ।
 बुद्ध्याद्यास्तदमीमानास्तदिच्छाश्चैव पञ्चशः । स्पर्शान्तिर्भावितः कर्मस्वानां
 ॥ पृथग्गतिः ॥ ९ ॥ ॥^{१०}एकादशैव चेष्टाः स्युरिन्द्रियाणां पृथक्पृथक् ।
 गोलकास्तद्विष्टानं चैकादशनिगद्यते ॥ १० ॥ ॥^{११}एष संसृतिसंभारो
 सादृशैवाथवा भवेत् । दशकं विषयाणां च ममाहमिति च द्वयम् ।
 एषेव ममाहं वा संसृतिस्त्वहमेव वे'ति च ॥ अतिरूपस्थविषयः ॥ ११ ॥

एकादशोऽध्यायः

ब्राह्मण उवाच—अकोविदः कोविदवाद्वादान् वदस्वथो नाति-
 विद्रां वरिष्ठः । न सृष्टो हि व्यवहारमेनं तत्त्वावधारणं सहा-
 समन्ति ॥ १ ॥ तथैव राजहिरुगाहेमेधवितासविशोऽविजृम्भितेषु । न वेद-
 कोऽपि हि तत्त्ववादः प्रायेण(शु)सिद्धो न चकास्ति साधु ॥ २ ॥
 गान्धर्वो रजसा पूरयस्य सत्त्वेन वा तमसा वाऽनुरुद्धम् । चेतोभिराकृति-
 विरातनोति निरङ्कुशः कुशलं चेतरे वा ॥ ४ ॥ स वासनात्मा विषयोपरोक्तो
 पुनश्चाहो विदुतः गोडशात्मा । चित्तं पृथक्त्वा मयी रूपमेदमन्तर्वहिष्ठ
 अपुरस्तनोति ॥ ५ ॥ दुःखं सुखं व्यतिमिश्रं च तीव्रं कालोपपन्नं फल-
 भाष्यनात्क । आलिङ्ग्य मायारचितान्तरात्मा स्वदेहिनं संसृतिचक-
 रम् ॥ ६ ॥ तावानयं व्यवहारः सदा वै क्षेत्रज्ञसाक्ष्योर्भवति स्थूल-
 सूक्ष्म । तस्मात् मनोलिङ्गमदो वदन्ति गुणागुणस्यास्य परावरस्य ॥ ७ ॥
 गुणानुरक्तं व्यसनाय जन्तोः क्षेमाय नैर्गुण्यमयो मनः स्यात् । यथा
 जीवो घृतवर्तिमास्थितो स्थिति सघृमां भजति ह्यन्वदा स्वम् ॥ ८ ॥ पदं
 तथा गुणकर्मानुबन्धं बहिर्मेतः अयतेऽन्यत्र तत्त्वम् । एकादशासम्भनसो-
 ऽप्यबुद्धीराकृतयः पञ्च चित्तोऽभिमानाः ॥ ९ ॥ मात्राणि कर्माणि पुरं च
 कर्मा वदन्ति हेकादश वीर भूमिम् । गन्धाकृतिस्पर्शरसश्चावांसि विसर्ग-
 भाव्यभिज्ञलपशिण्याः ॥ १० ॥ एकादशं स्वीकरणं मयेति मायामहं द्वादश-

१२ द्रव्यं देहादि । स्वभावो योग्यता । जीवस्य क्षेत्रज्ञतः स्युः मिथः स्वतन्त्र न स्युः ॥ १२ ॥ १३ स्वमाययाऽऽत्मन्यवधीयमानः स्वेच्छया स्वस्मिन्नेव तिरोहितत्वेन स्थितः । 'स्वात्माधारः स्वेच्छयैव जीवदृष्टे-
स्तिरोहितः । क्षेत्रज्ञेत्युच्यते विष्णुर्जीवस्थः पुरुषोत्तम' इति च ॥ १४ ॥
१४ अभियानादेव संसारोऽन्यथा नेति परिहारः ॥ १८ ॥ इति पञ्चम-
तात्पर्ये एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः

१ यस्मान्मूलकारणभूतो विष्णुरेव । अतो मुख्यं सर्वकारणत्वं तस्यैव । मूलाश्रयविवक्षा यदि न स्यात्कुतः पृथिव्यां चलतीति व्यवहारः ? यतोऽन्ताराश्रया बहवः सन्त्यङ्गव्याद्याः ॥ ५ ॥ २ एवं मूलगोप्तृत्वं च विष्णोरेव ॥ ७ ॥ ३ आश्रयत्वात्क्षितिरिति निर्वचने क्षितिशब्दोऽपि तस्मिन्नेव । परमाणुमात्रायाः पृथिव्या अयुक्तत्वा-

मेकमाहुः ॥ ११ ॥ द्रव्यस्वभावाशयकर्मकालैरेकादशामी मनसो विकाराः । सहस्रशः शतशः कोटिशश्च क्षेत्रज्ञतो न मिथो न स्वतः स्युः ॥ १२ ॥ क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः पुराणः साक्षात् स्वयं ज्योतिरजः परेशः । नारायणो भगवान् वासुदेवः स्वमाययाऽऽत्मन् व्यवधीयमानः ॥ १४ ॥ आतृष्य-
मेनं त्वमदभवीर्यमुपेक्षयाऽन्येधितमप्रमत्तः । गुरोर्हरेश्चरणोपासनास्त्रो
जहि व्यलीकं स्वयमात्ममोहम् ॥ १८ ॥

द्वादशोऽध्यायः

ब्राह्मण उवाच—अयं जनो नाम चलन् पृथिव्यां यः पार्थिवः पार्थिव कस्य हेतोः । तस्याऽपि चाङ्गयोरधिगुल्फजप्याजानूरुमध्योरग-
शिरोधरांसाः ॥ ५ ॥ असेऽधि दावीं शिविका च यस्यां सौवीरराजैत्यपदेश-
आस्ते । यस्मिन् भवान् रुढनिजामिमानो राजाऽस्मि सिन्धुष्विति
दुर्मदान्धः ॥ ६ ॥ शोच्यानिमांस्तानधिकस्तवाधिर्विष्टया निगृह्यन् निरनु-
ग्रहोऽसि । जनस्य गोप्तेति विकन्धमानो न शोभसे वृद्धसभासु दुष्टः ॥ ७ ॥
पवं निरुक्तं क्षितिशब्दवृत्तमसन्निधानं परमाणवो ये । अविवक्षा मनसा

परमाणवोऽप्यस्याविधयैवाधारत्वेन कल्पिताः ॥ ९ ॥ १० एवं सर्वं तथा
प्रकृत्यैव कल्पितं विष्णोरन्यत् । एवं प्रकृत्याधारः स्वयमनन्याधारो
विष्णुरेव । अतः सर्वशब्दाश्च तस्मिन्नेव । 'राजा गोप्ताऽऽश्रयो भूमिः
क्षणं चेति लौकिकः । व्यवहारो न तत्सत्यं तयोर्ब्रह्माश्रयो विभुः ।
गोप्ता च तस्य प्रकृतिस्तस्या विष्णुः स्वयं प्रभुः । तव गोप्त्री तु पृथिवी
। त्वं गोप्ता क्षितेः स्मृतः । अतः सर्वाश्रयश्चैव गोप्ता च हरिरीश्वरः ।
गोपशब्दाभिधेयश्च शब्दवृत्तेर्हि कारणम् । सर्वान्तरः सर्वबहिरेक एव
वर्गदर्शनः । शिर आधारता यद्वद्गीवायास्तद्वदेव तु । आश्रयत्वं च
गोप्तृत्वमन्येषामुपचारात्' इति च ॥ १० ॥ इति पञ्चमतात्पर्ये द्वादशो-
ऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः

११ अतो हैहयवैण्यादीनार्षभस्येह कः समः । यस्योपदेशा-
निष्कर्षीशो ददर्श कपिलं प्रभुमि'ति च । युज्यते अनेनेति योगो-
परिः ॥ १८ ॥ २२ साङ्ख्यशिरसे उत्तमज्ञानस्वरूपाय ॥ २९ ॥ इति
पञ्चमतात्पर्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ १४ ॥

अजितास्ते येषां समूहेन कृतो विशेषः ॥ ९ ॥ एवं कृशं स्थूलमणु-
रप्यसृष्टं सजीवमजीवमन्यत् । द्रव्यस्वभावाशयकालकर्मनाम्नयाऽ-
न्याऽप्येहि कृतं द्वितीयम् ॥ १० ॥

त्रयोदशोऽध्यायः

यथाय धर्मपतये विधिर्नैपुणाय योगाय साङ्ख्यशिरसे प्रकृतीश्वराय ।
सायण्याय हरये नम इत्युदारं गायन् मृगन्वमपि यः समुवा-
चकार ॥ २९ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः

“प्रियत्रतो गयश्चैव कर्मदेवसमो गुणैरिति पाहुण्ये ॥ ७ ॥
इति पञ्चमतात्पर्ये पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः

“यथा भागवते तूक्तं मौर्वनं कोशलक्षणम् । तस्याविरोधतो
योज्यं सर्वग्रन्थान्तरस्थितम् । मण्डोदे पूर्णं चैव व्यत्यासं क्षीरसागरे ।
राहुसोमरघीणां च मण्डलाऽङ्गिगुणोक्तात्मा । विनैव सर्वमुज्ज्वलं योजनं
भेदतोऽत्र त्विति ब्रह्माण्डे ॥ ७ ॥ इति पञ्चमतात्पर्ये षोडशोऽ-
ध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः

“वाराहे वामपादं तु तदन्येषु तु दक्षिणम् । पादं कल्पं

पञ्चदशोऽध्यायः

तस्येमां गार्थां पाण्डवेयं पुराविद् उपायन्ति । गयं नृपं का
प्रतिशति कर्मभिर्यज्वाऽभिमानो बहुविद्धमगोता ॥ सदागतर्थाः सदा-
स्पतिः सतां सत्सेवकोऽन्यो भगवत्कलामृते ॥ ७ ॥

षोडशोऽध्यायः

राजोवाच—इत्युक्तस्त्वया मूलमण्डलायामविशेषो यावदादि-
स्तपति यत्र चासौ ज्योतिषां गणैश्चन्द्रमाः सह दृश्यते ॥१॥ पर्यां माय
इलावृते नामाभ्यन्तरवर्षे यस्य नाभ्यामवस्थितः सौवर्णः कुलगिरिः ।
मैरुर्हीणायामसमुद्राहः कणिकाभूतः कुवलयकमलस्य मूर्धनि द्वाविंश-
त्सहस्रयोजनविततो मूले षोडशसहस्रस्तावतान्तर्भूम्यां प्रविष्टः ॥ ७ ॥

सप्तदशोऽध्यायः

श्री शुक उवाच—तत्र भगवतः साक्षाच्छलिङ्गस्य विष्णोर्विक्रमस्य
वामपादाङ्गुष्ठतलनिर्मितोऽर्धोऽण्डकटाहविवरेणान्तः प्रविष्टा या बाह्यजल-
धारा तच्छरणपङ्कजावनेजनाकणिकज्वलोपरंजिताखिलजगदधमलापहो-
स्पर्शनामला साक्षाद्भगवत्पदीत्यनुपलक्षितवचोभिर्मिथीयमानाऽति

यमवानुजहार त्रिविक्रम इति च ॥ १ ॥ “अनन्तान्तःस्थितो विष्णु-
स्तत्र सहायुता । पूज्यते गिरिशेनेश इलावृतगतेन त्विति च ॥
“तत्राप्यपेक्षया चैव तथाऽन्तर्याम्यपेक्षया । मिश्रास्तु स्तुतयो ज्ञेया
विष्णोरन्यत्र केवलमिति च ॥ १६ ॥ इति पञ्चमतात्पर्ये सप्तदशोऽ-
ध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः

“अप्रयासेन कर्तृत्वमकर्तृत्वमिहोच्यते । महाशक्तित्वतस्तच्च
कृतं परमस्य त्विति तन्त्रसारे ॥ ५ ॥ “कामदेवस्थितं विष्णु-
ण्मते श्री रतिसिता । कामदेवं रतिश्चापि विष्णोस्तु प्राकृतां तनु-
ति ब्रह्माण्डे ॥ १७ ॥ “स्पर्धन्त इव देवास्तु हरिणा यत्र कुत्र-
णिव । हरेरेवाज्ञया कापि दैत्यावेणादधापि वेति च ॥ २७ ॥

महाशक्त्यैव सहस्रोपलक्षणेन दिवो मूर्धन्यवततार ॥१॥ अतर्जनाभ्यां
आण्णवृद्धसहस्रैव कथ्यमानो भगवत्श्रुतमूर्तसहायुगस्य तुरीयां तामसीं
यतिं प्रकृतिमात्मनः सङ्कर्षणस्त्रेण आत्मसमाधिक्येण सविधायैव वि-
पन्नमय उपवावति ॥ १५ ॥ ॐ नमो भगवते महापुरुषाय सर्वगुण-
संख्यातायानन्तायव्यक्ताय नम इति ॥ १६ ॥

अष्टादशोऽध्यायः

विश्वोद्भवस्थाननिरोधकमे ते ह्यकर्तुं ईहितं प्रवृत्तवृत्तम् । युक्तं न
त्ययि कार्यकारणे सर्वात्मनि व्यतिरिक्ते च वस्तुनि ॥ ॥ केतुमाते
तथापि कामदेवस्वरूपेणास्ते लक्ष्म्याः प्रियचिकीर्षया प्रजापतेर्दुहितृणां
च तद्वर्षपतीनां पुरुषायुषाहोरात्रपरिसङ्ख्यानानां यासां यस्यां महापुरुष
महाकृतेजसोऽप्यजितमनसां विश्वस्ता व्यसवः संवत्सरस्य निपतन्ति ॥२॥
तद्वर्षवतो मायामयं रूपं परमसमाधियोगेन रमादेवी संवत्सरस्य रात्रिषु
तापतेर्दुहितृभिरुपेता अहस्तु तद्वर्तुभिरुपेतोपास्ते ॥ इदं चोवाहति ॥
॥१७॥ यं लोकपालाः किञ्च मन्तरज्वरा हत्वा यतन्तोऽपि पृथक्समेव
य । पातुं न शेकुर्द्विपदश्चतुष्पदः सरीसृपस्थास्तु यदत्र दृश्यते ॥ २७ ॥

३१ उपलम्भनादयथा । यथा दृष्टं तथा न तिष्ठत्यन्यथामवतीत्यर्थः ।
॥ ३१ ॥ ३२ सर्वान्तर्यामिकत्वानु सर्वनामा हरिः स्वयम् । न
सर्वस्वरूपत्वाद्द्रूपत्वमुपचारात् इति च ॥ ३२ ॥ ३३ दशावतार इत्यादि
सङ्ख्या विनीयते विशेषेण नीयते तज्ज्ञानं तद्रूपमेव हि ॥ ३३ ॥
३४ क्रियार्थैर्यज्ञार्थैरिन्द्रादिनामभिरीरितात्मने ॥ ३४ ॥ ३५ मायागुणै
स्तदिन्द्रानुसारिभिः । 'द्रव्यैः शङ्करः प्रोक्तः क्रियेशो गरुडः स्मृतः
करणेशस्तथा ब्रह्मा वायुराधारपः स्मृतः' इति ब्रह्मवर्क ॥ ३७ ॥ इति
पञ्चमतात्पर्ये अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः

यस्य सम्यक्च भवति ज्ञानं भक्तिस्तथैव च । निश्चितस्तस्य
मोक्षः स्वात्सर्वपापकृतोऽपि तु । यो ममत्वादिना दीपः स त्वन्यविषयः

यद्रूपमेतच्चिजमाययाऽपितमर्थस्वरूपं बहुरूपरूपितम् । सङ्ख्या न यस्य
स्वययथोपलम्भनात्तस्मै नमस्तेऽव्यपदेशरूपिणे ॥ ३१ ॥ जरायुजं स्वेदजं
मण्डजोद्भिजं चराचरं देवर्षिपितृभूतमेवम् । द्यौः खं क्षितिः शीतलं
सरित्समुद्रर्षाभ्रदहर्षेणभियेय एकः ॥ ३२ ॥ यस्मिन्सङ्ख्येयविशेषनाम
रूपाकृतौ कविभिः कल्पितेयम् । सङ्ख्या यया तत्त्वदशा विनीयते तस्मै
नमः साङ्ख्यनिर्दराय हि ॥ ३३ ॥ यस्य स्वरूपं कवयो चिपश्चिदा
गुणेषु योनिष्विव जातवेदसम् । मथान्ति मथा मनसा विदक्षवो गृह्य
क्रियार्थैर्नम ईरितात्मने ॥ ३४ ॥ द्रव्यक्रियाहेत्वचनेशकर्तृनिर्मायागुण
वैस्तुनिरीक्षितात्मने । तथैव तत्रातिशयात्मबुद्धिभिर्निर्लिप्तामायाकृत
नमो नमः ॥ ३७ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः

न जन्म नूनं महतो न सौम्यं न चाङ्ग बुद्धिर्नाङ्गतिस्तोषहेतुः ।
तै(ति)र्थमिवसृष्टानपि नो यनौकसश्चकार सख्ये च स लक्ष्मणाग्रजः ।
यथैहिकामुष्मिककामलपटः सुतेषु दारेषु धनेषु चिन्तयन् । शत्रौ
विद्वान् कुक्कुलेवरात्ययाद्यस्तस्य यत्नः शय एव केवलम् ॥ २४ ॥ तथा

भात' इति च ॥ ७ ॥ ३२ अनधीकारिणो देवाः स्वर्गस्था भारतोद्भवम् ।
॥ ३३ ॥ अन्त्यात्मविमोक्षार्थमुद्रेकार्थेऽधिकारिण' इति कौर्म ॥ २८ ॥ इति
पञ्चमतात्पर्ये एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः

३४ सर्वसोमाग्निवारीरविधान्तु यथाक्रमम् । पृक्षादिद्वीपसंस्थास्तु
विधत्ते हरिमुपासत' इति च ॥ ५ ॥ ३५ अनामलं तु दधि क्षीरं क्षीरं सान्द्रं
गन्ना दधी'ति शब्दनिर्णये ॥ २४ ॥ इति पञ्चमतात्पर्ये विंशोऽ-
ध्यायः ॥ २० ॥ २१ ॥

यान् त्वं कुक्कुलेवरापितां त्वन्माययाहंसमतामघोक्षज । भित्त्याम येनाशु
यं सुदुर्भितां विधेहि योमं त्वयि नः सुभाविनं इति ॥ १५ ॥ यद्यत्र नः
आगमुखावशेषितं स्विष्टस्य दत्तस्य कृतस्य शोभनम् । तेनाब्जनाभस्मृति-
कल्पनः स्याद्वर्षे हरिर्यद्भजतां शान्तनोति ॥ २८ ॥

विंशोऽध्यायः

मणिकूटो वज्रकूट इन्द्रसेनो ज्योतिष्मान् धूम्रवर्णो हिरण्यवर्णो
वज्रवर्ण इति सैतुरीलाः अरुणा अनुगुणा आङ्गिरसी सावित्री सुप्रभाता
जलम्भरा सत्यम्भरेति महानद्याः यासां जलोपस्पर्शनविधूतजस्तमसोऽहं
मालङ्गगोध्यायनसत्याङ्गसंज्ञाश्रित्यारो वर्णा सहस्रायुषो विबुधोपम-
यन्द्रीनप्रजन्तनाः स्वर्गद्वारं त्रयया विद्यया भगवन्तं त्रयीमयं सर्पात्मानं
पूजते ॥ ४ ॥ प्रज्ञस्य विष्णोरूपं यस्तत्परितस्य ब्रह्मणः । असृतस्य च
पुनोद्य सूर्यमात्मानमीमहि ॥ इति ॥ ५ ॥ तथा बहिः कौश्वदीपः कुश-
दीपादिगुणसमानेन क्षीरोदेन परित उपकृतो यथा कुशदीपो घृतोदेन
अग्निर्न कौश्वदीपान् पर्वतराजो द्वीपनामनिर्वर्तक आस्ते ॥ १८ ॥ एवं
परात्तात् क्षीरोदात्परित उपवेशितः शाकदीपो द्वाविंशल्लसयोजनायामः
समानेन च दधिमण्डोदेन परित उपकृतः । यस्मिन् हि शाको नाम
महीपटः स्वक्षेत्रव्यपदेशको, यस्य हि महान् सुरभिगन्धस्ते द्वीपमनु-
भावयति ॥ २४ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः

^{४२}ज्ञानानन्दात्मके विष्णौ शिशुमारवपुष्यथ । ऊर्ध्वलोके
संन्यास आदित्याघास्तदाश्रिता'इति ब्रह्माण्डे ॥ ३२ ॥ इति पञ्चम-
तात्पर्ये द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः

^{३८}इलावृतस्थस्तुतिवत्पातालमूलस्थस्तुतिर्योजनीयाऽनन्तविषया ॥
॥ ३८ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते पञ्चमस्कन्ध-
तात्पर्ये त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ २४ ॥ पञ्चमस्कन्धः सम्पूर्णः ॥
॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

द्वाविंशोऽध्यायः

ग्रहर्क्षेतरामयमादिदैविकं रूपं हरे मन्त्रकृतस्त्रिकालम् । नमसा
नस्तुततो नश्यते वै स्वयं त्रिकालं कृतमाशु पापम् ॥ ३२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः

प्रायमानः सुपुमुरोगसिद्धगन्धर्वविद्याधर मुनिगणैरनवरतम् ।
मुदितविकृतिविह्वललोचनः सुललितमुखरितामृतेनाप्यायमानः स्व-
पार्पद्भिर्विबुधयूयपतीनपरिम्लानरागमघतुलसिकामोदमध्वासवेन माध-
वमधुकर्मगतमधुगीतश्रियं वैजयन्तीं स्वां वनमालां नीलवासा एक-
कुण्डलो हलककुचि कृतसुभगसुन्दरभुजो भगवान् माहेन्द्रो वारणेन्द्र इव
काञ्चनी कक्ष्यामुदारलीलो बिभर्ति ॥ ३८ ॥ उत्पत्तिस्थितिलयहेतवोऽस्य
कल्पाः सन्वाचाः प्रकृतिगुणा यदीक्षयाऽऽसन् । यद्रूपं ध्रुवमकृतं यदैक-
मात्मन् नानाधातकथमु ह वेद तस्य वर्त्म ॥ ४१ ॥

षष्ठः स्कन्धः

प्रथमोऽध्यायः

॥ हरिः ॐ ॥ ^{४०}वेदानां प्रथमो वक्ता हरिरेव यतो विभुः ।
तो विष्ण्वात्मका वेदा इत्याहुर्वेदादिन'इति शब्दनिर्णयः ॥ ४० ॥
इति षष्ठतात्पर्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

^{४१}नारायणोऽयमित्यन्यहेलनविषयत्वेनोक्तमघहरम् । 'सर्वथा-
पदं विष्णोर्नाम तद्भक्तिपूर्वकम् । अभक्त्योदाहृतं नैव फलदात्
नोत्पत्तिः । नामस्वामितया तस्य स्मरणं जायते यतः । भक्तस्यातो
नोत्पत्तिः सङ्केतादावपीरिता । अत्रामिलोऽपि स्मरणाद्भक्त्या मृत्यो-
पपन्ते'ति नारदीये ॥ १४ ॥ इति षष्ठतात्पर्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः

^{४२}ओतं प्रोतं पदवत् । 'यथा कन्थापटाः शुत्र ओताः प्रोताश्च

षष्ठः स्कन्धः

प्रथमोऽध्यायः

धर्मदूता ऊचुः—वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मेस्तद्विपर्ययः । वेदो
जायणः साक्षात्स्वयम्भुरिति शुश्रुम ॥ ४० ॥

द्वितीयोऽध्यायः

माङ्केत्यं पारिहास्यं वा स्तोमं हेतुनमेव वा । वैकुण्ठनामग्रहणम-
तपावहरं विदुः ॥ १४ ॥

तृतीयोऽध्यायः

यम उवाच—परो मदन्यो जगत्स्तस्थुषश्च ओतं प्रोतं पदवच्च

संस्थिताः । एवं विष्णाविदं विश्वमोतं श्रोतं च संस्थितमिति स्कान्दे ।
॥ १२ ॥ इति षष्ठ्यात्पर्यं तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः

^{२४}गुणो यथा गुणितः । कश्चित्पुरस्त्रितो गुणभूतः प्रधानभूतः
राज्ञः ममासौ सखेति राज्ञा चिन्तितमपि न जानाति । 'यथा राज्ञः
प्रियत्वं तु भृत्यो वेद न चात्मनः । तथा जीवो न यत्सख्यं वेद
तस्मै नमोस्तु त' इति स्कान्दे ॥ २४ ॥ ^{२५}देहमानी वैश्वरूपो मल्लः
प्राणमात्तितः । इन्द्राद्या इन्द्रियात्मानो रुद्रोऽन्तःकरणात्मकः । नो
विन्दन्ति स्वात्मानं परं वापि विमोहिताः । जीवाभिमानी ब्रह्मा
सर्वं वेद प्रजापतिः । सोऽपि वेद हरिं नैव सम्यक्सैव हि सर्वविदि
च ॥ २५ ॥ ^{२६}केवलया स्वसंस्थया । स्वप्नसुषुप्त्यादौ मनस उपरमा
जीवस्यास्वातन्त्र्यदर्शनेऽपि स्वप्नप्रबोधादिदर्शनादन्य ईश्वरस्तन्निग्रामको
स्तीति ज्ञायते । जीवेच्छाभावात्केवलत्वम् । 'यदोपरामो मनसो
स्वप्नसुषुप्त्यादिषु । तदावस्थाप्रबोधादिकारणत्वेन केलावः । अस्वतन्त्र्या
जीवस्य विद्यतेऽप्यो नियामकः । जीवप्रवृत्त्यानुकूल्याज्ज्ञापतेऽसौ त
विभुरिति हरिवंशेषु ॥ २६ ॥ ^{२७}इच्छादिरूपेण विवृद्धिः । 'इच्छादित्वेन
विश्वम् । यदंशतोऽस्य स्थितिजन्मनाशा नस्योतवद्यस्य वशे च लोका
॥ २७ ॥

चतुर्थोऽध्यायः

न यस्य सख्यं पुरुषो वेत्ति सख्युः सखा यस्य संचसतः पुरेऽसिम् ।
गुणो यथा गुणितोऽव्यक्तदृष्टिस्तस्मै महेशाय नमस्करोमि ॥ २४ ॥
वेदोऽसवोऽज्ञा मनवो भूतमात्रा नात्मानमभ्यं च विदुः परं यत् । स
पुमान् वेद गुणांश्च तज्ज्ञो न वेद सर्वज्ञमनन्तमीडे ॥ २५ ॥ यदोपरामो
मनसो नामरूपरूपस्य दृष्टिसृष्टितिसंक्रमोपात् । य ईयते केवल
स्वसंस्थया हंताय तस्मै शुचिस्त्रयने नमः ॥ २६ ॥ मनीषिणोऽन्तर्ही

विविधा विमलाद्यास्तु शक्तयः । विष्णोः स्वरूपभूता यास्ताभ्य-
न्तर्निष्ठाः पराः । जायन्ते तत्प्रसादेन ताश्च पीठे प्रपूजयेत् । तद्विज-
यात्तत्सखैव प्रसादात्तत्समीपमा' इति तन्त्रनिर्णये । 'दशेन्द्रियाणि च
तानि वृद्धिप्राणप्रधनकाः । चतुर्दशैषां परमः पाञ्चदशो हरिः स्मृतः ।
तस्मिन्नेन चैतेषु पाञ्चदशोऽप्य संस्थितेति' च ॥ २७ ॥ ^{२८}इयत्ता
न विशेषः स्यादानन्तादौ तदुज्जितेः । सर्वविशेषै रहित उच्यते हरि-
रूपः । अप्राकृतस्वरूपत्वान्निर्मायधेतु कथ्यत' इति च । 'तद्रूप-
परं रूपं यतः सर्वस्य सर्वदा । सर्वरूपो यतः शब्दगुण्यर्थः सर्व-
शामक' इति च । अलौकिकत्वान्नो विष्णुर्निरुक्तोऽसौ निरूपितः ।
तथापि वेदेषुक्तत्वादुक्तो रूपी स एव चे'ति व्योमसंहितायाम् ॥ २८ ॥
यामविभक्त्यर्थस्य कालस्य प्रकारस्य च हेतुर्ब्रह्मैव । 'विभक्त्यर्थस्य
कालस्य प्रकारार्णा च कारणम् । एक एव परो विष्णुः सर्वसत्ताप्रद-
क' इति भविष्यत्पर्वणि ॥ 'अनन्यः सदृशाभावादेको रूपायमेदत्'-
इति च ॥ ३० ॥ ^{३१}मदन्यो नास्ति सर्वेश इति विद्यासुरं मतम् ।
स्तीति दैवमुभयोर्हरिरेव ह्यपेक्षितः । निषेधविध्योर्विषयः फलदाता
न केलावः । तादृगुद्वेः कारणं च स्थानयोश्चोचनीचयोरिति च ॥
॥ ३२ ॥ ^{३३}तत्कर्माणामदृष्टत्वादनानां चाप्यदर्शनात् । अरूपस्त्व-
प्रमाणरूपकर्माणि दर्शयेत् । नित्यरूपो नित्यकर्माऽप्यव्यक्तत्वमपेक्ष्य

नित्यवैशितं स्वशक्तिभिर्नवमिश्च विवृद्धिः । वद्धिं यथा वारुणि पाञ्च-
रत्न मनीषया निष्कपन्तीह गृहम् ॥ २७ ॥ स वै समारोपविशेषमाया-
जपमनिर्वाणमुखातुभूतिः । स सर्वनामा स च विश्वरूपः प्रसीदता-
मात्मरक्षात्मशक्तिः ॥ २८ ॥ यस्मिन् यतो येन च यस्य यस्य ये यो यथा-
करोति कार्यते वा । परावरेषां परमं प्राक् स्वसिद्धं तद्वत् तद्वेतुरनन्य-
परा ॥ ३० ॥ अस्तीति नास्तीति च वस्तुनिष्ठयोरेकस्ययोर्भिन्नविरुद्ध-
त्वयोः । अपेक्षितं किञ्चन सांख्ययोगयोः समं परं ह्यनुकूलं बृहत् ॥
॥ ३२ ॥ योऽनुग्रहार्थं भजतां पादमूलमनामरूपो भगवाननन्तः ।

तु । अरूपकर्मत्युदितो रूपकर्मोऽज्झितेन त्विति प्रकाशसंहितायाम् ।
 'अनामा सोऽधिकार्यत्वादव्यक्तत्वादरूपकः । कंसारित्वादिसाम्यार्थो
 व्यक्तरूपोऽन्तराग' इति च । 'लोकदृष्ट्याधिकार्यानि मूलनामानि
 केशवे । अथ दामोदरादीनि लोकदृष्ट्या समानि तु । आनन्दोऽन्यत्र
 रूपास्तु मूलरूपमुदाहृतम् । स एव व्यक्तिमापन्नः प्रादुर्भाव उदीरितः
 इति च ॥ ३३ ॥ ^{४३} 'स्वदेहस्थं हरिं प्रादुर्धमा जीवमेव तु । मध्यमा
 श्वाप्यनिर्णीतं जीवाद्भिन्नं जनार्दनम् । पूर्णानन्दादिगुणकं सर्वजीव
 विलक्षणम् । उच्यमानस्तु हरिं प्रादुस्तारतम्येन तेषु च । बुद्धिबुद्ध्या
 सारेण यथाप्राणं शरीरगम् । श्वासमात्रं जनाः प्रादुरनिर्णीतं च मध्यमा
 देवदेवेश्वरं सत्प्रमानन्दं प्राणवेदिन' इति च ॥ ३४ ॥ ^{४५} 'विशेषव्यक्ति
 पात्रत्वाद्ब्रह्माद्यास्तु विभूतयः । तदन्तर्यामिणश्चैव मत्स्याद्या विभक्ता
 स्मृता' इति तन्त्रनिर्णये ॥ ४५ ॥ ^{४६} 'तपोऽभिमानो रुद्रस्तु विष्णो
 हृदयमाश्रितः । विद्यारूपा तथैवोमा विष्णोस्तनुमुपाश्रिता । शृङ्गा
 याकृतिगतः क्रिपात्मा पाकशासनः । अङ्गेषु कतवः सर्वे मध्यदेहे
 धर्मराट् । प्राणोवायुश्चित्तगतो ब्रह्माद्याः खेपु देवता' इति च ॥ यत्र
 श्रितं पद्भवति तत्तन्नामकमीरितमिति शब्दनिर्णये ॥ ४६ ॥ ^{४७} 'संज्ञा
 मात्रं यदिदं त्वया तपसा दृष्टं मम रूपं तदेवाग्र आसीत् । 'नाना
 हरिस्त्वेको बहुशीर्षभुजोरुपात् । आसील्लये तदन्यत्तु सूक्ष्मरूपं वि
 विना । असुप्तः सुप्त इव च मीलिताक्षो भवेद्धरिः । अन्यत्रातादना
 द्विष्णौ श्रीश्च लीनेत्र कथ्यते । सूक्ष्मत्वेन हरौ स्थानाह्लीनमन्यदपीप्स्य

नामानि रूपाणि च जन्मकर्मभिर्मैत्रे स मह्यं परमः प्रसीदतु ॥ ३१ ॥
 यः प्राकृतैर्वातपथैर्जवानां यथाशयं वेदगतो विभ्राति । यथा
 निष्ठः पार्थिवमाश्रितो गुणं स ईश्वरो मे कुरुतात्मनोरथम् ॥ ३४ ॥
 भवो भवन्तश्च मनवो विबुधेश्वराः । विभूतयो मम ह्येता भूतानां
 हेतवः ॥ ४५ ॥ तपो मे हृदयं ब्रह्म तनुर्विद्या क्रियाऽऽकृतिः । अङ्गा
 कतवो जाता धर्मे आत्माऽऽलम्बः सुराः ॥ ४६ ॥ अहमेवेदमाशास्त्रे नात्र
 त्किञ्चात्तरं बहिः । संज्ञातमात्रमव्यक्तं प्रसुप्तमिव विश्वतः ॥ ४७ ॥

॥ मात्स्ये ॥ ४७ ॥ ^{४८} 'गुणतः अनन्ते । 'प्रत्येकज्ञो गुणानां तु
 निश्चीमत्वमुदीर्यते । तदानन्त्यं तु गुणतस्ते चानन्ता हि सङ्ख्यया ।
 नानाऽनन्तगुणो विष्णुर्गुणतोऽनन्त एव चे'ति तन्त्रभागवते ॥ ४८ ॥
 ततः पठतात्पर्यं चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः

^१ 'सन्तकुमारोऽवतु कामदेवात् । 'सन्तकुमारनामा तु ब्रह्मचर्य-
 यो हरिः । सन्तकुमारमपरं ब्रह्मपुत्रं विवेक यः । स मां योग्येतरा-
 यामात्पातु विश्वेश्वरः प्रभुरिति च । देवर्षिवर्यः पुरुषान्तरार्चनात् ।
 विष्णोरपरिवारत्वदृष्ट्या देवान्तरार्चनात् । 'महिदासो देवक्रपिः पातु
 मां विष्णुरव्ययः । तदन्तर्पितकर्मभ्यस्तदस्मरणतस्तथे'ति च ॥ १७ ॥
 'यथा हि भगवानेव सदसन्नियामकतया सदसद्रूप उच्यते ।
 तपेनानेन मां देवः पातु विष्णुश्चतुर्भुज' इति च ॥ ३१ ॥
 'एक एव परो विष्णुर्मूपाहेतिष्वजेष्वजः । तत्तच्छक्तिप्रदत्वेन स्वयमेव
 आश्रितः । सत्येनानेन मां देवः पातु सर्वेश्वरो हरि'रिति च ॥ ३३ ॥

सन्तकुमारगुणेऽनन्तो गुणतोऽनन्तविग्रहे । यदासीत्तत एवायः स्वयम्भूः
 तन्मूदजः ॥ ४८ ॥

अष्टमोऽध्यायः

सन्तकुमारोऽवतु कामदेवाद्दयशीर्षो मां देवहेलनात् । देवर्षिवर्यः
 तपेनानेन मां देवः पातु विष्णुश्चतुर्भुज' इति च ॥ ३१ ॥ यथा हि भगवा-
 न् सन्तुतः सदसश्च यत् । सत्येनानेन नः सर्वे यान्तु नाशमुपद्रवाः ॥
 ३३ ॥ यथैकात्म्यानुभावेन विकल्परहितः स्वयम् । भूषणायुष-
 विज्ञाया धत्ते शक्तीः स्वमायया ॥ ३२ ॥ तेनैव सत्येनानेन सर्वैको
 भगवाण् हरिः । पातु सर्वैः स्वरूपैर्नः सदा सर्वैव सर्वदा ॥ ३३ ॥
 सन्तारयमाणस्तु यं यं पश्यति चक्षुषा । पदा वा संस्पृशेत्स्रजः

^{१४३} गुरुशिष्ययोरयोग्यत्वादुल्लङ्घितः । अप्रसादाद्गुरोर्विद्या न तथोक्त-
फलप्रदेति च ॥ 'विद्याः कर्माणि च सदा गुरोः प्राप्ताः फलप्रदाः
अन्यथा नैव फलदाः प्रसन्नोक्ताः फलप्रदा' इति च तन्त्रसारे ॥ ४३ ॥
इति षष्ठ्यात्पर्ये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः

^{१४०} कालोऽन्तकः प्रधानं च मृत्युरव्यक्तमित्यपि । उक्त्य-
प्रकृतिः स्रष्टा श्रीभूर्भुवोति नामभिः । सैव ब्रह्मादिभयदा विष्णो-
वशवर्तिनी । अभयापि विभेतीव तद्वशत्वादुदीर्यत' इति मात्से ॥ २० ॥
^{१४३} यत्र वायुदपञ्चादिरूपेण प्रकृतिः स्थिता । एकस्तत्राविभेद्ब्रह्मा विचार-
भयमत्यगात् । अन्तर्गतो हरिस्तस्य ध्यातो भयमपानुददि'ति च ।
'जनिष्यतां जनानां तु स्वभावानां प्रसिद्धये । ज्ञानादिगुणपूर्ण-
ब्रह्मणोऽपि क्षणार्धमाः । भयादिका भवन्तीव कथं तस्मिन्स्थिरालया-
इति च ॥ 'भगवत्प्रीतये नित्यं ब्रह्मणो ये भयादयः । न वृथा त-
भावः स्यात्कश्चित्तेऽपि क्षणार्धमाः । अज्ञानं च चतुर्वारं द्विवारं भयमा-
च । शोकोऽपि तावान्मान्यत्र कदाचिद्ब्रह्मणो भवेत् । तत्रापि भग-
वत्प्रीत्या उन्नत्यैवास्य तद्वदेति' ब्रह्मतर्के ॥ २३ ॥ ^{१४३} लिङ्ग-
पदयामः । 'कदाचिदभिमानस्तु देवानामपि सच्चिद्वि । प्रायः काले-

साध्वसात्स विमुच्यते ॥ ३६ ॥ एतां विद्यामधिगतो विश्वरूपान् श-
कतुः । त्रैलोक्यलक्ष्मीं बुभुजे विनिर्जित्य सृष्टेऽसुरार ॥ ४३ ॥

नवमोऽध्यायः

देवा ऊचुः—वाध्वम्बरान्मयपुष्टितयस्त्रिलोका ब्रह्मादयो ये वा-
मुद्विजन्तः । ह्यगम यस्य धर्ममन्तकोऽसौ विभेति यस्मादरणं ततो नः ।
॥ २० ॥ गुरा स्वयम्भूरपि संयमात्मस्युदीर्णवातोमिरवैः करालो ।
एकोऽरविन्द्यात्पतितस्ततार तस्याद्वयाद्येन स नोऽस्तु पारः ॥ २३ ॥ यथा
ईशो निजमायया नः ससर्ज येनानुसृजाम विश्वम् । वयं च यस्या-

काल्येव तारतम्येन सोऽपि त्वि'ति च ॥ २४ ॥ ^{१४३} श्रीवत्सः प्रकृति-
परा ब्रह्माख्यः कौस्तुभः पुमान् । तदतीतः षोडशभिः स्वरूपैरप्यु-
च्यत' इति च । श्रीवत्सकौस्तुभौ विनाऽऽत्मतुल्यैः प्रकृतिपुरुषातीत-
नानामदशरूपाण्यपि तुल्यानीत्यर्थः । आत्मभूतैश्च तुल्यैश्च आत्म-
तुल्यैः । 'अपुं प्रकृत्यधीनत्वाद्वासुदेवादिका हरेः । तुल्याश्च केशवाद्याश्च
न च भिन्नाः कथञ्चने'ति तन्त्रसारे ॥ श्रीवत्सकौस्तुभाभ्यां तु विना-
तार्थं प्रदर्शयन् । पुं प्रकृत्यात्मकाभ्यां स धत्ते नित्यं जनार्दनः । यदस्याभ्या-
मतीतत्वं यद्वशो नानयोर्हरिः । श्रीवत्सकौस्तुभाभ्यां तु विनाभावः स एव
न'ति च ॥ 'आत्मैव सप्तदशधा स्वयं भूत्वा जनार्दनः । मध्यस्थावृत्ति-
गुण क्रीडते पुरुषोत्तम' इति च ॥ २८ ॥ ^{१४०} वयः सर्वस्य वयनाद्भगवा-
न'पुणोत्तम' इति च । 'मा तन्तुश्छेदिव यतो धियं म' इति श्रुतिः ॥
॥ ३० ॥ ^{१४३} देवल्लोकात्पितृल्लोकाच्चिरयाचापि यत्परम् । तिसृभ्यः
परमं स्थानं वैष्णवं विदुषां गतिरिति माहात्म्ये ॥ ३१ ॥ ^{१४३} अथ
परा भगवान् किं देवदत्तवदित्याक्षेपः । अचिन्त्यशक्तेरनन्तगुणस्य कुतः
पारतन्त्र्यादिकमित्यभिप्रायः । उपरतसमस्तमायामये प्राकृतस्वभाव-

परः समेतः पदयाम लिङ्गं पृथगीशमानिनः ॥ २४ ॥ आत्मतुल्यैः
पञ्चाभिर्विना श्रीवत्सकौस्तुभौ । पर्युपाशितमुच्चिदशरदम्बुरुहेक्षणम् ॥
॥ २८ ॥ देवा ऊचुः—नमस्ते यद्ब्रवीयां वयसे उत ते नमः । नमस्ते
नातु चक्राय तमोऽस्तु पुरुषतये ॥ ३० ॥ यत्ते गतीनां तिसृणामीशितुः
पारत' इदम् । नार्वाचीनो विसर्गस्य धातुर्वेदितुमर्हति ॥ ३१ ॥ ॐ नमस्तेस्तु
परापरायण वासुदेवादिपुरुष महापुरुष महानुभाव परमहंस परम-
शुभाण परमकारुणिक परमहंसपरिब्राजकैः परमेष्ठात्मयोगसमाधिना
तस्माच्चितपरिस्फुटितपारमहंसधर्मणोद्घातिततमः कपाटद्वारेणापावृत्ते
कामलोके स्वयमुपलब्धो निजमुखानुभवो भवान् दुरवबोध इव तव
विहारयोगो यदशरणोऽशरीर इदमनपेक्षितास्त्रसमवायः स आत्मनैवा-
भक्तिपद्माणेन सगुणमगुणः सृजसि पासि हंसि ॥ ३२ ॥ अथ तत्र भगवान्
किं देवदत्तवदिव गुणविसर्गोपतितः पारतन्त्र्येण स्वकृतकुशलकुशल-

वर्जिते । केवलं स्वात्ममायां निजसामर्थ्यम् । स्वरूपद्वयाभावादित्यादि
समाधानम् । 'स्वतन्त्रः परतन्त्रो वा ज्ञोऽज्ञो दुःखी सुखी नु किम्
इत्यादि संशयः कः स्वाज्ञानिनां पुरुषोत्तमे । तस्यानन्तगुणत्वाच्च पूर्ण
शक्तित्वतो हरेः । स्वातन्त्र्यादिक्रमेवास्व विदो जानन्ति निश्चयात् ।
घटकत्वादुर्धटस्य दुर्जयत्वाच्च सर्वेशः । तच्छक्तेरविदो जीवं परतन्त्र
वदन्त्यमुम् । एवं दुर्धटया ज्ञतया ज्ञोऽज्ञानां परमेश्वरः । यथा रज्जु
सर्पधिया रज्जुबुद्ध्यावगम्यते । तथा यथार्थबुद्ध्या च मिथ्याबुद्ध्याऽऽ-
गम्यते स्वेच्छयैव महाविष्णुः फलदश्चासुसारतः' इति तन्त्रभागवते ।
त्रिनयनो नृसिंहरूपी । 'विष्णोर्नृसिंहनामानि त्रिनेत्रोग्रादिकांश्च
त्वि'ति शब्दनिर्णये । 'विविधं भावपात्रत्वात्सर्वे विष्णोर्विभूतयः' इति
च ॥ ३३ ॥ ^{४३} निरूपकमो हरिर्नित्यनप्रयत्नो ब्रुपक्रमेदिति च ॥

फलमुपाददति । अहोस्विदस्मागम उपशमशीलः समञ्जसदर्शन उदा-
हृति इ वाच न विदामः । नहि विरोध उभयं भगवत्परितणितगुणगत
ईश्वरे अनवगाह्यसाक्षात्स्ये अर्वाचीनवितर्कविकल्पविचारप्रमाणाभावात्
कुतर्कशास्त्रकलिलान्तःकरणदुरवग्रहयादिनां च विचिदानवसरे उपरत
समस्तमायास्ये केवलस्वात्ममायामन्तर्धाय को नु दुर्धट इव भवति स्वरूप
द्वयाभावात् । समविषममतीनां मतमनुचरसि । यथा रज्जुखण्डः सर्पाधि-
धियाम् । स एव पुनः सर्ववस्तुषु वस्तुस्वरूपः सर्वेश्वरः सकलजा-
न्कारणकारणभूतः सर्वप्रत्यगात्मत्वात्सर्वगुणामासोपलक्षित एक एव
पर्यवशेषितः । अथ ह वाच तव महिमामहामुत्तरससमुद्रविभूषाऽस्य
लीडया स्वमनसि निष्यन्दमाननिरग्रतसुखेन विस्मारितदृष्टश्रुतविषय-
सुखलेशभासाः परमभागवता एकात्मिनो भगवति सर्वभूतप्रियसुहृति
सर्वात्मनि निरन्तरनिर्बृत्तमवलः कथमु ह वा पते मधुमयन पुनः स्वा-
कुशला ह्यात्मप्रियसुहृदः साधवस्त्वच्चरणाम्बुजानुसैर्वा विसृजन्ति न य-
पुनरयं संसापपरिवर्तः । विभुयनात्मभवत विविक्रम त्रिनयन त्रिलो-
मनोहरानुभाव तवैव विभूतयोऽभूवन् इति तदनुजादयश्चापि तेषामनु-
क्रमसमयोऽयमिति स्वात्ममायया सुरनरसृगमिश्रितजलचराकृतिभि-
र्यथापराधं दण्डमधधावतीर्य ॥ ३३ ॥ हंसाय दध्निलयाय निरीसकाय
कृष्णाय सृष्टयशसे निरूपकमाय । सत्सङ्गहाय भवपान्थनिजाध्याय

॥ ३५ ॥ ^{३९} यदि सोऽपि तथाविधः अत्युत्तमो न भवति चेत् ॥ ३९ ॥
गुणमत्कामो मत्प्रिय एव । अन्यथा न दद्यामिति भावः । 'विष्णोः
प्रिये कामयन्ति देवा नैवाप्रियं क्वचित् । यद्यप्रियं कामयन्ति न
जीशो हितो हि स' इति तन्त्रभागवते ॥ ४० ॥ ^{४१} समर्था अपि
याचन्ते देवा मुन्यादिकान्कचित् । आज्ञयैव हरेस्तेषां यशोऽर्थमपि
जन्यसे'ति च ॥ ४५ ॥ इति षष्ठ्यात्पर्यं नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः

^{४२} 'आज्ञयैव महाविष्णोः कार्यार्थमपि च क्वचित् । नीचानपि
याचन्ते स्वात्मनो गुणवत्तराः । नीचवाक्यं वदेषुश्च सुरा नैतावता
कथित् । तेजःश्रितिर्भवेदेपां जनकस्य यथार्थकादि'ति तन्त्रमालायाम् ॥
४६ ॥ इति षष्ठ्यात्पर्यं दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः

^{४३} 'मन्यतेऽनीशमीश्वरम् । 'अनीशं जीवरूपेण परमात्मानमीश्वरम् ।
अनुरिष्टगतये हरये नमस्ते ॥ ३५ ॥ न वेद कृपणः श्रेय आत्मनो गुण-
समुदाहृत् । तस्य तानिच्छतो यच्छेत् यदि सोऽपि तथाविधः ॥ ३९ ॥
तत्र निःश्रेयसं विद्वान्न वक्तव्यमाय कर्मभिः । न राति रोगिणोऽपश्यं
नमस्तेऽपि मिषक्तमः ॥ ४० ॥ मद्यव्यात भद्रं वो दध्यंचमृषिसत्तमम् ।
विद्याव्रततपासारं गात्रं याचत माचिरम् ॥ ४१ ॥ तस्मिन्विनिहते यूयं
तोऽस्त्रायुधसम्पदः । भूयः प्राप्स्यथ भद्रे वो न हिसन्ति च
मत्परा ॥ ४५ ॥

दशमोऽध्यायः

तथाभियाचितो वैवर्कपिरायवैष्णो महान् । मोदमान उवाचेदं
पुत्राश्रित भारत ॥ २ ॥ नूनं स्वार्थपरो लोको न वेद परसङ्कटम् । यदि
न याचेत नेति नाह यदीश्वरः ॥ ६ ॥

द्वादशोऽध्यायः

पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तमात्मभूतेन्द्रियाशयाः । शक्नुवन्त्यस्य सर्गादी

ये मन्यन्ते तान्समीक्ष्य स्नेहाक्षिरस्यभाभवेदिति च । 'हिरण्यगर्भः
पुरुष आत्मा वायुरुदाहृतः । शेषोऽव्यक्तस्तथैवेन्द्र आश्रयः समुदाहृतः'
इति च ॥११॥ 'सन्धितः समयेनेन्द्रो वृत्रेणाथो करग्रहः । समुद्रती-
विचरन्फेनेन वधमस्य तु । नर्मणा जहि फेनेन वाचयित्वा सुरेश्वरः ।
पादस्पर्शविवादं च कृत्वा युद्धाय दंशितः । फेने वज्रं समावेष्ट-
विष्णुयुक्तं व्यसर्जयत् । अपानुदन्धिरस्तस्य ध्यायतो वत्सरेण स
इत्याश्रये ॥ ३३ ॥ इति षष्ठ्यात्यये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः

'प्रारब्धकर्मणैर्वैपां कृतदुःखस्य वृचकम् । इदानींतनकर्म स्याद्वाप-
हेतुर्यथा रणः । देवादीनां स्थितप्रज्ञभावाच्चैवान्यथा भवेत् । प्रारब्धमपि
तु क्वापि किञ्चिद्विघटितं भवेदिति च ॥ १ ॥ इति षष्ठ्यात्यये
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः

'नवकोट्यस्तु देवानामृषयः शतकोटयः । नारायणायनाः स-
ये केचित्त्परायणा' इति च । 'नारायणायना देवा ऋष्याद्यास्तत्परायणाः ।

न विना यदनुग्रहम् । अविद्वानेवमात्मानं मन्यतेऽनीशमीश्वरम् ॥ ११ ॥
वज्रस्तु तत्कन्धरमागुवेगः कुन्तस्तमन्तात्परिवर्तमानः । न्यपातयन्
वदहर्गणेन यो ज्योतिषामयनेवार्हन्त्ये ॥ ३३ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः

युत्रे हते त्रयो लोका विना शकेण भृदि । सपाला ह्यभयस्तथा
विज्वरा निर्वृतेन्द्रियाः ॥ १ ॥ श्री गुरु उवाच—एवं सञ्जोदितो विप्र-
मंरुत्वा नहनद्रिपुम् । ब्रह्महत्या हते तस्मिन्नाससाद् वृषाकपिम् ॥ १० ॥

चतुर्दशोऽध्यायः

मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा

गाथाः केचनैव स्युः सिद्धो योग्यसुखं लभन्ति'ति तन्त्रभागवते ॥५॥
'सन्तापक्रोधरागादिष्वनर्थकत्वचः कचिदि'ति शब्दनिर्णये ॥ १४ ॥
इति षष्ठ्यात्यये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः

^{४१२}मनसो द्वेषरागाभ्यां पुण्यपापसमुद्भवः । पुत्रादि पुण्यपापाभ्यां
कामात्सर्वं मनोभवमिति नारदीये ॥ १२ ॥ ^{४१३}द्रव्यात्मकः स्थूलदेहः
क्रियाकर्मैन्द्रियाणि च । ज्ञानेन्द्रियाणि च मनो ज्ञानात्मकमुदाहृत-
मिति ब्रह्मवैवर्ते ॥ 'कार्यकारणयोरेकशब्दव्यवहृतिर्भवेदिति शब्द-
निर्णये ॥ २९ ॥ ^{४१४}अनन्यापेक्षतस्त्वेको हरिरन्यद्वयं स्मृतम् ।
अन्यापेक्षत्वतस्तेन प्राप्तत्वादितमुच्यत' इति च ॥ ३० ॥ ^{४१५}रुद्राद्याः
अर्द्धदेहत्वं विष्णुं संकर्षणाभिधम् । शेषान्तर्यामिणं ज्ञात्वा स्वपदं प्रापु-
ः प्राप्ते'ति तन्त्रभागवते ॥ ३५ ॥ ^{४१६}द्वैतेन बन्धसंस्यागाद्वैतत्यागी
नश्यते'ति शब्दनिर्णये । देहाद्येऽहंममाभिमानो भ्रमः । तेषां तेषां
बन्धनैव वैष्णवानि पदानि तु । तेषां महित्वं च तथा हरेस्तद्वशं
अदिष्वपि महामुने ॥ ५ ॥ तस्यैकदा तु भवनमद्विषा भगवानुपि ।
प्राप्तनुचरक्षेत्रानुपागच्छद्यदच्छया ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः

तस्मादन्यन्मनोमार्गं ब्रह्महंममात्मतमः । वासुदेवे भगवति मनो
विनात्मनीश्वरे ॥ १२ ॥ अधुना पुत्रिणां तापो भवतैवानुभूयते । एवं दारा
पुत्रा रायो विविधैश्वर्यसम्पदः ॥ २५ ॥ इदममाना विनार्थेन न ददयन्ते
लोभभाः । कर्माभिधायतो नानाकर्माणि मनसोऽभवन् ॥ २८ ॥
न हि देहिनो देहो द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः । देहिनो विविधैश्वर्यसन्ताप-
मुदाहृतः ॥ २९ ॥ तस्मात्स्वस्थेन मनसा विमुक्ष्य गतिमात्मनः । द्वैते
प्राप्तवैष्णवमं त्यजोपशममाविश ॥ ३० ॥ नारद उवाच—इमां मन्त्रोपनिषदं
क्रीच्छ प्रयतो मम । यां ध्यायन्सत्तत्राहृष्टा सङ्कल्पेण विभुम् ॥ ३५ ॥
यावादमूलमुपगृह्य नरेन्द्र पूर्वं शर्वादयो भ्रममिमं द्वितये विमुक्ष्य ।

यतः । अतुल्यानधिकं चैव तस्य तस्यैव मुक्तिगम् । स्वस्यैव पूर्ण-
माहात्म्यमपेक्ष्य न हरेः कश्चित् । माहात्म्यमन्यप्राप्यं स्यान्न ते विष्णा-
विति श्रुतेरिति तन्त्रभागवते ॥ 'ब्रह्मेशानादिभिर्देवैर्वैष्णवाणां नै-
शक्यते । तद्यत्स्वभावः कैवल्यं स भवान्कैवल्यो हरिरिति स्कान्दे ॥
तत्प्रसादलभ्यत्वात्तदीयमपि तेनातुलमनधिकं चान्यमाहात्म्यम् ॥३६॥
इति प्रभुतात्पर्ये पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः

एष नित्योऽव्ययः । अनित्यसम्बन्धयुताः पित्राद्या नित्य-
मुष्णरिति च । आत्मानं चावताररूपेण सृजते ॥ ९ ॥ 'भोक्ता
सद्गुणभोक्तृत्वाच्च भोक्ता तदव्ययः । अचिन्त्यशक्तितत्त्वञ्च मुञ्चते
परमेष्ठितुरिति च ॥ ११ ॥ 'बाह्यमनस्युपरते चिन्मात्रमनसा सा-
प्राप्यः ॥२१॥ 'मृन्मयेष्विव मृज्जातिः । पृथिवीपर्वताश्चैव मृन्मया
समुदीरिताः । तेषु मृज्जातयः सर्वे जायन्ते स्थावरादय इति च ॥२२॥
'अन्यानतर्यामिणं विष्णुमुपास्यान्यसमीपगः । भवेद्योग्यतया तस्य पर-
वा प्राप्नुयान्नर' इति नारदीये ॥ अनेन प्रकारेण मुहुस्तत्संकाशमभ्ययात् ।
'शेषान्तर्यामिणं विष्णुं चित्रकेतुरपास्य तु । शेषाविष्टहरेश्चापि वरा-

सद्यस्तदीयमतुलानधिकं महित्वं प्राप्नुमैवातपि परं न चिरा-
दुपैति ॥ ३६ ॥

षोडशोऽध्यायः

एष नित्योऽव्ययः सूक्ष्म एकः सर्वाश्रयः स्वदेहः । आत्ममाया-
गुणैर्विश्रमात्मानं सृजते प्रभुः ॥ ९ ॥ नादत्त आत्मा हि गुणं न दोष-
न क्रियाफलम् । उदासीन इवासीनः परावरहगीश्वरः ॥ ११ ॥
वचस्युपरते प्राप्यो य एको मनसा सह । अनामरूपचिन्मात्रः सोऽव्ययः
सदसत्परः ॥ २१ ॥ यस्मिजिदं यतश्चेदं तिष्ठत्यन्येति जायते । मृन्मये-
ष्विव मृज्जातिसत्सु ते ब्रह्मणे नमः ॥ २२ ॥ ततः कतिपयाहोभि-
र्विद्यैश्चमनोगतिः । जगाम देवदेवस्य शेषस्य चरणान्तिकम् ॥ २९ ॥

आप्याप सद्गतिमिति तन्त्रमालायाम् ॥ २९ ॥ 'हरिस्तु सर्वभूतानि
अन्तर्याम्यपेक्षया । तिष्ठपदान्यपि सर्वाणि सुषदानि तथैव च ।
अपिचेव प्रवर्तन्ते मुख्यवृत्त्या विशेषत इति च ॥ ५१ ॥ 'लोकं
आत्मनि सन्ततं वासनारूपेण ॥ ५२ ॥ 'मायामात्राणि प्रकृति-
निर्मितानि ॥ ५४ ॥ 'प्रतिबोधेऽन्वेति स्वयमपि प्रतिपुष्टः ।
आवक्ष्यपन्व्यतिरिच्येत ॥ ५६ ॥ 'सर्वभिन्नं परात्मानं विस्मरन्संसरे-
द्दिह । अभिन्नं संस्मरन्त्याति तस्यो नास्त्यत्र संशय इति च ॥ ५७ ॥
इति प्रभुतात्पर्ये षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः

'एषां पक्षे तदवताराणामनुध्येयपदाञ्जयुग्मम् । 'विष्णुब्रह्म-
माणवीन्द्रस्तद्धारानप्युते हरः । ज्ञेयो हरेः पार्वदाद्यैर्ध्यायन्दरिचतुर्मुखैः ।
माणमेषां तथा दारान् स्वतन्त्रतया कश्चिदि'ति तन्त्रमालायाम् ॥ १३ ॥
तद्वर्णनध्वस्तसमस्तकिल्बिषः स्वस्थामरान्तःकरणोऽभ्ययात्सुहृः । प्रवृद्ध-
मात्स्या प्रणयाश्रुलोचनः प्रहृष्टरोमा तमनाविपूरयम् ॥ ३१ ॥ स उत्तम-
परोक्षपदाञ्जविष्टः प्रेमाश्रुलेशैरुपसेचयन्सुहृः । प्रेमोपकृष्टाखिलवर्ण-
मिर्ममो नैवाशक्तं प्रसमीडितुं चिरम् ॥ ३२ ॥ अहं वै सर्वभूतानि
सृजामा भूतभावनः । शब्दब्रह्म परंब्रह्म ममोमे शाश्वती ननु ॥५१॥ लोकं
वित्तमात्मानं लोकं चात्मानि सन्ततम् । उभयं च मया व्याप्तं मयि
बोधमयं कृतम् ॥ ५२ ॥ पथं जागरणादीनि जीवस्थानानि चात्मनः ।
मायामात्राणि विज्ञाय तद्दृष्टारं परं स्मरेत् ॥ ५४ ॥ उभयं स्मरतः पुंसः
मायाप्रतिबोधयोः । अन्वेति व्यतिरिच्येत तज्ज्ञानं ब्रह्म तत्परम् ॥५६॥
पक्षे च विस्मृतः पुंसो मद्भावो भिन्न आत्मनः । ततः संसार एकस्य
माहृहो मृतेर्मृतिः ॥ ५७ ॥

सप्तदशोऽध्यायः

एषामनुध्येयपदाञ्जयुग्मं जगद्गुणं मङ्गलमङ्गलं स्वयम् । यः क्षत्र-
पुः परिभूय सूरिन् प्रशस्तिं बृष्टस्तदयं हि दण्ड्यः ॥ १३ ॥ नैवात्मा

“सेवायोग्यातिरेकेण स्वानामपि न दास्यति । अपराधातिरेकेण नान्य-
 स्वातः समो हरिरिति माहान्त्ये ॥ २२ ॥ ”^{११}यत्तद्भगवता कृत्वा
 तदेव नियतं भवेत् ॥ १९ ॥ ”^{१२}अतोऽन्येषां वरः शापो गुणदोष-
 प्रकर्तृता । स्वतः प्राप्ता मेदकृतिर्विमानारूपिणो यथा । विद्यमानस्य
 मनसि पुनः स्वमेव दर्शनम् । भगवद्भक्तता यस्मात्सर्वेषां ज्ञेयमेव तदिति
 प्रकाशसंहितायाम् ॥ २० ॥ ”^{१३}प्रतिशप्तुमलं तमः । ‘देवा एव तदन्येभ्यः
 शक्ता नास्त्यत्र संशयः । अशक्ता अपि शक्तानां शक्ताः शापादिषु
 स्फुटम् । तथाप्यशक्तैर्विहिताः शापाद्याः शक्तिमत्सु वै । अत्यल्पा-
 श्राल्पकालाश्च न सम्यक्प्रभवन्ति च । यत्नेनापीहितं शक्या उत्तमैस्तु
 न संशयः । उत्तमेषु कृताः शापाः कर्तृणां ज्ञानपुण्ययोः । निःशेषेण
 निहन्तास्तदनुग्रहमन्तरा । सदायोगीर्ब्रह्मविष्णोर्वैशाखादयोऽखिलाः ।
 तदन्येन कृताः सर्वे निष्फला एव निश्चयात् । न चाप्यवान्तराः शापा
 भवन्त्येषां तु कुत्रचित् । वरा विष्णोः श्रियश्च स्युर्ब्रह्मणश्च यथाक्रमम् ।
 उत्तमैरधमानां तु वराः शापा यथोदितम् । सम्पूर्णफलदा एव ताव
 कार्या विचारणे’ति स्कान्दे ॥ ३७ ॥ इति षष्ठ्यात्पर्यं सप्तदशोऽ-
 ध्यायः ॥ १७ ॥ १८ ॥

न परश्चापि कर्ता स्यात्सुखदुःखयोः । कर्तारं मन्यतेऽत्राह आत्मानं
 प्रमेव च ॥ १९ ॥ गुणप्रवाह एतस्मिन्कः शापः को न्वनुग्रहः । का
 स्वर्गो नरकः को वा किं दुःखं सुखमेव च ॥ २० ॥ न चास्य
 कश्चिद्व्यतिः प्रतीपो न ज्ञातिवन्धुर्न परो न च स्वः । समस्य सर्वत्र
 निरञ्जनस्य कुतोऽनुग्रहः कुत एव रोषः ॥ २२ ॥ देहिनां देहसंयोगाद्बुद्ध्या
 नीश्वरलीलया । सुखं दुःखं मूर्तिर्जन्म शापोऽनुग्रह एव च ॥ २९ ॥
 अविवेकहतः पुंसो ह्यर्थमेव द्वाहामनि । गुणदोषविकल्पश्च मिदेष स्वप्न-
 कल्पिता ॥ ३० ॥ इति भागवतो देव्याः प्रतिशप्तुमलं तमः । मूर्ध्ना
 सञ्जगृहे शापमेतावत्साधुलक्षणम् ॥ ३७ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः

“इज्या क्रिया । ‘अन्तर्यामी तु यज्ञादेर्विष्णुरिज्यादिनां रमा ।
 न च्छब्दैस्ततो वाच्यौ न तु सर्वस्वरूपतः । अन्तर्यामी श्रियश्चापि
 विष्णुरेव न संशयः । नान्तर्यामी कश्चिदस्ति विष्णोः कापि कुतश्चेति
 प्रामातर्के ॥ ११ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
 श्रीमद्भागवतषष्ठस्कन्धतात्पर्ये एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ षष्ठ-
 स्कन्धः सम्पूर्णः ॥

सप्तमः स्कन्धः

प्रथमोऽध्यायः

श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ “बाध्यादित्यो हरिर्नित्यं बाध्यतादिगते-
 अपि । गीयते न तु बाध्यत्वाद्यदोषश्रुतत्वं’ इति भविष्यत्पर्वणि ॥
 ॥ ६ ॥ ”^१दधित्यवृत्तवत्काष्ठे बह्विवच्च जनादैनः । देहेन्द्रियासुजीवेभ्यो

एकोनविंशोऽध्यायः

तस्या अधोऽध्वरः साक्षात्त्वमेकः पुरुषः परः । त्वत्सर्वशब्द इत्येवं
 क्रियेयं फलभुग्भवान् ॥ ११ ॥ गुणव्यक्तिरित्यं देवी व्यञ्जको गुणभुग्भवान् ।
 नो हि सर्वशरीरात्मा श्रीः शरीरेन्द्रियाशया ॥ १२ ॥ नामरूपे भगवतो
 बाध्यवस्त्वमपाश्रयः । यथा युवां त्रिलोकस्य वरदो परमेश्वरौ । तथेमा
 सप्तमस्तोत्रं सन्तु सत्या महाशायः ॥ १३ ॥

सप्तमः स्कन्धः

प्रथमोऽध्यायः

निर्गुणोऽपि ह्यज्ञोऽव्यक्तो भगवान् प्रकृतेः परः । स्वमायागुण-
 भाविद्वय बाध्यबाधकर्ता गतः ॥ ६ ॥ ज्योतिरादिचिदाभाति सञ्घाताश्च

विविच्य ज्ञायते न त्वि'ति च ॥ ६, ९ ॥ ^{११}प्रधानपुंभ्यां सह ॥ ११ ॥
^{१२}काले कालविषयेऽपीशिता । देहादिकारणत्वात्सुरानीकमिव स्थितं
 सत्त्वम् । 'स्वभावतः प्रियत्वात्तु सदा देवप्रियो हरिः । अप्रियश्चासुराणां
 स स्वभावात्तुभयं नृणाम् । देशकालौ गुणाश्चैव भक्त्यादीनप्यपेक्ष्य तु ।
 योग्यतां च तथा कर्म सम इत्यभिधीयते । स्वतः प्रियोऽपि देवानां
 मुत्पाद्यैव गुणानिमान् । इतरेषां तथा दोषान्मुखदुःखे ददात्यजः ।
 उभयं तु मनुष्याणामतः सम इतीरितः । अनादिनियताश्चैव गुणदोषाः
 सुरादिषु । यथाक्रमं पुनश्चैव नियमाद्वर्धितास्तथा । विष्णुर्नैव ततो
 नित्यं विषमश्च जनार्दन'इति ब्रह्मतर्कः ॥ 'न विष्णोर्विषमत्वं तु योग्यता-
 पेक्षया कचिन् । योग्यतायास्तन्निमित्त्या विषमत्वं भवेद्विती'ति स्कन्दे ॥
 'विषमत्वं तु दोषाय शुभाशुभविपर्यये । अतस्तादृशवैषम्यं ब्रह्मसूत्रे
 निराकृतम् । शुभाशुभनियन्तृत्वं न दोषो गुण एव सः । अतस्तद्विदं
 कृष्णस्य ब्रह्मसूत्रकृतो विभोरे'ति तन्त्रनिर्णयः ॥ १२ ॥ ^{२१}नियमा-
 द्रुज्यते पुंभिर्धर्माधर्मफलं मृतौ । कैश्चिदत्रापि भुज्येत तस्मान्नाधर्म-
 माचरेदिति भास्ते ॥ २० ॥ ^{२०}कैवल्यादेहाद्यभावादेव ॥ २६ ॥
^{२७}अकर्तुस्तस्यान्यः कर्ता न विद्यते । इदं एवा (हिंसा) । 'व्यत्ययोऽतिशय-
 कुत्सनमेदेष्वि'ति सूत्रान् । कथञ्चिन्नेक्षते पृथक् । तत्रैव मनसोऽभि-
 निवेशेन तदन्यं नेक्षते । वैरादीनामेकमेनापि यो युज्येतात् स नेक्षते

विद्यते । विदन्त्यात्मानमात्मस्वयं मथित्वा कवयोऽन्ततः ॥ ९ ॥ काले
 वर्तन्ते सृजतीश आश्रयः प्रधानपुंभ्यां नरदेव सत्यकृतः । स तत्र
 तत्रोभयसिद्धिमाशुषालिङ्गात्मनो लिङ्गगुणाश्च सन्ति ॥ ११ ॥ य एव
 राजश्रपि काल ईशिता सर्वं सुरानीकमिवैधयत्यजः । तत्प्रत्यनीकमसुरा-
 नसुरप्रियो रजस्तमस्कान्प्रमिणोऽयुधधराः ॥ १२ ॥ शपतोऽसकृद्विष्णुं
 यद्ब्रह्म परमव्ययम् । श्वित्रो न जातो जिह्वायां नास्र्धं विविशतुक्ताः ॥ २० ॥
 यन्नियन्तोऽभिमानीऽयं तद्व्याप्याणिनां वधः । तथा न यस्य कैवल्यादधि-
 मानोऽखिलात्मनः ॥ २६ ॥ परस्येदमकर्तुर्हि हिंसा केनास्य कल्पयते ।

ति स्वभावकथनं न विधिः । 'कर्मणा मनसा वाचा यो द्विष्या-
 द्विष्णुमव्ययम् । मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समाः' । 'तानहं
 द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् । द्विषाम्यजस्रमशुमानासुरीष्वेव
 पापिषु । आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि । मामप्राप्यैव
 जन्तेय ततो यान्त्यधर्मा गतिम्' ॥ 'अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं
 तनुमाश्रितम् । परंभावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम्' ॥ 'मोघाशा
 मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः । राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं
 किताः' ॥ 'यदनिन्दित्पिता मे त्वामविद्रांस्तेज ऐश्वरम् । तस्मात्पिता
 न पूयेत दुरन्तादुस्तरादघात् । हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्निन्दया तमः ।
 विश्वरुत्यगात्सुनोः प्रह्लादस्यानुभावतः' ॥ 'वर्तोऽपि न मुच्यन्ते
 णिणः शपतोऽपि तु । भक्ता नैव निपात्यन्ते धर्माधर्मैस्तथेतैः ।
 जगद्वेशकृतं यत्तु तद्वाद्यैरपोह्यते । तद्विरुद्धस्वभावानामन्यथा न
 व्यवहरे'त्यादेः ॥ यस्मादेव कोऽप्युपद्रवो नास्ति भगवत्तस्मादेव
 पादिनापि मनो योक्तुं शक्यते तत्प्रेरणया । तादृशानां तदेव
 कल्पयति च । अन्यथा आत्मनो दुःखकारणं द्वेषादिकं कथं सर्व-
 विषयमको हरिरुत्पादयेत् ॥ २७ ॥ ^{२८}तत्रैव हेतुः । यथा वैरानुबन्धे-
 णि । यथा वैराभिनिवेशिनः तथा भक्त्याभिनिवेशिनो न सन्ति ।
 एकयमन्यथा भक्तानेव बहून्हरिः कुर्यादिति भावः ॥ २८ ॥ ^{२९}कीदः
 शङ्कतेत्यादि चैद्यादीनां भक्तियुतत्वप्रतिपादनम् ॥ २९ ॥ ^{२७}स्नेहा-
 पापननाशादिनाऽप्युपद्रवोऽस्य नास्तीति निर्वैरेणेत्याद्युक्तम् ॥ २७ ॥
 'ततः कनीयसा एव देवा ज्यायसा आसुरा' इति श्रुतिः । तन्मयतां
 भगवत्तत्राभिनिवेशनम् । 'मागधाद्या यथा नित्यं द्वेषादाप्रहिणो हरौ ।
 जगद्देवानुबन्धेन निर्वैरेण भयेन वा । स्नेहात्कामेन वा युज्यात्कथञ्चि-
 न्नेते पृथक् ॥ २७ ॥ यथा वैरानुबन्धेन मर्त्यस्तन्मयतामियात् । न तथा

न तथाऽऽग्रहिणो भक्ता कृते ब्रह्माणमव्ययमिति हरिवंशेषु ॥ २८ ॥
 "योगः स्नेहः । संरम्भमययुक्तस्नेहेन । 'प्रीतिः स्नेहस्तथा योगः
 प्रेमबन्ध इतीर्यत' इति शब्दनिर्णये ॥ २९ ॥ ^{३०}वैरयुक्तयाऽप्यनुचिन्तया
 तमायुः । 'अनुचिन्तेति तामाहुर्मक्तिपूर्वा तु या स्मृतिरिति च ॥
 'स्नेहादन्ने ददातीति स्वाकर्षणभयेऽपि च । विद्यमानेऽप्यल्पकोपे
 सङ्गतिस्नेहतस्तथा ॥ पेशस्कृतूपर्तं कीदो यथा याति तथैव तु
 चैद्यादयोऽसुरावेशाद्भरौ द्वेषयुता अपि ॥ निजस्वभावया भक्त्या नीता
 हरिसरूपताम् । तथा हि करुणो विष्णुरन्यावेशाद्यदि द्विषन् ॥ हीयते
 किं ममानेन नित्यानन्दस्वरूपिणः । देहबन्धयुतानां हि द्वेषिणाऽप्यकृतो
 भवेत् ॥ मम को ह्यपराधेत निर्दोषमुखरूपिणः । अतो मय्यपराधस्तु
 स्वस्मिन्नेव न मे भवेत् ॥ अतो यच्चसुरावेशात्कृतमेतेन दुष्कृतम् ।
 अनादिभक्तो यस्मान्मे मोक्षयिष्ये ततस्त्वहम् ॥ इति मत्वा मोक्षयति
 चैद्यादीनिपि केशव' इति ब्रह्माण्डे ॥ ३० ॥ ^{३१}कामादिभिरपि यथाप-
 ऋक्त्या सहैव मन आवेष्ट्य तदर्थं यत्तु द्वेषादिकृतमर्थं यथाभूतया भक्त्या
 हित्वा ॥ ३१ ॥ ^{३२}गोप्यः कामयुता भक्ताः कंसाविष्टः स्वयं भृगुः ।
 ज्ञेयो भययुतो भक्त्यैद्यादिस्तु जपादयः । विद्वेषसंयुता भक्ता वृष्णयो
 बन्धुसंयुताः । बहुमानस्नेहसाम्यादेवा भक्ताः प्रकीर्तिताः । स्नेहोप-
 सर्जना देवबहुमानान्मुनीधराः । बहुमानोऽपि देवानामृषिभ्योऽप्यधिको
 मतः । ब्रह्मवीन्द्रेन्द्रकामादिरितरेषां यथाक्रममिति ब्रह्मवर्ते ॥ ३२ ॥

भक्तियोगेन इति मे निश्चिता मतिः ॥ २८ ॥ कीटः पेशस्कृता राजा
 कुड्ये यान्तमनुसरन् । संरम्भमययोगेन विन्दते तत्स्वरूपताम् ॥ २९ ॥
 एवं कृष्णे भगवति मायामनुज ईश्वरे । चरेण धृतपाप्मानस्तमापुरज-
 चिन्तया ॥ ३० ॥ कामात्स्नेहाद्भयद्वेषाद्यथा भक्त्येश्वरे मनः । आवेष्ट्य
 तदर्थं हित्वा बहवस्तद्वति गताः ॥ ३१ ॥ गोप्यः कामाद्भयार्तकंसो द्वेषा-
 चैद्यादयो नृपाः । सम्बन्धद्भृणयः स्नेहादयूषं भक्त्या वयं विभो ॥ ३२ ॥

प्रमोऽपि भक्तियोगो न वेनस्य । तस्मात्केनापि प्रकारेण उपायेनैव
 नो निवेशयेत् । नानुपायेन । 'उपायो भक्तिरुद्दिष्टो द्वेषाद्या-
 नुपायका' इति शब्दनिर्णये ॥ ३३ ॥ ^{३४}स्वतो भक्ताश्चैद्यादयोऽपि
 तावशाद्वेषिण इत्यत्र हेतुर्मातृष्वसेय इत्यादि ॥ ३४ ॥ ^{३५-३७}द्राव्या-
 ध्यानेनाधिकारस्थत्वमुक्तम् । 'अधिकारस्थिताश्चैव विमुक्ताश्च द्विधा
 नाः । विष्णुलोकस्थितासोषां वरशापादियोगिनः । अधिकारस्थिता
 भक्तिनियते प्राप्नुवन्ति च । विमुक्त्यनन्तरं तेषां वरशापादयो न तु ।
 तन्निद्रायामुयुक्ताश्च पूर्वं पञ्चाक्ष तैर्युताः । अप्यभीमानिभित्तेषां देवैः
 प्रमोत्तमैर्धृता' इति तन्त्रसारे ॥ ३८, ३९ ॥ ^{४०}सर्वभूतात्मनि भूतम् ॥
 ॥ ४१ ॥ ^{४२}हिरण्यकशिपुर्भूतमन्यत सृता हरिम् ॥ अतो भयानको
 अतो राजानमेव च । मत्वा राजैव सञ्जातः कृष्णं चक्रादिलक्षणैः ।
 शोकात्ते हरिं चैव मत्वा भक्त्यैव केवलम् । द्राव्यत्वं हरिमाविश्य
 नोय मनुजोऽपि त्वि'ति गारुडे ॥ (वि० अ० २ श्लो० ९) 'विष्णु-
 लोके तज्ज्ञानादन्यतो भुक्तिवाचकाः । विष्णोर्गुणहासवाचः श्रीब्रह्मादे-
 रथा क्रमात् । विष्ण्वादिद्वेषतश्चैव सुखवाचकथाऽखिलाः । मोहनाथाः
 पाददृष्टा यथार्थद्योतकास्तथे'ति प्रकाशसंहितायाम् ॥ ४५ ॥ ^{४६}वैरानु-
 रक्तः वैरयुक्ता भक्तिः । 'अनुबन्धस्तु भक्तिः स्यान्नन्धः स्नेह उदाहृत'-
 मिति च ॥ ४८ ॥ इति सप्तमतात्पर्यं प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

प्रमोऽपि न वेनस्य पञ्चाक्षां पूर्य प्रति । तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे
 निवेशयेत् ॥ ३३ ॥ मातृष्वसेयो वक्ष्यो दन्तचक्रश्च पायिव । पार्षद-
 यो विष्णोर्विप्रशापात्पदच्युतो ॥ ३४ ॥ पञ्चपद्मयन्त्राभिर्भाः पूर्वेषामपि
 पूजनाः । दिग्वाससः शिशुमत्वा द्वाःस्यौ तान्त्रयपेधताम् ॥ ३८ ॥
 अतस्त्वपि तत्त्वं युवां वासं न चाहैतः । रजस्तमोभ्यां रहिते पाद-
 यो मनुजिषः ॥ ३९ ॥ तं सर्वभूतात्मभूतं प्रशान्तं समदर्शनम् ।
 गायत्रेजसा स्पृष्टं नाशतोऽनृतमुद्यमे ॥ ४१ ॥ ततस्तौ राक्षसौ जातौ
 शिशुर्वा विधवः सुतौ । रावणः कुम्भकर्णश्च सर्वलोकप्रतापिनौ ॥ ४५ ॥
 अनुबन्धस्त्वैवेण ध्यानेनाच्युतसाम्यताम् । नीतौ पुनर्हरिः पार्श्वे जग्मतु-
 विष्णुपापदौ ॥ ४८ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

^{४२३-२४} विप्रयज्ञादिमूलं तु हरिरित्यासुरं मतम् । हरिरेव हि सर्वस्य मूलं सम्यग्ज्ञातो नृपेति ब्राह्मे ॥ २३, २४ ॥ ^{२२} धत्तेऽसा वात्मनो लिङ्गं जीवमनआदीनामाधारं ब्रह्म ॥ २२ ॥ ^{२३-२४} लिङ्गवानिव जीव इव । 'असमं समतामेति भ्रान्तिदृष्टयैव केवलम् । जीवेन ब्रह्म न समं तत्त्वदृष्ट्या कथञ्चने'ति पाहुष्ये ॥ 'यथोदचलनावृक्षप्रतिबिम्बप्रचालनात् । तटस्थवृक्षचलनं कल्पयेद्वयुधो नरः । तथा मनसि वै दोषैराभासे दूषिते नरः । आभासिनो ब्रह्मणश्च दोषमज्ञः प्रकल्पयेत् । आत्मनश्चक्षुषो भ्रान्त्या यथा पश्येद्भ्रमं भुवः । तथैव स्वात्मनो दोषा दोषवद्ब्रह्म पश्यतीति ब्रह्मतर्के ॥ २३, २४ ॥ ^{२६} विवेकस्मृतिः अविवेकिन एव विवेकित्वभ्रान्तिः । 'अन्तर्हिरण्यकादीनां भक्तिरस्त्येष केशवे । अमुरावेशतस्त्वन्यान्हरिस्तो वृन्दिषन्ति चे'ति पात्रे ॥ २६ ॥ ^{२७} यत्रोद्भवस्तत्र गतं अदर्शनं गतम् । 'अदर्शनादिहायातः पुनश्चादर्शनं गत'इति भारते ॥ ३७ ॥ ^{४१} अन्यतम आत्मा परमात्मा । 'सुविच्छ

द्वितीयोऽध्यायः

तावद्यात भुवं सूर्यं ब्रह्मज्ञत्रसमेचिताम् । सुदयध्वं तपो यश्च स्वाध्यायव्रतदानकात् ॥ १० ॥ विष्णुर्द्विजक्रियामूलो यज्ञो धर्ममया पुमान् । देवर्षिपितृभूतानां धर्मस्य च परायणम् ॥ ११ ॥ नित्य आत्मा । व्ययः शुद्धः सर्ववित्सर्वातः परः । धत्ते वासात्मनो लिङ्गं मायया विसृजन्गुणान् ॥ २२ ॥ यथाम्भसा प्रचलता तरवोऽपि चला इव । चक्षुषा आभ्यमाणेन दृश्यते अमतीव भूः ॥ २३ ॥ एवं गुणैर्भ्राम्यमाणे मनस्य विकलः पुमान् । याति तत्साम्यतां भद्रे ह्यलिङ्गो लिङ्गवानिव ॥ २४ ॥ लम्भवश्च विताराश्च शोकश्च विविधः स्मृतः । अविवेकश्च चिन्ता च विवेकः स्मृतिरेव च ॥ २६ ॥ यम उवाच—अहो अमीषां वयसाधिकानां विपश्यतां लोकविधिं विमोहः । यत्रोद्भवस्तत्र गतं मनुष्यं स्वयं सधर्मां अनुशोचन्त्यपार्थम् ॥ ३७ ॥ भूतानि तैस्तैर्निजयोनिकर्मभिर्मयन्ति कालेन भवन्ति सर्वशः । न तत्र हात्मा प्रकृतावपि स्थितस्तस्या गुणैरन्यता

मभ्यत्वा जीवादन्यतमो हरिरिति वामने ॥ ४१ ॥ ^{४३} भगवन्माहात्म्य-
वामनेन सर्वस्य तद्रजत्वात्स एव भजनीयो न शोकेन प्रयोजनमिति
लितार्थः । 'देहादारुगतौ प्राणवह्नी सर्वगतं नभः । देहादिभ्यो यथा
शब्दा न लिप्यन्ते च तद्वृणैः । तथा जीवगतो विष्णुर्जीवाद्भिन्नो न
पुनरिति च ॥ ४३ ॥ ^{४४-४६} इन्द्रियवान् जीवः । भजत्युत्सृजति
कृत्वा परमात्मा । स एव श्रोताऽनुवक्ता च । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा
तन्योऽतोऽस्ति श्रोता स योऽतोऽश्रुत'इत्यादेः ॥ मुख्यप्राणोऽपि स्वतो
श्रोता किमु जीव इति । अयं ननु सुयज्ञ इत्याक्षेपः । यश्च सुयज्ञः
प्रापि स्वतः श्रोतुं वक्तुं न च शक्तः । अतस्तस्यानुशोकेन किमित्यर्थः ।
अन्यो जीवो चितो देहाच्चद्रशो देह उच्यते । पश्यामीत्यभिमानोऽस्य
अमुराद्यभिमानवान् ॥ न तद्रथाश्चक्षुराद्या न दृष्ट्यादौ स ईश्वरः ।
अमुराद्या मनो जीवो दृष्ट्यादिश्चापि यदशे ॥ स प्राण इति विज्ञेयो
प्राण मन्ता च स प्रभुः । तस्यापि ज्ञातृमन्तृत्वं न स्वतः शक्यते
भावेत् ॥ यस्तस्य ज्ञातृमन्तृत्वदाता स भगवान्हरिः । स्वतो ज्ञाता
न मन्ता च द्रष्टा श्रोता च केशवः ॥ ज्ञानादिदो न तस्यान्यः सर्वस्य
जान्तो हरिः । स देहान्भजते विष्णुः स्वेच्छयैवोत्सृजत्यपि ॥
पापदेहस्थितो विष्णुस्तावज्जीवो विपर्ययः । तावत्केन्द्रादयश्चास्य वृथा
मिन्द्रियवृत्तयः ॥ यदोत्सृजति देहं स हरिः सर्वात्मना विभुः । तदा
अभिमानो तु जीवो मुच्येत संयुतेः ॥ अतिभिन्नस्वरूपौ तौ जीवेश-
देहशौ । देहाभिमानो त्वेकोऽयं न मानी मानदः पर'इति गारुडे ।
इन्द्रियाद्यभिमानेन तडान् जीव उदीर्यते । अतन्मानाद्हरिः प्रोक्त-

विपर्ययते ॥ ४१ ॥ यथाऽनलो वारुधु भिन्न ईर्यते यथाऽनलो देहगतः पृथक्
क्षिप्तः । यथा नभः सर्वगतं न लज्जते तथा गुणैः सर्वगुणाध्वयः
परा ॥ ४३ ॥ सुयज्ञो नन्वयं ज्ञेते मूढा यमनुशोचथ । यः श्रोता
प्राप्नुवकेह न स दृश्येत कर्हिचित् ॥ ४४ ॥ चित्तव्यभिचिन्नेशोऽयं

स्वदेहोऽनिन्द्रियस्तथा । जीवानभिमते देहे न विष्णुर्जीवति स्थितः ।
 अतश्चादेह उद्दिष्टः परमात्मा सनातन इति प्रकाशसंहितायाम् ॥ स चान्य
 श्रोतुर्वक्तुश्चेति चशब्दः । भूतेन्द्रियमनोरूपान् । 'लिङ्गं स्वरूपमुद्दिष्टं
 लिङ्गं व्यापकमेव चेति शब्दनिर्णये ॥ ४४-४८ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥
 कर्मबन्धनो जीवः । ततः परमात्मनो विपरीतः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥
 वृथा । स्वमदृष्टवित्तादिवत् । 'लेपाभिमानो जीवस्तु स्वरूपानुभवी
 च । मुक्तेः प्राप्तेन मान्युक्तो न मानी विष्णुरुच्यते । सर्वं ममेति
 पश्यन्नप्यलेपाभिमतिर्यतः । पश्यन्स्वरूपानुभवात्स्वतन्त्रत्वाददोषत' इति
 ब्रह्मवर्ते ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ अहंममाभिमानादि त्वयथोत्थमनित्यकम् ।
 महदादि यथोत्थं च नित्या चापि यथोत्थिता । अस्वतन्त्रैव प्रकृति
 स्वतन्त्रो नित्य एव च । यथार्थभूतश्च पर एक एव जनार्दन' इति
 च ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ क आत्मा कः पर' इति देहाद्यपेक्षया । 'न हि
 देहादिरात्मा स्यान्न च शत्रुर्द्वीरितः । अतो देहिकश्चद्वौ वा क्षये
 किं प्रयोजनम् । यस्तु देहगतो जीवः स हि नाशं न गच्छति । ततो
 शत्रुविद्वद्वौ वा स्वनाशे शोचनं कुतः । देहादिव्यतिरिक्तौ तु जीवौ
 प्रतिजानताम् । अत आत्मविद्वद्भिस्तु वासुदेवे रतिः स्थिरा । शत्रुनाश
 स्थाऽज्ञाननाशो नान्यः कथञ्चनेति ब्रह्मवैवर्ते ॥ ६० ॥ इति सप्तम
 तात्पर्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः

४१ जानतामपि कर्तव्यं कर्मात्मसदृशं सदा । तत्रात्मसदृशं

यद्गुणेष्वर्थहरवचः । यथा मनोरथः स्वप्नः सर्वमेन्द्रियकं सृष्टा ॥ ४० ॥
 हिरण्यकशिपुस्याच—बाल एवं प्रवदति सर्वं विस्मृतचेतसः । बालो
 मेनिरे सर्वमनित्यमयथोत्थितम् ॥ ५८ ॥ क आत्मा कः परो वाच प्रीति
 पारक्य एव च । स्वपराभिनिवेशेन विना ज्ञानेन बेहिनः ॥ ६० ॥

तृतीयोऽध्यायः

श्रूयतां किं न विदितं तथाथापि निवेद्यते । इष्टा चराचरमिदं तपो

पानाद्रागाद्यैर्वा विमोहिताः । जानन्तोऽपि ह्यसदृशं कर्म कुर्युर्कृते विशुम् ।
 श्रुतस्यं स नायोग्यं कर्म कुर्यात्कथञ्चनेति नारदीये ॥ 'तपसा विद्यया
 अपि ज्ञानध्यानादिनाऽथवा । व्यस्तैः समस्तैरपि वा कुर्वतां यत्तमुत्तमम् ।
 आरविशेषपञ्चतैर्बहुकोटिभिरेव वा । न शक्यन्ते समारोढुं स्वात्मा-
 तात्पर्यादानि तु । तथाप्याचरतां कुर्युर्देत्यानां मुरनायकाः । विभं तु
 ब्रह्मादीनां वैयर्थ्यस्यापनुत्तय' इति प्रकाशसंहितायाम् ॥ ११ ॥
 वैष्णवादिभिर्ब्रह्मनिर्मितैः । 'ब्रह्मा खयम्भूर्दुहिणो वैष्णवः शत-
 कृते' इति शब्दनिर्णये ॥ १२ ॥ १३ ॥ भवाय श्रेयसे चैव न कश्चित्तद-
 प्यते । मधुकैटभयोश्चैव हिरण्यादेस्तथैव च । नान्यो ब्रह्मपदं वाञ्छ-
 न्पुन्योऽन्यान्विना कश्चित् । ततः श्रेयांसि वाञ्छन्ति न तु तत्पद-
 माप्नुयुरिति ब्रह्माण्डे ॥ 'भवो वृद्धिः समुद्दिष्टा श्रेयो मोक्ष उदाहृतः ।
 इत्य न पुनर्हसो भूतिरित्येव कथ्यत' इति शब्दनिर्णये ॥ 'सकामं
 तपः क्रूरं लोकानां भयकृद्भवत् । इतरच्छान्तये सर्वलोकानां भवति
 मामि' इति प्रकाशिकायाम् ॥ 'ब्रह्माणभजद्ब्रह्मपदार्थं स हिरण्यक'-
 ण्ति स्कान्दे ॥ १४ ॥ १५ ॥ जितः वशीकृतः । 'पराभूतं वशस्यं च

नीलसमाधिना ॥ ९ ॥ अध्यास्ते सर्वधिष्येभ्यः परमेष्ठो निजासनम् ।
 तदं वर्धमानेन तपो यज्ञसमाधिना ॥ १० ॥ कालात्मनोऽपि नित्यत्वा-
 नाध्याप्ये तथाऽऽत्मनः ॥ ११ ॥ अन्यथेदं विद्यास्येऽहमयथापूर्वमोजसा ।
 किमर्थः कलिनिर्द्धतेः कल्पान्तैर्वैष्णवादिभिः ॥ १२ ॥ इति शुद्धम निर्बन्धं
 तथा परममास्थिते । विधत्स्वानन्तरं युक्तं स्वयं त्रिभुवनेश्वर ॥ १३ ॥
 जगत्तं हि जगतां पारमेष्ठ्यं जगत्पते । भवाय श्रेयसे भूत्यै श्रेमाय
 विजयाय च ॥ १४ ॥ तपन्तं तपसा लोकान् यथा भावितं रविम् ।
 तितथैव विस्मितः प्राह हसन्तं हंसवाहनम् ॥ १५ ॥ ब्रह्मोवाच—उत्तिष्ठो-
 त्तिष्ठ भद्रं ते तपःसिद्धोऽसि काश्यप । परदोऽहमनुभातो म्रियतामीप्सितो
 नः ॥ १८ ॥ व्यवसायेन तेऽनेन दुष्करेण मनस्विभिः । तपोनिष्ठेन
 यत्ता जितोऽहं दितिनन्दन ॥ २१ ॥ ततस्त आशिषः सर्वा ददाम्यसुर
 ॥ २२ ॥ मर्त्यस्य ते ह्यमर्त्यस्य दर्शनं न च निष्कलम् ॥ २२ ॥ स

जितमित्युच्यते बुधैरिति शब्दनिर्णयः ॥ २१ ॥ ^{२७}प्रायस्तु स्तुति-
शब्देषु मिथा वाचो हरिं विना । कैचिर्जीवगुणस्तत्र तन्नियन्तुर्हरि-
परे । एकस्वानेककार्यत्वाद्भिष्णोः प्राधान्यतस्तथा । जीवस्य तदधीन-
त्वाच्च भिन्नाधिकृतं वच'इति ब्रह्मतर्कः ॥ २७ ॥ ^{२८}त्रिवृता प्रकृत्या ॥
॥ २८ ॥ ^{२९}प्राणेन सह ॥ ३० ॥ ^{३१}सप्ततन्तुसप्तकतून् ॥ ३१ ॥
^{३२}जीवानां प्राणधारकः ॥ ३२ ॥ ^{३३}परावरेषु यस्मात्त्वं व्याप्तो विष्णु-
सनातनः । तस्मान्न व्यतिरिक्तं त्वदित्याहुर्वेदवेदिन'इति पात्रे ।
विद्याश्च कलाश्च विद्याकलाः । 'महाविद्याः कलाश्चैव त्वत्तनावाश्रित-
यतः । विद्यातनुरिति प्राहुरतस्त्वां तत्त्ववेदिन'इति च । त्रिष्टुभः तुरीयाः ।
'ब्रह्मणोऽप्यधिकं विष्णुं जानन्नापि हिरण्यकः । ब्रह्मणं तदुणैः सौमि-
तद्द्विष्णुविवक्षये'ति च ॥ ३३ ॥ इति सप्तमतात्पर्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

निरीक्ष्याम्वरे देवं हंसवाहनमास्थितम् । नन्नाम शिरसा भूमौ तद्दर्शन-
महोत्सवः ॥ २५ ॥ उत्थाय प्राञ्जलिः ब्रह्म ईक्षमाणो दद्यात् विभुम् । हर्षाभि-
पुलकोद्भेदो गिरा गद्गदयाऽवृणत् ॥ २६ ॥ हिरण्यकशिपुकृत्वाच — कल्पान-
कालसूत्रेण योऽन्धेन तमसाऽऽवृतम् । अभिव्यक्तं जगदिदं स्वयं ज्योति-
स्वरोचिषा ॥ २७ ॥ आत्मना त्रिवृता चेदं सृजत्यवति लुम्पति । राजा-
सत्त्वतमोधाक्षे पराय महते नमः ॥ २८ ॥ नम आद्याय बीजाय ज्ञान-
विज्ञानमूर्तये । प्राणेन्द्रियमनोबुद्धिविकारैर्व्यक्तिमीशुषे ॥ २९ ॥ त्वमीशिन-
जगतस्तत्स्थुषश्च प्राणेन सुख्येन पतिः प्रजानाम् । चित्तस्य चित्तिमेव
इन्द्रियाणां पतिर्मेधाभूतगुणाशयेशः ॥ ३० ॥ त्वं सप्ततन्तुन्वितनोपि
तन्वा त्रय्या चतुर्होत्रकविद्यया च । त्वमेक आत्माऽऽत्मवतामना-
रन्तपरः कविरव्ययात्मा ॥ ३१ ॥ त्वमेव कालोऽनिमिशो जगता-
मायुर्लवाद्यावयवैः क्षिणोपि । कूटस्थ आत्मा परमेष्ठयजो महान् ।
जीवलोकस्य च जीव आत्मा ॥ ३२ ॥ त्वत्ताः परं नापरमप्यनेजवेजक-
किञ्चिदतिरिक्तमस्ति । विद्याकलास्ते तनवश्च सर्वा हिरण्यगर्भोऽपि
वृद्धिर्त्रिष्टुभः ॥ ३३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः

^१स्वतो भक्ता हिरण्याद्याः परावेशाद्द्वारौ द्विष'इति च ॥ ४ ॥
^२आदित्या वसवो रुद्रास्त्रिविधा हि सुरा यतः । मरुतश्चैव विश्वे च
प्राध्याश्वे च तद्गताः । अतस्त्रय इति प्रोक्ताश्चत्वारो मातृपाः स्मृता'-
इति स्कान्दे ॥ 'उपायनं ददुः सर्वे विना देवान्हिरण्यक'इति च ।
अथ ब्रह्मणोऽपि तु सुरशब्दः प्रदृश्यते । यज्ञभागभुजस्त्वेव त्रय-
स्य भिन्नचिदा'इति च ॥ 'यत्र क्व च यज्ञस्थानमन्येषामिति केशवः ।
तत्रापि तु देवानामित्यन्यान्पूजयेत्कचिदि'ति च ॥ १३ ॥
^३अन्येषां हरिसाम्यं तु किञ्चित्साम्यमुदीरितम् । सम्यक्ताम्यं तु
गत्यादेरिति शास्त्रस्य निर्णय'इति च ॥ ३२-३५ ॥ इति सप्तम-
तात्पर्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः

^४स्नातन्येणान्यसद्भावनिषेधाप श्रुतिस्त्वयम् । अन्योऽस्त-

चतुर्थोऽध्यायः

एवं लब्धवरो दैत्यो बिभ्रद्देममयं वपुः । भगवत्यकरोद्देवं आनुर्वध-
यतुसरन् ॥ ४ ॥ तस्मिन् महेन्द्रमवने महाऽसुरो महाबलो निजित-
भिक एकराट् । रेमेऽभिचन्धाङ्घ्रियुगः सुरादिभिः प्रतापितैरुजितचण्ड-
वासनः ॥ १२ ॥ तमङ्ग मत्तं मधुनोदगन्धना विवृत्तताम्राक्षमशेषधि-
क्षपाः । उपासतोपायनपाणिभिर्धिता त्रिभिस्तपोयोगबलौजसाम्पदम् ॥
॥ १३ ॥ निर्वैराय प्रशान्ताय त्वसुताय महात्मने । प्रह्लादाय यदा द्रुलो-
कमिष्येऽपि वरोजितम् ॥ २९ ॥ आत्मवत्सर्वभूतानामेकः प्रियसुहृत्तमः ।
पाशवत्सन्नतायाङ्घ्रिः पितृवद्दीनवत्सलः ॥ ३२ ॥ यस्मिन् महागुणा-
तमन् गृह्णते कविभिर्मुहुः । न तेऽधुनाभिधीयन्ते यथा भगवतीश्वरे ॥
॥ ३५ ॥

पञ्चमोऽध्यायः

प्रह्लाद उवाच—परः स्वश्चेत्यसद्भावः पुंसां यन्मायया कृतः ।

वन्योऽहमिति पश्यन्न इति स्मृत् । आत्मानमन्तर्यमयेदिति मेदं
स्वरूपतः । आह तद्ब्रह्मणोऽधीना भिन्ना जीवाः सदैव तु । स्वरूपसत्ता
कर्तृत्वं भोगो मोक्षस्तथैव च । मुक्तस्यावस्थितिश्चैव सर्वं विष्णोर्वशे
सदेति ब्रह्मतर्कः ॥ १२ ॥ ^{२१}आत्मस्थत्वेन वेदनमात्मनिवेदनम् ।
'मुक्तस्यापि समान्तस्थो नियन्तैव हरिः सदा । इति ज्ञानं सद्युदिष्टं
सम्यगात्मनिवेदनमिति च ॥ २३ ॥ ^{२०}क तदात्ममानो मम ? ॥
॥ २८ ॥ इति सप्तमतात्पर्यं पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः

^{२८}अन्तर्यामी प्रत्यगात्मा व्याप्तः कालो हरिः स्मृत इति च ॥
॥ २८ ॥ ^{२९}प्रकृत्या तमसाऽऽवृतत्वाद्वरैश्चर्यं न ज्ञायते ॥ २९ ॥
^{३०}विष्णोर्गृहत्वाद्भूतेषु दया कार्या विजानतेति च ॥ ३० ॥ ^{३१}काङ्क्षतो
विमोहितधियां दृष्टस्तस्मै भगवते नमः ॥ ३१ ॥ स यदाऽनुगतः पुंसां
पशुबुद्धिर्विभ्रियते । अन्य एव तथान्योऽहमिति वैद्वगता सती ॥ ३२ ॥
प्रह्लाद उवाच—ध्वर्षणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वन्दनं
दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥ ३३ ॥ गुरुपुत्र उवाच—न मत्प्रणीतं न
परप्रणीतं सुतो वदयेत् तवेन्द्रशब्दो । नैसर्गिकीयं मतिरस्य राजः
नियच्छ मन्त्रं क तदात्ममानः ॥ ३८ ॥

षष्ठोऽध्यायः

परावरेषु भूतेषु ज्ञानान्तस्थावरादिषु । भौतिकेषु विकारेषु भूतेष्वपि
महत्सु च ॥ ३६ ॥ गुणेषु गुणसाम्ये च गुणव्यतिकरे तथा । एक एव
परो ह्यात्मा भगवान् ईश्वरोऽध्ययः ॥ ३७ ॥ प्रत्यगात्मस्वरूपेण कालरूपेण
च स्वयम् । व्याप्यव्यापकनिर्देश्यो ह्यनिर्देश्यो विकल्पितः ॥ ३८ ॥
केवलानुभवानन्दस्वरूपः परमेश्वरः । माययान्तर्हितैश्वर्यं ईड्यते गुण-
सर्गाया ॥ ३९ ॥ तस्मात् सर्वेषु भूतेषु दयां कुरुत सौहृदम् । भावनामा-
रमुन्मुख्य तथा तुष्यत्यशोक्षजः ॥ ३० ॥ तुष्टे च तत्र किमलभ्यमानतः

भोक्षगमपि सुखं नाकाङ्क्षतो यथेति च ॥ ३१ ॥ इति सप्तमतात्पर्यं
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः

^{३१}पट्टिकाराः शरीरस्य न विष्णोस्तद्गतस्य तु । तदधीनं शरीरं
न ज्ञात्वा तन्ममतां त्यजेदिति च ॥ १८ ॥ ^{३२}हेतुत्वाद्विष्ण्वधीनत्वं
शरीरस्य ॥ १९ ॥ ^{३३}अभिमान्यपेक्षया विष्णुः पञ्चविंश इति स्मृतः ।
अद्वयपेक्षया जीवः सम्यग्ज्ञेयो हरिः स्मृत इति च ॥ २३ ॥ ^{३४}बुद्धे-
रिवस्य । 'मत्त्वबुद्ध्यादिशब्दैस्तु जीवोऽपि कचिदीर्यते । जागृ(ग्र)दाद्याः
अर्चं चैव सुखदुःखे च तस्य हि । जागृ(ग्र)दादेः परो द्रष्टा सुखनिष्ठो
हरिः स्मृतः ॥ २५ ॥ ^{३५}स जीवेन सह स्थानात्तत्स्वरूपः प्रदृश्यते ।
अदृष्टया न ज्ञदृष्टया यथा मन्वयुतोऽनिलः ॥ २६ ॥ ^{३६}अदृष्टेर्जीव-
शायोर्भेदस्याप्नोति संसृतिम् । अमेदनिश्चयाद्याति तमो नीस्त्यत्र संशयः
इति च ॥ २७ ॥ ^{३७}बुद्धिभेदेर्जीवानां तारतम्यज्ञापकैः ॥ २८ ॥
'दुःखरूपोऽपि संसारो बुद्धिपूर्वमवाप्यते । यथा स्वप्ने शिरच्छेदं
काले किं तैर्गुणव्यतिकरैरिह येऽनुसिद्धाः । धर्मादिभिः किमगुणेन च
अहितेन सारं जुषां चरणयोरुपमायतां नः ॥ ३१ ॥

सप्तमोऽध्यायः

जन्माद्याः पडिमे भावा दृष्टा वैहस्य नात्मनः । फलानामिव
पुष्पव्य कालेनेश्वरमूर्तिना ॥ १८ ॥ आत्मा नित्योऽध्ययः शुद्ध एकः
तत्र आश्रयः । अविक्रियः स्वहृदयस्य व्यापकोऽसङ्गयनावृतः ॥ १९ ॥
जीवो प्रकृतयः प्रोक्तास्त्रय एव हि तद्गुणाः । विकाराः षोडशाचार्यैः
तानेकः समन्वयात् ॥ २२ ॥ वैहस्तु सर्वैस्सङ्गतो जगत्तत्पुनरिति द्विधा ।
अथ सुख्यः पुरुषो नेति नेतीत्यतस्तजम् ॥ २३ ॥ बुद्धेर्जागरणं स्वप्नः
सुषुप्तिरिति वृत्तयः । ता येनैवानुभूयन्ते सोऽध्ययः पुरुषः परः ॥ २५ ॥
अविच्छिन्नैः पर्यङ्गैर्बुद्धिभेदैः क्रियोद्भवैः । स्वरूपमात्मनो धत्ते गन्ध-
शक्तिरिवान्वयात् ॥ २६ ॥ एतद्द्वारो हि संसारो गुणकर्मनिबन्धनः । अज्ञान-

स्वयं कृत्वाऽऽत्मनो वशः । ततो दुःखमवाप्नोत तथा जागरितेऽपि तु ।
 ज्ञानव्याप्तमनो दुःखमवशस्तु प्रवर्तते' इति च ॥ २७ ॥ ^{३०}धिया
 प्रवाहस्योपरमः परमेश्वरे स्मरणम् ॥ ३० ॥ ^{३१}तद्भावभावः । तदथा-
 स्वरूपम् भक्तिः ॥ ३८ ॥ ^{३२}केचिद्भक्ता विनृत्यन्ति गायन्ति च
 यथेष्टितम् । केचिन्तुष्णीं जपन्त्येव केचिच्चोभयकारिण' इति च ॥ ३६ ॥
^{३३}ब्रह्मनिर्वाणसुखं ब्रह्मनिमित्तनिर्वाणसुखम् ॥ ३९ ॥ ^{४०}अशेषदेहिनां
 सामान्यतो हृदिस्थत्वेन ॥ ४० ॥ ^{४१}अप्रयासेन करणमनीहा प्रोच्यते
 युधैरिति च ॥ ४४ ॥ ^{४२}व्यञ्जनाजगतो विष्णुर्बीजं न परिणामत'
 इति च ॥ ५१ ॥ ^{४३}अच्युततां च्युतिवर्जनम् ॥ ५६ ॥ इति सप्तम-
 तात्पर्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

मूलोऽपार्थोऽपि पुंसः स्वप्न इवाप्नोते ॥ २७ ॥ तस्मात् भवद्भिः कर्तव्या
 कर्मणां त्रिगुणात्मनाम् । पीननिर्हारेण योगः प्रवाहो परमो धियः ॥ ३० ॥
 निशम्य कर्माणि गुणाननुत्पन्नीर्याणि लीलातनुभिः कृतानि । यदाऽपि
 हर्षोत्पलकाधुगद्गदः प्रोत्कण्ठ उद्गायति रीति नृत्यति ॥ ३६ ॥ यदा
 प्रहस्यस्त इव कचिद्भक्त्याक्रन्दते ध्यायति वन्दते जनम् । मुहुः श्वसन्
 वक्ति हरे जगत्पते नारायणेत्यात्मगततिर्गतप्रपः ॥ ३७ ॥ तदा पुनः
 मुक्तसमस्तबन्धनस्तद्भावभावानुक्ताशयाकृतिः । निर्दग्धबीजाजुषा
 महीयसा भक्तिप्रयोगेण समेत्यधोक्षजम् ॥ ३८ ॥ अधोक्षजालापमिश्र
 शुभात्मनः शरीरिणः संसृतिवक्रशासनम् । तद्ब्रह्म निर्वाणमु-
 चिदुर्वधास्ततो भजध्वं हृदये हृदीश्वरम् ॥ ३९ ॥ कोऽतिप्रयासोऽसु-
 बालका हरेरुपासने स्वे हृदि छिद्रवत्सतः । अस्यात्मनः सङ्कुरण-
 देहिनां सामान्यतः किं विषयोपपादनैः ॥ ४० ॥ सुखाय दुःखमोक्षाय
 सङ्कल्प इह कर्मणः । सदाऽऽप्तोतीह या दुःखमनीहायां सुखोन्नतिम् ॥ ४१ ॥
 सर्वेषामपि भूतानां हरिरात्मेश्वरः प्रियः । भूतैर्महद्भिः स्वकृतैः कृतानां
 बीजसंज्ञितः ॥ ५१ ॥ दैतेया यक्षरक्षांसि स्त्रियः शूद्रा व्रजौकसः । ज्ञाता
 सुगाः पापजीवाः सन्ति ह्यच्युततां गताः ॥ ५६ ॥

अष्टमोऽध्यायः

^{४४}तद्विप्रलुप्तमिति सादृश्याभेदवचनम् । आलोचनमेव तपः ।
 'स्य ज्ञानमयं तप' इति श्रुतेः ॥ ४४ ॥ ^{४५}नटनं तु कथाबन्धो नाव्यकं
 गानदर्शनमिति गान्धर्वे ॥ ५१ ॥ इति सप्तमतात्पर्ये अष्टमोऽ-
 ध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः

^{४६}अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वादन्वैः साधारणैर्जनैः । नृसिंहं शङ्कितेव
 भालोकमोहाय नो ययौ ॥ २ ॥ ^{४७}प्रह्लादे चैव वात्सल्यदर्शनाय
 ररगपि । ज्ञात्वा मनस्तथा ब्रह्मा प्रह्लादं प्रेषयत्तदा । एकैकस्य
 वात्सल्यं विशेषादर्शयेद्धरिः । अक्सयापि मोहाय क्रमेणैवापि वत्सल'-
 रति ब्रह्माण्डे ॥ ३ ॥ ^{४८}द्विषद्गुणयुतात् । 'ज्ञानं च सत्यं च दमः
 ममथ ह्यमात्सर्यं हीतिस्तिष्ठान्नसूया । दानं च यज्ञश्च तपः श्रुतं च
 ध्याप्रता द्वादश ब्राह्मणस्ये'ति भारते ॥ १० ॥ ^{४९}कर्तृकर्मक्रियादीनां

अष्टमोऽध्यायः

आपय ऊचुः—त्यं नस्तपः परममात्थ यदात्मतेजो येनेदमादि-
 यत्तात्मगतं सत्सर्जं । तद्विप्रलुप्तममुनाद्यशरण्यपाल रक्षागृहीतवपुषा
 पानान्वसेस्थाः ॥ ४४ ॥ गन्धर्वा ऊचुः—वयं विमो ते नटनाट्यनायका
 यत्तात्मत्वादीर्यवलौकसा कृताः । स एव नीतो भवता दशमिमां किमु-
 लघस्थः कुशलाय कल्पते ॥ ५१ ॥

नवमोऽध्यायः

साक्षाच्छ्रीः प्रेषिता देवैर्दृष्टा तन्महदद्भुतम् । अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वात्सा
 नोपपद्य शङ्किता ॥ २ ॥ प्रह्लादं प्रेषयामास ब्रह्माऽवस्थितमनितके ।
 नत प्रशमयोपैहि स्वपित्रे कुपितं प्रभुम् ॥ ३ ॥ विषाद्विप्रगुणयुता-
 रागद्वन्द्वनामपादारविन्दविमुखाच्छुपचं घरिष्टम् । मन्ये तदपितमनो-
 यत्तात्मगोहप्राणः पुनाति सकलं न तु भूरिमानः ॥ १० ॥ यस्मिन् यतो

सत्तावृत्तिसर्वैव च । विष्ण्वधीनं यतः सर्वं सर्वरूपस्तदुच्यते इति ब्रह्म-
तर्कं ॥ २० ॥ ²¹दशेन्द्रियप्राणमनोजम् । मूलं मन एव संसार-
चक्रस्य ॥ २१ ॥ ²⁶रमादीनामिदानीं नापितः ॥ २६ ॥ ²⁷रमादीना-
मधिकोदयोऽपि सेवाधिकत्वादेव ॥ २७ ॥ ²⁶⁻²⁷श्रीब्रह्मब्राह्मी-
वीन्द्रादित्रिकतत्त्वरीपुरुष्टुताः । तदन्ये च क्रमादेव सदा मुक्तौ सृता-
वपि । हरिमक्तौ च तज्ज्ञाने सुखे च नियमेन तु । परतः स्वतः
कर्मतो वा न कथञ्चित्तदन्यथेति ब्रह्मतर्कं ॥ २६-२७ ॥ ³¹यथा
बुधश्च वृक्षदाहश्च दैवकालाधीनत्वादैवं कालश्चेत्युच्यते एवं त्वदधीनत्वा-
त्सर्वस्य सर्वं त्वमित्युच्यसे, स्वतस्तद्भिन्नोऽपि ॥ अहं चान्यश्च परमेश
एवेत्यपार्था भ्रान्तिः । तदधीनत्वादेव स इत्युच्यते । न स्वरूपत्वा-
दित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ³²तुर्यस्थितः ॥ ३२ ॥ ³³जगदात्मकमन्त्रमा-
भगवद्वशत्वाच्चद्रुपुः । स्थावराणां तु सर्वेषां देवता याऽभिमानिनी ।
विशेषाद्वृत्तीने च साऽश्वत्थे च व्यवस्थिता ॥ अदृश्या कणिका ना

यहि च येन यस्य यस्मै यथायमुत यस्त्वपरः परो वा । भावं करोति
विकरोति पृथक् स्वभावः सञ्जोदितस्तदखिलं भवतः स्वरूपम् ॥ २० ॥
मायामनः सृजति कर्ममयं बलीयः कालेन चोदितगुणानुमतेन पुंसः ।
छन्दोमयं यदजयाऽपितपोऽहशरं संसारचक्रमज कोऽतितरेत्तदन्यः ॥ २१ ॥
काऽहं रजः प्रभव ईश तमोऽधिकेऽस्मिन् जातः सुरैतरकुले क्व तस्मात्
कम्पा । न ब्रह्मणो न तु भवस्य न वै रामाया यस्मेऽपितः शिरसि पद्म-
प्रसादः ॥ २६ ॥ नैषा परावरमतिर्भवतो ननु स्याज्जन्तोर्थात्मगुण-
जगतस्तथापि । संसेवया सुरतरोरिव ते प्रसादः सेवानुरूप उदयो
परावरत्वम् ॥ २७ ॥ त्वं वा इदं सदसदीश भवांस्ततोऽन्यो माया यदा
परबुद्धिरियं ज्ञापार्था । यद्यस्य जन्मनिधनं स्थितिरीक्षणं च तद्वै तत्त्व-
खलु कालवदुद्दिष्टवोः ॥ ३१ ॥ न्यस्येदमात्मनि जगद्विलयाम्भुषण-
रोपासनो निजसुखानुभवो निरीहः । योगेन भीलितदृगात्मनि वीज-
निद्रस्तुर्यस्थितो ननु तमोऽनुगुणांश्च युक्ते ॥ ३२ ॥ तस्यैव ते चपु-
निजकाल शक्त्या सञ्जोदितं प्रकृतिधर्मिण आत्मगूढम् । अम्मस्यना

पा वृक्षान्न्यञ्जयत्यपि । अतो बीजमिति प्रोक्ता सा जातेऽप्यङ्कुरे स्थिता ॥
शो हरिः कारणेषु स्थितः कार्यजनेरनु । कार्याण्यनुप्रविष्टः सन् प्रथमं
गण दृश्यते इति च ॥ ३३ ॥ ³⁶मायामयं ज्ञानस्वरूपम् । सदुप-
पन्नसन्निवेशं आनन्दादिलक्षणसमुदायरूपम् ॥ ३६ ॥ ³⁵गन्धाख्या-
यता यद्वत्पृथिवीं व्याप्य तिष्ठति । एवं व्याप्तं जगद्विष्णुं ब्रह्माऽऽत्मस्य
दर्शं हेति च ॥ ३५ ॥ ⁴⁴प्रायेण देवमुनयः । आश्रितेषु कृपा-
कार्या विशेषात्तात्त्विकैः सुरैः । मुनिभिश्च तथा कैश्चित्कैश्चित्कार्याऽ-
खिलेष्वपि । तथापि तात्त्विकसुरकृपाविषयतां गताः । एत एव
विमुच्यन्ते तदन्ये न कथञ्चनेति च ॥ ४४ ॥ ⁴⁷कार्यकारणरूपे
सदृशत्वापेक्षया साक्षात्स्वरूपापेक्षया स्वरूपादन्यद्रूपं न ॥ ४७ ॥ इति
भागवतात्पर्ये नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः

¹⁹जन्मान्तरपितृभिस्त्रिसप्तभिः ॥ १९ ॥ ²²कृतं तु तात्त्विका-

यथाद्विरमत्समोवेर्नाभेरभूत्स्वकणिकावटवन्महाजम् ॥ ३३ ॥ तत्सम्भवः
जातोऽन्यदपश्यमानस्त्वं बीजमात्मनि तत् स बहिर्विचिन्वन् ।
नाभिरुद्वद्दशतमप्यनु निमज्जमानो जातेऽङ्कुरे कथमिहोपलभेत बीजम् ॥
३४ ॥ स त्वात्मयोनिरतिविस्मित आश्रितोऽङ्गं कालेन त्राव्रतपसा
तदुद्भवभावः । त्वात्मात्मनीश भुवि गन्धमिवातिसूक्ष्मं भूतेन्द्रियाशयभये
विभक्तं ददर्श ॥ ३५ ॥ एवं सहस्रवदनाङ्गिशिरःकरोरुनासास्यकरणनयना-
जगन्मुखाढ्यम् । मायामयं सदुपलक्षणसन्निवेशं दृष्ट्वा महापुरुषमाप-
नुव विरिञ्चः ॥ ३६ ॥ प्रायेण देवमुनयः स्वविमुक्तिकामा मौनं धरन्ति
चरन्तेन परार्थनिष्ठः । नैतद्विहाय कृपणान्विमुमुक्षु एको नान्यं त्वदस्य
जगत्प्रमतोऽनुपश्ये ॥ ४४ ॥ रूपे इमे सदसतो तव वेददृष्टे रीजानुग्राविष-
यान्यद्रूपकस्य । युक्ताः समक्षमुपयत्र विचिन्वन्ते त्वां योगेन
विभिव दारुणान्यतः स्यात् ॥ ४७ ॥

दशमोऽध्यायः

श्री भगवान् उवाच—त्रिसप्तभिः पिता पृतः पितृभिः सह तेऽनघ ।
पितापोऽस्य कुले जातो भवान् वै कुलपावनः ॥ १९ ॥ भवन्ति पुरुषा

न्देवाचारदादीस्तथैव च । प्रह्लादादुत्तमः को तु विष्णुभक्तौ जगन्नयः ।
इति स्कान्दे ॥ २२ ॥ ^{२०}मधुकैटभौ भक्त्यभावाद्गुरौ भगवतो मृतौ ।
तम एव क्रमादासौ भक्त्या बन्धो हरिं ययौ ॥ २३ ॥ ^{२१}यथा
हिरण्यकस्यादादन्तःस्थितहरीरितः । तथा नादात्तदन्यस्य ब्रह्मा दैत्यस्य
कस्यचिदिति च ॥ २१ ॥ ^{२०}पौण्ड्रके नरके चैव साल्वे केसे च
रुग्मिणि । आविष्टास्तु हरेर्मक्तास्तद्भक्त्या हरिमापिरे । असुरास्तु
स्वयं ते तु महातमसि पातिता इति च । तदात्मानस्तत्राविष्टास्तद्भक्ताः ।
वैरोपसर्जनेनानुबन्धेनेत्यन्वयः ॥ ४० ॥ ^{२०}भगवान्येन गम्यते इत्यनेन
भागवतधर्मेणैव भगवान् गम्यते न द्वेषादिनेत्युपसंह्रियते ॥ वृत्तानुक्त्या
च तदर्थत्वेनैव । ज्ञानस्य विशेषा याथात्म्यादयः । 'भक्तिर्ज्ञानं
विरक्तिश्च नवकः श्रवणादिकः । धर्मो भागवतः प्रोक्तस्तद्भक्तेषु तथा
नवे'ति तन्त्रसारे ॥ ४६ ॥ ^{२०}निर्वाणमुखं अशरीरमुखम् । 'एतद्वाण
मवष्टभ्ये'ति श्रुतेः ॥ ५० ॥ इति सप्तमतात्पर्ये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः

'तदधीनं वा सर्वं न वेति संशयं रुद्रस्याहनत् । अल्पकेनौ

लोके मद्भक्तास्त्वामनुमताः । भवान् मे खलु भक्तातां सर्वेषां प्रतिरुपः ।
धृक् ॥ २२ ॥ कुरु ते प्रेतकार्याणि पितुः पृतस्थ सर्वशः । मद्भक्त्युपासने
नाह्म लोकाश्च यास्यति सुप्रजाः ॥ २३ ॥ श्री भगवान् उवाच—मैवं विधोः
ऽसुराणां ते प्रदेयः पञ्चसम्भव । वरः कृत्वा निसर्गाणामहीनामस्मृतं यथा ॥
॥ २४ ॥ एतः पूर्वकृतं यत्तद्वाजानः कृष्णवैरिणः । जहुस्ते ते तदात्मानः
कीटाः पेशस्कृतो यथा ॥ ४० ॥ एषा ब्रह्मण्यदेवस्य कृष्णस्य च महात्मनः ।
अवतारकथा पुण्या वधो यत्रादिदैत्ययोः ॥ ४३ ॥ धर्मो भागवतानां च
भगवान् येन गम्यते । आकथानेऽस्मिन् समाख्यातमाध्यात्मिकमशेषतः ॥
॥ ४६ ॥ स वा अयं ब्रह्म महद्भिस्सुभ्यं कैवल्यनिर्वाणसुखानुभूतिः । प्रिय
सुहृदः खलु मानुषेय आत्माऽहर्णीयो विधितुहुरुक्ष ॥ ५० ॥

एकादशोऽध्यायः

नारद उवाच—स एव भगवान् राजन् व्यतनोद्धितं यशः । पुनः

अपेन रुद्रस्य प्रतीकारं कृत्वा ॥ १ ॥ ^२कस्मिन्कर्मणि मयो विपरीतं
यकार ॥ २ ॥ ^३सापेक्षं न तु दोषाय यत्र सिद्धमपेक्षितमिति
तान्निर्णयि ॥ ३ ॥ ^४विष्णुनाऽऽदिष्टं व्यपोहितं देवोऽसुरोऽन्यो वा
न समर्थः ॥ १४ ॥ इति सप्तमतात्पर्ये एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः

^१अनाद्यनन्तकालेषु मुक्तौ संसार एव च । मयिस्थश्चोदयत्येको
विष्णुर्मां सर्वदैव तु । इति सम्प्रीतिकं ज्ञानं विद्यादात्मसमर्पणम् ।
बहिःस्थेश्वरदासत्वं दास्यमित्युच्यते बुधैरिति तन्त्रमालायाम् ॥ ११ ॥
^२हरिर्गमिस्थित इति स्त्रीणां भर्तरि भावना ॥ शिष्याणां च गुरौ
नित्यं शूद्राणां ब्राह्मणादिषु । भृत्यानां स्वामिनि तथा हरिमात्र
दीरित इति च ॥ ३० ॥ इति सप्तमतात्पर्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः

^{१०}बहुत्वेनैव वस्तूनां यथार्थज्ञानमुच्यते । अद्वैतज्ञानमित्येत-
दज्ञानं तदन्यथा । यथाज्ञानं तथा वस्तु यथावस्तु तथा मतिः ॥

तस्य देवस्य मयेनान्तमायिना ॥ १ ॥ राजोवाच—कस्मिन् कर्मणि
पश्य यशोऽभूजगदीशितुः । यथा चोपचिता कीर्तिः कृष्णेनानेन
स्थिताम् ॥ २ ॥ नारद उवाच—निजिता असुरा देवैर्युध्यन्तेनोपबृंहितैः ।
कीर्तितां परमाचार्यं मयं शरणमाययुः ॥ ३ ॥ देवोऽसुरो नरोऽन्यो वा
तन्मोऽस्तीह कश्चन । आत्मनोऽन्यस्य वाऽऽदिष्टं देवेनापोहितं द्वयोः ॥
॥ १४ ॥

द्वादशोऽध्यायः

अचणं कीर्तनं चास्य स्मरणं महतां गतेः । सेवेज्याऽवनतिः सत्यं
नात्म्यमात्मसमर्पणम् ॥ ११ ॥ या पति हरिमात्रेण भजेच्छ्रीरिव तत्परा ।
हर्षात्मना हरेर्लोकं पत्या श्रीरिव मोदते ॥ ३० ॥

त्रयोदशोऽध्यायः

कल्पयेदात्मनो यावद्भासमिदमीश्वरः । द्वैतं तावन्न विरमेत्ततो

नैव ज्ञानार्थयोर्मंदस्तत एकत्ववेदनमिति च ॥ १० ॥ ^{१४}गुरोराज्ञान-
रोधेन दूरस्थो वा गृही भवेदिति च ॥ १४ ॥ ^{१५}अप्रविष्टः सर्वगतः
प्रविष्टस्त्वनुरूपवान् । एवं द्विरूपो भगवान्हरिरेको जनार्दन इति च ॥
॥ १५ ॥ ^{१६}कार्यस्य कारणलयज्ञानमात्रं विलापनमिति च ॥ २४ ॥
^{२७}परः कविर्वृहस्पतिः ॥ २८ ॥ ^{२९}चित्तं द्विरण्यगर्भं तु विलाप्य
परमात्मनि । क्षेत्रज्ञाख्ये लापयेच्च ततो नान्यत्स्मरेदुषा इति च ॥ २९ ॥
^{३१}आत्मानं परमात्मानम् । अद्वयः ततोऽन्यस्मृतिवर्जितः । दग्धयोनि-
र्ययानलइति कृत्याभावमात्रम् । 'न हरिं स्मरतः कृत्यं दग्धेन्वन-
हुताश्वदि'ति च ॥ ३१ ॥ इति सप्तमतात्पर्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः

'आत्मनि परमात्मनि ॥ ४ ॥ ^१अप्रयोजनपक्षं न संश्रयेत् ।
'नाप्रयोजनपक्षी स्यान्न वृथा शिष्यबन्धकृत् । न चोदासीनशास्त्राणि
ह्यस्य विपर्ययः ॥ १० ॥ एतच्चान्यद्ब्रह्मस्य समास्नातं यत्तेरपि । गुरुवृत्ति-
र्विकल्पेन गृह्यस्य तु गामितः ॥ ११ ॥ दत्त्वा वरमनुज्ञातो गुरोः कामं
यदीश्वरः । गृहं वनं वा प्रविशेत्प्रव्रजेत्तत्र वा वसेत् ॥ १३ ॥ अग्नौ
गुरावात्मनि च सर्वभूतेष्वधोऽक्षजम् । भूतैः स्वधाममिः पश्येद्प्रविष्टः
प्रविष्टवत् ॥ १५ ॥ आत्मन्यग्नीं समारोप्य संन्यस्याहं ममात्मताम् ।
कारणेषु न्यसेत् सम्यक् सङ्गातं तु यथाहंतः ॥ २४ ॥ अप्सु प्रवेशये-
ज्जिह्वाक्षैर्घ्राणं श्रितौ न्यसेत् । मनोमनोरथैश्चन्द्रे बुद्धिं बोधयेः कनौ
परे ॥ २८ ॥ कर्माण्यध्यात्मना रुद्रे यदहंसम्मताः क्रियाः । सत्त्वेन
चित्तं क्षेत्रज्ञे गुणैर्वैकारिकं परे ॥ २९ ॥ इत्यक्षरतयात्मानं चिन्मात्र-
मवशेषितम् । ज्ञात्वा द्वयोथ विरमेद्दग्धयोनिरिवानलः ॥ ३१ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः

एक एव चरेद्ब्रिष्टुः आत्मारामोऽनपाश्रयः । सर्वभूतसुहृच्छान्तो
नारायणपरायणः ॥ ३ ॥ पश्येद्वात्मन्यदो विश्वं परे सदसतोऽहये ।
आत्मानं च परं ब्रह्म सर्वत्र सदसम्यये ॥ ४ ॥ नासच्छास्त्रेषु सज्जो
नोपजीवेत जीविकां । अतिवादांस्यजेत्कर्तुं पक्षं कश्चिन्नसंश्रयेत् ॥ ७ ॥

न विकृद्धानि चाभ्यसेत् ॥ ७ ॥ ^{११}न व्याख्यायोपजीवेत न निषिद्धा-
भ्यमाचरेत् । एवं भूतो यतिर्याति तदेकशरणो हरिमिति समाचारे ॥
॥ ८ ॥ ^{१२}चित्ते मनोवृत्त्यभिमानिनि । अर्थविभ्रमे अर्थेषु भ्रममाणे ।
'चित्ताख्यागेरधीनं हि जगदेतद्विचिन्तयेत् । मनोनामेन्द्रवज्रगममि च
प्रविचिन्तयेदित्यादि च ॥ ४४ ॥ ^{४६}अशास्त्रीयत्वान्मुखतः शास्त्रा-
यामिदं विदुः । शास्त्रनिर्णयगम्यत्वाच्छास्त्रीयमभिधीयत'इति च ॥
॥ ४६ ॥ इति सप्तमतात्पर्ये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः

^{१४}नमश्छदिः नमोव्याप्यस्थितः परमात्मा ॥ १४ ॥ ^{२२}सप्तम्यादि-
त्वं चैव तथा चैत्र(व)त्रयोदशी । चतस्रस्त्वष्टकाः प्रोक्ताः सर्वपक्षा
विशेषत'इति च व्यासस्मृतौ ॥ हेमन्ते शिशिरे चैव नित्यश्चाहं
गुणोत्तरमिति च ॥ जीवेन रूपेण सह ॥ २२ ॥ ^{३९}ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु
विशेषो हरेः कश्चित् । व्यक्तिमात्रविशेषेण तारतम्यं वदन्ति चे'ति ॥

न शिष्यान्नुपजीवेत ग्रन्थाच्चेवाभ्यसेद्ब्रह्म । न व्याख्यामुपजीवेत
नात्मज्ञात्वाऽऽरमेत्कचित् ॥ ८ ॥ विकल्पं जुहुयाच्चित्ते तन्मनस्यर्थविभ्रमे ।
आर्वा वैकारिके हुत्वा मायायां वै जुहोत्यमुम् ॥ ४४ ॥ स्वात्मवृत्तं मयेत्यर्थं
गुणसमनुवर्णितम् । व्यपेतं लोकशास्त्राभ्यां भवान् हि भगवत्प्रियः ॥
॥ ४६ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः

हमिविद्मसनिष्ठान्ते केदं तुच्छं कलेवरम् । क तदीयरतिर्माया
यापमात्मा नभश्छदिः ॥ १४ ॥ तृतीयायां शुक्लपक्षे तवम्यामथ कार्तिके ।
तत्सुखव्यष्टकासु हेमन्ते शिशिरे तथा ॥ २२ ॥ पुराण्यनेन सृष्टानि
वर्तयन्तेऽपि देवताः । शेते जीवेन रूपेण पुरेषु पुरुषो ह्यसौ ॥ ३८ ॥ तेऽर्वाशो
कावाच राजन्तारतम्येन वर्तते । तस्मात्पात्रं हि पुरुषो यावानात्मा

॥ ३९ ॥ ^{४४२}शिलावत्प्रतिमाः सन्तो विप्राद्याश्च हरेः स्मृता'इति च ॥ ४२ ॥ इति सप्तमतात्पर्ये पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः

^{४४२}यज्ञाभिमानिनो देवान्स्मरन्तीन्द्रियमानिनाम् । वशांस्तान्मनोमानिसुरेन्द्रस्य वशे स्थितान् । वेदात्मिकायाः पार्वत्यास्तां रुद्रस्य वशे स्थिताम् । वर्णत्रयात्मकं रुद्रं शेषे तु प्रणवात्मके । बिन्दुरूपा सरस्वत्यां तं तां तस्यां पुनर्न्यसेत् । मूलस्थानादरूपायां तां वायौ तं जनार्दने । प्रकृतावथवा प्राणं तामेव पुरुरोत्तम'इति ब्रह्मर्तके ॥ ५२ ॥ ^{४४३}स्वराडिन्द्रः ॥ ५४ ॥ ^{४४४}विश्वाद्या अनिरुद्धाद्यास्ते द्विधा सम्प्रकीर्तिताः । विष्णुरूपास्तदन्ये च तान्सर्वान्याति मोक्षगः । तदन्ये च दिवस्युवा सर्वे च बुधसमीपगाः । ते दिवं प्रापयन्त्येनं सा वायुं स हरिं पृथक् । विश्वादिरूपं तुर्यं च वासुदेवश्च नापर'इति च । अधिको भूत्वा सुखादिभिः ॥ ५५ ॥ ^{४४५}भक्तिमान्सार्गविचैव नीचां गतिमवाप्नुयादि'ति च ॥ ५६ ॥ ^{४४६}ग्लापकत्वाच्चमः ॥ ५७ ॥ ^{४४७}दुर्घटत्वादर्थत्वेन

यथेवते ॥ ३९ ॥ पुरुषेष्वपि राजेन्द्र सुपात्रं ब्राह्मणं विदुः । तपसा विद्यया तुष्ट्या धत्ते वेदं हरेस्तनुम् ॥ ४२ ॥

षोडशोऽध्यायः

नियेकादि दमशानान्तैः संस्कारैः संस्कृतो द्विजः । इन्द्रियेषु क्रिया यज्ञान् ज्ञानदीपेषु जुहति ॥ ५२ ॥ ओङ्कारं बिन्दुनादे तु तं । प्राणे महत्त्वमुम् । अग्निः सूर्यो दिवा वायुः शुक्लो राकोत्तरः स्वराद् ॥ ५५ ॥ विश्वोऽथ तैजसः प्राज्ञस्तुर्य आत्मा समन्वयः । देवयानमिदं प्राप्नुत्वा भूत्वानुपूर्वशः ॥ ५५ ॥ आत्मयानुपशान्तात्मा ह्यात्मस्थो न निवर्तते । य एते पितृदेवानामयने देवनिर्मिते । शास्त्रेण च ध्रुवा वेद जनस्थोऽपि न मुञ्चते ॥ ५६ ॥ आवाचन्ते जना नाशं बहिरन्ता परावरम् । ज्ञानं ज्ञेयं च यो वाच्य तमो ज्यातिश्च सत्स्वयम् ॥ ५७ ॥ अवाधितोपि ह्याभासो यथा वस्तुतया स्मृतः । दुर्घटत्वाद्वैन्द्रिय

परमेश्वरेणैव कल्पितम् ॥ ५८ ॥ ^{४४८}छाया रीतिः प्रकारश्च भावश्चेत्यभिधीयत'इति शब्दनिर्णये । श्रित्यादीनां पदार्थानां कतमोऽपि प्रकारो न घटते । परमेश्वरकल्पितत्वात्कार्यमित्येव वक्तुं युक्तम् । न तर्था सङ्घातमात्रं पृथिवी । न च विकारमात्रम् । न हि कालुष्यादिविकारमात्रेण पृथिवी भवति । न चाङ्गः पृथक्स्थितिः । न च वस्तु-
व्यवस्तहावस्थानमात्रम् ॥ ५९ ॥ ^{४४९}एवमवयवावयविनोरपि ॥ ६० ॥ न च सादृश्यमात्रम् ॥ वस्तुमेदे हि तद्युज्यते । तस्मात्स्वप्न एव । जाग्रत्स्वप्नौ यथा विशेषतो दृश्येते तथा पृथिव्यवादिविशेषो दुर्घटोऽप्यधरकल्पनयैवासौ दृश्यते । 'कार्यकारणवस्तूनां विशेषो न निरूपितः । आपीशेच्छयैवासौ दृश्यते नियतोऽपि चे'ति च ॥ ६१ ॥ ^{४५०}अतीत-
महाकल्पे अतीतब्रह्मकल्पे । 'ब्रह्मकालः परश्चेति महाकल्पश्च कीर्तित' इति च ॥ ६२ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भागवतसप्तमस्कन्धतात्पर्ये षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

अद्वैतविकल्पितम् ॥ ५८ ॥ श्रित्यादीनामिहार्थानां छाया न कतमोऽपि हि । न सङ्घातो विकारोऽपि न पृथङ्जनान्वितोऽपि वा ॥ ५९ ॥ धातवो-
प्यवयवित्वाच्च तन्मात्रावयवैर्विना । न स्थूर्णसत्यवयवित्वासन्नावयवा-
पि ॥ ६० ॥ स्यात्सादृश्यभ्रमस्तत्राद्विकल्पे सति वस्तुनः । जाग्रत्स्वप्नौ
नरा स्वप्ने तथा विधितिवेषता ॥ ६१ ॥ अहं पुराऽभवे कश्चिद्वन्धवै-
वर्तणः । नास्माऽतीते महाकल्पे गन्धर्वानां सुसंमतः ॥ ६२ ॥

अष्टमः स्कन्धः

तृतीयोऽध्यायः

श्रीवेदव्यासाय नमः ॥ 'यत इति स्रष्टृत्वम् । येनेति प्रवर्तकत्वम् । य इति सत्ताप्रदत्वम् । न सन्ति यदुपेक्षयेत्पुक्तत्वात् । 'उत्पन्नस्यापि यत्सत्ता हरेस्तत् इतीर्यते । हरेर्विद्यं भिन्नमपि परमोऽसौ यतो विश्व-
रिति ब्रह्मतर्कः ॥ ३ ॥ इति अष्टमतात्पर्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

पञ्चमोऽध्यायः

^{१२५}अनुग्राह्यतया पक्षा देवा नात्मार्यतो हरेरिति च ॥ २५ ॥
^{१२७}छाया त्वविद्या सम्प्रोक्ता जन्मविद्या तपःस्मृतम् । जीवगृध्रस्य तौ
पक्षावधऊर्ध्वपथोः पृथक् । तौ विष्णोस्तु न विद्येते नित्यविद्या-
स्वरूपिण इति च ॥ २७ ॥ ^{१२८}गुणत्रयनाभि । विद्युद्ब्रह्म । 'विद्युद्ब्रह्म-
त्युपासीते'ति श्रुतेः । 'जगच्चक्रस्याक्षभूतो बलरूपश्च केशव'इति च ॥

अष्टमः स्कन्धः

तृतीयोऽध्यायः

यस्मिन्निदं यतश्चेदं येनेदं य इदं स्वयम् । योऽस्मात्परस्माच्च परस्मै
प्रपद्ये स्वयम्भुवम् ॥ ३ ॥

पञ्चमोऽध्यायः

न यस्य वध्यो न च रक्षणीयो नोपेक्षणीयादरणीयपक्षः । अथापि
सर्गस्थितिसंयमार्थं धत्ते रजःसम्बतमांसि बाले ॥ २२ ॥ तत्रादृष्टस्वरूपा
श्रुतपूर्वाय चाभ्यधात् । स्तुतिमद्भुतदैवीभिर्गीर्मिस्त्ववहितेन्द्रियः ॥ २५ ॥
विपश्चिते प्राणमनोब्रियात्मनामयेन्द्रियाभासमनिद्रमव्रणम् । छायातपी
यत्र न गृध्रपक्षौ तमक्षरं कं त्रियुगं व्रजामहे ॥ २७ ॥ अजस्य चक्रं त्यज्ये
र्यमाणं मनोमयं पञ्चदशारमाशु । त्रिणाभि विद्युद्ब्रह्मभूतेर्मि यदक्षमाशु

॥ २८ ॥ ^{३०}आत्मा च आत्मगुणाश्च निजिता येन ॥ ३० ॥ ^{३३}सूर्यसोम-
ममेन्द्रादीनृतेऽप्ये लोकरा अपि ॥ अद्विर्जीवन्ति सोमाच महेन्द्रादी-
नृतेऽखिलाः । अपां सोमस्य चेन्द्राद्याः सर्वे वै जीवनप्रदा इति च ॥
॥ ३३ ॥ ^{३५}समुद्रे उदरे ॥ ३५ ॥ ^{३६}अमृतस्येति मुक्तैरित्यस्य
विशेषणम् ॥ ३६ ॥ इति अष्टमतात्पर्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः

^{३७}अनन्तोऽहो मन्दरस्तु यदा वैवस्वतान्तरम् । अमृतार्थं सुपर्णोऽहो
वितस्यान्तरे मनोरिति ब्रह्मे ॥ ३९ ॥ इति अष्टमतात्पर्ये षष्ठोऽ-
ध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः

^{४६}ह्रस्व यशसोऽर्थाय स्वयं विष्णुर्विपं विश्वः । न सञ्जहे
अमृतं प्रपद्ये ॥ २८ ॥ न यस्य कश्चातिपिपति मायां यया जनो मुह्यति
वैव नार्थम् । तं निजितात्मात्मगुणं परेशं नमामि भूतेषु तमं चरन्तम् ॥
॥ ३० ॥ अस्मरन्तु यद्वेत उदारवीर्यं सिञ्चन्ति जीवन्त्युत वर्द्धमानाः ।
लोकास्त्रयोऽथाखिललोकपालाः प्रसीदतां ब्रह्म महाविभूतिः ॥ ३३ ॥
तामं मनो यस्य समामनन्ति दिव्योक्तं नै बलप्रस्थ आयुः । ईशो
तुगानां प्रजनः प्रजानां प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ३४ ॥ अग्निमुखं
जस्य तु जातवेदा जातः क्रियाकण्डतिमित्तजम् । अन्तः समुद्रे पचता
अपातृन् प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ३५ ॥ यच्चक्षुरासीत्तरणि-
विषानं त्रयामथो ब्रह्मण एव विष्णयम् । द्वारं च मुक्तेरमृतस्य सृष्ट्योः
प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ३६ ॥

षष्ठोऽध्यायः

अवरोप्य गिरिं स्कन्धास्तुपर्णः पततां वरः । पयौ जलान्त उत्सृज्य
हीणा स विसर्जितः ॥ ३९ ॥

सप्तमोऽध्यायः

तदुग्रवेगं दिशि दिश्युपर्यधो विसर्पदुत्सर्पदसहवीर्यम् । भीताः

समर्थोऽपि वायुं चोचे प्रशान्तय' इति च ॥ ४६ ॥ ^{१३२} तत्र तत्र
स्तुतिपदैर्हरिरेव तु तद्गतः । स्तूयतेऽत्रो युक्तमेव गुणाधिक्यवचोऽपि
त्विति च ॥ ३२ ॥ इति अष्टमतात्पर्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

प्रजा दुद्रुवुरङ्ग सेश्वरा अरक्ष्यमाणाः शरणं सदाशिवम् ॥ १९ ॥ त्वमेकः
सर्वजगत ईश्वरो बन्धमोक्षयोः । ते त्वा भवन्ति कुशलाः प्रपन्नातिहरे
गुरुम् ॥ २२ ॥ गुणमय्या स्वराक्त्याऽस्य सर्गस्थित्यप्ययान् विमो ।
धत्से यदा स्वदृक् भूमन् ब्रह्मविष्णुशिवाभिधाम् ॥ २३ ॥ त्वं ब्रह्म परमं
गुह्यं सदसद्भावभाषनम् । नानाशक्तिभिराभासस्त्वमात्मा जगदीश्वरः ॥
॥ २४ ॥ त्वं शब्दयोनिर्जगदादिशक्त्या प्राणेन्द्रियद्रव्यगुणस्वभावः । कालः
क्रतुः सत्यमूर्तं च धर्मस्त्वय्यक्षरं यन्निवृत्तामनन्ति ॥ २५ ॥ अग्निर्मुखं
तेऽखिलदेवतात्मा क्षितिं विदुर्लोकमवाक्पिङ्गजम् । कालो गतिस्तेऽखिल-
देवतात्मनो दिशश्च कर्णौ रसनं जलेशः ॥ २६ ॥ नाभिर्नभस्ते श्वसनं
नभस्तान् सूर्यश्च चक्षुर्पि जलं स रेतः । परावरात्मा ब्रूहिणस्तवात्मा
सोमो मनो सौमिर्गगान् शिरस्ते ॥ २७ ॥ कुक्षिः समुद्रा गिरयोऽस्थिलज-
रोमाणि सर्वैरधिर्वीरुधस्ते । छन्दोऽसि साक्षात्तव सप्तधातवस्त्वधीमयात्मन
हृदयं स धर्मः ॥ २८ ॥ मुखानि पञ्चोपनिपत्तवैश यैस्त्रिंशद्दृष्टोत्तरमण-
वर्गः । यत्तच्छिष्याख्यं परमात्मतत्त्वं देव स्वयं ज्योतिरवस्थितिस्ते ॥ २९ ॥
छाया त्वधर्मा मृड यैर्विसर्गो नेत्रत्रयं सत्वरजस्तमांसि । साक्षान्मनु-
शास्त्रकृतस्तवैश छन्दोग्यो देवकृपिः पुराणः ॥ ३० ॥ न ते निरिञ्जाल-
लोकपाल विरिञ्चैकुण्ठसुरेन्द्रगम्यम् । ज्योतिः परं यत्र रजस्तमश्च
सत्त्वं न यद्ब्रह्म निरस्तमेदम् ॥ ३१ ॥ कामाध्वरत्रिपुरकालहराद्यनेकभूत-
द्रुहः क्षपयतः स्तुतये न तत्ते । यत्तन्तकाल इदमात्मकृतं स्वनेत्रयस्त्रि-
स्फुलिङ्गशिखया भसितं तवैश ॥ ३२ ॥ ये स्वात्मराम गुरुभिर्हृदि चिन्ति-
ताहिङ्गलं चान्तमुमया तपसेऽभितप्तम् । कथ्यत उग्रवयुषं निरतो
श्मशाने ते भूतभूतिमविदस्तव हीनलज्जाः ॥ ३३ ॥ तत्तस्य ते सदसतो
परतः परस्य नान्तः स्वरूपगमने प्रभवन्ति भूतः । ब्रह्मादयः किमुत
संस्तवने वयन्तु तत्सर्गसर्गविषया अपि भक्तिमात्रम् ॥ ३४ ॥ एतत्परं
प्रपद्यामो न परं ते महेश्वर । मृडनाय हि लोकस्य व्यक्तित्वेऽव्यक्त-
कर्मणः ॥ ३५ ॥ निशम्य कर्म तच्छ्रमोदैवदैवस्य मीढुषः । प्रजा
दाक्षायणी ब्रह्मा वैकुण्ठश्च शशस्त्रिरे ॥ ४६ ॥

अष्टमोऽध्यायः

^{१३३} अनाद्यनन्तकालेऽपि विष्णुमेवाश्रिता रमा । अन्येषां ज्ञाप-
नापि दीपानुत्प्रेतराज्जहावि' इति च ॥ २३ ॥ ^{१३४} तेषां सत्याचालनार्थं
विश्वन्तरिर्विभुः । समर्थोऽप्यसुराणां तु सहस्तादमुचत्सुधामि' ति
॥ ३५ ॥ इति अष्टमतात्पर्ये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः

'कालनेम्पादयः सर्वे हरिणा निहता अपि । शुक्रेणोजीविताः
पुनस्तेनैव पातिता' इति च ॥ ५६ ॥ इति अष्टमतात्पर्ये नवमः ॥
॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥
॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

अष्टमोऽध्यायः

मुने तपो यस्य न मन्युनिर्जयो ज्ञानं क्वचित्तच्च न सङ्गवर्जितम् ।
कामहोस्तस्य न कामनिर्जयः स ईश्वरः किं परतो व्यपाश्रयः ॥ १९ ॥
तु क उवाच—एवं विसृज्याव्यभिचारिसङ्गं पदं निजैकाग्रयि सङ्गुण-
प्रभम् । ववे वरं सर्वगुणैरपेक्षितं रमा मुकुन्दं निरपेक्षमीप्सितम् ॥ २२ ॥
आभवेश उशर्ती नवकज्जमालां प्राचम्यधुम्रतवकथगिरोपपुष्टाम् । तस्थौ
निकटे तद्गुरुस्वधाम सत्रीहृदयविकसन्नयनेन भीता ॥ २३ ॥
अन्तरिरिति क्थ्यतो आयुर्वेदहमिज्यभाक् । तमालोक्यासुराः सर्व-
लोकां चामृताहृतम् ॥ ३५ ॥ लिङ्गान्तः सर्ववस्तूनि कलशं तरसाऽहरन् ।
विमानेऽसुरैस्तस्मिन् कलशेऽमृतभाजने ॥ ३५ ॥

नवमोऽध्यायः

दृष्ट्वा सृष्टे गरुडवाहमिहारिवाह आचिद्धशूलमहिनोदध कालनेमिः ।
अलिप्या गरुडमूर्ध्नि पतद्रुहीत्या तेनाहनन्रूप सवाहमरिं व्यधीशः ॥ ५६ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः

यजन्ति यज्ञक्रतुभिर्यमाहता भवन्त आसायविधानकोविदाः । स
विष्णुर्वैरोऽस्तु वाऽपरो दास्याभ्यमुष्मे क्षितिमीप्सितां मुने ॥ ११ ॥
सायसतधर्मेण मां बधीयादनामसम् । तथाप्येनं न हिंसिष्ये लीलं
यत्तनुं रिपुम् ॥ १२ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः

^{४९-१२} बलिर्प्यसुरावेशात्तुवन्नपि जनार्दनम् । आक्षिपत्यन्ता
क्रीडोऽपि प्रह्लादो नित्यभक्तिमानिति ब्रह्माण्डे ॥ ९-१२ ॥ इत्यष्टमः
तात्पर्यं द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः

^{४६} वनन्तशक्तिर्भगवान्मत्स्वरूपी जनार्दनः । क्रीडार्थं याचयामास
स्वयं सत्यव्रतं नृपमिति मात्स्वे ॥ ६१ ॥ इति श्रीमदानन्दतोषः
भगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भागवताष्टमस्कन्धतात्पर्ये त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः

श्री भगवानुवाच—वत्स प्रह्लाद मद्रं ते प्रवाहि सुतलाततम
मोदमानः स्वपौत्रेण क्षातीनां सुखमाचह ॥ ९ ॥ नित्यं द्रष्टासि मां तत्र
गदापाणिमवस्थितम् । महर्शनमहाह्लादन्यस्तकसेनिबन्धनः ॥ १० ॥
श्री शुक उवाच—आज्ञां भगवतो राजन् प्रह्लादो बलिना सह । यत्
मित्यमलप्रबो मूर्धन्याधाय कृताञ्जलिः ॥ ११ ॥ परिक्रम्याद्विपुलं सखी
सुरचमूपतिः । प्रणतकृतमनुज्ञातः प्रविवेश महाबलिम् ॥ १२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः

तमाह सातिकरुणं महाकाकणिकं नृपम् । यादोभ्यो क्षातिघातिना
दीनां मां दीतवत्सल । कथं विसृजसे राजन् भीतामस्मिन् सखिजने ॥ १४ ॥
प्रलयपयसि घातुः सुतशक्तेर्मुखेभ्यः ध्रुतिगणमुपनीतं प्रत्युपायम्
हत्वा । दितिजमकथयच्च ब्रह्म सत्यवताय तमहमखिलहेतुं जिहामि
नतोऽस्मि ॥ ६१ ॥

नवमः स्कन्धः

श्रीवेदव्यासाय नमः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः

^{४५} ब्रह्मादिभक्तिकोशंशदंशो नैवाम्बरीषके । नैवान्यस्य च
उपापि तथापि हरिरीधरः । तात्कालिकोपचेयत्वात्तेषां यशस
गदसद् । ब्रह्मादयश्च तत्कीर्तिं व्यञ्जयामासुरुत्तमाम् । मोहनाय च
विमानां ब्रह्मादेर्निन्दनाय च । धन्यार्थं च स्वयं विष्णुर्ब्रह्माद्याश्च
आक्षिपः । भालुपेपूतमत्वाच्च तेषां भक्त्यादिभिर्गुणैः । ब्रह्मादे-
र्गुणधीनत्वज्ञापनाय च केवलम् । दुर्वासाश्च स्वयं हृद्रस्तथाप्यन्याय-
जगन् । तस्याप्यनुग्रहार्थं दर्पनाशार्थमेव चेति गारुडे ॥ ८५ ॥
तत्रमतात्पर्यं षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः

^{४३} नित्यपूर्णसुखज्ञप्तिस्वरूपोऽसौ यतो विश्वः । अतोऽस्य राम-
भाष्या तस्य दुःखं कुतोऽन्यपि । तथापि लोकशिक्षार्थमदुःखो

नवमः स्कन्धः

षष्ठोऽध्यायः

एवंविधानेकगुणः स राजा परात्मनि ब्रह्मणि वासुदेवे । किया-
न्तः समुवाह भक्ति यया चिरिञ्चादिमधश्चकार ॥ ८५ ॥ श्री शुक उवाच—
जगत्सर्वरीपस्तनयेषु राज्यं समानशीलेषु विसृज्य धीरः । वनं विवेशात्मनि
निराशे मनो दधत्स्वस्तगुणप्रवाहः ॥ ८६ ॥

अष्टमोऽध्यायः

श्लोऽधमेन वृकवद्विपिने समक्षं वैदेहराजदुहितर्यपि यापितायाम् ।

दुःखवर्तिवत् । अन्तर्हितां लोकदृष्ट्या सीतामासीत्स्मरन्निव । ब्रापना
पुनर्नित्यसम्बन्धं स्वात्मनः श्रिया । अयोध्याया विनिर्गच्छन्सर्वलोका-
चेश्वरः । प्रत्यक्षं तु श्रिया सार्धं जगमानादिरव्ययः ॥ ९३ ॥ इति
नवमतात्पर्ये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः

^{११७}नक्षत्रमास गणितं त्रयोदशसहस्रकम् । ब्रह्मलोकसमं च
समस्तं क्षितिमण्डलम् ॥ १७ ॥ ^{११८}रामो रामो राम इति सर्वे
मभवत्तदा । सर्वो राममयो लोको यदा रामस्त्वपालयदिति स्कान्दे
॥ २२ ॥ इति नवमतात्पर्ये नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
॥ १२ ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः

^{११८}जामदग्न्यो वरं ववेज्जन्तश्चक्षुरपि स्वयम् । पितुर्मानस्य
सिद्ध्यर्थं लोके लोकेश्वरः प्रभुः । अपापमपि देवेशं पितरः संन्यवर्तयन्
अजानन्तोऽस्य माहात्म्यं मोहितास्तस्य मायया । मोहयन्मायया लो-
चके नापचिति वधे । पुण्यपापादिनिर्मातुः कुतः पापादिसङ्गतिरिति
च ॥ ८ ॥ इति नवमतात्पर्ये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

भ्रात्रा वने कृपणवत्प्रियया वियुक्तः स्त्रीसङ्गिनामिति रतिं प्रपन्न-
श्चकार ॥ २३ ॥

नवमोऽध्यायः

स्त्रीपुं प्रसङ्ग एतादृक् सर्वत्र त्रासमावहः । अपीश्वराणां किञ्चि-
प्राप्त्यस्य गृहमेधिनः ॥ १६ ॥ तत ऊर्ध्वं ब्रह्मचर्यं धारयन्ननुहोत्रय-
त्रयोदशाब्दसाहस्रमग्निहोत्रमखण्डितम् ॥ १७ ॥ पुरुषो रामचर-
अवणैरुपधारयन् । आनुशंस्यपरो राजन् कर्मवन्धैर्विमुच्यते ॥ २२ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः

रामः सञ्जोदितः पित्रा भ्रातृन् मात्रा सहोवधीत् । प्रभावसो यु-
सम्यक् समावेष्टपसश्च सः ॥ ६ ॥ उत्तस्थुस्ते कुशलिनो निद्रागत-
इवाञ्जसा । पितुर्विद्रास्तपोवीर्यं रामश्चक्रे सुहृद्बन्धम् ॥ ८ ॥

सप्तदशोऽध्यायः

^{११७}ब्राजमिमं भर । उच्यथ्यस्य क्षेत्रज्ञो बृहस्पतेर्जातं इति । इयो-
त्वाद्वाजः । बृहस्पतेर्वाजः प्रजासन्ततिर्येन भूता बृहस्पतेर्भरद्वाजः ॥
३७ ॥ ^{११८}भरद्वाजो मरुद्विश्व भृतो जातो इयोर्यत इति पात्रे ॥ ३९ ॥
इति नवमतात्पर्ये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इति
नवमतात्पर्ये सम्पूर्णम् ॥

दशमः स्कन्धः (पूर्वार्धः)

प्रथमोऽध्यायः

श्रीवेदव्यासाय नमः ॥ ^{११८}स्वप्ने यथा दृष्टश्रुतस्मृत्यनुसारिदेहं
प्राप्नोति । अपस्मृतिर्मृतः । पूर्वदेहस्मरणाभावात् । अनभिमानतः ॥
॥ ११ ॥ ^{११९}यतो यतः । यत्र यत्र मनो घावत्यात्मपञ्चानां मध्ये तत्र
तत्र तेन देवेन सह जायते गुणानुबद्धः सन् । 'दैवगान्धर्वपिण्डेषु

सप्तदशोऽध्यायः

नं त्यक्तुकामां ममतां भर्तुस्त्यागविशङ्किताम् । नामनिर्वैचनं तस्य
लोकेते जगुः सुराः ॥ ३७ ॥ मृटे भरद्वाजमिमं भरद्वाजं बृहस्पतेः ।
जातु तु दुःखात्पितरौ भरद्वाजस्ततस्त्वयम् ॥ ३८ ॥ चोद्यमाना सुरैरेव
प्राप्ता तं देवमात्मजम् । व्यसृजन्मरुतोऽविभ्रन्दत्तोऽयं वितथेऽन्वये ॥ ३९ ॥

दशमः स्कन्धः पूर्वार्धः

प्रथमोऽध्यायः

स्वप्ने यथा पश्यति देहमीदृशं मनोऽथेनाभिनिविष्टचेतनः । दृष्ट-
माभ्यां मनसाऽनुचिन्तयन् प्रपद्यते तत्किमपि ह्यपस्मृतिः ॥ ४१ ॥ यतो

मानुषेष्वामुरेषु च । यत्रयत्र मनो याति तत्रतत्रोपजायते । स्वगुण-
स्यानुसारेण सत्त्वादिविविधबन्धन'इति गारुडे । 'देवादित्वं योग्यतया
तत्सकाशस्त्वनुस्यूतेः । श्वेतद्वीपादि तत्रापि योग्यतामप्यपेक्ष्य तु ।
विष्णोः स्थानं विनाऽन्यत्र वायुशकादिनामपि । त्रैलोक्यदेशभेदेन
योग्यता न त्वपेक्षिते'ति नारदीये ॥ ४२ ॥ ^{१३}विभाव्यते विविध-
भाव्यते । स्वमायारचितेषु विष्णुमायारचितेषु । रागानुगतः पुमान्
जीवो विविधं गृह्णाति । 'यथैवोदशरावेषु सूर्यादिः प्रतिबिम्बितः ।
वायुना चलितो भाति छिन्नभिन्नादिरूपवान् । एवं विष्ण्वच्छया जात-
गुणेषु प्रतिबिम्बितः । छिन्नो भिन्नो मृतोऽस्मीति बहुधा प्रतिपद्यते ।
तदेव च दृढीभूत उदके निःशरावके । छेदभेदादि नाशोति निश्चय-
प्रतिबिम्बितम् । एवं गुणैर्विमुक्तस्तु जीवो नाशोति दुःखिताम् ।
शराववह्नुणाः प्रोक्ता अज्ञानं तु द्रवत्ववत् । दृढीभूतोदवजीवस्तज्ज्ञान-
प्रतिबिम्बवत् । नित्यान्तःकरणं चैव प्रतिबिम्बश्च तद्रूपतः । इयमेव
विमुक्तस्य न किञ्चिज्जडमिष्यते । सूर्यकान्तादियत्तस्य स्वरूपं इय-
मप्युत । तस्मान्न हन्तुं शक्योऽसौ केनचिज्जीव आत्मवान् । तस्मा-
त्स्वजीवनार्थाय न परद्रोहमाचरेत् । हन्यते चाज्ञभावेन परेषां द्रोह-
माचरन्'ति तन्त्रभागवते ॥ 'परः श्रो हरिरुदामा इति नामचतुष्टयम् ।
विष्णोर्गुह्यं तु यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यत'इति प्रकाशिकायाम् ॥
'स्वतन्त्रत्वात्सुखत्वाच्च स्वनामा विष्णुरुच्यत'इति पात्रे ॥ ४३ ॥
^{१४}कुण्डादिसाग्रेदर्शयोर्यादाौ स्वतः प्रवृत्त्यमावात् । 'यथा कुण्डमित-

यतो यायति दैवचोदितं मनो विकारात्मकमात्मपञ्चसु । गुणेषु माया-
रचितेषु देहसौ प्रपद्यमानः सह तेन जायते ॥ ४२ ॥ ज्योतिर्यथैवोद-
पार्थिवेष्वदः समीरवेगानुगतं विभाव्यते । एवं स्वमायारचितेष्वपि
पुमान् गुणेषु रागानुगतो विगृह्णाति ॥ ४३ ॥ अग्रेयथा दारुवियोगयोग्यो-

गोमर्देवादारूपसंनमेत् । देहयोगो वियोगश्च तथा दैवान्न चान्यथे'ति
गामने ॥ ५१ ॥ इति दशमतात्पर्यं प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

तृतीयोऽध्यायः

^{१५}आविश्य पितरं विष्णुः स्वरूपेणैव मातरम् । विडम्बनार्थं
प्रोक्तस्य निर्जनिश्चाप्यथाविशत् । आनन्दमात्रदेहेन जातवत्सम्प्रदृश्यत'इति
॥ १९ ॥ ^{१६}सच्छब्द उत्तमं ब्रूयादानन्दं दिति वै वदेत् । येति
ज्ञानं समुद्दिष्टं पूर्णानन्ददृशिस्ततः । सत्यशब्दोदितं तादृशं नित्यं
पतो हरेः । सत्यव्रतस्ततो विष्णुः सद्गतव्रयमुच्यते । त्वं तदन्य-
त्समुद्दिष्टं तत्परत्वात् तत्परः । वेदमुख्यार्थरूपत्वात्सत्यो भगवान्हरिः ।
सत्यस्य चोत्तमानन्दज्ञानदानृत्वतः सदा । सत्यस्य सत्यो भगवान्सत्यस्थो
जगति स्थितः । जगन्नेतृत्वतः सत्यनेता विष्णुः प्रकीर्तितः । अचृत्वाच्च
गदानात्सत्यात्मा चोच्यते विभुरिति तन्त्रभागवते ॥ २७ ॥
^{१७}जगद्व्याध्रया द्वेषा प्रकृतिस्तु गुणत्रयम् । मूलं मात्राः शिफास्तस्य
उत्पित्सुत्वादिकास्तथा । षट्प्रकारास्तु विटपा देवगन्धर्वदानवाः ।
राक्षसाश्च पिशाचाश्च तिर्यञ्चालुषतस्युषः । इन्द्रियाण्यस्य पत्राणि द्वारो-
द्वारो नव स्मृताः । प्रवृत्तं च निवृत्तं च फलद्वयमुदीरितम् ।

तद्वृत्तोऽन्यत्र निमित्तमस्ति । एवं हि जगत्तोरपि दुर्बिभाव्यः शरीर-
संयोगवियोगहेतुः ॥ ५१ ॥

तृतीयोऽध्यायः

भगवानपि विश्वात्मा भक्तानाममयङ्करः । आविवेशांशभागेन मन-
भावरुदुन्दुभेः ॥ १७ ॥ ततो जगन्मङ्गलमच्युतांशं समाहितं शूरसुतेन
ईषी । द्वारं सर्वात्मकमात्मभूतं काष्ठा यथाऽऽनन्दकरं नभस्तः ॥ १९ ॥
जगत्प्रवाचकतुः—सत्यव्रतं सत्यपरे त्रिसत्यं सत्यस्य योनिं निहितं च
सत्ये । सत्यस्य सत्यमुत सत्यनेवं सत्यात्मकं स्वं शरणं प्रपन्नाः ॥ २७ ॥
प्रकाशमोऽसौ द्विफलस्त्रिमूलश्चतुरस्रः पञ्चशिफः षड्दन्ता । सत्त्व-

धर्मादियस्त्वत्र रसा मोक्ष एकफलस्य तु । प्रवृत्ताश्च निवृत्ताश्च पक्षिणो
द्विविधा मताः । कारणस्य सदा सत्वात्प्रवाहेण च सबसौ । न कदाचिज्ज
भूतोऽसौ न चैव न भविष्यति । स्वतो वा परतो वापि सन्नतोऽसौ
जगत्तरुः । अस्य स्वर्गादिकुट्टिष्णुः सदानन्दैकरूपक इति च ॥ २८ ॥

^{१३२}सदा सर्वगुणाढ्यत्वात्सत्त्वान्हरिरुच्यते । न तु सत्त्वगुणात्मत्वाद्यत-
स्त्रिगुणवर्जित इति तारदीये ॥ 'भगवत्पादपोतोऽसौ नान्यपोतसमो
भवेत् । सन्निधायैव शिष्येषु तदेव प्राप्नुयुर्यत इति वामने ॥ 'भगव-
त्पादनौकाया नेयं नौकोपमा भवेत् । तथा तीर्त्वा तु तामेव प्राप्य
तिष्ठन्ति तत्र यदि'ति ब्राह्मे ॥ अतस्तामेव याताः ॥ ३२ ॥ ^{१३३}विशुद्ध-
सत्त्वब्रह्मादेः शरीरे संस्थितो हरिः । तेषामादेशमार्गेण वेदाद्यैरर्चयन्ति
तमि'ति भागवततन्त्रे ॥ ३५ ॥ ^{१३४}सत्त्वं ब्रह्मादिदेहाख्यं ज्ञानरूपं
तमोनुदम् । यदि न स्यात्तदा सत्त्वप्रकाशानुमितो विशुः । यदि न
स्यात्परो विष्णुः कथं विवृजना अहम् । अर्चयन्तीति तत्त्वस्य
जिज्ञासुभिरधोक्षजः । कथं ज्ञायेत कस्यापि निर्गुणत्वात्परो विशुरिति
तन्त्रभामवते ॥ ३६ ॥ ^{१३५}लोकमिद्वार्यनाम्नः स राहित्यान्नामवर्जितः ।
अरूपोऽप्राकृतत्वाच्च सत्त्वाभावात्तथाऽगुणः । अकर्मऽङ्किदकारित्वा-
न्त्रित्यत्वादज एव च । अलौकिकार्थसन्नाम्नामनन्तत्वाज्जनार्दनः ।

गष्टविष्टपो न चाक्षो दशश्छदी द्विखगो ह्यविवृक्षः ॥ २८ ॥ त्वमेक एवास्य
सतः प्रसूतिः स्यान् विघानं त्वमनुग्रहश्च । त्वत्प्रायथा संवृतचेतसस्त्वा
पश्यन्ति नाना न विपश्चितो ये ॥ २९ ॥ त्वय्यम्बुजाक्षाखिलसत्त्वधाक्षि
समाधिनावेशितचेतसो ये । त्वत्पादपोतेन महत्कृतेन कुर्वन्ति गोवत्स
पदं भवाब्धिम् ॥ ३१ ॥ स्वयं समुत्तीर्य सुदुस्तरं युग्मम्भवाण्यं व भीममदश्च
सौहृदाः । भवत्पदाम्बोरुहनावमत्र ते निधाय याताः सवनुग्रहो भवान् ॥
॥ ३२ ॥ सत्त्वं विशुद्धं ध्रियते भवान् स्थितौ शरीरिणां श्रेय उपादन्यं वपुः ।
वेदक्रियायोगतपःसमाधिभिल्लवाहणं येन जनः समीहते ॥ ३५ ॥ सत्त्वं न
चेत्तातरिदं निजं भवेद्विज्ञानमकालमिदाऽपमार्जितम् । गुणप्रकाशौऽनुमीयते
भवान् प्रकाशते यस्य च येन वा गुणः ॥ ३६ ॥ न नामरूपे गुणकर्मजन्मभि-

मन्तनामा परमः सुमुखज्ञानरूपवान् । तानि चास्य मुदिन्यानि
तान्धीनि सुभान्ति च । शुभलक्षणपूर्णानि सुवर्णानि महान्ति च ।
मनोजन्तरूपोऽसौ पूर्णानन्दादिभोजनात् । बलैश्वर्यसुखीर्यादिपूर्णा-
द्यगुणत्वतः । अनन्तगुण एवासौ ते चाभिन्ना गुणा हरेः ।
असमभिन्नाश्च सर्वे धर्माश्च तद्गताः । अभिन्नानि च रूपाणि सर्वाणि
परीक्षितुः । प्राकृतस्य तु नामादेरीक्षिता पुरुषोत्तमः । अनामादि-
त्योभिस्तु स एषोऽर्थोऽनुमीयते । अनामत्वादि चान्यच्च ज्ञानिनो
नामेह्वयते । तेनैव चोह्य एषोऽर्थस्तस्माज्ज्ञेय इति प्रभुरिति ब्रह्मतर्कः ॥
तत्क्रियायाः प्रतियन्ति । भगवत्प्रेरणादेव जानन्ति । 'नामरूपादि
तत्त्वोस्तु न शक्यं ज्ञातुमज्ञता । तथापि तत्प्रसादेन जानन्ति परमर्षय'
ति पात्रे ॥ ३७ ॥ ^{१३६}यस्मान्नामरूपादयः सन्ति तस्माच्छृण्वन् गृणन् ।
क्रियासु क्रियमाणसु प्रेरकत्वेन पूज्यत्वेन च । 'सर्वक्रियासु कर्तृत्व-
रूपत्वेन जनार्दनम् । यो वेत्ति नैति संसारं तत्प्रसादाच्च संशय' इति
तथायोगे ॥ ३८ ॥ ^{१३७}स्वं नाभिश्चरणौ क्षितिरिति भवतः पदौ
ततः । 'पदाद्याश्चरणाद्विष्णोः पृथिव्यादि पदादिकम् । तज्जत्वाद्वाथ
नास्याद्यथानुर्भूमिर्गं पदमिति ब्रह्मतर्कः ॥ ३९ ॥ ^{१३८}अज्ञानादेव
जानन्ते विष्णोर्जनिमृती नराः । स्थितिरूपस्य चान्यस्मात्स्थिति मोक्षा-
त्यस्य हि । स्वेच्छया हि जनि भङ्गं स्थितिं चासौ करोत्यजः ।

वैकल्पित्ये तत्र तस्य साक्षिणः । मनोवचाम्यामनुमेयवर्त्मनो देव-
क्रियायाः प्रतियन्त्यथापि हि ॥ ३७ ॥ शृण्वन् गृणन् व्यस्मरयंश्च चिन्तय-
मानानि रूपाणि च मङ्गलानि ते । क्रियासु यदावच्छरणारविन्दयो-
गविपुचितो न भवाय कल्पते ॥ ३८ ॥ दिष्ट्या हरेऽस्या भवतः पदौ
ततो भारोऽपनीतस्तव जन्मनेक्षितुः । दिष्ट्याङ्गितं त्वत्पदकैः सुशोभनै-
र्यन्ताम मां ध्यां च तवानुकम्पिताम् ॥ ३९ ॥ न तेऽभवस्थेश भवस्य कारणं

सर्वस्य जगतो यस्माच्चञ्जमादिः कुतो भवेदिति च ॥ ४० ॥ इति
दशमतात्पर्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः

“ब्रह्म विद्यमानत्वादप्रविष्टो जगद्धरिः । प्रविष्टवच्च तस्य
पूर्णरूपत्वतो विभुः । अप्रवेशः प्रवेशश्च प्रविष्टोपमता तथा । वा-
रन्तर्गतस्य स्वादित्याहुः शब्दवेदिन’ इति च ॥ १५ ॥ ^{१६-१७} महदादिस्त्व-
विकृत ईषद्विकृतरूपत’ इति च ॥ अनुगता इव प्रविष्टा इव । पूर्वोक्त-
वद्वहिरपि विद्यमानत्वात् । अन्तश्च देवतानामविभक्तशक्तित्वात्पूर्व-
त्पञ्चत्वात्तत्त्वानामण्डप्रवेशमात्रम् । व्यक्तिविशेषादुत्पत्तिरित्युपचर्यते ।
अण्डजो ब्रह्मेत्यादि । ‘महद्रूपादिना ब्रह्मा देवाश्चैव प्रजज्ञिरे । अण-
त्वेपामभिव्यक्तिर्जनिरित्यभिधीयत’ इति च ॥ १६, १७ ॥ ^{१८} प्राण-
गुणविषयगुणानुमेयलक्षणः । आह्वगुणेष्वस्मात्तन्व्यात्तज्ज्ञापकोऽन्यो-
स्तीति ज्ञायते । ‘ज्ञातापि सर्वभावानां ज्ञायते ज्ञानलिङ्गनः । जिघृषो-
र्ग्रहणाभावादस्मात्तन्व्यप्रतीतिः । सर्वत्राव्यवधानेन द्रष्टृत्वात्सर्ववस्तुनः ।
आन्तरं बाह्यमित्येव विशेषो नास्ति कश्चने’ति तन्त्रभाष्यते । जीव-
ग्रहणशक्तिरपि तस्येत्यपिशब्दः । एवं शरीरमुत्पाद्य ज्ञायसे । सर्व-
सम्पूर्णस्य । ‘सर्वः सम्पूर्णसामर्थ्यात्सर्वात्मा सर्वभक्षणात् । अतन्वा-
विना विनोदं वत तर्कयामहे । भयो निरोधः स्थितिरप्यविद्यया क-
यतस्त्वय्यभवाश्रयात्मनि ॥ ४० ॥

चतुर्थोऽध्यायः

स एव स्वपृष्ठत्येदं सृष्ट्वा यन्त्रिगुणात्मकम् । तदनु त्वं ह्यप्रवि-
ष्ट इव भाव्यसे ॥ १५ ॥ य एतेऽविकृता भावाः सत ते विकृतैः सह ।
नानावीर्याः पृथग्भूता विराजं शयनं तव ॥ १६ ॥ सन्निपत्य समुत्पन्ना
हृदयन्तेऽनुगता इव । प्रयोज्य विद्यमानत्वाच्च तेषां इह सम्भवः ॥ १७ ॥
एवं भवान्ब्रह्मनुमेयलक्षणो ब्राह्मर्गुणैः सन्नपि तदुणामहः । भवान्ब्रह्म

यतश्चात्मवस्तुत्वमभिधीयत’ इति च । आत्मन्येव वासादात्मवस्तु ।
तमात्मनोऽपि शरीरे सन्निधानादेवाबुधैरस्त्व्यतिरेकतो ज्ञायसे । यथा-
पञ्चवादं वेदवचनं विना प्रवर्तमानं न तन्मनीषितम् । सम्यक् ।
‘मीशदमेकमेको अस्मि निष्पाळमीद्रा किमु वयः करन्ति । खलेन
स्मन्प्रतिहन्मि भूरि किं मा निन्दन्ति शत्रवोऽनिन्द्रा’ इति जीवेशयो-
र्भेदं व्यक्तं वचः परः पुमानुपाददे । ‘प्रविष्टत्वाच्छरीरेण जीव एवेति
विधेयः । मय्यन्ते परमात्मानं न तन्मतमनुव्रजेत् । वेदवादविरोधित्वा-
नुपाता तमो विशेषः । यतः पर्यङ्कशयन आह विष्णुः सनातनः ।
एवं जगत्सर्वमधेदृशानि भूरीणि वा मामभियान्ति सङ्ख्ये । धान्यानि
पात्खलगानि मर्त्याः सञ्चर्णयिष्याम्यहमेक एवेति ब्रह्माण्डे । चेति
कृतोऽपि तमो यान्तीति । ‘ऐकान्त्यज्ञानतो यान्ति तमो भेदात्परं
तम् । स्वातन्त्र्यपारतन्व्यादिज्ञानं भेददृशिर्भवेदिति ब्रह्मवैवर्ते ॥ १८ ॥
‘अनीहोऽक्षिप्तकारित्वात्तथाऽविकृत एव सन् । सर्वं करोति तबुक्त-
विषयोत्पूर्णशक्ति’ इति ब्राह्मे । अगुणश्चेत्कथं गुणैः सृष्ट्यादिकृदिति
तदाश्रयत्वात् । ‘अगुणोऽगुणदेहत्वात्सगुणो गुणधारणात् । ऐश्वर्यादि-
गुणत्वाद्वा वासुदेव इतीर्यत’ इत्याश्रये ॥ २० ॥ ^{२१} जगतां वर्धयन्सत्त्वं
रक्षति केशवः । हयग्रीवादिरूपेण शुक्लवर्णस्तदा विभुः । वर्धयन्सु-
त्वा येन जगदुत्पादयेद्धरिः । तद्रक्तं जामदग्न्यादिरूपं येन विनाशयेत् ।
तथांस्तु तमो लोके तत्कृष्णं यादवादिकम् । सर्वत्र सर्वं कुरुते विशेष-
तय क्रीर्तितः । ज्ञानदानादिना रक्षा महतां सम्प्रकीर्तता । रागदानेन

अहन्तरं न ते सर्वस्य सर्वात्मन आत्मवस्तुनः ॥ १८ ॥ यदात्मनो
रस्यगुणेषु सन्निधेर्यवस्यसेऽस्त्वयतिरेकतोऽनुचैः । विनानुवादं न च
तमनीषितं सम्यग्वचो व्यक्तमुपाददत्पुमान् ॥ १९ ॥ त्वचोऽस्य जन्म-
प्रितिसंयमाम्बिभो घदन्यनीहादगुणाद्विक्रियान् । त्वयिध्वरे ब्रह्मणि
ती विरुध्यते तदाश्रयत्वादुपचर्यसे गुणैः ॥ २० ॥ त्वमस्य लोकस्य विभो

महतां सृष्टिः सृष्टिरुदीर्यते । अस्तां तु मनोवृद्धिं कुर्वन्पातयते यदा ।
 सतां विवर्धनार्थाय कृष्णरूपी तदा हरिः । ज्ञानाद्युत्पत्तिकृत्वापि रूपं
 रक्तं विभोः स्मृतम् । तमोविनाशकमपि कृष्णं विष्णोरुदाहृतम् ।
 आचार्यादिषु रामार्थं शुद्धसत्त्वात्मकं रजः । यतो व्यपेक्षितं नाशं
 तमसोऽपि ततः परम् । तमो द्वेषात्मकं शुद्धं सत्त्वात्मकमुदीर्यते ।
 एवं सृतिगतास्तां तु रामाद्या न गुणोद्भवाः । शुद्धज्ञानात्मकाः सर्वे
 मुक्तानां नात्र संशयः । सर्वत्र सर्वकृत्वापि हयग्रीवादिरूपकः । ज्ञानादि-
 रक्षको विष्णुर्जामदश्यादिरूपवान् । ज्ञानाद्युत्पादको नित्यं कृष्णादि-
 दोषिनाशकः । एकरूपोऽपि भगवान्बहुरूप इवेत्येते । अचिन्त्यैवार्थ-
 रूपत्वात्पूर्णानन्दैकरूपक' इति ब्रह्मतरङ्गैः । 'स्वेच्छया तु गुणान्विष्णु-
 र्नामरूपान्करोत्यजः । गुणानामाश्रयत्वात् भवेत्स गुणवृद्धिः' इति तत्र
 भागवते ॥ २१ ॥ ^{२२} 'सतां सुखविबुद्धार्थमसतां पीडनं हरेः ।
 यावच्चासुरदुःखं स्यात्तावदेवमुखं भवेत् । तत्रापि तारतम्येन ब्रह्मणो-
 म्यधिकं सुखम् । यावत्स्त्रीणं तमस्तावत्प्रकाशस्य तु वर्धनम् । सर्वमा-
 कलेः पीडा ब्रह्मणोऽभ्यधिकं सुखम् । तस्मात्सतां रक्षणाय सर्ववर्ध-
 हरेः स्मृतमिति ब्रह्मतरङ्गैः ॥ २२ ॥ ^{२३} 'सर्वाशुभविनिर्मुक्तगुणमाश्रित-
 यतो हरिः । सत्तामात्रमतः प्राहुर्निर्विशेषोऽखिलोत्तमः । अनादरा-
 बिरीहश्च संहः सर्वकृती यत' इति तत्र भागवते ॥ यस्य तद्रूपं सत्त्वम् ।
 'सप्तसु प्रथमे'ति सूत्रात् ॥ २५ ॥ ^{२६} 'अशेषसंज्ञः सर्वनामा ॥ २६ ॥
^{२७} 'चेष्टे अनेनेति चेष्टा ॥ २७ ॥ इति दशमतात्पर्यं चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४॥

रिरक्षिपुर्गृहेऽवतीर्णोऽसि ममाखिलेश्वर । राजन्यसंज्ञासुरकोटियुधि-
 निर्व्यूह्यमानां निहनिष्यसे चमूम् ॥ २२ ॥ देवक्युवाच—रूपं यत्तत्प्रा-
 ख्यक्तमाद्यं ब्रह्म ज्योतिर्निर्गुणं निर्विकारम् । सत्तामात्रं निर्विशेषं निर्मा-
 स त्वं साक्षाद्विष्णुरध्यात्मदीपम् ॥ २५ ॥ तद्यो लोके द्विपरार्थोऽवसानं
 महाभूतेष्वविश्रुतं यतेषु । व्यक्तेऽव्यक्तं कालवेगेन याते भवानेक-
 शिष्यतेऽशेषसंज्ञः ॥ २६ ॥ योऽयं कालस्तस्य तेऽव्यक्तबन्धो चेष्टामा-
 श्रेष्टे येन विभ्वम् । निमेषादिवैतस्तरान्तो महीयांस्ते त्वेशानं क्षेमपात्र-
 प्रपद्ये ॥ २७ ॥

पञ्चमोऽध्यायः

^१ 'पूतनाकंसनरकशिशुपालादिषु द्विधा । जीवाः सन्तस्त्वसन्तश्च
 तत्र बन्धादिरूपिणः । विष्णोः सन्त इति ज्ञेया असन्तः शत्रुरूपिणः ।
 शुभजीवप्रकाशेन कदाचिच्छुभचुदयः । विपर्ययेऽन्यथा च स्युः शुभा-
 स्त्र हरिं ययुः । असुराश्च तमो घोरं यदि तत्रैव मध्यमाः । मध्यमां
 गतिमेवापुरेकदेहगता अपी'ति गारुडे ॥ १॥ ^{१९} 'अयमात्मा परमात्मा ॥
 ॥ १९ ॥ ^{२०-२१} 'यतः परमात्मनो नैकविधमैक्यं विपरीतज्ञानेन यतश्च
 संसृतिर्न निवर्तते । स एव न विपर्येति । (पुत्रादिकं तु विपर्येति)
 तस्मात्तस्मिन्नेव स्थितिं कृत्वा माऽनुशोच । 'अहं ब्रह्मास्मि देवोऽस्मि
 तस्मिन् केवलमानुषः । जातोऽस्मि वर्षं धनवान्प्रीय इत्यादिका सदा ।
 दहादिषु च देवेषु परे ब्रह्मणि चाभिदा । मोहाद्यन्मायया नित्यं
 दृश्यतेऽधममध्यमे । स ईशो न विपर्येति सर्वेशत्वात्कदाचन । पुत्रादिकं
 विपर्येति पित्रादिश्च यतो भवेदि'ति ब्राह्मे ॥ 'तद्ब्रह्मणैर्विहीनः सन्ब्रह्म-
 देवोऽस्मि चेति तु । असुराः प्रतिपद्यन्ते जन्मादीन्मानुषा जना' इति
 च ॥ 'परब्रह्मण एकस्य ब्रह्मास्मीति विचिन्तनम् । परब्रह्मेति रामादि-
 तत्परं वधारयेत् । देवोऽस्मीति च देवानां तत्र ज्ञेयं स्वलक्षणैः ।
 भूतानां मानुषोऽस्मीति प्रतिपत्तिविधीयते । अन्यथाप्रतिपत्त्या तु
 तमो पान्ति विनिश्चयात् । अन्यथा प्रतिपद्यन्ते आसुरा नियतं जनाः ।

पञ्चमोऽध्यायः

यहिरन्तःपुरद्वारः सर्वाः पूर्ववदावृताः । ततो ब्राह्मध्वनिं श्रुत्वा
 शिशुपालाः समुत्थिताः ॥ १ ॥ मा शोचेथां महाभागावात्मजान् स्वकृतं
 पुत्रः । जन्तवो न सर्वैक्यं देवाधीनाः सहासते ॥ १८ ॥ भुवि भौमानि
 गुणानि यथा धान्यपयान्ति च । नायमात्मा तद्येतेषु विपर्येति यथैव
 ॥ १९ ॥ यतोऽनेकविधोऽभेदो यत आत्मविपर्ययः । देहयोगवियोगश्च
 संसृतिर्न निवर्तते ॥ २० ॥ तस्माद्भूदे स्वतनयान्मया व्यापादितामपि ।

धोरं तमश्च ते यान्ति तथा ज्ञानात्परं सुरा' इति च ॥ २०, २१ ॥
 २६-२७ देहिनामज्ञानप्रभवा यातनाः स्वपरेति मिदा हन्ति । 'देवोऽहं
 मानुषो वेति विशेषं तत्र चापि तु । तथैव परमात्मानं विशेषं ब्रह्म-
 जीवयोः । सम्यग्भेदेन यः पश्येत्स हन्त्यज्ञानसम्भवाः । यातनाः
 परमात्मानं तत्प्रसादाच्च गच्छती'ति ब्रह्माण्डे ॥ 'भगवद्दर्शनाद्यस्य
 विरोधादर्शनं पृथक् । पृथग्दृष्टिः स विज्ञेयो न तु सद्भेददर्शन' इति च
 भविष्यत्पुराणे ॥ 'स्वरूपभेदो हि परजीवयोर्जीवयो मिथः । परस्परं
 वस्तूनां विशेषः शास्त्रदर्शितः । सद्भेदोऽयं समुद्दिष्टस्त्वसद्भेदं च ये
 शृणु । स्वरूपाणां गुणानां च विष्णोर्भेदः परस्परात् । सर्वस्य विष्णु-
 तन्त्रत्वं शत्रुमित्रादिभेदिता । यच्चान्यच्छास्त्रविद्विष्टमसद्भेदः स ईरितः ।
 सद्भेददर्शनान्मोक्षस्त्वसद्भेदात्तमो व्रजेत् । सद्भेदादर्शनाच्चैव तमो मोक्ष-
 स्तथैतरादि'ति च ॥ २६, २७ ॥ इति दशमतात्पर्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥
 ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः

३० रूप्यत्वात् जगद्रूपं विष्णोः साक्षात्सुखात्मकम् । नित्यपूर्णं
 समुद्दिष्टं स्वरूपं परमात्मन' इति वामने ॥ ३० ॥ ३१ देहे । 'विष्णुः
 सर्वगुणोद्रेकात्काल इत्यभिधीयत' इति च ॥ ३१ ॥ ३२ प्रकृत्यादि-

मानुशोच यतः सर्वैः स्वरूपात् विन्दतेऽवशः ॥ २१ ॥ एवमेतन्महापापं
 यथा वदसि देहिनाम् । अज्ञानप्रभवा हन्ति स्वपरेति मिदा यतः ॥ २६ ॥
 शोकहर्षभयद्वेषलोभमोहमदाव्यिताः । मिथो घ्नन्ति न पश्यन्ति भाष-
 न्भावान् पृथग्दशः ॥ २७ ॥

एकादशोऽध्यायः

कृष्ण कृष्ण महायोगिन् त्वमाद्यः पुरुषः परः । व्यक्ताव्यक्तमिदं
 विश्वं रूपं ते ब्राह्मणा विदुः ॥ ३० ॥ त्वमेकः सर्वभूतानां देह आगो-
 न्द्रियेश्वरः । त्वमेव कालो भगवान् विष्णुरव्यय ईश्वरः ॥ ३१ ॥ ॥

सद्भेदज्ञत्वात्प्रकृत्यादिरुदीर्यते । यथा राजा भृत्यकृतात्स्वयं कर्तुं युदीर्यते ।
 तथा देहं स्वतन्त्रत्वात्स्वयमित्याहुरङ्गमे'ति पात्रे ॥ ३२ ॥ ३३ स्वात्मना
 एवमाणः ॥ ३३ ॥ ३४ छन्नोऽप्येषां न तु स्वस्य भगवान्पुरुषोत्तमः ॥
 ॥ ३४ ॥ ३५ तस्यावतारा देहस्या अदेहस्या इति द्विधा । अन्तर्याम्यादि-
 रूपाणि देहस्थानि विदो विदुः । मत्स्यकूर्मादिरूपाणि न देहस्थानि
 इत्युक्तेः । अन्यातुल्यैरतिशयैर्मनसो नियमादिभिः । ज्ञायन्ते तानि
 रूपाणि नित्यपूर्णानि सर्वश' इति महाकौर्म ॥ ३५ ॥ इति दशम-
 तात्पर्ये एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः

३६ दण्डोऽपि भगवच्चीर्णो ममैषोऽनुग्रहः स्मृतः । इति भक्त्या
 विनियतां शुभकारी भवत्यलम् । तत्रापि कुर्वतां द्वेषं तमः प्राप्स्ये
 तथा भवेदि'ति च ॥ 'अपुनर्मममात्रात्तु हरिसामीप्यमुत्तमम् । तत्रापि
 स्पर्शयोग्यत्वं यथा वेदविदो विदुरि'ति पात्रे ॥ ३४ ॥ ३० भूताय सर्वदा-
 महान् प्रकृतिः सुक्ष्मरजःसन्वतमोमयी । त्वमेव पुरुषोऽध्यक्षः सर्वक्षेत्र-
 विकारवित् ॥ ३२ ॥ गुणमापैस्त्वमप्राप्तो विकारैः प्राकृतैर्गुणैः । कोन्विहा-
 रीति विहातुं प्राक्सिद्धं गुणसंस्थिते ॥ ३३ ॥ तस्मै तुभ्यं भगवते
 पादुदेवाय वेधसे । आत्मद्योतैर्गुणैश्छन्नमहिम्ने ब्रह्मणे नमः ॥ ३४ ॥
 भागवतारा ज्ञायन्ते शरीरेष्वशरीरिणः । तैस्तैरनुत्पातिशयैस्तिर्यग्योमि-
 थ्यसङ्गैः ॥ ३५ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः

नागपत्न्य ऊचुः—न्याय्यो हि दण्डः कृतकित्वपेऽस्मिन्स्तवावतारः
 अत्यन्तप्रहाय । रिपोः सुतानामपि तुल्यदृष्टेर्धत्से दमं फलमेवानुशंस्यम् ॥
 ॥ ३३ ॥ अनुग्रहोऽयं भवता कृतो हि नो दण्डोऽसतां ते खलु कलमपाहः ।
 पददंशकत्वममुष्य देहिनः क्रोधोऽपि तेऽनुग्रह एव संमतः ॥ ३४ ॥
 भयानुभावोऽस्य न देव विद्यहे तवाङ्गिरेणुस्पर्शाधिकारः । यद्वाङ्मया
 आलेखनाऽचरन्तो विहाय कामान् सुचिरं धृतव्रता ॥ ३५ ॥ न नाकपृष्ठं न
 न पारमेष्ठ्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् । न योगसिद्धीः पुनर्भवं वा
 प्राप्नुवन्ति त्वत्पादरजः प्रपन्नाः ॥ ३६ ॥ तमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय

विद्यमानाय ॥३९॥ ^{४०}अप्राकृताय ॥४०॥ ^{४१}कालनाभाय कालाश्रयाय ।
 'विश्वस्य तदधीनत्वाद्विश्वं विष्णुर्दीर्यते । मूलहेतुत्वतो हेतुः कर्ता
 प्रातिस्विकं कृते'रित्याशये ॥ ४१ ॥ ^{४२}गुणप्रदीपाय गुणज्ञापकाय ।
 गुणात्मस्थोदयाय । गुणात्मिका प्रकृतिः तस्यां स्थित उदयस्वरूपो
 हरिः ॥ ४२ ॥ ^{४३}अविधाय जीवेभ्योऽन्यस्मै । 'शरीरेषु प्रविष्टत्वा-
 द्विश्वो जीव उदीर्यते । जीवस्य तदधीनत्वाद्विश्वो विष्णुरिति स्मृतः ।
 तस्योत्पत्त्यादिहेतुत्वाद्विश्वहेतुश्च कीर्त्यते' इति मात्से ॥ ४८ ॥ ^{४४}हरेः
 स्वरूपशक्तिर्या कालशक्तिरुदीर्यते । सदा सर्वगुणात्मत्वाद्गुणां वाप्यवरा
 ततः । सर्वसंहारकरित्वाद्वायुः सर्वस्य जीवनात् । कालाभिमानिनावेतौ
 दुर्गावायुश्च कीर्तितावि'ति प्रकाशसंहितायाम् ॥ ४९ ॥ ^{४५}अन्तःप्रियं
 बहिष्येति द्विधा प्रियमुदाहृतम् । अन्तःप्रिया हरेः सन्तः सर्वं चापि
 हरेः प्रियम् । असन्तश्चापि संहार ईषदन्तः प्रिया इव । तदपेक्षया
 तथा सन्तो विशेषान्तःप्रिया स्थिता' इति पातुष्ये । 'सुखान्तं प्राप्नुयु-
 र्यस्मादेवाः शान्ता उदाहृताः । अशान्ता मानुषाः प्रोक्ता विमूढा आसुरा
 मता' इति प्रकाशसंहितायाम् । कर्मपरीप्सया कर्मप्रवर्तनार्थम् । सर्व-
 शरीरेषु स्थातुः ईहतः प्राणस्य सकाशात् । प्राणसकाशाद्वि कर्म प्रवर्तन-
 मिच्छति भगवान् । 'वायोः सकाशाज्जगतः प्रवृत्तिं कारयत्यजः ।

महात्मने । भूतावासाय भूताय पराय परमात्मने ॥३९॥ ज्ञानविज्ञाननिधये
 ब्रह्मणेऽनन्तशक्तये । अगुणायविकाराय नमस्तेऽप्राकृताय च ॥ ४० ॥
 कालाय कालनाभाय कालावयवसाक्षिणे । विश्वाय तद्गुणद्वये तत्कर्त्रे
 विश्वहेतवे ॥ ४१ ॥ नमो गुणप्रदीपाय गुणात्मस्थोदयाय च । गुण-
 प्रत्युपलक्ष्याय गुणद्वये स्वसंविदे ॥ ४२ ॥ परावरगतिज्ञाय सर्वाध्यक्षाय
 ते नमः । अविश्वाय च विश्वाय तद्गुणे विश्वहेतवे ॥ ४४ ॥ त्वं ह्यस्य
 जन्म स्थितिसंयमान् विभो गुणैरनीहोऽकृत कालशक्तिधृक् । तस्मा-
 त्स्वभावाप्रतिबोधयस्व नः समीक्षयाऽमोघविहार ईहसे ॥ ४९ ॥ तस्मै
 तेऽमूस्तनवस्त्रिलोक्यां शान्ता अशास्ता उत मूढयोनयः । शान्ताः

प्राणमतः प्राहुर्विष्णुं वायोरपि प्रभुमि'ति च ॥ ५० ॥ ^{४७}धातु-
 विसर्जनम् । हिरण्यगर्भसकाशाद्गुणभूता सृष्टिरस्य जगतः । प्राधान्येन
 विष्णोरेव । 'विष्णुः प्रधानतः सष्टा गुणसष्टा चतुर्मुख' इति नारदीये ॥
 ५७ ॥ इति दशमतात्पर्यं चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः

^{४८}विष्णुना विष्णुभक्तैश्च ब्रह्मशापोऽनुवर्त्यते । ब्राह्मणानाम-
 ण्यै बलिभिः धन्रियादिभिः । विष्णोश्च विष्णुभक्तानां शापाद्यान्ति
 नोऽस्त्रिलम् । तथापि चासुरावेष्टाच्छपेयुर्हरिमप्यहो । अतस्तु सौमरेः
 शापं नात्यवर्तत्त्वगेश्वरः । अन्यथा तूतमानां हि नाधर्मः शाप इष्यते ।
 नोऽपि दत्तस्त्वधिकैर्नाधमाधिक्यकारणम् । विष्णोरपि वस्तस्मा-
 दधिक्यं सम्प्रयच्छति । क्रमशः श्रीविरिञ्चादेः कथञ्चित्केनचित्कचित् ।
 'तद् दद्यादरिस्तादृग्दद्याद्वा ब्राह्ममेव त्वि'ति ब्रह्माण्डे ॥ १२ ॥ इति
 दशमतात्पर्यं पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः

^{४९}श्रीदामा कृष्णमुवाह । हरिर्वंशादिवचनात् । 'बहुमानविरोधे

नमस्तेऽप्राकृतायऽवितुः सतां स्वातुश्च ते कर्मपरीप्सयेहतः ॥५०॥ त्वया
 यमदं विश्वं धातुर्गुणविसर्जनम् । नानास्वभाववीर्यांजो योनिबीजा-
 योऽकृति ॥ ५७ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः

अत्र प्रविश्य गरुडो यदि मत्स्यान्सखादति । सद्यः प्राणैर्वियुज्येत
 जगतीतद्बोधयहम् ॥११॥ तत्कालियः परं वेद नान्यः कश्चित्सल्लेलिह ।
 कालर्षीगरुडाङ्गीतः कृष्णेन च विवासितः ॥ १२ ॥

षोडशोऽध्यायः

उवाह कृष्णो भगवान् श्रीदामानं पराजितः । वृषभं भद्रसेनस्तु
 यो रोहिणीसुतम् ॥ २३ ॥

तु व्यत्यासः शब्दतोऽर्थतः । कार्योऽनिरुक्तदेवानां गुणसिद्धिः चान्यथा । विष्णुर्वैद्य तथा वायुरनिरुक्तः प्रकीर्तिताः । तत्पत्न्यथेत्युक्तं गुणा व्यत्यासस्तत्त्वसंशयः इति ब्रह्मतर्कः ॥ २३ ॥ इति दशमतात्पर्योऽध्यायः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः

“श्रीदेवी वेणुमाविश्य रेमे कृष्णमुखाम्बुजे । पपी च तत्र गीतं सुरा इतरभाण्डगा” इति तन्त्रभागवते ॥ ७ ॥ इति दशमतात्पर्योऽध्यायः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः

“फलरूपः स कर्मण इत्याद्यवान्तरेक्षरविषयम् । ‘स्वभावे कर्मो च यः सत्त्वादिषु गुणेषु च । स्थितो विष्णुः सर्वकर्ता पृथक्सर्वः सर्वगः । गुणकर्मस्वभावादिशब्दवाच्यश्च केशवः । तेन जातं यस्मात्कर्मणः फलमीर्यते । न चासौ कर्मफलवान्नास्य किञ्चिन्न शक्यते । तदन्यावान्तरेक्षानां तद्वशत्वं यतः सदा । कर्मणः फलरूपत्वमतस्तु मुदीर्यते । नान्यकर्मवशत्वं तु तेषां विष्णुं विना क्वचित् । न ब्राह्मणगिर्यादिनामा विष्णुरजः परः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥” इति तस्मात्कारणानुसृतम् ।

एकोनविंशोऽध्यायः

इति वेणुरवं राजन्सर्वभूतमनोहरम् । श्रुत्वा मज्जन्निवः सर्वयन्त्योऽभिरभिरः ॥ ७ ॥ गोप्यः किमाचरदयं कुशलं स वेणुर्दामोऽधरमुघासरसाप्रधनेयम् । मुञ्जे स्वयं यदवशिष्टरसौघमार्गे हृष्टत्वयोऽमुमुचुस्ततः सदर्भाः ॥ १० ॥

द्वाविंशोऽध्यायः

अस्ति चेदीश्वरः कश्चित्फलरूपः स कर्मणः । कर्तारं भजते सोऽनं ह्यकर्तुः प्रमुहिं सः ॥ १४ ॥ स्वभावतश्चो हि जनः स्वभावमनुपास्य स्वभावस्थमिदं सर्वं सदैवासुरभानुपम् ॥ १६ ॥ तस्मात्सुपूजयेत्

कस्य विमदाय तु । गिर्यादिस्थितमात्मानं पूजयामास बहुवैः ॥ १८ ॥ ‘अत्यल्पस्त्वसुरावेशो देवानां च भविष्यति । प्राणमेकमसौ हित्वाऽऽत्माऽयमसमः स्मृतः । तस्मिन्नल्पसुरावेशे गते प्रकृतिरेव त्वि’ति च ॥ २१ ॥ इति दशमतात्पर्योऽध्यायः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः

‘विशुद्धसत्त्वं विगतशुद्धसत्त्वम् । यस्माद्भिगुणसम्बन्धस्त्वयि न विद्यते । यत्राग्रहणमनुबन्धः । तपोमयं ज्ञानात्मकम् ॥ ४ ॥ ‘पुनर्गुण-’ आहस्य कारणत्वात्तद्वेतवः ॥ ५ ॥ ‘असतां च सतां चैव हरि-’ गनुशासकः । सतां तु श्रेयसे सैव ह्यनुशास्तिर्भविष्यति । असतां सरीताय लङ्घयित्वाऽनुशासनमि’त्याश्रये ॥ ७ ॥ ‘आवेशो यमुदेवादौ जादानं हरेः स्मृतम् । देहादानं तदन्येषां जन्मेति कवयो विदुः । मायामुरमोहाय ग्रन्थेषु बहुधैव त्वि’ति पात्रे ॥ ११ ॥ इति पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ २६ ॥

अत्रापि स्वकर्मकृत् । अज्ञसा येन वर्तेत तदेवाय हि देवतम् ॥ १८ ॥ अत्र शुक उवाच—कालात्मना भगवता शक्रदर्पजिघांसया । मोक्तं निशम्य भगवाः साध्वगृह्णन्त तद्वचः ॥ ३१ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः

इन्द्र उवाच—विशुद्धसत्त्वं तव धाम शान्तं तपोमयं ध्वस्तज-’ तात्मकम् । मायामयोऽयं गुणसम्प्रवाहो न विद्यते तेऽग्रहणानुबन्धः ॥ ४ ॥ कुतो नु तद्वेतव ईश मन्युलोभादयो येऽबुधलिङ्गभावाः । अथापि एते भगवान् विभर्ति धर्मस्य गुप्त्यै खलनिग्रहाय ॥ ५ ॥ ये मद्विधाः सर्वदादीशमानिनस्त्वां वीक्ष्य कालेऽभयमाशु तं मदम् । हित्वाऽऽयमासोऽन्यत्रास्य ईहा खलानामपि तेऽनुशासनम् ॥ ७ ॥ स्वच्छन्दैस्तात्-’ पत्य विशुद्धज्ञानमूर्तये । सर्वस्मै सर्ववीज्याय सर्वभूतात्मने नमः ॥ ११ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः

^{११३} कृष्णकामास्तदा गोप्यस्यत्वा देहं दिवं गताः । सम्यक्कृष्ण
परब्रह्म ज्ञात्वा कालात्परं ययुः । पूर्वं च ज्ञानसंयुक्तास्तत्रापि प्रापथ-
स्तथा । अतस्तासां परं ब्रह्म गतिरासीन्न कामतः । न तु ज्ञानया
मोक्षो नान्यः पन्थेति हि श्रुतिः । कामयुक्ता तदा भक्तिज्ञानं चापि
विमुक्तिगाः । अतो मोक्षेऽपि तासां च कामो भक्त्याऽनुवर्तते । अतो
दकत्वेन सदा द्वेषिणामधरं तमः । मुक्तिशब्दोदितं चैवप्रभृतौ द्वेष-
भागिनः । भक्तिभागी पृथग्भक्तिमगाद्विष्णुप्रसादतः । कामस्त्वशुभ-
कृत्वापि भक्त्या विष्णोः प्रसादकृत् । द्वेषिजीवयुतं चापि भक्तं विष्णो-
र्विमोचयेत् । अहोऽतिकरुणा विष्णोः शिशुपालस्य मोक्षणादि-
स्फान्दे ॥ जगत्प्रपितामहे जारयुद्धिर्न युक्ता तथापि । ब्रह्मतया
सम्यक् । 'प्रिष्टो भवांस्तनुभृतां सुहृदन्तरात्मा' । 'रमाया दत्तक्षणमि-
वचनात् ॥ १३ ॥ 'कामिनः कामित्वं क्रोधिः क्रोधित्वमेव सर्व-
भवतीति तन्मयता । 'विमुक्तावपि कामिन्यो विष्णुकामा व्रजस्त्रियः ।
द्वेषिणश्च हरौ नित्यं द्वेषेण तमसि स्थिता' इति च । 'भक्त्या ॥
नित्यकामित्वं न तु मुक्तिं विना भवेत् । अतः कान्ततया ॥
मुक्तिर्भक्तिमतां हरौ । स्नेहभक्ताः सदा देवाः कामित्वेनाप्सरस्त्रियाः ।
काचित्काञ्चिन्न कामेन भक्त्या केवलयैव तु । मोक्षमायान्ति नान्ये-

सप्तविंशोऽध्यायः

तमेव परमात्मानं जारयुज्याऽपि स्वङ्गताः । जहृगुणमयं देहं सत्त्वं
प्रक्षीणवन्धनाः ॥ ११ ॥ राजौवाच—कृष्णं विदुः परं कान्तं न तु ब्रह्मतया
मुने । गुणप्रवाहोपरमस्तासां गुणधियां कथम् ॥ १२ ॥ श्री शुक उवाच-
उक्तं पुरस्तादेतत्ते चैद्यः सिद्धिं यथागतः । द्विपन्नपि हृषीकेशं किञ्चन
धोञ्जप्रियाः ॥ १३ ॥ नृणां निःश्रेयसार्थाय व्यक्तिर्भगवतो नृप-
लघ्यक्तस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्य गुणात्मनः ॥ १४ ॥ कामं क्रोधं भयं मोहं मे-

यक्तिं योग्यां विना कचिदिति पादो । 'भक्त्या वा कामभक्त्या वा
मोक्षो नान्येन केनचित् । कामभक्त्याऽप्सरस्त्रीणामन्येषां नैव कामतः ।
उपास्यः श्वशुरत्वेन देवस्त्रीणां जनार्दनः । जारत्वेनाप्सरस्त्रीणां कासां-
चिदिति योग्यता । योग्योपासां विना नैव मोक्षः कस्यापि सेत्स्यति ।
भोग्योपासनाकर्तुर्गन्तव्यं भविष्यति । तस्मात्तु योग्यतां ज्ञात्वा हरेः
कार्यमुपासनमिति भद्रिकायाम् । 'पतित्वेन श्रियोपास्यो ब्रह्मणा मे
पितेति च । पितामहतयाऽन्येषां त्रिदशानां जनार्दनः । प्रपितामहो मे
भगवानिति सर्वजनस्य तु । गुरुः श्रीब्रह्मणोर्विष्णुः सुराणां च गुरो-
र्गुरुः । भूलभूतो गुरुः सर्वजनानां पुरुषोत्तमः । गुरुर्वक्षाऽस्य जगतो
देवं विष्णुः सनातनः । इत्येवोपासनं कार्यं नान्यथा तु कथञ्चने'ति
गाराहे ॥ १५ ॥ इति दशमतात्पर्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ २८ ॥
॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः

^{११४} मानवो बदरः सिंधुः जग्जिनस्तु त्रिनामकम् । यो वेद
अन्यते रोगैर्विष्णुनामेव संस्तुतेरिति स्फान्दे ॥ २४ ॥ इति दशम-
तात्पर्ये त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

लोहरमेव वा । नित्यं हरौ विदधतो यान्ति तन्मयतां हि ते ॥ १५ ॥
॥ एवं विस्मयः कार्यो भवता भगवत्यजे । योगेश्वरेश्वरे कृष्णे यत् पत-
तिमुच्यते ॥ १६ ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः

मदविधूर्णितलोचन ईषन्मानदः स्वसुहृदां वनमाली । बदरपाण्डु-
वदनो मृदुगण्डस्मण्डयन् कमककुण्डललक्ष्म्या ॥ २४ ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः

^{१२}आदिनो राक्षसाः प्रोक्तास्तदन्तत्वाज्जनार्दनः । आद्यन्त इति विज्ञेयः परेशो ब्रह्मणीशनादिति ब्राह्मे ॥ २४ ॥ इति दशमतात्पर्ये पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः

^{११}तत्सन् तथैवसन् ॥ ११ ॥ ^{१२}शुम्भन्ति शोभयन्ति । 'शुम्भन् शोभनं शुम्भं शुभपर्यायवाचका' इत्यभिधानम् ॥ १२ ॥ ^{३०}वैन्यपार्थबलेशादावाविष्टं पुरुषोत्तमम् । अपेक्ष्य तद्गुणाः सर्वे तज्जीवा नाममात्रिनः । अप्युच्यन्ते पुराणेषु विशेषात्सन्धिधिर्यत' इति माहात्म्ये ॥ ३० ॥ इति दशमतात्पर्ये षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः

त्वामीश्वरं स्वाधयमात्ममापया विनिर्मिताऽशेषविशेषकरूपनम । कीडाद्यैमाद्यन्तमनुव्यविग्रहं नतोऽस्मि धुर्यं यदुद्वृष्टिनात्त्वताम् ॥ २४ ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः

य ईक्षिताऽहं रहितोऽप्यसत्सतोः स्वतेजसाऽपास्ततमोऽभिदाश्रमः । स्वमाययाऽऽत्मन् रचितेषु तत्सन्त्याणादिभिर्जन्तुषु माति चित्रधा ॥ ११ ॥ यस्याखिलामीवहमिः सुमङ्गलैर्वाचो विमिश्रा गुणकर्मजन्मभिः । प्राणानि शुम्भन्ति पुनन्ति वै जगदास्तद्विरक्ताः स्युरशोभना मताः ॥ १२ ॥ पदानि तस्याखिललोकपाककिरीटचूडामणिपादरेणोः । ददर्श गोक्षितिकीतुकानि विलक्षितान्यवज्रयाकुशार्द्यः ॥ २४ ॥ प्रधानपुरुषावापौ जगद्धेतु जगत्पती । अवतीर्णौ जगत्पथे स्वांशेन बलकेशवौ ॥ ३० ॥ पृथ्व्यश्च स्वागतं तस्मै निवेद्य परमासनम् । प्रक्षाल्य विधिवत्प्रापौ मधुपर्काहमाहरत् ॥ ३६ ॥

अष्टत्रिंशोऽध्यायः

^१तवाङ्गेभ्यो भूताः ॥ ३ ॥ ^१अन्यात्मतया गृहीताः । मत्तोऽन्ये जीवात्मान एत इति भगवता गृहीताः । 'अहं परो हि मद्भिन्ना जीवात्मानोऽल्पबुद्धयः । मद्भ्राताः सर्व एवेति ब्रह्मादीन्मन्यते हरिरिति' काण्डे ॥ 'यथा हरिः स्वमात्मानं वेद तद्ब्रह्मापि न । ब्रह्मा च एत एवान्ये विदन्त्येव तथापि त्वि'ति माहात्म्ये ॥ ४ ॥ ^५स्थितो ब्रह्मादिदेवेषु साधिभूतेषु चेश्वरः । आत्मशब्दोदितनरेश्वरपि यस्मा-ज्जनार्दनः । साध्यात्मः साधिभूतश्च साधिदैवैति चोच्यत' इत्यध्यात्म्ये ॥ ५ ॥ ^६सर्वदेवेष्वपि हरिः सर्वदेवनिषामकः । नामवान्सर्वदेवानां सर्वपूजां तथाऽप्यसावि'ति च ॥ ६ ॥ ^७अविद्यया भगवद्विच्छया ॥ १३ ॥ 'स्वयैव प्रकल्पिताः । 'विष्णोरङ्गसमुद्भूता विष्णोरङ्गानि देवताः । तथ्यन्ते सर्वदेवेषु स्वरूपा भेदिनोऽपि त्वि'ति च ॥ १४ ॥ ^{११}भूतामेव विभर्ताशो ह्यवतारतनुं सदा । विभर्तात्युच्यतेऽथापि मोहाय व्यस्य-

अष्टत्रिंशोऽध्यायः

भूस्तोयमग्निः पवनः स्वमादिर्महानजादिर्मन इन्द्रियाणि । सर्वेन्द्रियार्था विबुधाश्च सर्वे ये हेतवस्ते जगतोऽङ्गभूताः ॥ ३ ॥ मैतं स्वरूपं विपुरात्मनस्ते अजादयोऽन्यात्मतया गृहीताः । अजोऽनुबद्धः सगुणैर-जया गुणात्परं वेद न ते स्वरूपम् ॥ ४ ॥ त्वां योगिनो यजन्त्यस्मा महा-पुरुषमीश्वरम् । साध्यात्मं साधिभूतं च साधिदैवं च साधवः ॥ ५ ॥ यस्या च विद्यया कैचित्त्वां वै वैतानिका द्विजाः । यजन्ते विततैर्यज्ञैर्ना-शामराख्यया ॥ ६ ॥ तुभ्यं नमस्तेऽसुखविषक्तदृष्टये स्वर्वात्मने सर्वधियां च साक्षिणे । गुणप्रवाहोऽयमविद्यया सङ्कल्पवर्तते देव रूतिर्यगात्मसु ॥ १३ ॥ अग्निमुलं तेऽवनिर्द्विरीक्षणं सूर्या नभो नाभिरथो दिशः क्षितिः । द्यौः कं सुरेन्द्रास्तव याद्वयोर्णवः कुक्षिर्मरुत्प्राणबलं प्रकल्पितम् ॥ १४ ॥ यानियानीह रूपाणि कीडनार्थं भिभर्षि हि । तैरामृष्टशुचो लोका

पेश्ये'ति तत्त्वनिर्णये ॥ १७ ॥ ^{१२२}प्रद्युम्ने चानिरुद्धे च बलदेवे च
केशवः । सन्निधानं विशेषेण करोति जगतां पतिः । तत्र कृष्णः
स्वयं विष्णुः परमानन्दलक्षणः । पाराशर्यश्च भगवान्स्वयमेव जनार्दनः
इति च ॥ 'तच्चद्रुतस्यैव हरेस्तत्त्वानामानि चाङ्गसा । औपचारिक
नामानि तदन्येषामिति स्थितिरिति शब्दनिर्णये ॥ २२ ॥ इति
दशमतात्पर्ये अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः

(वि. अ. ९४ श्लो. ५०) 'सर्वोत्तमोऽपि भगवान् गुणा(ण)
भावं जनार्दनः । दर्शयेद्भुवदेवादेरात्मनो जीवतामपि । अज्ञाऽशक्त्यापि
भावस्तु कुतस्तस्याखिलेशितुः । कुतो दोषाः सर्वगुणपूर्णस्यानन्दवामि
रिति वामने ॥ २, ९ ॥ इति दशमतात्पर्ये त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥
४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥
पूर्वार्धः सम्पूर्णः ॥

मुदा गायन्ति ते यशः ॥ १७ ॥ नमस्ते वासुदेवाय नमः सङ्कल्पेणाय च ।
प्रद्युम्नायानिरुद्धाय सात्त्वतां पतये नमः ॥ २२ ॥

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः

उवाच पितरावेत्य सायज्ञः सात्वतर्षभः । प्रश्रयावनतः श्रीम
दस्य तातेति सादरम् ॥ २ ॥ नास्मत्तो युवयोस्तात नित्योत्कण्ठितगो
रपि । वात्स्यपौरुषण्डकेशोराः पुत्राभ्यामगमन्काचित् ॥ ३ ॥ न लप्ये
दैवहतयोर्वालो नौ भवदन्तिके । ये बालाः पितरोगेहस्याचिन्वते ललित
मुदम् ॥ ४ ॥ सर्वार्थसम्भवो देहो जनितः पोषितः पुनः । न तयोर्पा
निर्वैशं पित्रोर्मर्त्यः शतायुषा ॥ ५ ॥ यस्तयोरात्मजः कल्प आत्मना
धनेन च । वृत्तिं न दद्यात्तं प्रेत्य स्वमांसे खादयन्ति हि ॥ ६ ॥ मात
पितरं वृद्धं भार्यां साध्वीं सुतं शिशुम् । गुरुं विप्रं प्रपन्नं च कल्पो
विभ्रच्छृणुसंभृतः ॥ ७ ॥ तस्माच्चकल्पयोः कंसाजित्यमुद्विग्नचेतसो ।
मोघमेते व्यतिक्रान्ता दिवसा वामनचरितोः ॥ ८ ॥ तत्क्षन्तुमर्ह्यस्माक
मातर्नौ परतन्त्रयोः । अकुर्वतोर्वां शुश्रूषां क्लिष्टयोर्बुद्धदोर्धृशम् ॥ ९ ॥

दशमः स्कन्धः (उत्तरार्धः)

द्विपञ्चाशोऽध्यायः

श्रीवेदव्यासाय नमः ॥ ^{१२३}सर्वावताराभिन्नोऽपि सर्वशक्तिरपि
नमः । पूज्यपूजकनीचोच्चं मोहनाय दुरात्मनाम् । अखण्डैकरसो
विष्णुर्दर्शयेत्तत्र तत्र हीति पाङ्गुण्ये ॥ २१ ॥ इति दशमतात्पर्ये द्विपञ्चा-
शोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशोऽध्यायः

^{१२४}बहूनि स्थानजातानि कृष्णस्य क्षीरसागरे । कानिचिन्मुक्त-
तम्पानि नामुक्तैस्त्रिदशैरपि । गन्तुं शक्यान्यथान्यानि गम्यान्यन्यैरपि
कृत्वा । तत्र देवाश्च योगीन्द्रा भक्ताश्चान्ये जनार्दनम् । गत्वाऽर्च-
यन्ति देवेशं बलिस्तत्रागमत्कचित् । तस्य तत्रासुरावेशात्पापबुद्धि-
व्यायत । तद्वक्तव्यं जगन्नाथः शिष्ये सुमनसद्व्ययः । तदा स पापया
तया किरीटमहस्त्रमोः । तं जित्वा गरुडस्ततु हत्वा गोमन्तमाव्रजत् ।

दशमः स्कन्धः (उत्तरार्धः)

द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

प्रणामं चकतुर्वीरौ यथान्यायमतन्द्रितौ । इदं चोवाच भगवान्
कृष्णस्तं मुनिपुङ्गवम् ॥ २१ ॥ नमस्ते भार्गव श्रीमान् जामदग्न्य तपोधन ।
गण्डहृणौ स्मृतावावां कचित्ते श्रवणं गतौ ॥ २२ ॥ इत्युक्तस्तेन धर्मिन्मा
मायुदेवेन भार्गवः । निरीक्ष्य माधवीं प्राह प्रीत्युत्फुल्लमुखेक्षणम् ॥ २३ ॥
जगते ते यदुद्दिष्टं सायज्ञाय महात्मने । जाने त्वां यदुपपन्नं भगवन्त-
त्त्वाभ्रजम् ॥ २४ ॥ कार्याणां कारणं पूर्वं जगतामाविपूरुषम् । नमस्ते
पुण्यकाक्ष विश्वलोकैककारण ॥ २५ ॥

त्रिपञ्चाशदध्यायः

एतस्मिन्नेव काळे तु क्षीरोदे सारोत्तमे । निवासे देवदेवस्य शङ्ख-
जहादासुतः ॥ ७ ॥ उपासीनो महाबाहुः श्रीमान्वैरोचनो बलिः । जह्रा

तत्र कृष्णस्य शिरसि किरीटममुच्यत्प्रभोरिति साहात्म्ये ॥ ८ ॥
^{३५} ब्रह्मस्थो ब्रह्मनामाऽसौ रुद्रस्थो रुद्रनामकः । तयोरपि नियन्तैक-
 स्वयमेव जनार्दन'इति स्कान्दे ॥ ३५ ॥ इति दशमतात्पर्ये त्रिपञ्चा-
 शोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ५४-७० ॥

एकसप्ततिरध्यायः

"नीतच्छित् भगवता प्राप्तभेदः ॥ ९ ॥ इति दशमतात्पर्ये एक-
 सप्ततिरध्यायः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततिरध्यायः

^{११-१५} अस्मयाद्यभिमानिनो देवाः उरुक्कालेनैव पुनन्ति । गुरुपदेन
 प्रापयित्वा । भेदकृतः अन्यथाज्ञानिनः । विपश्चितस्तु प्रत्यक्षदर्शना-
 दन्यथाज्ञानमेवापनयन्ति । 'प्राकृतैर्दृश्यमानं तु न द्रवं तीर्थमुच्यते ।
 देवाश्च न शिलामात्राः किन्तु तत्रान्तरस्थिताः । गुरुपदेशं तु विना ॥
 ते दृश्याः कथञ्चन । न ज्ञायते च तद्रूपमन्यथाज्ञानिनां च ते ।
 कोपाच्छापं प्रयच्छन्ति तस्माद्गुरुमुपाव्रजेत् । तस्मात्तीर्थानि देवाश्च निर-
 देवदेवस्य किरीटं रत्नचित्रितम् ॥ ८ ॥ हिरण्यगर्भेनैवमुपेत्य मूले सृजन्
 शेषं भुवर्न स एव । नारायणात्मन्परिपालि भूयो जहार चान्ते जगत्
 शिवात्मना ॥ १५ ॥ रथ्याचन्वरवीथीभिर्यथावास्तु विनिर्मितम् । सु-
 द्रुमलतोद्यानविचित्रोपवनाञ्चितम् ॥ ३५ ॥

एकसप्तत्यध्यायः

सत्यभामोवाच—यो मे सनाभिषघतसहृदा तलेन लिप्ताभिशापस्य
 मारुमुपाजहार । जित्वर्ध्वराजमथ रत्नमदान्स् तैन नीतच्छित्वादिज्ञत ॥
 प्रभवेऽपि दत्ताम् ॥ ९ ॥

द्विसप्तत्यध्यायः

नह्यस्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः । ते पुनन्त्युरुक्कालेन
 दर्शनदेव साधवः ॥ ११ ॥ नाशिनं सूर्यो न च चन्द्रतारकं न भूर्जलं ॥

पदसु संस्थिता'इति गारुडे ॥ 'भिन्नस्याभेदतो दृष्टिरपि भेददृशि-
 का । वस्तुयाथात्म्यतस्तस्य भिन्नत्वादिति सूरिभिः । अन्यथाज्ञान-
 भावतो भेदज्ञानं विनिन्दितम् । न विद्यमानभेदस्य दर्शनं निन्दितं
 क्वचित् । शिला देवइति ज्ञानं देवोऽस्मीति तु या दृशिः । उत्तम-
 भाषमत्वेन नीचस्योच्यतया दृशिः । असमस्य समत्वेन समस्यासम-
 नानम् । द्रवं तीर्थमितिज्ञानं देहोऽहमिति या मतिः । असद्भार्यादिषु
 तीर्थदर्शनं चैवमादिकम् । भेदज्ञानमिति प्रोक्तं या चान्याप्यन्यथा-
 मतिः । तस्मात्तदपहानाय संसेव्या गुरवो वराः । तत्रस्था देवताः
 कर्माः प्रीयन्ते गुरुपूजया । नैवान्यथैषां प्रीतिः स्थाहुरुक्तिमपहाय तु ।
 भावपूजाविशेषेण सतां कार्या नृणां सदा । भक्तिस्तु तारतम्येन
 परिष्टे त्वधिका भवेदि'ति स्कान्दे ॥ 'उत्तमा अपि देवेशा अवरा-
 मद्गुरो नृणाम् । पूजयै सम्प्रयच्छन्ति प्रौक्षत्वप्रिया यतः । तेषु
 भिन्ना स्वयं पूजां गृह्णन्त्यनुपमां सदा । ज्ञानानि च प्रयच्छन्ति तस्मा-
 दपिदा सदा । पूजिताः स्युः सुरवराः सन्नन्नाणः सकेशवा'इति
 भागे ॥ ११-१३ ॥ ^{१५} हृदयं प्रियं हृदयनात् ॥ १९ ॥ इति
 दशमतात्पर्ये द्विसप्ततिरध्यायः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततिरध्यायः

^{३८} भवानेव भवतः सदृशः ॥ ३८ ॥ ^{३९} नृपपदं नृपशब्दवाच्य-

तत्रानोऽथ वाङ्मनः । उपासिता भेदकृतो हरन्त्ययं विपश्चितो भ्रन्ति
 तस्मात्सेवया ॥ १२ ॥ यस्यात्मबुद्धिः कुणपे त्रिधातुके स्वधीः कलत्रादिषु
 ताम इत्यधीः । यस्तीर्थबुद्धिश्च जलेन कर्हिचिज्जनेष्वभिज्ञेषु स एव
 जगत् ॥ १३ ॥ ब्रह्म ते हृदयं शुद्धं तपःस्वाध्यायसंयमैः । यत्रोपलब्धं
 तत्तत्कम्यक्तं च ततः परम् ॥ १९ ॥

पञ्चसप्तत्यध्यायः

रुक्सिण्युवाच—नन्वेतदेवमरविन्दविलोचनाह यद्वै भवान् भवतः
 भागो विभूतः । क स्वे महिम्नभिरतो मगवांश्च्यधीशः काहं गुणप्रकृति-
 त्वगृहीतपादा ॥ ३८ ॥ सत्यं भयादिव गुणेभ्य उरुक्रमान्तः शेते समुद्र-

मात्रम् । न तु मुख्यतो नृपालकत्वम् । अन्वन्तमः प्रति विधुतम् ॥ ३९ ॥
 ४० तवेहितमनु मे ईहितानि भवन्ति ॥ ४० ॥ ४१ यतः किञ्चिन्मा
 नास्ति किन्तु सर्वमेवास्ति ॥ ४१ ॥ ४२ फल्यत्मा सुखात्मा । अतएव
 पुरुषैरर्ध्यस्वरूपः । तेषां भवतश्च समुदितः समो गुणो नास्ति । य
 कोऽपि । त्रय्यां च रतयोः । त्रैदोक्तकर्तृत्वेन सुमतीनां त्रयीरतत्वम्
 प्रतिपाद्यत्वेन भवतः । सुखदुःखिनोः । केवलं परिपूर्णसुखो भवान्
 भगवज्ज्ञानपर्यन्तं दुःखिनस्ते । 'अल्पसम्पूर्णशक्तित्वादल्पपूर्णसुखत्वं
 अल्पसम्पूर्णदृष्टित्वाच्च साम्यं जीवकृष्णयोरिति ब्रह्माण्डे ॥ त्रय्यां यो
 चशब्दः स्मृतिष्वपीति ॥ ४२ ॥ ४३ अजो ब्रह्मा । 'सोऽज ए
 पुरुषं समुदृत्यामूर्च्छयदिति श्रुतिः । 'अजः सम्भूतो हिम्यमो
 इत्यष्टात्रि'ति च ॥ ४३ ॥ ४४ सन्मुखरितं सद्भिः प्रधानीकृतम् ।
 मर्त्याशिपोरुभयं जनं प्रति अर्थोऽयमिति विविक्तदृष्टिः । काम
 त्वामविगणय्य ॥ ४४ ॥ ४५ भ्रमः तिरङ्गं यस्याः सा भ्रमतिः तस्मा
 भ्रमत्याः । विपरीतज्ञानिनां भक्षकाया इत्यर्थः । श्रुतिभिः प्रमाणैः

उपलम्भनमात्र आत्मा । योऽनित्यकेन्द्रियगुणैः कृतविग्रहस्त्वं न्यस्तव
 रूपपदं विधुतं तमोऽन्धम् ॥ ३९ ॥ त्वत्पदपञ्चमकरन्दलुपां सुतीनां य
 स्फुटं सृष्टुमिर्ननु दुर्धमायम् । यस्यावलीकिमिवेहितमीभ्रम
 मूर्मस्तवेहितमयो अनु मे भवन्ति ॥ ४० ॥ निष्किञ्चनो ननु भगव
 यतोऽस्ति किञ्चिदममे बलि बलिभुजोऽप्यहमन्यजायाः । न त्वा वि
 त्सुतृपोऽन्तिकमाख्यतान्धाः प्रेष्टः सतां बलिभुजामपि योऽन्तरास्ते ॥ ४१ ॥
 त्वं वै तमस्तपुरुषार्थमयः फल्यत्मा यद्वाञ्छया सुमतयो विसृज्य
 कृच्छ्रम् । तेषां विमो समुदितो भवतः प्रसादस्वय्याश्च यश्च रतयोः सु
 दुःखिनोर्न ॥ ४२ ॥ त्वं न्यस्तदण्ड मुनिभिर्गदितानुभाव आत्मागण
 जगतामिति मे वृत्तोऽसि । मुक्त्या भवद्भुवदुदीरितकालगन्धध्वस्ताशिपो
 ऽजभवनाकगतीन् कुतोऽन्यान् ॥ ४३ ॥ का स्त्री वृणीत तव पादराशे
 गन्धमाघ्राय सन्मुखरितं जनतापवर्गम् । लक्ष्म्या लयन्त्वविगण
 गुण लयाढ्यं मर्त्याशिपोरुभयमर्थविविक्तदृष्टिः ॥ ४४ ॥ तं त्वाऽनु

'भ्रमा भ्रमतामली या देवैरपि पूज्यते । तस्यै नमोऽस्तु ते देव्यै
 विष्णुवधस्थलाश्रय' इति नारदीये ॥ ४७ ॥ ४८ खरगोऽधविडाल-
 क्लीणां भृत्याः ॥ ४८ ॥ ४९ आनन्दश्मभ्रानन्दकेश आपादनखात्सर्व
 एवानन्दः । स एष विष्णुरजोऽमृतोऽचलो ब्रह्म य एवमेवं वेद ।
 आनन्द एव स भवत्यानन्दस्य साष्टिंयां सलोकतां सायुज्यमाप्नोती'ति
 माध्यन्दिनायनश्रुतिः ॥ ४९ ॥ ५० अनतिरिक्तदृष्टेः भक्त्यनुसार्यनुग्रहस्य ।
 'य एष देवः परोऽजरोऽमरस्तं वा एनमाहुर्भक्त इति । भक्त्या हि
 गोऽनुगृह्णाति । भक्त्यैवेदं वृणुते श्रियं विरिञ्चं रुद्रं इन्द्रमापिपीलिकम् ।
 तामकं वृणुते नामक्तमनुगृह्णाति । यावान्वाव स भक्ततावज्ज्येष्ठ वृणुते
 तावज्ज्येष्ठोऽनुगृह्णाति । नाधिकं वृणुते नाधिकमनुगृह्णाति । नावरं वृणुते
 नावरमनुगृह्णाति । अथातो भक्तिमीमांसा भवति । युवा स्यात्साधु-
 र्वाऽन्यायकः । आशिष्ठो द्रष्टिष्ठो बलिष्ठः । तस्येयं पृथिवी सर्वा
 विस्तेन पूर्णा स्यात् । स एको मानुषो भक्तो भवति । ते ये शतं
 मानुषा भक्ता एतावान्मानुषो गन्धर्वः । ते ये शतं मानुषा गन्धर्वाः
 एतावान् देवगन्धर्वः । ते ये शतं देवगन्धर्वाः एतावांश्चिरलोकाः पैतृकाः ।
 ते ये शतं चिरलोकाः पैतृकाः । एतावांश्चिरलोको दैविकाः । ते ये
 शतं चिरलोका दैविकाः । एतावत्यतात्विकदेवता । ते ये शतमता-
 त्विक्यो देवताः । एतावती तात्विकदेवता । (या)स्ते ये शतं तात्विक्यो
 देवताः । एतावान्पुरुहूतः । ते ये शतं पुरुहूतः । एतावान् वाव रुद्रः

भक्तं जगतामपीशमात्मात्मजं च पञ्च च कामरूपम् । स्यान्मे तवाङ्गि-
 माणं श्रुतिनिर्भ्रमत्वा ये वै भजन्ति उत यास्त्यनृततापवर्गम् ॥ ४७ ॥ कस्याः
 श्वरपुत्र नृपा भवतोपदिष्टाः स्त्रीणां गृहेषु खरगोऽधविडालसूत्याः ।
 लक्ष्मणमूलमरिक्शनं नोपयायाधुमत्कथा सृष्टविरिञ्चसभासु गीता ॥ ४८ ॥
 लक्ष्मणश्वरोमनखजैशपिण्डमन्त्रमोसास्थिरककुमिविदुभरिताश्वीतम् ।
 गीतकथं भजति काममतिर्विमुदा या तं पद्मजमकरन्दमजिज्जती स्त्री ॥
 ४९ ॥ अस्त्यम्बुजाक्ष मम ते चरणानुराग आत्मन् रतस्य मयि चानतिरिक्त-

ये ते शतं रुद्राः । एतावान्वाव विरिश्चस्ते ये शतं विरिश्वाः । एतावती श्रीर्मत्स्या भवति । तद्यावती वाव भक्तिस्तावज्ज्ञानं भवति । यावद्वा तज्ज्ञानं तावदानन्दो मौक्तिकोऽथैष एव परमानन्दो योऽसौ हरिविश्वा विनोदोऽपनोदः संस्का(हा)रको विकारकोऽधिकारक एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्राणुपजीवन्तीति पीत्रायणश्रुतिः ॥ 'मिलितौ वा एतौ भगवतो यदनुग्रहश्च भक्तिश्च यो वानुग्रही स भक्तो यो भक्तः सोऽनुग्रही । यो वानुग्रहीतो ब्रह्मणा स भक्तो यो भक्तस्तं वा ब्रह्मानुग्रहाति यावानै ब्रह्मणोऽनुग्रहस्तावती भक्तिर्यावती भक्तिस्तावानै ब्रह्मणोऽनुग्रहः । प्रकृतौ वै ब्रह्मणोऽनुग्रहः परमस्तद्वरो वाव महति तद्वरोऽथ स तद्वरः पुरुहूते । अथ देवर्षिपितृषु मनुष्येष्विति धर्मश्रुतिः ॥ तस्यामेव रजस उद्वेचनादुपात्तरजोऽतिमात्रत्वम् । 'अथ त्रिगुणा ह्येव प्रकृतिरगुणो वाव विष्णुः स यदा अरजा रजोऽस्या उद्वर्धयत्येषा वाव सृष्टिः । स यदा ह्यसत्त्वः सत्त्वमुद्वर्धयत्येषा वाव स्थितिः । स यदा ह्यतमास्तमोऽस्या उद्वर्धयत्येष वाव लयो नैवमेते गुणा अभ्युपस्पृशन्ति । नैष एतान्गुणा नभ्युपस्पृशत्यगुणो ह्येष भवति । अत्रैष श्लोको भवति । निर्गुणं गुणादानं प्रकृतेर्गुणवर्धनम् । न कदाचिद्गुणैरेव स्पृश्यते परमो हि स' इति चाक्रायणश्रुतिः ॥ ५० ॥ ^{५१}कन्याप्रदानवादे रतिर्यथा नालीकं भवति प्रायः तथा ते वचः कचिदपि नालीकं भवत्येव ॥ ५१ ॥ ^{५२}यामसतीं वृधो न विभृयात् । यां च तां विभ्रष्टृष्टाष्टच्युतो सति । तस्या अपि पुंश्चल्यास्त्वपि मनो नवं नवमभ्येति । 'अमुग्धैव तु सुगुण त्वदुःखा दुःखितेव च । श्रीदर्शयेद्हरिश्चैव नैवैतौ मोहदुःखिनौ । मिथोऽपि तादृग्वचनमाकारं चैव लीलया । दर्शयन्तौ नृणां मोह

दष्टेः । यद्यस्य वृद्धय उपात्तरजोऽतिमात्रो मामीक्षसे तदु ह नः परमात्मा कम्पा ॥ ५० ॥ नैवालीकं भरत्येव वचस्ते मधुसूदन । अम्बाया इव हि प्रायः कन्यावादरतिः कचिद् ॥ ५१ ॥ सुगन्धायामपि पुंश्चल्या मनो

यास्तां शास्त्रदर्शनादि'ति कापिलेये ॥ ५२ ॥ इति दशमतात्पर्ये पञ्चमातिरध्यायः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततिरध्यायः

^{५३}मात्रान्तराण्यप्यपिदधुः । पिधातव्येभ्योऽन्यान्यपि । येषां येषानेन क्लेशो भवत्यात्मनः । निजभर्तुरप्यपिदधुः । निर्लज्जा इत्येवमो भवत्यसाविति भयात् ॥ ६ ॥ ^{५४}न स्नेहमङ्गो देव्यास्तु न भयं राजस्य तु । स्नेहमीत इवाथापि नोचे रुग्मिवधे हरिरिति ब्रह्माण्डे ॥ ५० ॥ इति दशमतात्पर्ये षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६-७९ ॥

अशीतितमोऽध्यायः

^{५५}अजितं जरासन्धं भगवत एव श्रुत्वा । तथाहि सभापर्वणि त्रिधादिगिजयोक्तेः । 'पूर्वाः कथाः परं ब्रूयुः पराः पूर्वं तथैव च । आनार्थाय दुष्टानां सर्वं व्यत्यासयिष्यते । विस्तारे तु यदुक्तं स्यात्तद्ब्रह्मणोऽभिरोधतः । सङ्क्षेपोक्तविरोधे तु गुणोक्तिश्च सतां यथे'ति शब्द-
विधिः । 'जरासन्धं निहत्यैव पाण्डवैस्तु दिशो जिताः । प्रसादात्तामुदेवस्य राजसूयः क्रतुः कृत' इति मात्स्ये ॥ १५ ॥ इति दशम-
तमोऽपि नवं नवम् । वधोऽसतीं न विभृयात्तां विभ्रष्टृष्टाष्टच्युतः ॥ ५२ ॥

षट्सप्तत्यध्यायः

रामा गृहे विरहतः पुरतः कराभ्यां बद्धेक्षणः स्वदधितस्य मुदा
सन्त्यः । मात्रान्तराण्यपि दधुर्निजपूरुषस्य क्लेशावहान्यपि तदङ्गज-
जीताः ॥ ६ ॥ निहते रुक्मिणि इयाले नाग्रवीत्साध्वसाधु वा ।
विभ्रष्टृष्टाष्टच्युतः राजन् स्नेहमङ्गमयाङ्गरिः ॥ ५० ॥

अशीतितमाध्यायः

तदेवदेव भवतश्चरणारविन्दसेवानुभावमिह पश्यतु लोक एषः । ये
अजानन्ति न भजन्त्यपि बोधयेयां निष्ठो प्रदर्शय विमो कुरुक्षेत्राणाम् ॥
५५ ॥ श्रुत्वाऽजितं जरासन्धं नृपतेर्ध्यायतो हरिः । आहोपायं तमेवाद्य-
तमो यमुवाच ह ॥ १५ ॥

तात्पर्ये अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥
॥ ८५ ॥

षडशीतितमोऽध्यायः

^{४३०}जानन्सात्वकृतां मायामजानन्निव केशवः । अन्ववर्तत किञ्चित्
ततस्तामहरद्विभुः । एवमेव तु सर्वत्र परमात्मा सनातनः । विद्वत्
मुधिरस्रावी कथञ्चिदजयत्परम् । इत्यादि दर्शयेद्विष्णुमोहयन्मायामा
जगत् । चिदानन्दघनस्यास्य कुतो वेषादि सद्गतेरिति ब्रह्माण्डे ॥
'यदचरस्तन्वा वावृधानो बलानीन्द्र प्रबुवाणो ब्रनेषु । मायेत्सा ते यानि
युद्धान्याहुर्नाथ शत्रुं ननु पुरा विवित्से' इत्याद्या च श्रुतिः ॥ ३८ ॥
इति दशमतात्पर्ये षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६-९३ ॥

चतुर्नवत्यध्यायः

^{४३२}सन्काद्याः समाः सर्वे तत्र श्रेष्ठः कुमारकः । मरुतश्च समा
सर्वे सप्त तेषु प्रधानका' इति ऋक्संहितायाम् ॥ १२ ॥ ^{४३३}श्रीभूमि
रिति रूपाम्नां प्रकृतिर्विष्णुना सह । शेते श्रुतिस्वरूपेण सौति ब्रह्मलोक

षडशीतितमाध्यायः

ततः शाल्वः समुत्पत्य खड्गनामकदुन्दुभेः । उत्कृत्य शिर आकाश
खस्यं सौमं समाविशत् ॥ ३७ ॥ ततो मुहूर्तात्प्रकृतावुपस्थितस्तत्रानुतिष्ठ
त्स्वजनानुसङ्गतः । महानुभावस्तवबुध्यतासुरीं मायां स शाल्वप्रकृता
मयोदिताम् ॥ ३८ ॥

चतुर्नवतितमाध्यायः

श्रीभगवानुवाच—स्वायम्भुवं ब्रह्मसत्रं जनलोकेऽभवत्पुरा । तत्र
त्यातां मानसानां मुनीनामूर्ध्वैरेतसाम् ॥ ९ ॥ श्वेतद्वीपं गतवति तत्र
द्रष्टुं तमीश्वरम् । ब्रह्मचादः सुसंवृत्तः श्रुतयो यत्र शेरते ॥ १० ॥ तत्र
पश्यमभूत्प्रश्नस्त्वं मां यमनुपृच्छसि । तुल्यश्रुततपः शीलास्तुल्य
स्वीयारिमध्ययमा ॥ ११ ॥ अपि चक्रुः प्रवचनमेकं शुश्रूषवोऽपरे ॥ १२ ॥
सतन्दन उवाच—स्वल्पमिदमापीय शयानं सह शक्तिभिः । तत्र

रिम् । एकाऽप्यनन्तरूपा सा वाक्यभेदात्सरस्वती । अनादिनिधना
तस्या सौति नारायणं प्रभुमिति ज्योतिःसंहितायाम् ॥ १३ ॥
'सर्वदा जयतो विष्णोर्जयस्तस्य प्रकाशनम् । श्रवणं दृष्टिरित्यादि
गार्ह्यं तज्ज्ञापनं स्मृतम् ॥ शृणोति पश्यति ह्येष जयतीत्यादिकं स्वतः ।
अप पश्य शृणुष्वेति तत्तज्ज्ञापनमेव त्विति विमलसंहितायाम् ॥ १५ ॥
'श्रीमूर्दुगेति या भिक्षा प्रकृतिः शक्तिरुच्यते । विष्णोः स्वरूपशक्तेः
॥ प्रकृत्याच्छक्तिरेव तु । नित्यव्यवहितत्वात् विशेषाच्छक्तिनामिका ।
यथैव पङ्कजं ब्रह्मा रुद्र इत्यादिकं पदम् । ताभिः शयानं पुरुषं सैव तु
प्रातिरूपिणी । अस्तौत्प्रकाशयात्मानं प्रकृतिं जीवबन्धनम् । जहि
परिप्रेया सर्वे गुणा जीवस्य संवृता' इति तन्त्रभागवते । 'श्रीः परा
प्रकृतिः प्रोक्ता ब्रह्माणी त्ववरा ततः । उमाशचीमुखस्तस्या अवराः
गम्पकीर्तिताः ॥ १३ ॥ ^{४३५}अथान्ये प्रकृती दृष्टे नृप प्रातिस्विकं
ज्योते । स्वगुणाच्छादिका त्वेका परमाच्छादिकाऽपरा । स्वगुणाच्छादिका
तस्या परमाच्छादिका परः । व्याघ्रद्वयं मोक्षपदवीं ददाति पुरुषोत्तमः ।
तत्र द्वे अपि ते प्रोक्ते अनन्ताच्छादिनी हरेः । न विष्णुं छादयत्येषा
जयानं छादयेत्परम् । जीवस्यैव न तत्रापि ब्रह्मादेरस्ति सा क्वचित् ।
तत्रावरे ते प्रकृती सततं दुःखितेऽपि च । पिशाचवत्समुद्दिष्टे पुरुष-
साधिकारिणः । प्रेरकास्तु तयोर्देव्य इन्दिराद्याः सुखात्मिका' इति
आनन्ताविवेके ॥ १५ ॥ ^{४३६}राजवज्रपद्माद्या नित्यबुध्य(द्र)स्य बोधनम् ।
विदम्भमात्रं कैवास्य निद्रा विद्यापतेर्हरेरिति कापिलेने ॥ १४ ॥
'मूर्दुःखाद्यैर्जीवगुणा आनन्दाद्या आवृता यया सा दोषगृहीतगुणा ।
अममि यदात्मना समवरुद्धसमस्तमगः । यस्मात्त्वं स्वतएवानपगत-

गोषाचक्रुस्तल्लिङ्गैः धृतयः परम् ॥ १३ ॥ यथा शयानं सन्नात्रं
आनन्तत्परक्रमेः । प्रत्युपेऽभ्येत्य सुखलोकैर्बोधयन्त्यनुजीविनः ॥ १५ ॥
अप्य ऋतुः । जयजय ब्रह्मजामजित दोषगृहीतगुणां त्वमसि यदात्मना

पूर्णैश्वर्यादिगुणोऽसि । अतस्त्वदाभासस्य जीवस्य प्रकृतिगृहीतत्वादे-
नैश्वर्याद्या गुणा अवभासन्ते । जगदोक्तां श्रीब्रह्मादीनामप्यखिल-
शक्त्यवबोधक । कचित्सृष्टिकाले आत्मना जीवेन प्रकृत्या च प्रवर्तते
अनुचरे द्वेऽदो विधिनिषेधरूपेण । अन्यदा स्तुतिमात्रो न तु जीवानो
प्रयोजकः । तस्मात्सृष्टिं कृत्वा वेदैर्जीवान्बोधयित्वा तत्स्थामजां जति ।
'जयजय हनहन प्रकृतिं द्रावयद्रावय भिन्धिभिन्धि दुःखं तमोरितिम् ।
अजित परम रमेशान वासुदेव वैकुण्ठ नारायण हृषीकेशानया
जीवगुणा विसंवृता अधिसंवृताः । एष ह्यानन्दोऽजरोऽमरोऽधिशक्तिमा-
स्त्वदाभासस्त्वया तथादिसम्भाव्यो यतः परः परमेश्वरः परज्ञानः परानन्दः
परशक्तिः परश्रीः परयशः परप्रवृत्तिर्नित्यमेव त्वं स्वतोऽसि त्वं रमायास्व
विरिञ्चस्य स्तेन्द्रसूर्यसोममुखानामदभ्रशक्तिदोऽसि प्रवर्तकोऽसि निवर्त-
कोऽसि अजोऽस्यनन्तोऽसि सृजतो हि ते श्रुतयोऽनुवर्तन्ते नैवासृजतः ।
कं वा विदधते कं वा निषेधन्ति स्तुतिमात्रा एव ते स्युः प्रभो विमो
समास व्याख्योक्तिष्ठ प्रचर विचर सन्धिषु सन्धिषु मा ते क्षणो-
त्यागान्मा ते क्षणोऽत्यागादि'ति श्लाघित्यश्रुतिः ॥ 'त्यस्य त्वष्टमो
भागः सृष्टिकाल उदाहृतः । तत्रैव वेदसञ्चारो ह्यन्यदा स्तुतिमात्रका
इति नारदीये । सृष्टिकाल एव गुणवृत्तयः । सर्वदा निर्गुणे परमेष्वा
एव वर्तन्ते श्रुतय इति 'कथं चरन्ति श्रुतय'इत्यस्य परिहारः ।
यत्प्राप्यर्थं यन्नियमाद्विधिनिषेधा वर्तन्ते स त्वमित्यादि विधिनिषेधानां
स्तुतिपरत्वम् । 'विध्यादीनां नियन्ता यः पूज्यः प्राप्यश्च तद्वताम् ।
इत्यादिस्तुतिरूपेण विध्यादिश्रुतयोऽपि तु । हरिं वदन्ति सर्वे
तन्मात्मत्वादथापि चे'ति श्रुतिनिर्णयः । पृथक् श्रुतित्वान्न पूर्वापरसम्बन्धः ।
उपलक्षणत्वादनन्तत्वाच्चृतीनां सर्वश्रुत्यर्थोपबृंहितत्वाच्चैतेषां श्लोकानां
सर्वश्रुतीनां पृथगुक्तिः । 'सर्वश्रुत्यर्थसम्पन्नान्श्लोकान्सत्यवतीसुतः ।
समवस्तुस्तमस्तमगः । अज जगदोक्तसामखिलशक्त्यवबोधक ते कश्चि

सैकशाखास्तुत्यर्थान् जगौ सर्वोपलक्षणान् । बबन्ध तान्भागवते प्रति-
शोभं पृथक्श्रुतिरिति तन्त्रभागवते ॥ (१) ॥ १५ ॥ 'अविकृततमो-
विषये त्वमुदगाः । मूलप्रकृतेरपि त्वमधिको यतः । अतो बृहत्त्वेन
स्वरूपमुपलब्धम् । इत इदमधिकमितोऽपीदमधिकमिति सर्वाधिकत्वेन
आधिक्यभावेनावशेषितत्वेन । 'द्वितीयार्थे तृतीयार्थे चतुर्थ्यर्थे च
प्रमी । पञ्चम्यर्थे च सम्प्रोक्ता विषयेति च तां विदुरि'ति महा-
भाकरणे । तमसोऽधिको भवानित्यर्थः । अतस्त्वं सर्वोत्तम इत्येव
नापि मनोवचनाचरितानि दधतां नायथा तानि भवन्ति । यथा भूमौ
न निक्षिपामीति प्रवर्तते भूमेर्नान्यत्र भवन्ति । उदकवृक्षादेर्भूम्यन्त-
रिषात् । 'आधारशक्तियुक्तत्वाद्भूदं च प्रकीर्तितम् । सापि वाय्वन्तरङ्गं च
आधारोऽखिलस्य चे'ति महासंहितायाम् । अत इति हेत्वर्थे तथेत्यर्थे
॥ तस्माद्बृहत्त्वेनादधुरिति । 'अतःशब्दस्तु हेत्वर्थे तथेत्यर्थे च
भवे । उभयार्थे च भवति यथा शब्दविदो विदुरि'ति शब्दनिर्णये ।
पञ्चम्यं वेदेषु । बृहद्विष्टमवशेषितं यत्स्वरूपमीदृशस्य तमोऽधिकस्य ।
सर्वाधिकत्वेन तमो हि दुर्गा ततस्तथैर्न विषुधा यथाऽगुरि'त्यौहालकायन-
वृत्तिः । अनिर्देश्यमप्येकदेशेन निर्दिष्टं भवतीत्युक्तं कथमयथाभवन्ती-
त्वेन । यथा सर्वा भूमिसञ्चरन्नप्येकदेशसञ्चारेण भूसञ्चारी भवति
अपि । 'निरपेक्षबृहत्त्वस्य ज्ञानाज्ज्ञातं भवेत्परम् । बृहत्त्वमेव तु गुणैः
परिहित्यते यत'इति मान्यसंहितायाम् ॥ (२) ॥ १६ ॥ अनन्याश्रय-
तात्पर्यवामा परमः । तेन विधुता दुःखाद्या आशयगुणाः उत्पत्त्याद्याः
अगुणाश्च येषां ते मुक्तास्तापान् जहुरिति किं पुनः । कथामृताब्धि-

तमोऽऽत्मनाऽनुचरतोऽनुचरेन्नगमः ॥ १५ ॥ बृहदुपलब्धमेतदवशेष-
रूपं यत उदगास्तमस्यविकृतेऽधिकृतः । अतः कथयो दधुस्त्वपि मनो-
वचनाचरितं कथमयथा भवन्ति भुवि दत्तपदानि नृणाम् ॥ १६ ॥ इति
भागवद्विधिवतेऽखिललोकमलक्षणेन तव कथामृताब्धिभगवता तपांसि

मत्रगाद्यापि जहुरिति यदिति हेत्वर्थ इति शब्दः । 'त्यजन्ति तां' ।
 उ ते भवत्कथा इति स्म मुक्ताः किमु ते स्वरूपाः । परावरेणेशप
 भजन्तः परं परानन्दमनारतं त' इतीन्द्रद्युम्नश्रुतिः ॥ (३) ॥ १७ ॥
 चरमोत्तममध्यमादिषु पुरुषेषु यस्तव स्वरूपं प्रथयेत् । स पुरुषो
 त्वामन्वेति । 'ब्रह्मैव मुक्तिगेष्वदिः सुरास्तदवरोत्तमाः । मध्यमा
 ऋषिगन्धर्वाश्चरमा मानुषोत्तमा' इति प्राभावल्याम् ॥ 'असक्तो देहपुत्रो
 जीववदेहगोऽपि यत् । अथवा पुंविधान्त्वात्पुंविधः पुरुषोत्तम' इति
 पुरुषोत्तमतन्त्रे ॥ 'अनिशमुच्छ्रमन्त्यसुखोद्भरितास्तव रिपवो दृतिवत्
 मसि प्रविष्टाः । तव गुणप्रथनाः परिहाय तमः परियान्ति ते पदमजय
 मनन्तसुखमि'ति पैङ्गिश्रुतिः ॥ (४) ॥ १८ ॥ यद्दि यस्माद्ब्रह्मवर्त्मनि
 सूक्ष्मदृष्टत्वाच्छार्कराक्ष्यनामानः । प्राणं प्रत्युरुगृणीहीतिवचनादुदरनाम
 ब्रह्मोपासते । यस्माचारुणयो हृदयनाड्युदयनामकम् । तस्मादेव तस्य
 मुपेत्य कृतान्तमुखे न पतन्ति । इतरेऽपि परिसरः प्राणः पद्धतिर्मा
 यस्य स परिसरपद्धतिः । 'कस्मिन्त्वहमुक्तान्ते उक्तान्तो भविष्यामि
 कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति । स प्राणमसृजते'ति श्रुतिः । 'प्राण
 एवैनमनुप्रविशति प्राणमितरा देवताः न प्राणादपरः परमनुप्रविशति
 प्राण एवैनमनुभुङ्क्ते प्राणमितरा देवताः न प्राणादपरः परमनुभुङ्क्ते
 एवैनमन्यानन्दीभवति । प्राणमितरा देवता न प्राणादपरः परमात्मा
 भवति तस्मादाहुः प्राणः पद्धतिरिति'ति हिरण्यनामश्रुतिः । 'प्रा
 परिसरस्य पद्धतिरिति वा । ततो हृदः । नन्दनपथा ब्रह्मनाडी
 शिर उदगाद्यन्तरमं ब्रह्म तत्समुपेत्य । पुनरिहैव हृदादिषु स्थिते यत्

जहुः । किमुत पुनः स्वधामविधुताशयकालगुणाः परमं भजन्ति ये
 मज्जसुखानुभवम् ॥ १७ ॥ इत्येवोच्छ्रमन्त्यसुखोद्भो यदि ते महा
 मादयोऽण्डमसृजन् यदनुग्रहतः । पुरुषविधान्वयोऽत्र चरमोत्तम
 मध्यमादिषु यस्तव सदसतः परं प्रथयेद्विशेषमृतम् ॥ १८ ॥ उदरमुपास्य
 यद्दि वर्त्मनि सूक्ष्मदृष्टः परिसरपद्धतिं हृदयमाचरणयो वृहत् । अ

ते अप्रदाभ्यां प्रापद्यत ब्रह्मेमं पुरुषं यत्प्रदाभ्यां प्रापद्यत ब्रह्मेमं पुरुषं
 गम्मात्प्रपदे तस्मात्प्रपदे इत्याचक्षते । शफाः सुरा इत्यन्येषां पशूनां
 तूर्ध्वमुदसर्पत्ता ऊरू अभवतामुरुगृणीहीत्यब्रवीत्तदुत्तमभवदुर्वेव मे कुर्वि-
 म्यब्रवीत्तदुरोऽभवदुदरं ब्रह्मेति शार्कराक्ष्या उपासते हृदयं ब्रह्मेत्यारुणयो
 आह्वैव ता ई ऊर्ध्वं त्वेवोदसर्पत्तच्छिरोऽश्रयत यच्छिरोऽश्रयत
 गच्छिरोऽभवत्तच्छिरसः शिरस्त्वं ता एताः शीर्षच्छिः श्रिताब्रह्मः
 भात्रं मनो वाक्प्राणः श्रयन्तेऽस्मिन्च्छिरो य एवमेतच्छिरसः शिरस्त्वं
 पदे'त्याद्या श्रुतिः ॥ (५) ॥ १९ ॥ ^{२०}विचित्रयोनिषु विशन् जीवः
 गदज्ञानां चकारिषि । अनलो यथा । स्वकृतं दारवादि तदपनयने
 गच्छन्तत्त्वापने तिष्ठन्नुवर्तते । एवमेव स्वकृतशरीराद्यनुवर्तसे तद्रतः
 । न । भरतमतो वायुज्ञातः । अन्यथाभवन्तीष्वपि योनिषु अनन्यथा-
 भूत्वं बहुविधं तिष्ठन्तं भवन्तं तत्समीपस्वबुद्धयो महान्तस्तवाभि
 विपत्य मनसाऽधिगम्य सन्ति त्वां नयन्ति । 'रतत्वाद्भ्रातृके विष्णा-
 रथवापि जगद्भूतेः । भरतो वायुरुद्दिष्टो भारती तत्सरस्वती'ति नाम-
 त्तितापाम् । 'योनिवेद्याह्वयो जीवस्त्वज्ञानां तद्देव तु । प्रकाशते
 गो देवस्तेन यान्त्यधरं तमः । सर्वहेतुतयैवेजं प्राणो जानाति तत्त्वतः ।
 तेन जासौ परो देवस्तत्परं याति केशवम् । इन्द्रानानयने त्वग्निर्धैवा-
 तीयते सह । एवं देहगतो विष्णुः सह गच्छेन्नित्येच्छया । अज्ञाक्षतेषु
 तेषु आश्रितं बहुधा स्थितम् । निचात्य मनसा सन्तो जानन्ति निकटे-
 तत्त्वं' इति तन्त्रभागवते ॥ 'यो जीववद्योनिषु भात्यनन्तो मूढैस्तमोर्ग-
 भताधिगम्यः । निचात्य तं आश्रितमात्मसंस्थं तदिच्छवो त्मन्यदधु-
 मान्तिमि'ति कमठश्रुतिः ॥ (६) ॥ २० ॥ ^{२१}सर्वपुरुषेषु सर्वधीषु च

रमाद्य नन्दनपथा शिरः परमं पुनरिह यत्समेव न पतन्ति कृतान्त-
 त्वे ॥ १९ ॥ स्वकृतविचित्रयोनिषु विशन्निव हेतुतया भरतमतश्चका-
 र्यमलवत्स्वकृतानुवृत्तिः । अपि वितयास्वसूचवितथोरुविधं मनसि
 निवृत्तधियो नयन्त्यभिविपत्य तव ॥ २० ॥ प्रकटवत्स्वसाधृतं सर्वेषु

स्थित्वा श्रीब्रह्मादिषु प्रकर्षेण क्रमेण स्वात्मनैव सत्कृतं अण्डाद्यन्तर्बहिः
असंख्येण पापाचारे स्थित्वा पापाचारमपि स्वात्मनः पूजात्वेनैव कारयन्
त्वां वदन्ति । तस्याधोगत्यर्थम् । तस्मात्सर्वं तव स्वकृतमेव वदन्ति ।
'निपुसीद गणपते गणेषु त्वामाहुर्विप्रतमं कवीनाम् । न श्रुते त्वत्क्रियते
किञ्चनारं महामर्कं मधवेचित्रमर्चै'त्याद्या श्रुतिः ॥ 'श्रीब्रह्मरूपं
क्रमात्स्थित्वा जनार्दनः । स्वात्मानमर्चयत्यद्वा वहिरन्तरसत्सु च ।
असतामधमाचारो हरिदृष्ट्याऽऽस्तपूजनम् । तस्याधोगमनावेति श्रुतिः
राष्ट्राखिलक्रियमि'ति तन्त्रभागवते । स्वकृतमित्यनन्यापेक्षया ॥ (७) ॥
॥२१॥ ^{२२}भयमध्यविनिःश्रयिता इति यतः । अतो विमृशन्ति कवयो
निगमावपनं त्वाम् । चरितमहामृताद्विपरिवर्तपरिश्रमणा इति यत् ।
अतो भयमध्यविनिःश्रयिताः मुक्ताः निगमानामावपनं स्थानं त्वां
विमृश्य यज्ञादिभिर्भजन्त उपासते । निगमविषये आयतवाङ्मनसः ।
निगमानां ततो ध्येत्तेस्तत एव फलप्रदत्वात्तद्विषयत्वाच्च निगमावपनम् ।
परिवर्तो मथनम् । 'विमध्य वेदाब्धिमतिश्रमेण ज्ञात्वा परेशं मुनयो
विमुक्ताः । मृशन्ति यज्ञैश्च यजन्ति नित्यं उपासते वेदफलप्रदं तमिति
कुशिकश्रुतिः ॥ (८) ॥ २२ ॥ ^{२३}त्वत्प्राप्त्यनुसारित्वान्छरीरं प्रिय-
त्ययन्ति । सर्वप्रियतमं सर्वादाज्ञादिकर्तारं च त्वयि । तथाहि
तेऽभिमुखाः । 'न किञ्चिदभिवाञ्छन्ति यतयः सुसदाश्रयाः । प्रेम्णा
परमस्याप्त्यै प्रियवदेहदृष्टय' इति विमदश्रुतिः ॥ (९) ॥ २३ ॥ ^{२४}अन्यथो-

पुरुषेषु सर्वास्तु धीषु स्थित्वा त्वां तु बहिः (न्तरसंख्येण) ऽपि । तव पुन-
रवदन्त्यखिलशक्तिधृतः स्वकृतम् ॥ २१ ॥ इति विमृशन्ति कवयो निगमा-
वपनं यजन्त उपासते भयमध्यविनिःश्रयिताः । दुरवगमात्मतत्त्वनिगमा-
यतवाङ्मनसश्चरितमहामृताद्विपरिवर्तपरिश्रमणाः ॥ २२ ॥ न परि-
ल्पन्ति केचिदपत्रांसपीश्वरं ते चाणसरोजहंसकुलसङ्गविषदृष्टाः ।
त्वदनुपपन्नं कुल्यमिदमात्मसुहृत्प्रियवच्छरन्ति तथोन्मुखास्तवायि हि मे
प्रिय आत्मनि च ॥ २३ ॥ न च रमन्त्यहो असदुपासनयाऽऽत्महो

पासनयाऽऽत्महोऽसुर्याचाम लोकाचित्यनिरतिशयदुःखाभिरस्तसमस्त-
मुखान्प्राप्नुवन्ति । तदेतन्न च रमन्ति अनुभवन्ति च । नित्यदुःख-
मिति च शब्देनोक्तम् । असुर्यशब्देन च श्रुतौ सुद्वर्मणरूपत्वादसुर-
प्राप्यत्वाच्च । यवानुशयनं कुर्वन्तस्तमस्यैव भ्रमन्ति । अभवा जन्म-
प्रविताः । आत्महन इत्येषाब्दो भगवत्कृतेऽपिणामपि सम इति
दर्शयति । निभृतमोक्षहृदययोगयुज इत्यादि । ये मुनयो हृदयनं
भगवन्तं निभृतमोक्षहृदयेन वायुना योगेन युक्ता नियमिताः सन्त
उपासते तेषामरयोऽपि तदेव तमो ययुः । परिपूर्णमोक्षार्थं ज्ञानं यस्य
य निभृतमोक्षहृदयः । 'असुर्या नाम ते लोका अन्येन तमसाऽऽवृताः ।
तस्मिं श्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महो जना' इति श्रुतिः ॥ 'नित्य-
दुःखसुखसम्पूर्णं निरस्तानन्दमव्ययम् । तमो यान्त्यन्यथाज्ञानादेषाद्या
हरिसंश्रय' इति प्राणसंहितायाम् ॥ 'निभृतो मोक्षवित्प्राणस्तथोमात्त-
त्वादतः । जानन्ति परमं देवं नान्यथा तु कथञ्चने'ति भागवत-
संहितायाम् ॥ (१०) ॥ २४ ॥ ^{२५}हे स्मरणादेव स्वसुक्तं तत् स्वरूपं
कथनेन वेद । उरगेन्द्रभोगदण्डे विपक्तपुद्गेतेऽहिमरोजमुधाम् ।
एवमपि समासमदृशः । सर्वमाहात्म्यस्य वेदैरपि वक्तुमशक्यत्वादस-
मदृशः । वेदागम्यमाहात्म्यस्यापि वेदैरेव गम्यत्वात्समदृशः । अतः
होऽन्यो वक्तुं वेद । को ह्यस्मांस्त्वां चर्तेऽप्येतज्जन्मलयः यत उदगा-
दुपचित्तमनेव अपिर्ब्रह्मा । प्राप्तपदा अप्राप्तपदाश्च देवगणाः । 'त्वं वेद्य
आपरस्ते स्वरूपं न नित्यवाङ्मनामभोगप्रियस्य । कुतो ब्रह्मा प्राप्तलोकाश्च
राक्षसाश्चाप्राप्ता जनिमन्तो यतोऽप्यादि'ति संकृतिश्रुतिः ॥ 'महिम्नः
पार्थोऽनुक्तेर्वेदाश्चासमदर्शिनः । तस्यापि वेदगम्यत्वाच्चैव समदर्शिनः'-

पवनुशया भ्रमन्त्वभवाः कुशरीरभृताः । निभृतमोक्षहृदययोगयुजो हृदयं
तम्य उपासते तदरयोऽपि ययुः स्मरणात् ॥ २४ ॥ स्वसुखागतद्वयानुरगेन्द्र-
लोकाण्डविपक्तधियो वयमपि ते समासमदृशोऽहिमरोजमुधाम् ।
॥ २५ ॥ वेदं तु वक्तुमप्येतज्जन्मलयो यत उदगादपिरनुवैवगणा उभये ॥ २५ ॥

इति तन्त्रभागवते ॥ (११) ॥ २५ ॥ ^{२६}शास्त्रमपकृष्य प्रलये शास्त्रस्य
प्रवृत्त्यभावात् । असतः सूक्ष्मरूपात्मतः स्थूलरूपस्य परमेश्वरपर्यन्तं
यथाक्रमं जन्ममृतिं च सर्वस्मात्परमात्मनि भेदं च विपणं कलापेक्षामृते
ये स्मरन्ति । तेषां ध्वनिमुपविश । आरुवतो वायोः प्रसादात्तथा
स्मरन्ति । 'नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमापरो यत् ।
किमावरीवः कुहकस्य शर्मजम्भः किमासीद्बहनं गभीरमि'त्यादिश्रुतिः ॥
'सूक्ष्माणि महदादीनि स्थूलान्यष्टादिकानि च । उभयं त्वगिरापथ
न किञ्चित्प्रलयेऽभवदिति प्रकाशसंहितायाम् ॥ 'सर्वविदादिरूपेण
प्राणसारुवतः सदा । प्रसादाद्ये विजानन्ति सूक्ष्मास्थूलजनि क्रमात् ।
मृतिं च सर्वजीवादेरीदृशस्य व्यतिरिक्ताम् । जानन्ति ये निराकाङ्क्षा-
स्तेषां वाचि जनार्दन' इति तन्त्रभागवते ॥ (१२) ॥ २६ ॥ अबोध-
कृता त्रिगुणबद्धता यस्माज्जीवस्यापि तस्मात्तदवबोधरसे त्वयि सा न
विद्यते । त्रिगुणात्मकं मनस्तथापि विद्यत इत्यसता पथः । मनुजाना-
मादयो देवास्त्रिगुणातीतत्वब्रुवतो भयान्नेव परमानन्दः । त्वदन्यत्सर्वं
जीवजातमार्तमित्येव विमुशन्ति । 'सत्त्वादिज्ञं देहमथो मनश्च सत्त्वादि-
बद्धं च वदन्यसन्तः । परं पुमांसं न सुरास्तु तैर्हि जीवाः सुदृष्टा
परमार्तरूपा' इति सूकरायणश्रुतिः ॥ 'त्रैगुण्यदेहेन्द्रियकमासुरा जानते
हरिम् । त्रिगुणातीतमीशेशमतः पूर्णमुखं सुराः । जानन्ति गुणबद्धत्वा-
जीवानार्ताश्च कृत्स्नज्ञः । अनार्तस्य प्रसादेन तेषामार्तिविनाशनमिति
चैतन्यविवेके ॥ (१३) ॥ २७ ॥ ^{२८}यथा कनकस्य विविधकृतं

तर्हि न सखचासदुभयं न च कालजयः किमपि न तत्र शास्त्रमपकृष्य
शयीत यदा । जनिमसतः सतो मृतिगतात्मनि ये च मिदां विपणयन्ते
स्मरन्त्युपविश ध्वनिमारुवतः ॥ २६ ॥ त्रिगुणमयः पुमानिति यदबोध-
कृता त्वयि न तु भवेत्तदवबोधरसे । अविद्यमवस्थितृत्वमि भवत्यसता
मनुजादयो विमुशन्त्यशेषमिदमात्ततयाऽऽत्मविदः ॥ २७ ॥ न हि विकृतं

अल्लादिकं कनकं विना परित्यक्तुं न शक्यते तथा स्वकृतं जगदनु-
बन्धी भगवान्मूलरूपं विना परित्यक्तुं न शक्यः । आत्मतया एक-
पत्वात् । रसितं आत्मना प्रकाशितं जगत्प्रविष्टस्मात्सर्वगतो विष्णु-
रिति ज्ञातव्यमित्यर्थः । इत्थं ये ज्ञात्वा परिचरन्ति तव स्वरूपं ते
स्मात्प्रकृतप्राप्तिविरुद्धत्वाभिर्नित्याख्यसंसारस्य शिरः स्फुटं पदा-
त्मन्ति । 'सर्वगं ये प्रपश्यन्ति ब्रह्मानन्दमजाक्षरम् । एकमेवाद्वयं
तत्त्वं निर्कतेस्ते शिरोमता' इति सौकरायणश्रुतिः ॥ 'यथैव कुण्डलं
फलता नादातुं कनकांशकम् । तस्यैव तदवस्थत्वात्केवलाभेदतः स्फुटम् ।
तं सुरासुरनरेष्वास्थितो भगवान्हरिः । नैव भेदेन मन्तव्यो जीवभेदे
तत्त्वमपि । ये तथाऽभिन्नमीशेशं पश्यन्ति परमर्षयः । क्रतुप्राप्ति-
विरुद्धत्वात्संसारं निर्कतेः शिरः । अगणय्य पदाऽऽक्रम्य वैष्णवं निलयं
सुरि'ति गारुडे ॥ (१४) ॥ २८ ॥ ^{२९}वयति गा इव यः सुरादिकान्-
जन्मनसो जगदपुनःछुचयो न परे । 'स एक ईशः परिपूर्णशक्तिर्वलि-
य इतरे स्युः सुराः सुखिन' इत्यारुणिश्रुतिः । 'विष्णुना देवता बद्धा
अणवे च बलिप्रदाः । विष्णुरासां पतिर्नित्यं न विष्णोर्बन्धकः
अणदि'ति वामने ॥ (१५) ॥ २९ ॥ ^{३०}स्थिरचरजातयो ये तेऽनिमित्त-
तयः स्युः । भगवन्नियमादेव संसारयुजः स्युः । विरहे मुक्तौ ।
अदि परस्य सकाशान्मुनिरेवेत्युदीक्षयेत्स परः । विमुक्ताः सन्तो येन
रण तस्य विमुक्तसतः । 'नान्यः पन्था अयनाय विद्यत' इतिश्रुतिः ।

जानन्ति कनकस्य तदात्मतया स्वकृतमनुभवित इदमात्मतया रसितम् ।
तव ये परिचरन्त्यखिलतत्त्वनिर्कततया तनु ते पदाक्रम्यविगणय्य शिरो
निर्कतेः ॥ २८ ॥ परिचयस्य पशुनिव गिरा विबुधानपि तांस्त्वयि दृढ-
मीदृशं ननु पुनन्ति न ते विमुखाः । त्वमेकः स्वराडखिलकारकशक्ति-
तत्त्वव बलिमुद्ब्रह्मन्ति समदन्ति च येऽनिमिषाः ॥ २९ ॥ वर्षमुजोऽ-
तिष्ठतिपतेरिव विश्वसृजो विदधति यत्र ये त्वधिकृता मवतश्चकिताः ॥

मुक्तिस्तस्मादेवेत्यङ्गीकृतव्यम् । अतो बन्धोऽपि तत् एवेत्यर्थः । 'मत्
विमुक्तिदाद्विष्णोर्भुक्तिर्यद्यभ्युपेयते । बन्धोऽपि तत् एव स्याद्यस्मादेक
स्तयोः पतिरिति स्कान्दे ॥ 'आत्मानं मुक्तिर्दं विष्णुर्यदि
उदीक्षयेत् । सुप्रसन्नस्तदा बन्धस्तत् एवेति सेतस्यन्तीति ब्राह्मे ॥ 'स्वप्नो
धीशाः सार्वभौमस्य यद्ब्रह्मेशायाः कुर्वन्ते तेषुशास्तिम् । त्वं मुक्तिः
बन्धोऽतो मतो नस्त्वं ज्ञानदोऽज्ञानदश्चासि विष्णुर्वित्युदारशाण्डिल्य
श्रुतिः ॥ (१६) ॥ ३० ॥ 'यस्य परमस्य ते कश्चिदपरः स्वतन्त्रो नास्ति
अनपरस्य प्राणोत्तमस्य । अत्र जीवसमुदाये । व्ययतः विशेषणाय
सर्वज्ञस्य । यथा प्राणस्य नापरः स्वतन्त्रस्तद्वत्प्राणः श्रीरन्त्यो वा
विना स्वतन्त्रो नास्ति । हे शून्यतुल्य समानवर्जितः । सर्वे सन्दधतस्ते
यदि ततः प्राणात्तनुभूतो जीवा ध्रुवास्तर्ह्यपरिमिताः सन्ति हे सर्वपूर्ण
'एकमेवाद्वितीयम्' । 'एकं परब्रह्मोतिरनन्यमद्वयमि'त्यादिनिषेधो
जीवानां शास्त्रता नेत्यत्र नहि । किन्तु स्वगतभेदस्य ईश्वरान्तरस्य
अस्वतन्त्रस्य निषेधे । 'अतोऽन्यदार्तम्' । 'नेह नानाऽस्ति किञ्चन' ।
'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत' इत्यादि तथा ब्रुवते च ॥ 'तव स्वतन्त्रो
नापरो यद्वद्वत् प्राणाच्चान्यस्तुल्यशून्यस्य सन्धिन् । प्राणाधीना अविना
जीवसङ्घाः प्राणो वदो ते प्रकृतिश्च भूमवि'ति महाशालीनश्रुतिः ।
'स्वतन्त्रो नापरः कश्चिद्विष्णोः प्राणमृते कचित् । यथा प्राणात्परो
नास्ति स्वतन्त्रो जगति कचित् । तथा प्राणो रसा चैव न विष्णो
पृथगीधरौ । यदुच्यन्ते प्राणतन्त्रा बहवः पुरुषा इति । तत्त्वमा
द्यसङ्ख्याता न नियम्य निषेधकाः । एकाद्वितीयश्रुतयः किंत्वीशाना
रवारकाः । तथा स्वगतभेदस्य तदतन्त्रनिषेधका' इति ब्रह्माण्डे ॥ 'सर्व

स्विरचरजातयः स्फुरज ये त्वनिमित्तमुजो विरह उदीक्षयेद्यदि परः
विमुक्तसतः ॥ ३० ॥ न हि परमस्य कश्चिदपरोऽनपरस्य भवेत्तत्त्व
इवात्र यस्य च शून्यतुल्य सन्दधतः । अपरिमिता ध्रुवास्तनुभूतो ॥

स्मरत्कृष्ण एकं स्वस्मिन्नभेदतः । अतच्चन्द्रस्य राहिल्यादनन्यं सदृशो-
न्नतः । अद्वयं नित्यनिर्वृत्त्या भावनिर्वृतिमीधरमिति तन्त्रभागवते ॥
अधिकस्य समस्यापि स्वतन्त्रस्य च वर्जनात् । एक एवाद्वितीयोऽसौ
शास्त्रजनवर्जनादि'ति कौर्म ॥ (१७) ॥ ३१ ॥ 'अनन्तमदुष्टतयाऽनु-
मिताऽऽचार्येण सन्तताद्भवात्परिमुच्यते । अवद्वय प्रकृतिपरेशौ
साज्ज्यो न विद्यते । प्रतत्तयोरेशोद्भयो न घटते । तत्तत्तयोरजयोस्तुभूत
द्रवन्ति । देशतः कालतश्च यत्र परमस्तत्र प्रकृतिर्यत्र प्रकृतिस्तत्र परम
भूययुजोः । 'मुच्यते तच्चसंबुद्धाचार्यात्पुरुषो भवात् । एतावेव
शेषद्वौ परमः प्रकृतिस्तथे'ति कलाश्रुतिः ॥ 'सम्यग्ज्ञानवदाचार्या-
भ्यां पुरुषो भवात् । द्वावेव नित्यमुक्तौ तु प्रकृतिः परमस्तथे'ति
अने ॥ 'देशतः कालतश्चैव समन्यातावुभावजौ । ताभ्यामुभय-
प्राप्याभ्यां जायन्ते पुरुषाः पर' इति कौण्डरव्यश्रुतिः ॥ (१८) ॥ ३२ ॥
'तत् ओत इमे विबुधनामार्थभृता गुणास्त्वयि निलिन्युः । परमे-
ष्वर्णवे मधुन्यशेषरसा इव । अतः पूर्णगुणत्वाद्वृत्तो नृणां मध्ये
व्ययः । तव मायया त्वदिच्छयैव । त्वयि कुशलं विधातुं प्रभवः ।
कुशलं भेद एव । सर्वस्मादन्यो विशिष्टगुणः पर इति दर्शनम् ।
नागया सुष्टुपैरनवगतया । तथा त्वत्प्रसादादनुवर्तिना कथं मुहुर्भव-
त्तु कुटी सृजति । 'यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि
युननानि विधा । यो देवानां नामधा एक एव तं संप्रभं भुवना
वद्वन्त्याः' । 'त आयजन्त द्रविणं समस्मा ऋषयः पूर्वे जरितारो न-
ता । अर्हते सृते रजसि निषत्ते ये भूतानि समकृष्णजिमानि' इत्यादि

न ततो न हि न शास्त्रतेति नियमो ब्रुवते च तथा ॥ ३१ ॥ अजन्त
मुच्यतेऽत्र भवात्सततत्सममनुजानता ततमनन्तमदुष्टतया । न घटत
प्रकृतिपुरुषयोरजयोरुभययुजोर्मव्यत्युभूतो जलबुद्बुदवत् ॥ ३२ ॥
तत् ओत इमे ततो विबुधनामगुणाः परमेऽमृत इवार्णवे मधुनि लिन्युर-

श्रुतिः ॥ 'ब्रह्मेशेन्द्रादिसत्ताम्रां येऽर्थाभूता गुणा सताः । पूर्तीशितृत्वा
द्रष्टृत्वप्रमुखास्ते हरेः सदा । अतस्तु सर्वनामाऽसौ सर्वकर्ता च केशवः'
इति पात्रे ॥ 'आनन्दत्वादिनामाऽसावृत्कृष्टत्वादुनामकः । एतन्नामस्य
विष्णोर्ज्ञात्वा पापैः प्रमुच्यते'इति स्कान्दे ॥ 'अन्याविज्ञातया विष्णोः
शक्त्यैव कुशलं जनाः । कुर्वन्ति कुशले तूष्णं मेददर्शनमेव तु । पूर्ण-
नन्दादिसम्पत्तिं विष्णोर्ज्ञात्वेतरेषु च । तदपेक्ष्य विगुणमात्रत्वज्ञानं
तद्भेददर्शनम् । अनाद्यनन्तमेदोऽयं स्वभावः परजीवयोः । स्वतो
परतो वापि न कदाचित्प्रणश्यति । एवं ज्ञानवतां विष्णुर्वहुजन्म-
दास्यति । अनुवृत्तिर्यद्यनस्या स हि सर्वेश्वरः प्रभुरिति प्रमाद-
संहितायाम् ॥ 'यः पिता जनिता चैव कल्पको नित्यपोषकः । प्राप-
सर्वदेवानां पदानां पुरुषोत्तमः । सर्वदेवाभिधात्राच्यो भूतमध्यस्थ-
त्प्रभुः । विचार्य सर्वदेवैश्च ब्रह्माद्याश्च यजन्ति च । त्रिगुणात्मक-
स्रष्टास्तथापि न यजन्ति तम् । यतः पूर्णेशशक्त्यैव तेषां यजनमिष्यते ।
अतः सर्वेश्वरो विष्णुरेक एव महागुण'इति महासंहितायाम् ॥ (१९) ॥
॥ ३३ ॥ 'भवचरणेषु सुजातस्थानाः । उत्तमयोगयतायुक्ताः हृषीकेश-
महत्तुरगाः । वायुरेवोदात्ताः । 'रथोपरि स्त्रीकृष्णदुदात्ताः सारथिर्मह-
व्यासनिरुक्ते ॥ 'जयो विष्णोश्च वायोश्च मत्स्या तत्प्रीतिसामय-
जगदीशयोः कुतो ह्यतोः सर्वेशक्त्योर्वैशलाज्य'इति पवनविजये ॥ 'त-
तानि साधनानि सुखस्यापि शान्तिमति पूर्णमुखे त्वयि न सन्ति ।
गुर्वभावात् । विभवे जीवन्मुक्ते गुरावुद्यति उपदिशति सर्वरसे परमात्म-
श्रयत एव । 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैव

शेषरसाः । सृष्टुं तव मायया स्वगतया कुशलं त्वयि सुविद्योऽङ्ग मेद-
धातुमनुभवः । कथमनुवर्तिनां भवभयं तव भुक्नुवी सृजति त-
र्जणाम् ॥ ३३ ॥ इह भवचरणेषु सुजातभुवो जितहवीकयायुमिराज-
महत्तुरगैः । य इह यतस्त्यमतिशैलमुपायविदोऽपसतशतादिजाना-

कथिता द्वर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन'इति श्वेताश्वतरश्रुतिः ॥ 'देवा अपि
गुणोभावा यतन्तः सर्वसाधनैः । पुत्रदारादिभिः सार्धं नाश्वयन्तीह
संयुतौ । गुरोरनुग्रहमृते साधनं न हरेः प्रियम् । गुरुरपदेशात् परं
शमोत्येव न संशयः । षण्णवत्यङ्गुली यस्तु तालाख्यो दशतालकः ।
इन्द्रादेशकः सप्तपादो हस्तचतुष्टयः । कलमत्रयाङ्गुलश्चैव वाग्मी मन्देह-
रजितः । वासुदेवैकशरणो गुरुरित्युच्यते बुधैः । गुरुलक्षणसम्पूर्णः
पाक्षार्देव चतुर्मुखः । ततः शैलेन्द्रवीन्द्राद्याः क्रमेणैव प्रकीर्तिता'इति
गुरुविवेके ॥ देवा योग्यतया जाता विष्णुपादांश्चुजाश्रयाः । तथापि
वाधनैस्तेषां तत्प्राप्तिर्गुर्वनुग्रहादिति तत्त्वोद्योगे ॥ (२०) ॥ ३४ ॥
॥ (२१) ॥ ३५ ॥ 'इति लोके परिदृश्यमानप्रकारेण चरतां विजने
नाश्वनिपये कः सुखयति । सुष्टुनिरस्तमगे अतस्त्वामेव सन्तं ज्ञात्वा
भवतः पदान्भुजं हृदा निविशन्ति । हरावसथमहङ्कारं न कुर्वन्ति ।
'महाज्ञात्वेति लोकश्रुतिं प्रवर्ततां को नु मोक्षं ददाति । अतो ब्रह्मो-
त्पत्ते साधु धीरा नाहंभावस्तेषु रुद्धाधिवास'इति महारवश्रुतिः ॥
'महाभाष्यं तु कैवल्यमज्ञानां कः प्रदास्यति । अतः सन्तो विजानन्ति
इति ते त्वनहङ्कृता'इति स्कान्दे ॥ (२२) ॥ ३६ ॥ 'इदमप्यपालकं
परवर्जितम् । न सचोऽन्य ईधरश्चेतनत्वादित्यादितर्कवदन्ति चेत् ।
अथोह्यनेन तदपि वचनं भगवत्प्रेरणयैवेत्युक्तम् । 'तस्मादतो अथे-
षितद्वेत्वर्थं समुदीरितमि'ति शब्दनिर्णये ॥ 'असत्यमप्रतिष्ठं ते जग-

तपहाय गुरोश्चरणम् ॥ ३४ ॥ यजिज इवोच्छ्रमत्यङ्गुलकर्णधरा जलधौ
पवनसुतात्मदारधनधामधराः । सुखशान्तिमति त्वयि हि सन्ति न तानि
तर्षा विभव उद्यति श्रयत आत्मनि सर्वरसे ॥ ३५ ॥ इति सद्गजानतां
मिश्रुततो रतये चरतां सुखयति को निवहाय विजने त्वनिरस्तमगे । भुवि
पृथ्वीश्चैव तदना ह्यपयो निविशन्त्यतस्त्वाऽनु भवतः पदान्भुजं हृदाऽश्रमिदं
यति । सङ्क्रमन्तस्त्वयि चिदात्मनि नित्ये न पुनरुपासते पुरुषसार-
सावसथम् ॥ ३६ ॥ इदमप्यथो वदन्ति चेन्ननु तर्का व्यभिचारन्ति

दाहुरनीश्वरमिति च । वेदोक्तो जीवव्यतिरिक्तेश्वरो न तर्कैरपनेत-
शक्यः । यतस्तर्का व्यभिचारिणः । सृष्टैव कचिर्तर्कः ॥ इष्टसाधनादि-
तर्कस्तु व्यभिचारी । शरीरसम्मित आत्मेत्यादिदर्शनपरिकल्पितम्
सृष्टैव । ततो भयबुद्धीनां बुद्धिव्यवहितये भवन्ति । न तु धीराणाम् ।
विकल्पः वेदविरुद्धकल्पना । अन्धपरम्परयैवान्वहमुपितः । यस्मा-
द्भारत्यपि भ्रमति बहुधा वदति । 'बहूक्तिरन्यथाज्ञप्तिः परिश्रुति-
कथ्यते । भ्रम इत्येव विद्वद्भिस्तथा चङ्क्रमणं कचिदि'ति शब्दनिर्णयः ॥
उरुवृत्तिभिरुद्वज्जवा अनन्तगुणाकरत्वाद्भवतः बहुगुणकर्माणि ततो
वेगवती वेदवाक् । अतो वेदेऽपि बहुधावचनात्तदर्थनिर्णयाभावादित्य-
कल्पना युक्ताऽसुराणाम् । यस्माद्भ्रमस्थस्य जीवस्थेश्वरत्वं नास्ति आ-
निधनानन्तरं च नरकादिगमनाच्च विद्यते । अनिमित्तकं भगवन्निमित्त-
मेव । तस्यान्तरा माति सृष्टा त्वयि जीवे । न तु वस्तुतस्त्वं जीवः ।
एकरसे प्रधानसारे । न च जीवो वस्तुतः सर्वोत्तमसारः । सृष्टैव तथा
मन्यन्ते । अतो भ्रान्त्या द्रविणवानभिजन्मवानित्यादि विरुद्धकल्पना-
पर्यैरुपगीयते । यतो भवानेव द्रविणवान् । यतश्च तपो दमाद्या अभि-
जन्मकारणभूता गुणाश्च भवत एव । अतो मिथ्यामनोविलासं जीवेश्वरत्वं
बुधा अवयन्ति । 'गुणा एवामिजात्यारूपास्तद्वाग्नेवाभिजातिमान् ।
अतोऽभिजात्यवान्विष्णुस्तदन्ये तृणचारत'इति शब्दनिर्णयः ॥ 'ये जी-
मीशं प्रवदन्ति तर्कैस्तच्चेश्वरो वचनं सन्दधाति । नासीदादौ सग-
नोऽभविष्यन्मृषा ततो हीशितृत्वं स्वपेषि'ति विपरीतश्रुतिः ॥
जगत्प्रवदन्त्यज्ञा जीवादन्त्येश्वरजितम् । तेषामपि तु तां वाचमीश ए-
व ददात्यजः । न च तर्कैर्भवेदीशो जीवो वेदविरोधतः । व्यभिचारिणो
यतस्तर्का इष्टसाधनगा अपि । कचित्कचिन्मृषातर्काः कणादादि
प्रदर्शिताः । तत्त्वनिर्णयभीरुणा व्यवधानकरास्ततः । नैव तु स्थिरबुद्धीनां
कचित्कचिन्मृषा च । ततो भयव्यवहितये विकल्प उचितोऽन्वहमन्त्र-

व्युत्पत्तेरुद्विचालनम् । पारम्पर्येण बाह्यानामुक्तया लोकेषु विस्तृतम् ।
त्यते चाप्यहरहर्न तु विद्वन्मुखोद्भूतम् । अनन्तगुणकर्मत्वादीशस्योक्तौ
सुवेगिता । वक्तव्यमेदमिवाज्ञानां नाभेदं कुत्रचिच्छ्रुतिः । एक आत्माऽ-
वेत्यादिपदानामर्थनिर्णयः । न वर्तते श्रुतिर्यस्माद्गुणान्तरकुतूहलात् ।
अथवा मोहनार्थाय सुगरीणामनर्हतः । कुत्रचिच्चिर्णयवचः सुराणामर्थ-
गच्छये । नहीशितृत्वं गर्भस्थे नाप्यसौ नियोपगमे । सृष्टैव ईश्वराभेदः
भावोत्कर्षश्च जीवशः । धनवत्त्वं च कर्तृत्वं बलवत्त्वं च विष्णवि ।
अतो जीवेश्वराभेदं मिथ्येति कथ्यो विदुरि'ति तन्त्रभागवते ॥ 'जीवस्य
जगतश्चैव यदीशभेदतो वचः । अतात्त्विकं जगच्चेति विष्ण्वधीनत्व-
वाचकम् । अभेदस्तु कुतस्तस्य परमस्वावरेण तु । मिथ्यात्वं च कुत-
वास्य जगतो नित्यवर्तनादि'ति वाराहे ॥ (२३) ॥ ३७ ॥ (२४) ॥ ३८ ॥
श्रुतिषु तवानुगीतान् गुणान् जुषन् पुमानुदगादस्मात्साराचव तरुपतां
च भजति । तदनुगुणस्मरणमनुगुणाश्च जुषन्निति चशब्दः कर्माणि
स्यमिन्नये । यच्चायं पुमानात्तभगां त्वयाऽपहृतभगां प्रातिस्विकीं
सोक्तं द्विविधां कष्टां प्रकृतिं जहाति । जिहाति हन्ति च तदपि
तमेव जहासि जिहासि च । उतेति त्यागवधयोः समुच्चयार्थः ।
जिहाति रावणं सङ्ग्रेहे राघवः परमास्त्रविदि'ति स्कान्दे ॥ 'स्वातन्त्र्या-
न्वितित्यागकर्ता नारायणः परः । यद्यप्येषा जीवसंस्था हन्ता च
जगदान्प्रसुरि'ति गारुडे । महसि महीयसे पूजयसि पूज्यसे चान्पनैव ।
अमन् ब्रह्मगुणानित्यं मुक्तो ब्रह्मसरूपताम् । दुर्मगां प्रकृतिं त्यज्वा
परम्परया भ्रमति भारती च तवोरुवृत्तिभिरुद्वज्जवा ॥ ३७ ॥ न यदिद-
मात् आस न भविष्यदतो निधनादनिमित्तकमन्तरा त्वयि विमाति
पृथक्करसे । अत उपगीयते द्रविणजातिविकल्पपथैर्वितथमनोविलास-
मिश्रमित्यवयन्ति बुधाः ॥ ३८ ॥ उदगात्पुमाननुगीतगुणांश्च जुषन्भजति
तरुपतां तदनु त्वमुत जहासि जिहासिताम् । अहिरिव त्वच्च परमात्त-

हत्वा चान्यां दुरन्वयाम् । याति तच्च परेशानात्स हि पूज्योऽथ पूजकः ।
तस्यैकस्य स्वतन्त्रत्वात् चानन्तगुणो विशुरिति कौशिकश्रुतिः ॥ (२५) ॥
॥ ३९ ॥ ^{१०}अज्ञानामनवगतान्तादन्तधिरूढब्रह्मपदात् । 'स यथा-
कामो भवति । तत्कतुर्भवति । यत्कतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म
कुरुते तदभिसम्पद्यत इति तु कामयमानो योऽकामो निष्काम आसकाम
आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीति श्रुतिः ।
'निषिद्धकामयुक्तानामसतां तु विशेषतः । दुर्ज्ञेयो भगवान्विष्णुर्हृदित्यो-
स्मृतहारवत् । अकामत्वेन भजतां ददात्यभयमन्तकान् । पूर्णानन्दादि-
तेऽश्रन्ति पूर्णानन्दादिकाः स्वतः । ब्रह्मणो ब्रह्मसम्पत्तिमत आह श्रुतिः
स्फुटम् । न परब्रह्मताऽवाप्तिर्न ते विष्णाविति श्रुतेः । परब्रह्मता
चैषा ब्रह्मलोकाल्परा गतिः । न परब्रह्मरूपत्वमेतमेवेति च श्रुतेः ।
अन्येषां त्रियमाणानां प्राणा भागत एव तु । देवतास्वेकर्ता यानि
भागतोऽनुव्रजन्ति तम् । ज्ञानिनां मुच्यमानानां नैव यान्ति स्वदेवताः ।
तेनैव सह संयान्ति ततोऽनुत्क्रमणः (ण) श्रुतिरिति ब्रह्मतेर्के ॥ 'देवा-
कपयश्चैव सुमन्यवा कामिनोऽपि तु । मुच्यन्ते नियमादेव पश्यन्ति च
हरिं न ने'ति स्कान्दे ॥ (२६) ॥ ४० ॥ ^{११}परमेश्वरस्यावगमात्तदवगमा-
श्रीः । तथा च भग्यत्वादर्थः परमस्तेन ब्रह्मत्वात्सिता श्रीगुणात्मिका
च । मगिरः । शकपूर्वकाणीन्द्रियाणि त्रियो विष्णोश्च मानुजत्वेन
ययुः । अनुययुश्च हंसकुलीतपरम्परया । यथा तुपावृतानां तण्डुलानां
रजस्पृष्टिर्नास्ति एवं रजोरूपान्मनुष्यान् वान्ति श्रुतयः । वयसा सह
महता कालेनापि । अतस्त्वयि सफलं पतन्ति न पतन्ति च विधि-

मगां महति महीयसेऽष्टगुणोऽपरिमेयमगः ॥ ३९ ॥ यदि न ससुखरति
यतयोऽपि हृदि कामजडाहुरधिगमोऽततां हृदि गतोऽस्मृतकण्ठमणिः ।
अनुत्तमयोगिनाममयो भगवन्नमयगतान्तादन्तधिरूढपदाद्भवतः ॥ ४० ॥
तदवगमार्थसिताचितयोर्गुणविगुणयोर्नहि वैद्वध्वां समिरः । अनुययुश्च

सैम्भरूपेण बन्धनात्मिकाः । 'जानाति प्रकृतिर्विष्णुं ज्ञेयो विष्णुस्तु
निर्गुणः । तावुमौ न विजानन्ति क्रते ब्रह्मपरम्परामि'ति महोप-
निदि ॥ 'अन्ये सर्वे श्रिया बद्धाः श्रीर्वद्धा विष्णुनैव तु । बन्धश्च
अश्रुतन्त्रत्वं मुक्तानां च श्रियस्तथा । अमुक्तानां तु बद्धत्वं जन्म-
न्यादिदुःखिता । हेयो बन्धश्च सैव स्यान्न तु खोच्चवशे स्थितिः ।
णात्मिका च सा देवी निर्गुणः पुरुषोत्तमः । सैव विष्णुं विजानाति
यो ज्ञाता च केजवः । न तावन्ने विजानन्ति विना हंसपरम्पराम् ।
तापि नैव जानन्ति मानुषा अगुरास्तथा । निष्फलैवासुरे तस्मान्श्रुति-
मप्य केवला । निषेधविध्युत्क्रमणात्तप्तस्येव विनिक्षिपेत् । निष्फला
शला चैव मानुषाणां तु मध्यतः । सफलैव तु देवानां नियतं मुक्ति-
प्रापनी । श्रीगरुड उवाच । के हंसाः कः परो हंसः के च पारावता
जनाः । के च तित्तिर्यस्तत्र के शुकाः के च वायसाः । श्रीभगवा-
न्वाच । परो हंसोऽहमेवैको हंसा ब्रह्मण एव तु । पारावता देवतास्तु
तपस्तिचिराः स्मृताः । मानुषास्तु शुकाः प्रोक्ता आसुराश्चैव वायसाः ।
तपं प्राप्तं यतो नित्यं पूर्णं सर्वोत्तमं मया । अतः परमहंसोऽहं
नन्तरमेव तु । यतः प्राप्तमिवाशेषं सर्वजीवोत्तमं शुभम् । अतो
नन्दे योग्या जीवा हंसाः प्रकीर्तिताः । तेषां परम्पराप्राप्ते यैर्ज्ञाने
तस्मिन् तु । ते मुच्यन्ते नैव चान्ये गुरुर्वला यतो नृणाम् । दैवतं
नमर्वको मामविस्त्वा न मुच्यते । परं प्रति यतो नीचा ब्रह्मणः
न वेजताः । पारावतास्ततः प्रोक्तास्तैस्तीर्णा संसृतिर्यतः । तित्तिरा
तपस्तस्मात्कामुखत्वानु मानुषाः । शुका इति समुद्दिष्टा वयोमात्र-
प्राप्ततः । वयसोऽन्ते तु दुःखित्वादसुरा वायसाः स्मृताः । एवं
जायधा जीवाः ण्डोऽहं परमेश्वरः । न मत्समोऽधिको वापि कश्चि-

मिदलरीतपरम्परया न तुपावरणा इव रजोसि वान्ति । वयसा सह
अनुययुश्च सफलं पतन्ति न पतन्ति बन्धनाः ॥ ४१ ॥ इत्यशेष-

दस्ति द्विजोत्तमे'ति गारुडे ॥ (२७) ॥ ४१ ॥ ^{४३}व्योमायनमहात्मभिः
ब्रह्माश्रयेषूत्तमैः ॥ ४३ ॥ ^{४४}कथाः कथयतीशस्य व्यासस्थान्ते ॥
नारदः । स्तुत्यर्थं तस्य देवस्य ज्ञापनाय न तु वचिन् । पूर्णज्ञाना-
मृतस्यास्य न तु ज्ञप्तिः पराङ्मुखे ॥ ४८ ॥ ^{५०}ऋषिरूपी यतो विष्णो-
स्वयमेव जनैः श्रुत'हति ब्राह्मे । ऋषिणा ऋषिरूपेण ॥ ५० ॥ ^{५१}श्री-
श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धतात्पर्ये श्रीमदानन्दतीर्थमहात्पादाचार्यविरचिते
चतुर्नवत्यध्यायः ॥ ९४ ॥ दशमस्कन्धः सम्पूर्णः ॥

एकादशः स्कन्धः

द्वितीयोऽध्यायः

श्रीवेदव्यासाय नमः ॥ ^{४५}आत्मनो भजते बुद्धिमत्प्रायः फलम्

समाज्ञायपुराणोपनिषत्सु । समुद्भूतः पूर्वजैस्तैर्व्योमायनमहात्मभिः ॥ ४३ ॥ एवं स गुरुणऽऽदिष्टो गृहीत्वा श्रद्धयाऽऽत्मवाचः । पूर्णः संपन्नः
राजन् प्राह वीर्यवतो गुरुम् ॥ ४५ ॥ नारद उवाच—नमस्तस्मै भगवते
कृष्णायामलमूर्धे । यो धाता सर्वभूतानामभयो यस्य ते कलाः ॥ ४६ ॥
इत्याद्यभूमिमाभ्यर्च्य तच्छिष्याश्चागच्छात्मकान् । ततोऽगावाधमं साक्षात्
स्मृतुर्ह्येपायनस्य मे ॥ ४७ ॥ लभ्यजितो भगवता कृतासनपरिग्रहः ।
तस्मै तद्दर्शयामास नारायणमुखाच्छ्रुतम् ॥ ४८ ॥ यो ह्येतस्य जगदात्म-
मप्यनिचनो योऽव्यक्तजीवेश्वरो यः सृष्ट्वेदमनुप्रविष्टः कविणा चन्द्रेण
संहिताम् । ये सस्य जहात्यजामनुशयी सुतः कुलार्थं तथा तं वेदव्यास-
निरुक्त्योनिमभयं न्यायेद्वक्तुं हरिम् ॥ ५० ॥

एकादशः स्कन्धः

द्वितीयोऽध्यायः

भूतानां देवचरितं दुःखाय च सुखाय च । सुखायैव हि साधुना
त्वादृशमच्युतात्मनाम् ॥ ५ ॥ भजन्ति ये यथा वेदान् देवा अपि तान्

पराः । उत्तमानां जनानां तु निष्कृष्टानां विपर्ययः । शुभाशुभफलानां
कर्मणां विबुधाः सदा । प्रवर्तका यथायोग्यमुषयः कृष्णाः सदा ।
अमिच्छन्ति भूतानां प्रायो दुःखासहा नृणाम् । तथापि तेभ्यः प्रवरा-
णा एव हरेः प्रिया इत्युद्दामसंहितायाम् ॥ ६ ॥ ^{४८}आत्मनो देह-
मादि द्वयशब्देन भण्यते । अविद्यमानं जीवस्य प्रतिभाति तदीयवत् ।
अप्रवृत्तं यथा स्वप्नः प्रतिभाति मनोरथः । विद्यमानवदेवैतदेहादीश-
ब्दे स्थितम् । विभाति स्वयशब्देन सौप्त्यसंस्मृतिरूप्यते । तस्माच्च द्विष्यं
यत्ना मनो विष्णौ निवेशयेदिति हरिवंशेषु ॥ ३८ ॥ ^{४९}केचि-
त्प्रसादयद्भक्ता बाहलिङ्गप्रदर्शकाः । केचिदान्तरभक्ताः स्युः केचि-
त्प्रोमयात्मकाः । मुखप्रसादाद्वाह्यं भक्तिर्ज्ञेया न चान्यत'इति
गारुडे ॥ ४० ॥ ^{५१}सर्वे हरेर्वशत्वेन शरीरं तस्य भण्यते । अनन्याधि-
शित्वाच्च तदनन्यमुदीर्यते । न चाप्यभेदो जगता विष्णोः पूर्णगुणस्य
विभक्तिरिति हरिवंशेषु ॥ ४१ ॥ ^{५२}पूर्णत्वादात्मशब्दोक्तः कश्चित्सर्व-
भोग्यमः । सोऽपि नारायणो नान्यः स च सर्वेषु संस्थितः । तद्वशा-
त् सर्वे श्रीब्रह्मेशपुराःसराः । स एव तु स्वभक्तेषु स्थित्वाऽनुग्रह-
प्रदः । अज्ञेयज्ञानयन्ता च द्विपत्यु द्वेषकारकः । तत्प्रेरितास्तदन्ये
प्रायद्वेषादिकारिणः । अतस्तत्प्रेणादेव प्रेमाद्या सम जज्ञिरे । इति
तपति यो बुद्ध्या स तु भागवतोत्तमः ॥ ४५ ॥ ^{४६}सर्वाधिकं

सर्वं । छायेव कर्मसचियाः साधवो दीनवत्सलाः ॥ ६ ॥ अविद्यमानो-
त्तमाति हि द्वयोः व्यातुर्धिया स्वप्नगतोऽप्यो यथा । तत्कर्मसङ्कल्प-
प्रवृत्तकं मनो बुधो निदध्यादभयं ततः स्यात् ॥ ३८ ॥ एवंवतश्च
जगतामकीर्त्या जातायुगलो मुतचित्त उच्चैः । हसत्यथो रोदिति रौति
जगत्प्रेमादवदृत्यति लोकबाह्यः ॥ ४० ॥ खं वायुमग्निं सलिलं महीं च
तदीपि सत्त्वानि दिशो द्रुमादीन् । सखिन्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत्किञ्च
तत्प्रेमादेव तदन्यम् ॥ ४१ ॥ हरिरुवाच—सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भाष-
णमः । भूतानि भगवत्प्राप्तमज्ञेयं भागतोत्तमः ॥ ४५ ॥ ईश्वरे तदधीनेषु

पृथग्विष्णुं क्षीरसागरवासिनम् । ज्ञात्वा तत्र प्रेमयुक्तस्तद्भक्तेषु
मैत्रयुक् । कृपावांश्च तदज्ञेषु तद्वेषिणामुपेक्षकः । तद्वशत्वं न जाना-
सर्वस्य जगतोऽपि तु । "तमाहुर्मध्यमं भक्तमर्चायामेव संस्थितम्
विष्णुं ज्ञात्वा तदन्यत्र नैव जानाति यः पुमान् । तारतम्यं
तद्भक्तेर्न जानाति कथञ्चन । अवजानंश्च तद्भक्तानात्यनो भक्तिदर्पितः
उपेक्षकोऽपि वा तेषु न स्मरेदयवापि तान् । मालुपेषु यथा कामि-
त्किञ्चिदुचः प्रदृश्यते । एवमेवोच्चतां विष्णोरल्पां पश्यति चान्यता-
ते तु भक्ताधमाः प्रोक्ताः स्वर्गादिफलभागिनः । तैर्विञ्चिता अपो-
यान्ति तद्भक्तानामुपेक्षकाः । कुरुर्विष्णावपि द्वेपं देवा देवावमानिमा-
पूजिता विष्णुभक्तिं च नावज्ञेयास्ततः सुराः । उपेक्षकेषु देवा-
भक्तिनाशं स्वयं हरिः । करोति तेन विभ्रष्टाः संसरन्ति पुनःपुनः ।
अधो वा यान्ति विद्वेषात्पूज्या देवास्ततः सदा । यस्तान्द्वेष्टि स
द्वेष्टि यस्ताननु स चानु तम् । ऐकात्म्यमागतं विद्वि देवैस्तद्वा-
पूरितैः । उपेक्षकस्तु देवानां यदैव निरयोपमाः । तदा तु वि-
वक्तव्यमुपेक्षायां जनादने । विष्णोरुपेक्षकं सर्वे विद्विषन्त्यधिकं मुगा-
पतस्त्ववश्यं तमसि हरिणा तैश्च पातितः । भुङ्क्ते स्वार्थफलं नित्यं तानि
नैव गच्छति । विष्णोस्तु मध्यमो भक्तो जायते मालुपेषु च । अण-
न्देवता यस्तु सजते पुरुषोचमम् । योग्यः संमरते देवानयोग्यो वै
केशवम् । यस्तुत्तमो भागवतः स मुक्तिं परमां व्रजेत् । विष्णो-
सर्वदेवैश्च मोदते सह नित्यद(१) इति च ॥ ४६, ४७ ॥ "विष्णोवा-
विष्ण्वच्छाधीनाम् । 'विष्णोरिच्छानुसार्यैतज्ज्ञात्वा योग्यं न चाधिप-
हृष्यति द्वेष्टि वा यस्तु स वै भागवतोत्तम' इति च ॥ 'सर्वां वृद्धि-

वाल्लोषेषु द्विपस्तु च । प्रेममैत्रीरूपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः
॥ ४६ ॥ अर्चायामेव हरये पूजां यः अद्वयेहते । न तद्भक्तेषु लज्जा-
स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥ ४७ ॥ गृहीत्वाऽपीन्द्रियैरर्थान्यो न ज्ञेयः

सर्वस्वततां हामकारकः । अयं तु निश्चितो धर्मो धर्मोऽन्यो
निश्चितः । हर्षः सत्तु तथाऽस्तु धर्मो धर्मविपर्ययः । तेषां वृद्धौ
तथा हानौ सर्वं ज्ञेयमशेषतः । एतदर्थं च धर्माणां मर्यादा वैदिकादिका ।
अधर्मविरुद्धा तु सा न ग्राह्या कथञ्चनेति च ॥ ४८ ॥ "देहेन्द्रिय-
अणधियां त्रिषैव त्वभिमानितः । तत्रोत्तमा देवतास्ता सर्वदोषविवर्जिताः ।
एषाः सर्वेः सुसम्पन्ना विरिञ्चादुत्तरोत्तरम् । मध्यमा गुणदोषेता
सूरा अवमा मताः । ते सर्वे दोषसंयुक्ता आचिन्तादुत्तरोत्तरम् ।
मन्योऽन्यो मानुषो जीवताभ्यां देवासुरावपि । जीवाभिमानिनश्चैव
शिविधाः सम्प्रकीर्तिताः । जीवमान्युत्तमो ब्रह्मा मध्यमः स्वयमेव तु ।
तथमः कलिरुद्दिष्टस्तत्र मध्यमनीचयोः । मृतिजन्मशुभादुःख-
पञ्चनखिलमेव तु । नोत्तमस्य तु जीवस्य देहादेश्च कथञ्चन । जन्मादि-
शुभदुःखं तु देहमान्यसुरस्य ह । सुप्त्याद्यप्ययजं दुःखमसुरेन्द्रिय-
गानिनः । क्षुत्तिमितं तु यदुःखं प्राणमान्यसुरस्य तत् । मयतर्पादिजं
सुखं मनोमान्यसुरस्य च । केवलं त्वान्तरं दुःखं बुद्धिमान्यसुरस्य तत् ।
प्रीतोऽस्मीति तु यदुःखमहंमान्यसुरस्य तत् । अतीतादिस्मृतेर्दुःखं
चित्तमान्यसुरस्य च । जीवमान्यसुरस्य स्वात्सर्वं तत्प्रमुदायतः । एवमेव
सर्वं देवेषुमयं मध्यमेषु च । असुराणामधर्मस्य वृद्ध्या सुखमपीष्यते ।
रपातां नैव केनापि दुःखं प्रीतिस्तु धर्मतः । अधर्मोऽपि प्रीतये
आदसुराणामधोगतेः । देवानां पुण्यपापार्थ्यां सुखमेवोत्तरोत्तरम् ।
तेषां दुःखादिकं किञ्चिदसुरावेशतो भवेत् । प्राणस्य नासुरावेश आख-
ण्यसमो हि सः । सम्पूर्णानुग्रहाद्विष्णोः प्राणः पूर्णगुणो मतः ।
सुराणां सुखाद्याश्च देवावेशादुदीरिताः । स्वतस्तु निर्गुणाः सर्वे सर्व-
गोपात्मका मताः । विविच्यैव जगत्सर्वं स्वात्मानं च पृथक्स्थितम् ।

अप्यति । विष्णोर्मापाविमो पश्यन्स वै भागवतोत्तमः ॥ ४८ ॥ देहेन्द्रिय-
अणमनोधियां यो जन्माप्ययक्षुद्रयतर्षच्छुद्धः । संसारधर्मैर्विमुक्तमातः

सर्वतश्च पृथक्सन्तं विष्णुं सर्वोत्तमोत्तमम् । जानन्ति ये भागवताः
उक्ता उत्तमोत्तमा इति ब्रह्मतर्के ॥ देहेन्द्रिययोर्जन्माप्ययौ ॥ ४९ ॥
५२ चित्ते विद्यमाने । स्वात्मनि केवलात्मभावे मोक्षे च । यस्य जी-
परयोरभेदो नास्ति । 'न क्वापि जीवं विष्णुत्वे संसृतौ मोक्ष एव च ।
यः पश्यति सुरार्दांश्च यथोत्कर्षं प्रपश्यति । स सर्वभूतसमदृग्निष्णुः
सर्वोत्तमं स्मरन्नि'ति हरिवंशेषु ॥ 'नैवं त्वयाऽनुमन्तव्यं दृष्टो जीवो
मयेति ह । सर्वभूतगुणैर्मुक्तं देवं त्वं ज्ञातुमर्हसी'ति च मोक्षधर्मेण ॥
'नैवं त्वयाऽनुमन्तव्यं जीवात्माहमिति क्वचित् । सर्वैर्गुणैः सुसम्पन्नं
देवं मां ज्ञातुमर्हसी'ति च वाराहे ॥ ५२ ॥ इति एकादशतात्पर्य-
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः

१ आत्मप्रसिद्धये भूतानां भगवज्ज्ञानार्थम् ॥ ३ ॥ २ एवं गुणा-
न्मुञ्जानो भगवान् । तं सृष्टं मन्यमानो जीव इह सज्जते । 'शरी-
दोषहानेन गुणभोक्तारमीश्वरम् । शरीरस्थतया जीवं मन्यमानः एत-
त्यधः । तत्सृष्टा हि सदा जीवा देहादेर्जनिमत्त्वतः । नित्यानन्दैक-
देहोऽस्मी विष्णुस्तत्कैकताऽन्योरिति च ॥ ५, ६ ॥ ३ आभूतसमूहा-

स्मृत्या हरेर्भागवतप्रधानः ॥ ४९ ॥ न यस्य स्वः पर इति चित्ते स्वात्मनि
वा मिदा । सर्वभूतसमः शान्तः स वै भागवतोत्तमः ॥ ५२ ॥

तृतीयोऽध्यायः

अन्तरिक्ष उवाच—पमिर्भूतानि भूतात्मा महाभूतैर्महाभुज ।
ससर्जोऽवाचान्यादौ स्वयमात्मप्रसिद्धये ॥ ३ ॥ एवं सृष्ट्वा स भूतानि
स्थविष्ठैः पञ्चधाभुभिः । एकधा दशधाऽऽत्मानं विभजन् जुषते गुणान् ॥
॥ ४ ॥ गुणैर्गुणान् स भुञ्जान आत्मप्रद्योतितैः प्रभुः । मन्यमान इव शक्त-
मात्मानमिह सज्जते ॥ ५ ॥ कर्मणि कर्मभिः कुर्वन् सनिमित्तानि देहयुत ।
तत्तत्कर्मफलं गृह्णन् भ्रमतीह सुखेतरम् ॥ ६ ॥ इत्थं कर्मगतीर्गच्छन् पञ्च-

जन्म जीवेशत्वं विजानतः । ततः पतत्यधो यस्मादुत्थानं नैव तु
क्वचिदिति च ॥ ७ ॥ १० कालाख्यः कलनाद्विष्णुर्व्यक्तमव्यक्तं नय-
ति च ॥ ८ ॥ १२ अव्यक्तं विवृतीत्युक्त्वा तस्य विस्तारो वारिणा
तमन्धेत्यादि । 'सङ्क्षेपविस्तराभ्यां तु कथयन्ति मनीषिणः । बहुवार-
मुतेतस्य फलबाहुल्यकारणादिति शब्दनिर्णये ॥ १३ ॥ १४ नभ-
सामनि लीयत इत्युक्त्वेन्द्रियाणीत्याद्यपि विस्ताराय ॥ १५ ॥ १६ आत्मनि
रहो ॥ १६ ॥ १७ त्रिवर्णावरणादुक्ता त्रिगुणानां हरेर्मतिः । गुणात्म-
न्यत्प्रकृतिस्त्रिवर्णेति प्रकीर्त्यते । तत्र तु प्रकृतिस्तार्या तारिका तु
रर्मतिः । उभयं विष्णुमायोक्तं ज्ञातव्यमुभयं तथेति च ॥ 'बहूनां
अनिर्देश एकयाऽभिधयैव तु । तथैवाभिधया तेषां परामृश्यैकमुच्यते ।
तमेवामान्तरि रीतिं विदुः शब्दविदो जना' इति च ॥ १७ ॥
'मण्डलवर्तिनः युद्धरङ्गस्थाः ॥ २१ ॥ २२ देवाः सजाया मुच्यन्ते
तस्या उभयात्मकाः । विजाया एव योगेशा तेषां या यैव योगयता ।
तत्तद्वहः पुमान् । आभूतसमूहात्सर्गप्रलयावधनुतेऽवशः ॥ ७ ॥ घात-
कस्य आसन्नोऽव्यक्तं द्रव्यगुणात्मकम् । अनादिनिघनः कालो ह्यत्यक्तः य-
वक्यति ॥ ८ ॥ वारिणा हृतमन्धा मूः खलिलत्वाय कल्पते । खलिलं
वदन्तस्ते व्योतिष्ठा योषकल्पते ॥ १३ ॥ कालात्मना हृतगुणं नभ आत्मनि
गते । इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सह धैकारिकैर्बुधैः ॥ १५ ॥ प्रविशन्ति
सङ्गारं स्वगुणैरहमात्मनि ॥ १६ ॥ एषा माया भगवतः सर्ग-
विषयन्तकारिणी । त्रिवर्णा वर्णिताऽस्माभिः किं भूयः धोतु-
पाकल्लि ॥ १७ ॥ राजोवाच—यथैतामैश्वरीं मायां दुस्तरामकृता-
नीमः । तस्माज्जः स्थूलघियो महर्ष इदमुच्यताम् ॥ १८ ॥ प्रमुञ्च उवाच—
आण्वारभमाणानां दुःखद्वयं सुखाय च । पश्येत्तत्कविपयोऽसौ मिथुनी-
कारिणां नृणाम् ॥ १९ ॥ नित्यातिवेन विचेन दुर्लभेनात्मसृत्तुना । सृष्टा-
त्तामपगुभिः का प्रीतिः साधितैश्छले ॥ २० ॥ एवं लोकं परं विशाज्जम्बरं
नानिमित्तम् । अनुत्पत्तिशयध्वंसाद्यथा मण्डलवर्तिनाम् ॥ २१ ॥ तत्र
तापतान् धर्मान् शिक्षेद्बुद्ध्यात्मदैवतः । अमाययाऽनुवृत्त्या च तुष्येदात्माऽ-

तथा तथैव मुच्यन्ते नान्यथा तु कथञ्चने'ति संदृश्ये ॥२३॥ ^{२५}सन्तमु
त्रिविधाः प्रोक्ता उत्तमा मध्यमाधमाः । उत्तमा देवतास्तत्र ऋष्याणां
मध्यमा मताः । अधमा मानुषोत्कृष्टास्ते चापि त्रिविधा मताः ।
तत्राधमेषु येषां तु सङ्गो विनाशश्चैव भवेत् । तेषामुत्तमसङ्गस्य तेषां सङ्ग
परित्यजेत् । आदौ तु तेषामपि च सङ्ग उत्तमसङ्गतेः । साधनत्वात्
तु त्याज्यो यदि त्यक्तुं न शक्यते । तदा तेऽपि तथा नेया यथा
विद्यो न वै भवेत् । तदुच्चसङ्गतेः कापि तदा दोषो न जायते ।
प्रयोजनाय तेषां तु सङ्गः सर्वात्मनेष्यते । सर्वथा चैव देवेषु राज्ञो
मुनिगणेषु च । भाव्यो हि तं विना नैव पुरुषार्थः कचिद्भवेत् ।
विशेषतः स्वोत्तमेषु विना सङ्गं न मुच्यते । स्वनीचेषु तु देवेषु विना
सङ्गं न पूर्यते । तस्मात्सत्त्वतमेष्वेषु सङ्गं कार्यो विशेषतः । अना
द्यनन्तकालेषु न च हास्यः कथञ्चन । सतां तदुत्तमेशेषे किमु विष्णो
परात्पर'इति गारुडे ॥ 'बहूपेक्षो हि जिज्ञासुरतो देहादिवृत्तये ।
किञ्चित्सत्त्वमपि सङ्गी स्यादशक्यं सति वर्तने । कृतकृत्यस्त्यजेत्
सदा गुरुसुरादिषु । सङ्गो स्याच्च हि तत्सङ्गं विना तु सुखभागमपि ।
तस्मादनाद्यनन्तैव सत्किर्गुरुसुरादिषु । अन्यत्र कृत्यापेक्षा स्यादपि
सङ्गविनिर्णय' इति भविष्यत्पर्वणि ॥ २४ ॥ ^{२७}अत्रा भागवते तत्र
वेदे भारतपञ्चमे । विष्णोराज्यवधानेन वक्तृत्वात्सर्वथा भवेत् । कला
विद्यास्वनिन्दा च व्यवधानेन केशवे । प्रवेशाद्यतिभिः कार्या हन्य
नरकं व्रजेत् । अन्नमास्तिक्मबुद्धिः श्लात्सा चैव द्विविधा मता ।
अत्रोक्तमस्तीत्येकाञ्च ममात्रास्ति प्रयोजनम् । इत्यन्या तत्र पूर्वा तु ना
कार्या कलास्यपि । द्वितीया न तु कर्तव्या पञ्चरात्रविरोधिषु । तेषां
निन्दा सर्वैश्च ब्रह्मादिस्थावरान्तकैः । सम्प्रकार्या तद्दिना च तमो याति

ऽत्मदो हरिः ॥२३॥ सर्वतो मनसो सङ्गमादौ सङ्गश्च साधुषु । कथां गीत
प्रथमं च भूतेष्वन्ता यथोचितम् ॥२४॥ अत्रां भागवते शास्त्रेऽनिन्द्यात्मक

विनिश्चयात् । कुर्वन्त्येव सुरास्तत्र तदन्येषां तमो भवेत् । पञ्चरात्रं च
सदा मूलरामायणं तथा । पुराणं भागवतं चैव भारतं च विमिश्रते ।
एतेष्वपि यथा विष्णोराधिक्यप्रतिपादनम् । तद्वक्तार्यां च क्रमशः स
प्राथम्यं न चापरः । अन्यथादृश्यमानं तु मोहायैव विनिर्दिशेत् ।
स्यात्सर्वेषु शास्त्रेषु विष्णोराधिक्यमेव तु । क्रमेण च तदीयानां
प्रतिपाद्यं न चापरमि'ति ब्रह्माण्डे । 'अन्यतमः प्रविशन्ति येऽविद्या-
प्राप्तये । ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाः रता'इति च ।
गृहिणोऽप्यल्पबोधस्य न कलासु प्रयोजनम् । आवर्तयेद्वेदतन्त्रं मुख्योक्तो
परिस्त्र ही'ति हरिवंशेषु ॥ २७ ॥ ^{३०}कृष्णात्मनाम्बेषु मनुष्येष्वपि
गीतदं किमु देवेषु महत्सु देवादिषु ॥ ३० ॥ ^{३१}अहेतुः स्वस्य हेतु-
न्यो नास्ति । बहिः प्रलये मुक्तौ च ॥ ३६ ॥ ^{३७}ब्रह्माद्या यं न
जानन्ति करुणाद्यभिमानिनः । जानन्त्यनुग्रहावाप्त्य प्रधानाग्निं यथाधिपः ।
रामिषुवा नमस्तस्मै प्रमाह श्रीश्च तत्स्फुटम् । वेदरूपा परं देवं
वेदेष्वन्यात्समस्ततः । जानन्दो नेदृशानन्द इत्युक्ते लोकतः परम् ।
अभिमाति न चाभाति यथावद्दर्शनं विने'ति ब्रह्मतर्के । बोधकः
न भेद्यरः । ईदृशानन्दो न भवतीति निषेधवचनार्थ एव न सिध्यति
अलक्षणानन्दाभाव इत्यर्थतः सिद्धिः ॥ ३७ ॥ ^{३८}त्रिगुणात्मकं प्रधानं
न खः सत्त्वं तमस्तथा । प्राणो महानहङ्करो जीवास्तदभिमानिनः ।
जानात्मकानीन्द्रियाणि तथा कर्मात्मकानि च । शब्दाद्यर्थाः सुखं
सापि हि । मनोवाक्कायदण्डश्च सत्यं शमदमावपि ॥२७॥ एवं कृष्णात्म
नाम्बेषु मनुष्येषु च सौहृदम् । परिचर्याश्चोभयत्र महत्सु नृपु साधुषु ॥३०॥
अप्यलपन उवाच—स्वित्युद्भवप्रलयहेतुरहेतुरस्य यः स्वमजागरसुषुति-
प्राप्त्यहिद्यः । वेदेन्द्रियासुबुद्ध्यानि चरन्ति येन स जीवितानि तद्वै हि
॥ तरेन्द्र ॥ ३६ ॥ नैवं मतो विशति घागुत चक्षुरात्मा प्राणेन्द्रियाणि
च यथातलमविद्यः स्वाः । शब्दोऽप्यबोधकनिषेधतयाऽऽत्ममूलमर्थोक्त-
माह यदते न निषेध्यसिद्धिः ॥३७॥ सत्त्वं रजस्तम इति त्रिवृषैकमादौ सूत्रं

दुःखमिति प्रोक्तं द्विधा फलम् । एतत्सर्वं हरे रूपमित्याहुर्ज्ञानदुर्बलाः ।
 स एव बहुशक्तित्वाद्भाति चैषां तथा तथा । एवं कारणकार्याभ्यां
 समस्तं हरिमेव तु । केचित्पश्यन्ति च व्यस्तं केचिदाहुरपण्डिताः ।
 एवं कारणकार्यभ्यां परमानन्दरूपिणम् । अज्ञानाद्बहुधा प्राहुरेकं सन्तं
 सुदुर्जनाः । रूप्यत्वात्तद्रूपत्वाच्च तद्रूपं चैतदीर्यते । न तु तस्य स्वरूपत्वा-
 न्निर्दोषानन्दरूपिणः । कथं जडाजडैक्यं स्यात्कृतः पूर्णाल्पमोदयोः ।
 पूर्णाल्पज्ञानयोश्चैव पूर्णशक्यल्पशक्तयोः । निर्दुःखदुःखान्वितयोः स्वतन्त्र-
 परतन्त्रयोः । अतः सर्वगुणैर्युक्तं सर्वदोषविवर्जितम् । अन्याभेदेन
 विज्ञाय तम एव प्रपद्यते । निष्कृष्टं सर्वतो विष्णुं सर्वतश्च विलक्षणम् ।
 ज्ञात्वा पूर्णगुणं यान्ति मुक्तिं नान्यत्र संशय'इति तन्त्रभागवते ॥३८॥
^{३९}अहं हि जीवसञ्ज्ञो वै मयि जीवः सनातनः । मैवं त्वयाऽनुमन्तव्यं
 दृष्टो जीवो भवेति ह । अहं श्रेयो विधास्यामि यथाधीकारमीश्वर'इति
 मोक्षधर्मेण । 'यथेन्द्रियगतः प्राणस्तेषां शक्त्या विकल्प्यते । दृष्टि-
 क्षुतिदशेति सतिदो ज्ञानदस्तथा । इत्यादिभेदतो वाच्य एक एव
 महाबलः । दृष्ट्यादिशक्तिस्तस्यैव ततो नान्यस्य कस्यचित् । एवं
 तद्रूपकं ब्रह्म तत्तच्छक्त्या विकल्प्यते । एकमेव महाशक्तिप्राणस्यापि
 बलप्रदमि'ति हरिवंशेषु ॥ ३९ ॥ ^{४०}पेशो जरायुरुद्विष्टः सुवर्णं पेशं
 उच्यते । मृदुपिण्डश्च पेशं स्यात्कचिद्द्रवमपीष्यत'इत्यभिधानम् ।
 अवनिस्थितेषु स्वेदजेषु । भूम्बेदेन हि प्रायो जायन्ते । तदा कृदस्य
 परमात्मन्यास जीवः । यं परमात्मानमृते सुप्त्यनुस्मृतिरेव न । 'देहा-
 द्रेहान्तरगतौ प्रविशेत्प्राणमेव तु । जीवः प्राणः परात्मानमेवं सुप्तापि

कूटम् । तदन्या देवताः सर्वाः प्राणस्यैव वशे स्थिताः । ईषच्च सुप्त-
 यान्ति नैव मानुषजीववत् ॥ स्वर्गस्थानां न तु स्वापः प्रायो देहेऽपि
 नास्ति । मृत्तिसुप्तिप्रबोधेर्निपन्ता हरिरेकराट् । तमृते नैव चावस्था
 तस्यावाचनं च स्मृतिः । ततस्तु देवदेवेशः प्राणः प्राणेश्वरो हरिः ।
 न हरेरीशिता त्वन्यः स हि सर्वाधिको मत'इति हरिवंशेषु ॥ ४० ॥
^{४१}ज्ञानन्तोऽपि हि दुर्ज्ञेयः प्रथोऽप्यं ज्ञानिनामपि । इति वेदयितुं
 ननुप्रा नोच्चिन्मैः पुर'इति तन्त्रभागवते ॥ ईश्वरात्मत्वात् ईश्वर-
 विषयत्वात् ॥ ४४ ॥ ^{४२}अज्ञः सन्नाचरन् । विकर्मणा मृत्योर्मृत्यु-
 पति । स एवेश्वरार्पितं कुर्वाणः सिद्धिं लभते ॥ ^{४३-४४}अज्ञात्वा कुर्वतः
 कर्म स्वलनात्पापकारणम् । तदेवार्पयतो विष्णोर्नैव पापाय तद्भवेत् ।
 मनोदोषविहीनस्य न तु दोषवतः कचित् । सत्सु केशवपूर्वेषु क्रमशो
 गतिहीनता । असद्भक्तिस्तथा स्नेहो बहुमानमथापि वा । श्लोचमानां
 पिपसागादात्मप्रियचिकीर्षया । अधिकैवेव नीचोच्चभक्तित्वत्यास-
 त्वया । श्लोचमस्यात्मनश्चैव समस्नेहोऽथवा भवेत् । कार्येषु बहुमाने
 न स्वात्मनः समतापि वा । आधिक्ये किमु वक्तव्यमात्मनः शक्ति-
 त्वेनम् । शक्तस्याशक्तवत्कर्म मनोदोषा इतीरिता'इति कर्मतन्त्रे ॥
 ॥ ४६, ४७ ॥ ^{४९-५०}अव्यग्रत्वेनाचार्यं लब्ध्वा । 'परीक्ष्यैव गुरुः
 कार्यं शिष्योऽपि गुरुमाव्रजेत् । अन्यथा नरकायैव प्रायश्चित्तं गुरो-

रस्यवनिस्थितेषु प्राणेन जीव उपधावति तत्र तत्र । लब्धे मर्तान्द्रिय-
 गुणऽहमिव प्रसुते कूटस्थ आस यस्मृते तदनुस्मृतिर्न ॥ ४० ॥ आविर्होत्र
 एवाच—कर्माकर्मविकर्मेति वेदवाद्दो न लौकिकः । वेदस्य चेश्वरात्मत्वा-
 त् न मुह्यन्ति सूरयः ॥ ४४ ॥ नाचरेद्यस्तु वेदोक्तं स्वयमज्ञोऽजितेन्द्रियः ।
 विकर्मणा ह्यधर्मेण मृत्योर्मृत्युमुपैति सः ॥ ४६ ॥ वेदोक्तमेव कुर्वाणो
 ननुज्ञोऽपि तमीश्वरे । नैककर्म्यं लभते सिद्धिं रोचनार्थं फलश्रुतिः ॥ ४७ ॥
 तत्रैव वाच्यममाचार्यं तेन सन्दिशितागमः । महापुरुषमभ्यर्च्योन्मृत्याऽभि-
 मन्ताऽऽत्मनः ॥ ४९ ॥ शुचिः सन्मुख आसीनः प्राणसंयमनाविभिः ।

स्तथे'ति च ॥ ४९, ५० ॥ ^{५१}द्रव्यलिङ्गं शिलाद्यं स्यादात्मलिङ्गं मनोमयम् । अथवा स्थण्डिले चैव विष्णोर्लिङ्गं प्रकीर्तितमिति च ॥ ५१ ॥ ^{५२}तन्मयं तत्प्रधानम् । 'विष्णोर्भृत्योऽहमित्येव यथा स्याद्भगवन्मयः । नैवाहं विष्णुरस्मीति विष्णुः सर्वेश्वरो ह्यज'इति च ॥ स्वादानात्स्वात्मनो व्याप्त्या विष्णुः स्वात्मेति कथ्यते । न तु जीवस्वरूपत्वात्स हि जीवेश्वरः प्रभुरिति शब्दनिर्णये ॥ ५५ ॥ इति एकादशतात्पर्यं तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः

^{५३}विष्णोस्तु पुरुषाख्यानि त्रीणि रूपाण्यतो विदुः । प्रथमं महतः सप्त द्वितीयं त्वण्डसंस्थितम् । तृतीयं देहिनां देहे तानि ज्ञानविमुच्यत'इति माहात्म्ये ॥ ३ ॥ ^{५४}यत्काये ॥ ४ ॥ ^{५५}ब्रह्मणिष्णोः सृजद्विष्णुः स्थित्वा रुद्रे त्वमक्षयत् । पृथक्स्थित्वा जगत्पाति तद्व्याघाह्यो हरिरिति ब्राह्मे ॥ रजसा तमसा च ब्रह्मरुदेहसृष्टेः । रागपिण्डं संशोध्य संन्यासकृतरक्षोऽर्चयेद्भरिम् ॥ ५० ॥ अर्चादौ इत्येवापि यथा लब्धोपचारकैः । द्रव्यक्षित्यात्मलिङ्गानि निष्पाद्य प्रोक्तवास्तनम् ॥ ५१ ॥ पादादीनुपकल्प्याथ सन्निधाप्य समाहितः । हृदयात्कृतन्यासो मूलमन्त्रेण कर्चयेत् ॥ ५२ ॥ आत्मानं तन्मयं ध्यायन् मुनिः सम्पूजयेद्दरेः । शेषमाधाय शिरसि स्वधाम्न्युदास्य संकृतम् ॥ ५३ ॥ एवमग्न्यर्कतोयादावर्चयेत्तु द्वये च यः । यज्ञेश्वरं स्वमात्मानमविना मुच्यते हि सः ॥ ५६ ॥

चतुर्थोऽध्यायः

भूतैर्यदा पञ्चभिरात्मसृष्टैः पुन विराजं विरचय्य तस्मिन् । स्थापितविष्टः पुरुषमिधानमवाप नारायण आदिदेवः ॥ ३ ॥ यत्कायं भुवनत्रयसन्निवेशो यस्येन्द्रियैस्तनुभृतामुभयेन्द्रियाणि । ज्ञानांशेन विशतो बलमोजईहासत्वादिभिः स्थितिलयोद्भव आधिकर्ता ॥ ४ ॥ जगत्प्रवृत्ततद्भृता रजसाऽस्य सर्गे विष्णुः स्थितौ क्रतुपतिर्द्विजधर्मसेता रुद्रोऽध्याय तमसा पुरुषः स आद्य इत्युद्भवस्थितिख्याः सततं प्रजापतिः

प्रोषकारणत्वाच्च ॥ ५ ॥ ^{५६}स्वविषयज्ञानरूपः प्रभावरूपश्च ॥ ६ ॥ ^{५७}ज्ञानरूपानपि सुरान्विता प्राणं कचित्परे । आविशन्ति ह्यतस्तेषां ज्ञानादि न तु स्वतः'इति देवतत्त्वे । 'अर्थनमेवमाप्रोद्योऽयं मध्यमः प्राणः । एवमेता देवताः पाप्मना विद्धाः तं हासुरा क्रत्वा विदध्वंसु-
^{५८}यथाऽऽमानमाखणमृत्वा विध्वंसते' इति विध्वंसमाना विष्वक्षो विनेयुः' ॥ ७ ॥ ^{५९}सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्यु-
^{६०}मपहत्यार्थैनां मृत्युमत्यवहत सा यदा मृत्युमत्यवृत्त्यत सोऽक्षिरभव-
^{६१}त्'त्यादि श्रुतिश्च ॥ स्वभागं बलि ददतो विप्रमूर्ध्नि यदि भवान्पदं पते । तर्हि नान्यस्य बलिः ॥ १० ॥ ^{६२}कुमारनामा तु हरिर्ब्रह्मचारि-
^{६३}णः स्वयम् । सनत्कुमाराय परं प्रोवाच जगदीश्वर'इति स्कान्दे ॥ ^{६४}विष्णोः सनत्कुमाराख्यान्लुप्तुवृत्तानिमृत्तमम् । सनत्कुमारप्रमुखा योगेशाः तमेधसा'इति प्रकाशसंहितायाम् ॥ १७ ॥ ^{६५}सुपर्णां कृपयो व्यासं नाथमानाययुः सदा । ध्वान्तं निवारयास्माकं सुमुग्धीति च श्रादिन' इति व्यासतन्त्रे ॥ ^{६६}स्मरणात्तु नृसिंहस्य शक्रो मृत्तो बृहद्रथात् । हरिण्यकृताश्चापि तथैवाप्सरसां गणा'इति भयमञ्जने ॥ १९ ॥ ^{६७}उपेन्द्ररूपी भगवान्प्रतिमन्वन्तरं प्रभुः । असुरान्हन्ति नियतं श्राद्ध-

॥ ५४ ॥ धर्मस्य दक्षदुहितर्यन्तिष्ठ मृत्यां नारायणो नर इति स्वतः प्रमाणः । ^{५५}वैष्णवैर्लक्षणमुवाच चचार योगं योऽद्यापि सात्त्विकपिचर्यनिषेविताङ्घ्रिः ॥ १५ ॥ इन्द्रो पिताकपसुखमेव जिघृक्षतीति कामं न्ययुङ्क्त स्वर्गणं च चर्युर्गोचर्यम् । गत्वाऽऽसुरो गणवसन्तस्तु तद्वातैः क्वपिक्षणेषुभिरवि-
^{५६}तदुत्तमहिषः ॥ ७ ॥ त्वां सुन्वतां सुकृता बहवोऽन्तरायस्त्वान् को गिह्यय परमं व्रजतात् पदं ते । नान्यस्य बहिषि बलिर्ददतः स्वभागं यत्ने न स्वमविता यदि विप्रमूर्ध्नि ॥ १० ॥ हंसस्वरूपवददन्पुत आत्मयोगं ज्ञानः कुमार कृपमो भगवान् पिता नः । विष्णुः शिवाय जगतां बलयाऽ-
^{५७}र्वाणिस्तेनाहता मनुभिदा धृतयो हयास्ये ॥ १७ ॥ संस्तुन्वतोऽधिपतितां-
^{५८}भगवानुपीक्ष शक्रं च वृत्रवधतस्तमसि प्रविष्टम् । देवस्त्रियोऽसुरगृहे-
^{५९}सिद्धिता अनाथा जप्ते सुरेन्द्रमभयाय सतां नृसिंहे ॥ १९ ॥ दैवासुरे शुचि-

देवे च वामन' इति वामने ॥ २० ॥ इति एकादशतात्पर्यं चतुर्थो-
ध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः

“ये तु विष्णुमवज्ञाय श्रियमेव ह्युपासते । उपेक्ष्य वा हरि-
ते तु भूत्वा याज्याः पतन्त्यधः’ इति प्रवृत्तिसंहितायाम् ॥ १० ॥
“व्यवायामिपमद्यानि हरः पूजार्थमेव तु । वामदेव्यो नाम यज्ञो
व्यवायो हरिपूजनम् । पितृयज्ञो देवयज्ञो मांसेन हरिपूजनम् ।
व्यवाययज्ञे मद्यं तु सोमात्मकतयेष्यते । क्षत्रियादेर्न विप्राणां विप्रो
दोषेण लिप्यते । अरागतः प्रवृत्तिः स्थाद्रागो दोषस्य कारणम् ।
प्राणमथोऽथवा यज्ञे दैवे सर्वस्य चेष्यते । पैष्टमद्यस्य माध्यामि-
क्षत्रियस्य न दुष्यति । दैवे सत्यैव च प्रीतिर्विष्णोः पुत्रास्तु मानुषे ।
तस्माद्विहितमात्रेषु रागं मुक्त्वा यथाविधि । समाहितो हरिं स्मृत्वा
वर्तन्याजी हरेर्भवेदिति क्रियाविधाने । यज्ञान्विहाय न चोदना ॥ ११ ॥
“यज्ञेष्वालम्बनं प्रोक्तं देवतोद्देशतः पशोः । हिंसानाम तदन्यथा
तस्मात्तां नाचरेद्बुधः । यतो यज्ञे मृता ऊर्ध्वं यान्ति दैवे च पैतृके ।
स दैत्यपतीन् सुरार्थं हत्वान्तरेषु भुवनान्यदधात्कलामिः । भूत्वा
वामन इमामहरद्वलेः इमां याजाच्छलेन समवाधदितेः सुतेभ्यः ॥ २० ॥

पञ्चमोऽध्यायः

वदन्ति तेऽन्योन्यमुपासितश्रियो गृहेषु मैथुन्यपरेषु चाशिप ।
यजन्त्यमृष्टाक्षविधानदक्षिणा वृत्त्ये परं प्रप्तिं पशून्तद्विदः ॥ ८ ॥ सर्वेषु
शश्वत्तनुभूत्स्वभावस्थितं यथा स्वमात्मानमभीष्टमीश्वरम् । वेदोपमा
च न शृण्वते बुधा मनोरथानां प्रवदन्ति वार्तया ॥ १० ॥ लोके
व्यवायामिपमद्यसेवा नित्यास्तु जन्तोर्न हि तत्र चोदना । व्यवस्थित-
स्तेषु विहाय यज्ञान् सुराग्रहेरासुरवृत्तिरिष्टा ॥ ११ ॥ यद्वाणमज्ञो
विहितः सुरायास्तथा पशोरालम्बनं न हिंसा । एवं व्यवायः प्रजया ॥

भक्तो लाभालाभनं स्वर्गस्य न तु मारणमिति च ॥ १३ ॥ ^{१५}स्वात्मानं
यमिच्छासं च । ‘आप्तत्वादात्मशब्दोक्तं स्वस्मिन्नपि परेषु च । जीवा-
दन्यं न पश्यन्ति श्रुत्वा विद्विषन्ति च । एतांस्त्वमासुरान्विद्धि लक्षणैः
पुरुषधर्मानि’ इति हरिवंशेषु ॥ १५ ॥ ^{३५}ध्रुवं तथैव मुच्येत यां मूर्तिं
प्रदिशेद्गुरुः । शिष्याणां योग्यताजमिज्ञो विप्रदानिस्तु तद्युगे । अवतीर्ण-
हरेर्मूर्त्या तत्पूर्वयुगजेन च । नृसिंहमूर्त्या च तथा यां नान्यां प्रदिशे-
द्गुरुः’ इति स्वाभाव्ये ॥ ३५ ॥ ^{४२}सर्वात्मना हरेर्भक्ता देवेश एव
सकलम् । देवास्तु सर्वथाभक्ता भक्ता एवेतरे स्मृताः । हरिभक्त्याधिके-
नैव किङ्करोथाप्यृणी तथा । हरिभक्तो नेतरेषां वामदेव्यपाश्रयात् ।
शिष्येव श्रोतृमणानि दातव्यानीतराणि च । दातव्येभ्यो विमुच्येत
नारदस्यः कथञ्चन । कथं देवाद्यनुपकृतो भक्तो मोक्षेऽपि वर्तयेत् ।
विश्वत्वात्तदधीनं हि स्वरूपं सर्वज्ञो यत’ इति जीवनिर्णये ॥ ४२ ॥
^{४३}उदकैश्च नमस्कारैः स्तुतिभिर्मनसा तथा । यतिभिश्चापि सम्पूज्या
एता मोक्षमियासुभिः । मध्ये विष्णुमनुस्मृत्य नान्यथा तु कथञ्चने’ इति
प्राधान्याच्चा ॥ ‘प्राधान्येन हरिर्ध्येयस्तत्सम्बन्धात्सुरादयः । ध्येया
नान्यत्कचिद्भावेद्भगवदनुपयोगि यदि’ इति हरिसंहितायाम् ॥ ४३ ॥
^{४४}‘पौण्ड्रकादिषु दैत्येषु सुरांशः सन्ति सर्वशः । बहुमानफलं विष्णोस्ते

ये हंमं विशुद्धं न विदुः स्वधर्मम् ॥ १३ ॥ द्विपन्तः परकायेषु स्वात्मानं
हरिमीश्वरम् । स्तुतके सानुबन्धेऽस्मिन् वदस्नेहाः पतन्त्यधः ॥ १५ ॥ एवं
प्राणरूपोऽसौ भगवान् युगवर्तिभिः । मनुजैरिज्यते राजन् श्रेयसामीश्वरो
हरिः ॥ ३५ ॥ कलिं सभाजयन्त्यार्या गुणज्ञाः सारभामिनः । यत्र
वृत्तिर्नैव सर्वः स्वार्थोऽभिलभ्यते ॥ ३६ ॥ न ह्यतः परमो लाभो
भक्तां श्राम्यतामिह । यतो विन्देत परमां शान्तिं नश्यति संसृतिः ॥
३७ ॥ देवर्षिभूतामृणां पितृणां न किङ्करो नायमृणी च राजन् ।
पश्यामिना यः शरणं शरण्यं गतो मुकुन्दं परिचर्यया च ॥ ४२ ॥ स्वपाद-
गते भजतः प्रियस्य त्यक्तान्यभावस्य हरिः परेशः । विकर्मयञ्चोत्पतितं
अशुद्धनुति सर्वं हृदि सञ्जिविष्टः ॥ ४३ ॥ वैरेण यं नृपतयः शिशुपाल-

यान्त्यादाय सद्रतिम् । विद्वेषस्य फलं यत्तु तदादायासुरास्तमः ।
यान्त्यतो नैव विद्वेषो विष्णोः कार्यः कथञ्चनेत्यंशविवेके ॥ ४९ ॥
इति एकादशतात्पर्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः

^{१५}यः प्रकाशरूपः ॥ ८ ॥ ^{११२}अस्पर्धिनी स्पर्धिनीव श्रीरामो
वनमालया । न हि स्पर्धादयो दोषाः संविद्रूपां स्पृशन्ति तामिति
वामने ॥ १२ ॥ ^{११}तनुभृदायुषि संबद्धः अश्वेति तनुभृदायुषि रज्य-
मानाः । 'ब्रह्मणा संपरित्यक्तो मृत इत्युच्यते नर' इति भारते ॥
^{१३}कालमात्रः कालनिर्माता ज्ञाता च । मृष्टिलयाद्यर्थम् । नित्यत्वेन
च । अव्यक्तस्यापि स्पृष्टत्वात्काल एव भूतः तस्मादप्युत्तमस्त्वम् ।
'कालाजीवात्तथाऽप्यक्तान्महतश्चोत्तमो यतः । उत्तमः पुरुषस्तस्मा-
द्भगवान्विष्णुरच्युत' इति च ॥ १४ ॥ ^{११६}नारायणाख्यः परमः शैलः

शैण्डुसाल्वावयो गतिविलासविलोकनाद्यैः । श्यायन्त आकृतविषय-
शयनासनादौ तत्साम्यमापुरुरक्तधियः पुनः किम् ॥ ४९ ॥

षष्ठोऽध्यायः

त्वं मायया विगुणयाऽऽत्मनि दुर्विभाव्यं व्यक्तं सृजत्यवशि-
ष्टुम्पसि तदुपस्थः । नैतैर्भवानजितकर्ममिरज्यते वै यः स्वे सुखे ।
व्यवहितेऽभिरतोऽन्तवद्यः ॥ ८ ॥ स्यान्नस्तवाङ्गिरशुभाशयधूमकेतुः श्रेमा-
यो मुनिभिराद्रह्योक्षमानः । यः सात्त्विकैः समविभूतिभिरात्मविद्भि-
र्व्यूहाचितः सवनशः समविकर्मैश्च ॥ १० ॥ पर्युष्टया पतितया वनमालया
संस्पृधिनी भगवती प्रतिपक्षवर्द्धा । यः सुप्रणीतमनुयाऽह्णमावृणो-
भूयात्सदाऽङ्गिरशुभाशयधूमकेतुः ॥ १२ ॥ तस्योतगाव इव यस्य वल-
भवन्ति वैवाश्च यस्तनुभृदायुषि रज्यमानाः । कालस्य ते प्रकृतिपूतयो
परस्य शो नस्तमोतु चरणा पुरुषोत्तमस्य ॥ १४ ॥ अस्यासि हेतुलक्ष-
स्थितिसंयमानामन्वक्तजीवमहतामपि कालमात्रः । सोऽयं विष्णो-
रखिलापचये प्रवृत्तः कालो गमीत्यय उत्तमपुरुषस्त्वम् ॥ १५ ॥ त्वम्

अक्षयान्वितो लये । स एव पुरुषाख्यं तु द्वितीयं रूपमात्मनः ।
कृत्वा रमायां पुल्वनामानं तु चतुर्मुखम् । प्रधानाख्यां च गायत्रीं
ससर्ज पुरुषात्मकः । चतुर्मुखः स पुरुषो महत्तन्वाभिधं पुनः ।
प्रधाननाख्यां गायत्र्यां ससर्जत्मानमेव तु । श्रद्धाभिधां च गायत्रीं
गम्यां शेषोऽन्वजायतेत्यादि मुष्टिविक्षेपे ॥ १६ ॥ ^{११७}येऽन्वे ज्ञानिनः
ततः परिहृतान्विषयान्विभ्यति ॥ १७ ॥ ^{११९}सर्वं विश्रतस्तव ॥ १९ ॥
यत्सराणां शतं चैव क्रतूनां पञ्चविंशकम् । अवतीर्णस्य कृष्णस्य यदा
प्राप्तात्तदा हरिम् । स्वस्थानगमनापेक्षी ब्रह्मा तुष्टाव सामरः ॥ २५ ॥
^{११}संवत्सरद्वयं चैव पञ्चास्तिथत्वा जनार्दनः । अभिपेदे परं स्थानं
वातुमास्याधिकं पुनरिति भविष्यत्पुराणे ॥ २७ ॥ ^{१३}सतामपि कलौ
पापं विकारो मनसो भवेत् । तस्माद्यदंश्च संजह्ने नैते स्युः पापित-
म्वति । पुनलोकविवृद्धार्थमौत्तरयादिकान्हरिः । आविश्य रक्षा-
करोजगतः पुरुषोत्तमः । स्वात्मनः सह यानेन पुरुषार्थोऽधिको
भवेत् । इत्यनुग्रहबुद्ध्या च संजह्ने सङ्कुलं विश्रुतिरिति च ॥ ३१ ॥

पञ्चतमधिल्लय पुमान्स्ववीर्यं घञ्जे महान्तमिव गर्भममोघवीर्यः । सोऽयं
त्वयाऽनुगत आत्मन आपण्डकोशं हेनं ससर्ज बहिरावरणरूपेतम् ॥ १६ ॥
तस्मिन्पक्ष जगतश्च भवानधीशो यन्माययोत्थमुणविक्रिययोपनीतान् ।
नर्णान् जुषन्नपि हृषीकपते न लिप्तो येऽन्ये स्वतः परिहृतानपि विभ्यति
॥ १७ ॥ विश्रतस्तवाङ्गिरशुभाशयधूमकेतुः पादावनेनसरितः
समलानि हन्तुम् । आनुश्रवं श्रुतिमिरङ्गिजमङ्गसङ्गैस्तीर्थद्वयं शुचिप-
रतदुपस्पृशन्ति ॥ १९ ॥ यदुबंशेऽधतीर्णस्य भवतः पुरुषोत्तम । शरच्छतं
गनीयाय पञ्चविंशाधिकं प्रभो ॥ २५ ॥ ततः स्वधाम परमं विशस्व
गतिं मन्यसे । सलोकान्लोकपालाद्याः पाहि वैकुण्ठ किङ्करान् ॥ २७ ॥
शिवं यादवकुलं वीर्यशौर्यश्रियोहतम् । लोकं जिघृक्षस्यौर्ध्वं मे
विमिव महाणवः ॥ ३० ॥ यद्यसंहृत्य दत्तानां यदुनां विपुलं
कृतम् । गन्ताऽस्म्यनेन लोकोऽयमुत्खणेन विनङ्कयति ॥ ३१ ॥ वयञ्च
विष्णोर्मातुल्य तर्पयित्वा पितॄन् सुरान् । भोजयित्वोशिजो विषाजाना-

¹⁵⁰ 'आत्मनोत्तमतां वृयुरुत्तमा अपि सर्वशः । कदाचिदेव स्वगुण-
निस्त्रग्धेव हि साधव' इति नान्दीये ॥ ५० ॥ इति एकादशतात्पर्ये
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः

'विद्धि मायां मनोमयीम् । मन्थनः प्रधानप्रकृतिनिर्मिताम् ।
'प्रकृतिः सा एषा मयं रोदसी लोकधारिणी । कृता सत्याम्भराऽजस्रा
लोकानामात्मसञ्ज्ञिते'ति मोक्षधर्मेषु ॥ ७ ॥ ¹⁵¹ 'स्वर्गाद्याश्च गुणाः
सर्वे दोषाः सर्वे तथैव च । आत्मनः कर्तृताभ्रान्त्या ज्ञाप्यन्ते नात्र
संशयः । परमात्मानमेवैकं कर्तारं वेत्ति यः पुमान् । स मुच्यतेऽस्मा-
त्संसारतत्परमात्मानमेति चे'ति भारते ॥ इदं मया क्रियत, इदं मया
न क्रियत, इदं विपरीतं क्रियत इति बुद्धिभेदो रजस्तमोगुणनिमित्तो
भ्रमः । सर्वे हि परमेश्वरः करोति । 'आत्मशब्दोदितो ब्रह्मा परमात्मा
मिथो ब्रह्मम् । सर्वे ब्रह्मणि वीक्षेत् मयि ब्रह्माणमेव चे'ति काल-
संहितायाम् ॥ ८, ९ ॥ ¹⁵² 'आत्मभूतः आत्मबद्धतः । आत्मोपम्येव
सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुने'ति वचनात् ॥ १० ॥ ¹⁵³⁻¹⁵⁴ कर्तृत्वमात्मनो

गुणवताऽन्धसा ॥ ३८ ॥ तेषु दानानि पात्रेषु श्रद्धयाऽर्घ्यं महान्ति ।
वृजिनानि तरिष्यामो दानैर्नानिभिरिष्यार्षवम् ॥ ३९ ॥ सारस्तः कीर्तयन्तः
कृतानि गदितानि च । गत्युत्तिष्ठतेक्षणोत्केलि यधृलोकविडम्बनम् ॥ ४० ॥

सप्तमोऽध्यायः

यदिदं मनसा याच्ना चक्षुर्भ्यां श्रवणादिभिः । मन्थनं गृह्यमाणं च
विद्धि मायां मनोमयीम् ॥ ७ ॥ पुंसो युक्तस्य नानार्थे भ्रमः सगुणस्यैव
कृत् । कर्माकर्मविकर्मेति गुणदोषधियो भिदा ॥ ८ ॥ तस्माद्युक्तेन्द्रिय-
जयो युक्तचित्त इदं जगत् । आत्ममीक्ष्य विततमात्मानं मय्यधीश्वरे ॥ ९ ॥
ज्ञानविज्ञानसंयुक्त आत्मभूतः शरीरिणाम् । आत्मानुमयेतुष्टात्मा नात्र
रायैर्विह्वल्यसे ॥ १० ॥ दोषबुद्ध्योभयातीतो निषेधाच्च निवर्तते । एष

पश्माज्ञाननिष्ठो न मन्यते । अतः कुर्वन्नपि सदा दोषबुद्ध्या न
निन्दितम् । गुणबुद्ध्या न विहितं किन्त्वीश्वरेरितोऽस्म्यहम् । स एव
न मयि स्थित्वा निन्दानिन्द्ये करोत्यजः । न मे दोषो न च गुणः
कर्तृत्वाभावतः स्फुटम् । स्वतन्त्रत्वाच्च चेशस्य येऽज्ञानतेषु भवेदपि ।
इति मत्वा निवर्तते निन्द्यात्कुर्याद्गुणानपी'ति बोद्धव्ये ॥ 'अनित्या मे
गुणा न स्फुटोपा नैव कथञ्चन । इति मत्वा शुभं कुर्यान्नित्येदं शुभा-
दपि । ज्ञानी त्वकर्तृतामानादीशकर्तृत्वनिश्चयात् । किन्तु पूर्णगुणायैव
न तु दोषापनुचये । न चात्पगुणसिद्ध्यर्थं बालवत्कृतनिश्चय' इति
शेषाद्ये ॥ 'वैलक्षण्याद्वैरोर्भेदं तत्तन्त्रत्वाच्चदात्मकम् । इति विश्वं
पश्यन्ति ज्ञाननिष्ठा हरः प्रिया' इति सार्वज्ञे ॥ ११, १२ ॥ 'योगो
नादिषु तेन न्यस्त इति योगविन्यासः । 'ज्ञानं तु योगशब्दोक्तं
पश्यतेऽनेन यत्सुखम् । क्वचिद्योग उपायः स्वात्कचिच्चित्तनिरोधन-
मि'ति दत्तात्रेययोगे ॥ अत्र ज्ञानमुपायश्च ॥ १४ ॥ ¹⁵⁵ 'अभावा-
न्मरुपत्वाच्चतुभूतम् । बहिरर्थपेक्षयैव च तेषां मोहः । परमसुख-
प्राप्तादन्योऽर्थो बहिरर्थः । 'अशरीरः सदा विष्णुः पूर्णानन्दत्वतः
सदा । इच्छा च क्रीडयैवास्य न फलाय यतो विमोः । अतो बाह्यार्थ-
भ्रमोऽपि निष्काम इति कथ्यते । ब्रह्मा निरभिमानित्वाच्छरीर्यन्व-
यीत्यान् । नित्यानन्दोपयोन्यन्यकामस्योज्झितः सदा । बहिरर्थ-
विनिर्मुक्तस्थापि तनुधारणात् । अमूढो मूढ इतिवदुच्यते च सरस्वती ।
प्रायास्तन्वभीमानाद्बहिरर्थयुजस्तथा । सर्वेषां ब्रह्मपदवीयोग्यानां पूर्वमेव
॥ अभावस्त्वपरोक्षस्य मोहो ज्ञानस्य भण्यते । ब्रह्मणस्त्वंशरूपेषु

प्राया च विहितं न करोति यथाऽर्भकः ॥ ११ ॥ सर्वभूतसुहृच्छान्तो
अविज्ञाननिश्चलः । पश्यन्मदात्मकं विश्वं न विपद्येत वै पुनः ॥ १२ ॥
अत्र उवाच—योगेश योगविन्यास योगात्मयोगसम्भव । निःश्रेयसाय
॥ प्रोक्तस्यायः सन्यासलक्षणः ॥ १४ ॥ स्वस्य ते स्वसदृश आत्मन
आत्मनोऽन्यं वक्तारमीश विबुधेऽप्यपि नानुचक्षे । सर्वे विमोहितविधयस्तव

भारत्या ज्ञानवर्जनम् । ब्रह्मगायत्रिभावे तु नाशवतरणं कचिद् ।
 शतजन्मसु पूर्वं तु ज्ञानोदय उदीर्यते । आपरोक्ष्येण पारोक्ष्यात्पूर्णज्ञानं
 सदैव तु । शतजन्मगतायाश्च आपरोक्षोज्झतिर्भवेत् । कचित्कचि-
 त्सरस्वत्यामंशवतरणेऽप्यिति' शक्तिविवेके ॥ 'अशरीरो वायुरभ्रं विद्यु-
 त्सनयित्पुरशरीराणि वा एतानी'ति च श्रुतिः । 'श्रुतिभिस्तानि
 तत्वास्तु स्तनयित्नुर्हरिः स्मृतः । अभ्रं भूतानि भरणाल्लीर्वायुर्मरुता
 स्मृतः । विद्युस्तु भारती प्रोक्ता एत एवाशरीरिणः । व्यत्यासेनापि
 नाम स्यादेतेषां महतां सदैवत्यभयनिरुक्ते ॥ १७ ॥ ^{४८} 'विष्णोर्वीर्या-
 रन्तस्तत्र विभिरंशैर्नरः स्मृतः । सेन्द्रैश्चतुर्भिः पार्थस्तु द्वाभ्यां तु बत-
 लक्ष्मणावित्यंशविवेके ॥ १८ ॥ ^{४९} 'लोके तत्त्वे च विचक्षणः ।
 'पारोक्ष्येणैव तत्त्वं तु लोकं चापि विदन्ति ये । तेऽपि सत्त्वेद्विनिर्गुण-
 स्तमो यान्ति विनिश्चयात् । आपरोक्ष्याश्च च ज्ञानं तेषामुत्पाद्यते
 कचिदि'ति पाहुष्ये ॥ १९ ॥ ^{५०} 'केवलात्मनः शरीरमात्रपरिग्रहस्य ॥
 ॥ ३० ॥ ^{५१} 'पार्थकान्तसम्भवम् । आत्मनो वृद्धिश्च पार्थेति ।
 'सज्जनार्थेऽनुमन्येत ऐहिकीं वृद्धिमात्मनः । पारत्रिकीर्माहिकी च
 प्रीतये गुरुदेवयोः । देवतानां च सर्वेषां स्रोतमानां च सर्वज्ञांश्च
 च ॥ ३८ ॥ ^{५२} 'जीवान्तर्यामको विष्णुरात्मनामा समीरितः । ता-
 तु ब्रह्मरुत्वाद्बहिरन्तस्तथैव च । पश्येदाकाशवद्व्याप्तिमसङ्गत्वं च

माययेमे ब्रह्मादयस्तनुभूतो बहिरर्थभावाः ॥ १७ ॥ तस्माद्भवन्तमनव-
 मन्तपारे सर्वज्ञमीश्वरमखण्डविष्णुं धिष्यन्तम् । निर्वेदधीरहरहरं वि-
 नाभिततो नारायणे नरसखं शरणं प्रपद्ये ॥ १८ ॥ श्री भगवानुवाच-
 प्रायेण मनुजा लोके लोकतत्त्वविचक्षणाः । समुद्धरन्ति ह्यात्मानमात्म-
 नैवाशुभाशयात् ॥ १९ ॥ त्वं हि नः पृच्छतां ब्रह्मात्मानन्दकारणम् ।
 बृहि स्पर्शविहीनस्य भवतः केवलात्मनः ॥ ३० ॥ शश्वत्पराधर्मसर्व-
 परार्थकान्तसम्भवम् । साधु शिक्षेत भूमेश्व अनुशिक्षे व्रतान्तरम् ॥ ३१ ॥
 अन्तर्बहिश्च स्थिरजङ्गमेषु ब्रह्मात्मभावेन समन्वयेन । व्याख्या दयवस्तु

नित्यश'इति तन्त्रमागवते ॥ ४२ ॥ ^{४३} 'गुणान्जीवस्य चेष्टन्यान्सिद्धा-
 विष्णोर्गुणास्तथा । तत्तद्दृष्ट्या विचिन्वीत पृथगेव सुधीः सदे'ति
 श्रोकतत्त्वे । 'मधुनाम सुखं विन्द्यान्माधुर्यं सुखहेतुता । सुखे रतिर्वा
 म्प्रोक्ता शब्दतत्त्वविचक्षणैरिति' शब्दनिर्णय ॥ ४४ ॥ ^{४५} 'दूत एव
 भजनीयः । 'पराभवो धर्षणः स्यादवज्ञानमथापि वा । न तत्सत्सु
 मदा कुर्यात्सह ज्ञत्यासनं न चे'ति पाहुष्ये ॥ ४५ ॥ ^{४६-४७} 'जीवस्य
 श्रुतां शिक्षेत्प्रविष्टत्वं परात्मनः । तत्तद्गुणविदम्बं च बह्वैः सर्वमथापि
 ॥ । अल्पदारी यथाऽल्पोऽक्षिरेवमल्पशरीरगः । दृश्यते परमात्माऽपि
 शुलः स्थूलशरीरग' इति वैभवे ॥ ४६, ४७ ॥ ^{४८} 'अव्यवयवानां
 च गुणानां गुणिनस्तथा । शक्तिशक्तिमतोश्चैव क्रियायास्तद्वस्तथा ।
 परस्परं शान्तिनोश्चैव नित्याभेदो जनादने । जीवस्वरूपेषु तथा तथैव
 अज्ञातवपि । विद्रूपायामतोऽभेदा अगुणा अक्रिया इति । हीना
 भवयैवेति कथ्यन्ते तेऽत्यभेदतः । पृथग्गुणाद्यभावाच्च नित्यत्वादुभयो-
 रपि । विष्णोरचिन्त्यशक्तेश्च सर्वं सम्भवति ध्रुवम् । क्रियादेरपि
 नित्यत्वं व्यक्त्यव्यक्तिविशेषणम् । सत्ताभावविशेषेण व्यवहारश्च तादृशः ।
 विशेषस्य विशिष्टस्याप्यभेदस्तद्वदेव तु । सर्वं चाचिन्त्यशक्तित्वा-
 दव्यते परमेश्वरे । तच्छतैव तु जीवेषु विद्रूपप्रकृतावपि । भेदाभेदौ
 अन्यत्र ह्युभयोरपि दर्शनात् । कार्यकारणयोश्चापि निमित्तं कारणं

प्राग्वन्मात्मनो मुनिर्नैवोद्भूततत्त्वमावयेत् ॥ ४२ ॥ तेजोऽम्बुक्षमयै-
 तौर्धर्मौर्वीर्यायुनेरितेः । न स्पृश्यते न भक्तद्वत्कालसृष्टैर्गुणैः पुमान् ॥ ४३ ॥
 तच्छः प्रकृतितः क्षिप्रो माधुर्येस्तीर्थवधुणाम् । मुनिः पुनात्यसा-
 म्यवमीक्षणस्पर्शकीर्तनैः ॥ ४४ ॥ तेजस्वी तपसा दीप्तो दुर्धर्षो दूर-
 ताजसः । सर्वमक्षोऽपि युक्तात्मा नादत्ते पापमग्निवत् ॥ ४५ ॥ कचि-
 त्पुण्यः कचित्सपष्ट उपास्यः श्रेय इच्छताम् । भुङ्क्ते सर्वत्र दातॄणां
 तन्माशुक्ताशुभम् ॥ ४६ ॥ स मायया सृष्टमिदं सत्सल्लक्षणं विभुः ।
 विष्ट ईयते तत्तत्स्वरूपोऽस्मिन्वैधसि ॥ ४७ ॥ कालनद्योषवेनो भूतानां

विने'ति ब्रह्मतर्के । 'आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि' । 'सर्वोपेता च तद्दर्शनात्' । 'सर्वधर्मोपपत्तेश्च' । 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' । 'यत्रासप्तकपीनगर एकमाहुरि'त्यादेश्च ॥ 'विना दोषांछुतमद्वाऽवगम्य तथा स्मृतं परमे सत्यरूपम् । नैवासत्यं कचिदस्मिन्परेशे सर्वं युक्तं पूर्णशक्तेः सदैव'ति च विश्वस्मरश्रुतिः । तस्मादेकस्मिन्नपि शरीरे भेदाभेदान्प्रमवाप्ययौ युज्येते । न च विरोधः । स्थूलसूक्ष्मवत् । आपेक्षिकमन्त्रापि युज्यते ॥४९॥ ^{५१}बुद्धिसंस्थस्त्वात्मभेदो व्यक्तस्थो जीव उच्यते । तेनैव सह संस्थानात्परात्मा स्थूलबुद्धिभिः । जीव-बलक्षयते विष्णुर्यथैवाम्बुस्थितार्कवत् । परमार्कः पारिमण्याद्भर्तुलत्वादिना तथा । अर्कस्वरूपानभिज्ञैः शिरःपादादिवर्जितः । अचेतनश्च कल्प्येत तत्तेजोमात्रदर्शिभिः । सूर्यदेहादिभिर्ब्रह्म हि तेजोमण्डलमेव तु । दृश्यते स्थूलमतिभिरेवमेव जनार्दन'इति प्रभासके ॥ ५१ ॥ इति एकादश-तात्पर्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः

'महतां वनिताकामः पतत्यन्धे तमस्रलम् । अन्यत्र निरयं याति दुःखवान्साद्विपर्यय'इति धर्मसंहितायाम् ॥ 'मोहकारणभूतां मायेत्याहुर्मनीषिणः । अविद्यमानं मेत्युक्तं तज्ज्ञापयति यत्स्वयम् । कुत्रचिज्ज्ञानरूपं सल्लभरूपं च श्रण्यते । मयं प्राचुर्यमुद्दिष्टं माया स्यात्प्रचुरेत्यपी'ति तन्त्रनिरुक्ते ॥ 'स्वतन्त्रं परमार्थोक्त्यं स्वतन्त्रं हरेर्मतिः । सैव माया समुद्दिष्टा मुख्यतस्तत्स्वरूपिका । मतिमन्मति

प्रमवाप्ययी । नित्यावपि न दृश्यते आत्मनोऽभेदर्यथाविधाम् ॥ ४९ ॥ बुद्धिसंस्थेन भेदेन व्यक्तस्थ इव तद्गतः । लक्ष्यते स्थूलमतिभिरात्मा चाम्बुस्थितार्कवत् ॥ ५१ ॥

अष्टमोऽध्यायः

दृष्ट्वा स्त्रियं देवमायां तद्भावैरजितेन्द्रियः । प्रलोभितः पतत्यन्धे

भेदोऽपि न विष्णोः कचिदिष्यते । पारमार्थ्येन नास्त्येव तदन्यत्तद्वशं यतः । अनाद्यनन्तकालेषु विद्यमानमपि ध्रुवम् । अतो मायामयं माहुः सर्वं तद्वशं यत'इति मायवैभवे ॥ 'स्वाधीनं सदिति श्रोक्तं पराधीनमसत्स्मृतम् । अविद्यमानमेतस्माज्जगदाहुर्विपश्चितः । अनाद्यनन्त-कालेषु विद्यमानमपि ध्रुवम् । अस्मात्तन्व्यात् नास्त्येवेत्येवं वाच्यं गमत्सदा । सदा वृत्तेर्विद्यमानमिति ब्रूयाद्यदि कचित् । तथापि नाशवद्दीदं प्रवाहाद्व्यस्य नित्यता । अतो निवर्त्यमित्याहुः प्रपञ्चो पस्ति यद्यपि । विष्णोरिच्छावशत्वाच्च मायामात्रमिति स्फुटम् । परमार्थं त्वं कमेव स्वातन्त्र्याद्दिष्णुमव्ययम् । यदि कल्पयतीदं स स एव विनिवर्तयेत् । विष्णुस्तस्मात्तद्वशत्वान्नास्तीति द्वैतमुच्यते । स्वातन्त्र्येण हरौ ज्ञाते पराधीनत्वनिश्चयात् । इत्यादुरुपदेष्टार आचार्यास्तत्त्ववेदिनः ॥ पर्येव राजन्विज्ञाते नान्योऽस्तीति स्फुटं वचः । स्वातन्त्र्यात्परातन्त्र्याच्च तद्वत्त्यादिषु सत्स्वपि । यथैकलत्रवांश्चैव एकवीर इतीव च । तथैव सर्वप्राधान्याद्वितीयो हरिः स्मृतः । एवं मुक्ता विज्ञानान्ति सायुज्यं पापिता विमोः । अनन्तकालं पश्यन्तो जगदेतच्चराचरम् । तत्सर्वस्य यद्विज्ञानात्केवलभ्रान्तिरूपकम् । जगदुत्तया तमो यान्ति ईशितव्येश-पापत'इति च ॥ 'पुत्रा मे यदि विद्यन्ते मरिष्यन्त्येव ते ध्रुवम् । यदि राज्यं करोत्येष नश्यत्येतदसंशयमि'ति श्रुतराष्ट्रवचनात् । 'प्रपञ्चो यदि विद्येते'त्यादि । 'यदिशब्दस्त्ववस्तुत्वे चास्वातन्त्र्ये च संशये । अवस्तुशब्दश्चाशक्ते ह्यल्पशक्तौ च कीर्त्यत'इति शब्दनिर्णयः ॥ ७ ॥ 'भगवद्भार्यतायोग्याः काश्चिदप्सरसाः स्त्रियः । रमाऽऽवेगात्कदाचित्स्थु-तास्वेका पिङ्गलाऽभवत् । तदन्यासां महान्दोषो भगवद्भर्तृताऽस्मृता-वि'ति स्वाभाव्ये ॥३४॥ इति एकादशतात्पर्ये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

तमस्यज्ञौ पतद्भवत् ॥७॥ सुहृत्प्रेष्ठतमो नाथ आत्मा चार्यं शरीरिणाम् । तं चिक्रीयात्मनैवाहं रेमेऽनेन यथा रमा ॥३४॥ सन्तुष्टा अवहत्येत-वापालाभेन जीवती । विहराम्यमुनैवाहमात्मना रमणेन वै ॥ ३९ ॥

नवमोऽध्यायः

^{११०}असज्जनैस्तु संवासो न कर्तव्यः कथञ्चन । यावद्यावच्च बहुभिः
सज्जनैः स तु मुक्तिर्द'इति याज्ञुष्ये ॥ १० ॥ ^{११२}बाह्यं मनो विलीनं
स्यान्मुक्तौ चिन्मात्रकं मनः । तेनैवानुभवेत्सर्वं स्वात्माभिर्चेन मुक्तिर्द'
इति मुक्तितत्त्वे ॥ १२ ॥ ^{११७-११८}कालप्रकृतिजीवादौ लयेऽसत्यप्रवर्तनात् ।
तन्निमित्तस्य कार्यस्य विष्णुरेक इतीर्यते । स हि कालादिकं सर्वं
वर्तयत्यमित्युतिरिति तत्त्वलये ॥ 'प्रकृतिश्च गुणाश्चैव शक्यत्या-
च्छक्तयः स्मृताः । विष्णोः स्वरूपभूता तु शकताच्छक्तिरुच्यते' इति
शक्तिविवेके ॥ १७, १८ ॥ ^{१२२}भयादपि हरिं भक्त्या चिन्तयंस्त-
त्स्वरूपताम् । पेशस्कारिवदायाति द्विषन् द्वेषस्वरूपताम् । सुखरूपस्य
हि द्वेषो दुःस्वरूप इतीर्यते । तस्माद्दुःखं सदा याति द्वेषान्पुरुषोत्तमे ।
नृसिंहद्वेषतो दुःखं रक्षोरूपेण रावणः । अग्राच्च रामविद्वेषाच्छत्रुपाल-
स्तथैव च । ततो भक्त्या परं यातो द्वेषरूपस्त्वधोगतिम् । तस्मात्पार-
गुणोद्रेकिविद्वेषात्सर्वदोषवान् । भवेदिति सरूपत्वं द्वेषादेः पुरुषात्
ही'ति आगततन्त्रे ॥ 'तं यथा यथोपासते तदेव भवति' । 'त-
भूतिरिति देवा उपासाञ्चक्रिरे ते बभूवुस्तस्माद्वाप्येतद्दि सुप्तो भूर्भूवित्येव

नवमोऽध्यायः

वासो बहूनां कलहो भवेद्भारता द्वयोरपि । एक एव चरेत्समाय-
कुमार्या इव कङ्कणः ॥ १० ॥ यस्मिन् मनो लब्धपदं पश्येत्तच्छनैः शनैश्च
अति कर्मरेणून् । सत्त्वेन वृद्धेन राजसूतमश्न विधूय निर्वाणमुपैत्यानिम-
नम् ॥ १२ ॥ एको नारायणो देवः पूर्वसृष्टे स्वमायया । संहृत्य
कालकलय कल्पान्त इदमीश्वरः ॥ १६ ॥ एक एवाद्वितीयोऽभूत्समाधारो-
खिलाश्रयः । कालेनात्मानुभावेन साम्यं नीतासु शक्तिषु ॥ १७ ॥
सत्त्वादिष्वाविपुरुषः प्रधानपुरुषेश्वरः । पराचराणां परम आस्ते कैवल्य-
संज्ञितः ॥ १८ ॥ यत्र यत्र मनो वैही धारयेत्सकलं धिया । स्नेहादपि

पसित्यभूरित्यसुरास्ते ह पराबभूवुरि'त्यादि च ॥ २२ ॥ ^{१२३}सत्य-
मत्यल्पविद्वेषे भोजनं दास्यतीति तु । स्नेहबाहुल्यतः कीटः पेश-
चारिसमो भवेत् । द्वेषे सर्वात्मना नष्टे स्नेहे चैव विवर्धति । सरूपता
मेव स्यात्कीटस्यैव हरेरपि । अत्यल्पोऽपि हरेर्द्वेषः स्नेहस्यानुदयङ्करः ।
तस्य विशेषो नान्यस्य फलदाता च केशवः । न हि पेशस्कृतः
द्विषित्फलदातृत्वमिष्यते । स्वातन्त्र्याद्विद्विषां चैव केशवो न सुख-
द'इति स्वातन्त्र्यविवेके ॥ २३ ॥ ^{२५}सत्त्वनिधनः सत्त्वं निधीयतेऽ-
नित्यरमेश्वर इति । 'सततमतिशयेनोच्चैरर्करूप'इति सततात्पुदकां
ममान् ॥ २५ ॥ ^{२६}बीजार्थमारोहणादिकं कुर्वन्निति ॥ २६ ॥
'एकस्मान्तु गुरोर्ज्ञानं जायते नैव कस्याचित् । एकस्मादेव जायेत
प्राणाद्वैष्णवस्य तु । स्वयं चोपदिशेज्ज्ञानं वैरिश्रिपदयोगिनि ।
प्राणाद्वैष्णवे चापि ज्ञानं दत्त्वा विमुक्तिदः । ज्ञानं प्राप्य बहुभ्योऽपि
न मुक्तिश्चतुर्मुखात् । ज्ञानमप्राप्य तेषां तु ज्ञानदो विष्णुरेव ही'ति
स्वरवेके ॥ ३१ ॥ इति एकादशतत्त्वपर्यन्तं नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

उपासाञ्चक्रिरे याति तत्तत्स्वरूपताम् ॥ २२ ॥ कीटः पेशस्कृतं ध्यायन्
उपासन्तेन प्रवेक्षितः । याति तत्तत्सम्यक्तां राजन् पूर्वकृपमसन्त्यजन् ॥ २३ ॥
सं गुरुभ्य एतेभ्य एषा मे शिक्षिता मतिः । स्वात्मोपशिक्षिता बुद्धि-
रपि मे वदतः प्रभो ॥ २४ ॥ देहो गुरुर्मम विरक्तिविवेकहेतुर्विध्वंस्य
सर्वमिधनं सततात्पुदकम् । तत्त्वान्यज्ञेन विस्मृतामि यथा तथापि
यत्कथमित्यवस्थितो विचराम्यसङ्गः ॥ २५ ॥ जायात्मजार्थेऽनुभूत्यगृहा-
णामि पुण्याति यः द्विषचिकीर्षितमाहितन्वन् । सोऽस्ते सुकृच्छ्रम-
नस्यमताः स्वदेहं सृष्ट्वा स्वबीजमवसीदति वृक्षधर्मा ॥ २६ ॥ न
एकस्माद्गोर्ज्ञानं सुस्थिरं स्यात्सुपुष्कलम् । ब्रह्मतत्त्वद्वितीयं वै योग्यते
तत्परिमितम् ॥ ३१ ॥

दशमोऽध्यायः

बुद्धिगुणैः कामक्रोधादिभिरभेदो विफलः । 'वस्तुस्थिति-
रन्यथात्वं नानात्वमिति कीर्तितम् । ज्ञानस्यैव तु नानात्वाच्च स्यात्कामा-
द्यहंमतिः ॥ कामादिषु स्वधीस्थेषु केवलं जीवसंस्थितिः । इति बुद्धि-
रभेदः स्यात्स न कार्यः कथञ्चन ॥ अदृष्टकामाद्विद्रूपो जीवाभिमान-
स्वरूपतः । दृष्टकामो मनोधर्मस्तस्माद्धेयः सदैव स' इति विवेके ॥ ५ ॥
'निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमिह चोच्यते । निवृत्तं सेवमानं
ब्रह्माभ्येति सनातनमिति भारते ॥ ४ ॥ 'मासेव नित्यं ध्यायन्
मदात्मा स प्रकीर्तित' इति च ॥ ५ ॥ 'अदेहधर्मान्निष्कण्ठदेहधर्मा-
दीर्यते । जीवस्त्वदेहधर्मापि परतो देहधर्मवान् । स्वयं त्वनभिमान-
सच्चिदानामेव दर्शयेत् । विष्णुर्जीवस्त्वमीमानी यावद्विष्णुपदं व्रजेदिति
विष्णुसंहितायाम् ॥ अवस्त्वशक्तमुदिष्टं शक्तं वस्त्वह भण्यते ।
तस्मादेकं परं ब्रह्म वस्तुशब्दोदितं सदैव' इति लक्षणे ॥ ११ ॥ 'पिशाच-
वस्तिस्थता माया तूच्यते जीवगा सदा । दहन्ते तद्गुणाः सर्वे सा-
प्रातिस्विकी नर' इति वैभान्ये ॥ एतच्छब्देन दुःखादिपरोक्षतयोरप्य-
'कचिद्विश्वं कचिद्ब्रह्म कचिन्निन्द्यमुदीर्यते' इति तन्त्रनिरुक्ते । 'बाह्यान्ना-

दशमोऽध्यायः

सुप्तस्य विषयालोको ध्यायतो वा मनोरथः । नानात्मकत्वादि-
स्तथा भेदोऽन्यधीगुणैः ॥ ३ ॥ निवृत्तं कर्म सेवेत प्रवृत्तं मत्पर-
जेत् । जिज्ञासायां सम्प्रवृत्तो नाद्रियेत्यर्थोऽन्योऽन्यमा ॥ ४ ॥ यमाव-
सेवेत नियमान् मत्परः कश्चित् । मद्भिर्बुद्धेर्गुरुं शान्तमुपासीत मत्त-
कम् ॥ ५ ॥ निरोधोत्पत्त्यनुब्रह्मज्ञानात्वं तत्कृतान् गुणान् । अनुब्रह्म-
आधत्ते एवं देहगुणान् परम् ॥ ९ ॥ तस्माज्जिज्ञासयाऽऽन्तर्मात्र-
केवलं परम् । सङ्गम्य निरसेदस्य वस्तुबुद्धिं यथाकमम् ॥ ११ ॥
वैशारदी सातिविशुद्धबुद्धिर्बुनोति मायां गुणसम्प्रसृतिम् । गुणाश्च

गुणाञ्जन्यं ज्ञानं नश्यति मुक्तिगो । स्वरूपज्ञानतो भोगान्मुक्तौ भुङ्के
भित्त' इति मुक्तितत्त्वे ॥ १३ ॥ 'देहापेक्षमनित्यत्वं जीवानां
मनं तथा । स्वतस्त्वजाश्च नित्याश्च बहवः सुखरूपिणः । उत्तमा-
भिमानस्तु नीचा वै नित्यदुःखिन' इति जीवतत्त्वे ॥ १४, १५ ॥
स्वाधिकानां वशत्वात्तु परमं सुखमेव तु । तदन्येषां वशे यस्तु किं
न तस्य भण्यताम् । स्वाधिकानां वशत्वं च तेषु भक्तिमतः सुखम् ।
तन्येषां तु दुःखाव तस्माद्भक्तोऽधिको भवेदिति च ॥ १७ ॥
विदुषामपि देहमानिनां यदा न विद्यते सुखं तदा दुःखमूढाना-
न्प्राणिनां च किम्वित्यर्थः । 'युनःशब्दे प्रस्तुतार्थे तथा शब्द-
'रिप्यते' इति शब्दे ॥ १८ ॥ 'ये तु विद्वन्वेन प्रसिद्धाः प्राकृतानां
गुणाद्वा न विदुर्देहाभिमानिनश्चेत् । दुःखमूढा अधीराऽहङ्कारिणो
विषयोऽप्यविद्यमानगुणाभिमानिनः ॥ १९ ॥ 'गुणसंपुक्तः कर्म-
भानि भुङ्के ॥ ३१ ॥ 'यावत्स्याद्गुणवैषम्यमित्यादि य-
त्प्राप्तीरस्ते मुह्यन्ति ॥ ३२, ३३ ॥ 'असति गुणव्यतिकरे

यत्प्राप्तीरस्ते स्वयं च शान्त्यस्य समिधयामि ॥ ३३ ॥ अथैषां कर्मकर्तृणां
गुणां सुखदुःखयोः । नानात्वमप्यनित्यत्वं लोककालगमात्मनाम् ॥
३४ ॥ मन्यसे सर्वभावानां संख्या ह्यौत्पत्तिकी तथा । तत्तदाकृतिभेदेन
नित्यं मिथ्यते च धीः ॥ १५ ॥ एवमप्यत्र सर्वेषां देहिनां देहयोगतः ।
कलाप्रयवतः सन्ति भावा इत्यादयोऽसकृत् ॥ १६ ॥ तथापि कर्मणां
कलाप्रयवतः च लक्ष्यते । भोक्तृश्च सुखदुःखानां को न्वर्थो विचर-
ते ॥ १७ ॥ न देहिनां सुखं किञ्चिद्विद्यते विदुषामपि । तथा च
मूढानां वृथाहङ्कारिणां परम् ॥ १८ ॥ यदि प्राप्तिं विधाते च
नित्यं सुखदुःखयोः । तेऽप्यद्वा न विदुर्योगे मृत्युर्न प्रभवेद्यथा ॥ १९ ॥
यत्प्राप्तीरस्ते गभीरात्मा धृतिमान् जितपद्गुणः । अमानी मानदः कलो मेघः
पृथिवी कविः ॥ ३१ ॥ यावत्स्याद्गुणवैषम्यं तावद्भानात्वमात्मनः ।
यत्प्राप्तीरस्ते यावत्प्राप्तं तद्वै च हि ॥ ३२ ॥ यावत्स्यात्स्वतन्त्रत्वं
यत्प्राप्तीरस्ते भवे । यत्प्राप्तीरस्ते मुह्यन्ति शुचाऽपि ताः ॥ ३३ ॥

कालादिना पानं मामेवाद्भुरिति स्वसिद्धान्तः । 'कालः सां
गुणोद्रेकादासत्त्वादात्मनामकः । आगमोऽवगतेरस्य लोको ज्ञान
स्वरूपतः । स्ववशत्वात्स्वभावोऽयं धारणाद्धर्म इत्यपि । उपास्ते मा
हुक्ताः परानन्दैकभागिनः । तदेतत्तत्त्वमज्ञात्वा प्राहुर्दुर्मतयः परं ।
यावत्तु गुणवैषम्यं तावन्नानात्वमात्मनः । भेदबुद्धिस्तु यावत्स्यात्ता-
दीधरतन्त्रता । यावदीधरतन्त्रत्वं तावत्तस्माद्भयं भवेत् । उपास्ते न
एवं तु नित्यशोके पतन्ति ते । महात्मस्यनानन्दे तस्माच्चैवं विविक्ता
येत् । तस्मान्नित्यं तु नानात्वं जीवानामीशतन्त्रता । स्वाधिकारानां वशं
च मुक्तावपि सदेध्यते । एवं ज्ञात्वा विमुच्यन्ते परानन्दं व्रता-
व'इति तन्त्रभागवते ॥ ३४ ॥ ^{३५}अदेही परमात्मा । वध्यते योक्त-
वध्यते ॥ ३५ ॥ ^{३६}नित्यमुक्तो नित्यवद् इत्येकजीववादमतानुगाम-
बोदयति । 'शिष्योऽपि पूर्वपक्षस्यस्तदेवात्ममर्तं ब्रुवन् । नैव पूर्व-
त्यसत्येन स्थिरत्वार्थं हि तद्वच'इति विशेषे । 'न मे मोक्षो
बन्धनम्' । 'एकस्यैव समांशस्य जीवस्यैवं महामते । बन्धोऽस्याविद्यया
नादिविद्यया च तथेतरत् । अथ बद्धस्य मुक्तस्य वैलक्षण्यं चेदमि-
त'इत्यादिपरिहारात् ॥ ३७ ॥ इति एकादशतत्पर्ये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः

'मे गुणतः । मद्भगवत्त्वादेः । अमायत्वान्निर्गुणोऽहं बन्धुपात्ता

काल आत्मागमो लोकः स्वभावो धर्म एव च । इति मां बहुधा ताव-
व्यतिकरेऽसति ॥ ३४ ॥ उद्धव उवाच—गुणेषु वर्त्तमानोऽपि वैतन्त्र्य-
पावृतः । गुणैर्न वध्यतेऽदेही वध्यते वा कथं विमो ॥ ३५ ॥ परात्मा
मे ब्रूहि प्रश्नं प्रक्षविदां वर । नित्यमुक्तो नित्यवद् एक एवेति मे शिष्य-
॥ ३६ ॥

एकादशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच—बद्धो मुक्त इति श्रुत्वा गुणतो मे न परात्मा ।

न चापि मे । मदधीनस्य जीवस्य बन्धमोक्षौ सदैव त्व'ति
स्वभाव्ये ॥ १ ॥ ^२स्वप्नेऽयमित्यविज्ञानात्म्ये दुःखमुपाश्रुते । निज-
स्वरूपानुभवाहित्यात्तद्वदेव तु । जगद्बुःखमपि प्रोक्तं विष्णुतत्त्वं न
पश्यतः । तस्मात्तदस्वभावत्वात्तदप्येतदवास्तवमि'ति लोकसंहितायाम् ॥
॥ २ ॥ ^३विद्याऽविद्ये समं तन् प्रविभाजन्मदोदिते । सदा तदव्यतिरिक्तस्य
नित्यज्ञानसुखात्मनः । यदिच्छावशे नित्यमविद्यानिर्मिता गुणाः ।
एतावदा मदधीनत्वादविद्याया न मे गुणाः । अविद्या चैव विद्या च
गुणाः सत्त्वादिका अपि । देहोत्पत्तिः सुखं दुःखं सर्वमेतन्मद्विच्छया ।
श्रोऽहं बन्धमोक्षभ्यां रहितो नित्यमेव तु । मुक्तश्चोदितो बन्ध-
गहित्यात्र विमोक्त'इति कालसंहितायाम् । 'श्रीस्तु विद्या समुद्दिष्टा
मोऽविद्या प्रकीर्तिता । ते त्वनादी हरेरिच्छानियते सर्वदेव त्व'ति
भाषवैभवे ॥ ^४'भिन्नांशस्यैव जीवस्य बन्धमोक्षौ न मे क्वचित् ।
तभिन्नांशास्तु मत्स्याद्यास्तेजसः कालबहिवत् । जीवा भिन्नांशकास्तत्र
तस्य प्रतिबिम्बवदि'ति वैतक्षप्ये ॥ ^५'मुक्तस्य तु न मे मोक्षो
अत्राभावात्कथञ्चन । मुक्त इत्यपि नास्तेदीप्यतेऽसौ दिवाकरः ।
मि वदन्वराहित्याच्च तु बुद्ध्यादिदीप्तिवत् । कादान्तिकतया वार्च्य-
स्याभावादमोक्षतः । जीवस्य बन्धमोक्षस्तु मत्प्रसादात्कदाचने'ति
व्योदये । मुक्तस्य विष्णोः । 'नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यसुखादय-
पानेकपूर्णइत्यतः पदान्वयादि'त्यादिवचनात् । बद्धो जीवः । 'बद्धो
जीवा इमे सर्वे पूर्वबन्धसमन्वयात् । नित्यमुक्तत्वतो विष्णुमुक्तनामा

पुण्य मायामूलत्वाच्च मे मोक्षो न बन्धनम् ॥ १ ॥ शोकमोहो सुखं
ज्ञानं देहापत्तिश्च मायया । स्वप्ने यथाऽऽत्मनः कथंतिः संसृतिर्न तु
कास्तथी ॥ २ ॥ विद्याऽविद्ये समं तन् विद्वद्भयं शरीरिणाम् । मोक्षबन्ध-
नौ प्रापे मायया मे विनिर्मिते ॥ ३ ॥ एकस्यैव समांशस्य जीवस्यैवं
महामते । बन्धोऽस्याविद्ययाऽनादिविद्यया च तथेतरत् ॥ ४ ॥ अथ
बद्धस्य मुक्तस्य वैलक्षण्यं चेदमि ते । विद्वद्भयिणोस्ततः स्थितमोरेक-

सदोदितः । अबद्धत्वादमोक्षोऽपि दीप्यतेऽसौ रविर्यथे'ति ब्रह्म-
संहितायाम् ॥ ३ ॥ ^{६-७}अनृतत्वं हरेर्दुःखानृतत्वादुच्यते सदा ।
विषयान्विनापि पूर्णत्वात्स्वरूपानन्दभोगिनः । सुखमन्येव हि सदा
सर्वत्रापि स्थितं विभुः । स्वादोरदनबद्धयत्ति जीवोऽस्वादपि यत्सदा ।
अनारतं पारवश्यात्स्वादवृत्तीति ततः श्रुतिरिति भोगनिर्णये ॥ अस्वादु-
स्वादवृत्त्यति जीवो नैवं जनार्दनः । अतो नात्तीतिवचनमश्रुतोऽपि सुखं
सदे'ति परभोगे । साशनानशनत्वेन नरदेवौ यथोदितौ । अति
विनाऽप्यदौर्बल्यात्तथानतिहरेर्भुज' इति स्वामाच्ये । तदेव प्रोक्तं
निरञ्जोऽपि बलेन भूयानिति । स्वयं त्वच्येव तथापि नादननिबन्धनं
तस्य बलमित्यर्थः । 'यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेषं विदधामि-
स्वरन्ति । इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमत्रा विवेश ।
यस्मिन्वृक्षे मध्वदः सुपर्णा निविशन्ते सुवते चाधि विश्वे । तस्येदाहुः
पिप्पलं स्वाद्रे तन्नोन्नशद्यः पितरं न वेदे'त्यादिवाक्यशेषात् । वृक्षं
स्थित्वा मध्वदः सुपर्णा यस्मिन्नश्नन्ति । सुपर्णे निविशन्ते तदाधारत्वेन
सुवते च । तस्यैव सुपर्णस्य स्वादु पिप्पलं अन्यस्तु स्वादुवदश्नाति न
स्वादु । यावत्पितरं परमात्मानं न वेदेत्यर्थः । 'सुपर्णो द्वौ शरीरस्थौ
जीवश्च परमस्तथा । पारवश्यादनाजीवस्तत्रात्तीति श्रुतौ श्रुतः । स्वश-
नादनाद्विष्णुर्नात्तीत्यत्रापि संश्रुतः । स एव हि शुभस्यात्ता जीवोऽत्ता-
स्यैव वेदनादिति कर्मसंहितायाम् ॥ 'सर्वं वा अचीति तददिते-
रदितित्वम्' । 'यस्य ब्रह्म च ध्रुवं चोमे भवत ओदनः' । 'अथा
चराचरग्रहणात्' । 'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव चे'त्यादेशः ।
'जीवो मुक्तोऽपि नो जीवान्परमात्मानमेव च । वेत्ति सर्वात्मना

धर्मिणि ॥ ५ ॥ सुपर्णवित्तौ सद्यो सस्यायौ यदृच्छयैतौ कृतमीदौ च
वृक्षे । एकस्तयोः खादति पिप्पलाग्रमन्यो निरञ्जोऽपि बलेन भूयान् ॥ ६ ॥
आत्मानमन्यं च स वेदं विद्वानपिप्पलादो न तु पिप्पलादः । योऽविद्य

विष्णुर्वैत्येकः पुरुषोत्तमः । तस्य प्रसादतः किञ्चिद्ब्रह्माद्या अपि जानते ।
अन्यजीवानपेक्ष्यैको जानाति च चतुर्मुखः । सामस्त्येन तदन्ये तु
लेशज्ञानाः क्रमात्स्मृता'इति विनिर्णये ॥ 'तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं
वेत्थ परन्तपे'त्यादि च । 'अज्ञा जीवास्तु कथ्यन्ते मुक्ता अप्यल्प-
वेदनात् । ज्ञान्येवोच्यते नित्यं सर्ववेचनत्वतो हरिरिति वैशेष्ये ॥
'अनाद्यविद्ययाऽन्धत्वं जीवस्य यदि योग्यता । प्रयत्नश्चातुकुलः स्वादन्त-
वद्भवति ध्रुवम् । नित्यमेवान्यथान्धत्वमयोग्या मानुपादयः । बद्धत्वं
सर्वजीवानां नियमान्नित्यमेव तु । बद्धत्वं विष्वधधीनत्वमन्धत्वं तद-
दर्शनम् । अतः क्वचिदनित्यत्वमन्धताया भविष्यति । मुक्तस्यापि तु
बद्धत्वमस्ति यत्स हरेर्वशः । मुक्ताख्या दुःखमोक्षत्वाद्ब्रह्माख्या
हर्षधीनता । नित्यबद्धा अपि ततो मुक्ता दुःखविमोक्षतः । नित्य-
मुक्तस्त्वेक एव हरिर्नारायणः प्रभुः । स्वतन्त्रत्वात्स्वतन्त्रत्वं तस्यैकस्य
न चापर' इति मुक्तविवेके ॥ 'शतं सहस्राणि चतुर्दशैह परा गति-
जीवगणस्य दैत्य । आरोहणं तत्कृतमेव विद्धि स्थानं तथा निःसरणं
च तेषाम्' ॥ 'कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहैः' । 'मुक्तानां परमा
गतिरिति भारते ॥ 'कलाः पञ्चदश त्यक्त्वा श्वेतद्वीपनिवासिनाम् ।
मुक्ताख्या विष्वधधीनास्ते स्वाधिकानां वशे स्थिताः । न चास्मादधिकं
किञ्चित्सुखमस्ति हरिं विना । नित्यमुक्तः स एकैकः स्वतन्त्रः स यतः
सदे'ति माहात्म्ये ॥ ६, ७ ॥ ^{६-७}शरीरस्थोऽपि विद्वत्त्वात् विष्णु-
र्बध्यते कचित् । अविद्वत्त्वात्तु तत्रैव देहे जीवस्तु बध्यते । स्वप्न-
ब्रह्मदिमे जीवा हरिः स्वप्नोत्थितो यथा । सदा तमोविहीनोऽपि
प्रापनार्थमुदीर्यत'इति विवेके । गुणैरपि गुणेषु अप्रधानैर्जीवैरप्रधानेषु

वाऽन्धः स तु नित्यबद्धो विद्यामन्यो यः स तु नित्यमुक्तः ॥ ७ ॥ देहस्थोऽपि
न देहस्थो विद्वान् स्वप्नाद्यथोत्थितः । अदेहोऽपि देहस्थः कुमतिः स्वप्न-
रायथा ॥ ८ ॥ इन्द्रियैरिन्द्रियाद्येषु गुणैरपि गुणेषु च । गृहमाणेष्वहं

विषयेषु । 'आत्मनो वशगौर्वैरात्मनो वशगेषु च । दुःखेषु गृह्यमाणेषु
मन आदिभिरिन्द्रियैः । अहं दुःखीति नैवेद्यस्त्वहङ्कुर्यात्परः पुमान् ।
जीवमं त्वेव तदुःखं विष्णुः पश्यति सर्वदा । अतो न दुःखमाविष्णुः
स्वातन्त्र्यात्पुरुषोत्तमः । पारतन्त्र्यादहं दुःखीत्येवं जीवः प्रपद्यति ।
तस्मात्स दुःखमागुक्तो यावदीशः प्रसीदतीति स्वातन्त्र्ये ॥ ८, ९ ॥
^{१०}गुणभावेन कर्मणा गुणभूतः अस्वतन्त्रोऽहमस्मिन्कर्मणीति भावनीयेन ।
'अस्वतन्त्रः स्वतन्त्रोऽस्मीत्येवं जीवः प्रभावयन् । बध्यते हीशकोपेन
राजभावेन भृत्यवदिति च ॥ १० ॥ ^{११}एवं विरक्तः शयने । एव-
मस्वातन्त्र्येण नित्यबद्धोऽपि एवमात्मनोः स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोर्विद्वान्
जीवोऽप्यविद्वद्जीववन्न बध्यते । एवं विद्वानित्यन्वयः । 'नित्यबद्धोऽपि
जीवो य आत्मनो नित्यबद्धताम् । विष्णुना नित्यमुक्तत्वं तस्य वेति
म मुच्यते ॥ तदधीनत्वबन्धे तु विद्यमानेऽप्यदुःखभाक् । देहस्थोऽपि
न दुःखी स्यादन्यवत्किमु मुक्तिम' इति प्राथम्ये ॥ 'नानात्वमिति नै-
मिष्याज्ञानं कुञ्चिदुच्यते । वस्तुयाथात्म्यतोऽन्यत्वाज्ज्ञानस्योद्भा-
विवक्षित' इति बाल्ये ॥ ११ ॥ ^{१२}दोषश्चैव गुणयोर्भावीशतन्त्रौ न
मे वशौ । इति जानन्न दोषः स्वाङ्गितोऽप्यगुणेन चेति प्राथम्ये ॥ १२ ॥
^{१३}स्थितिज्ञत्वेन नियमः क्वचिज्जीवनमुच्यते । उत्थितत्वं क्वचिन्नै-

कुर्यान्न विद्वान्यस्त्वचिक्रियः ॥ ९ ॥ देवाधीने शरीरेऽस्मिन् गुणमाव्येन
कर्मणा । वर्तमानोऽबुधस्तत्र कर्ताऽस्मीति निबध्यते ॥ १० ॥ एवं विरक्तः
शयन आसनाद्यनमजने । दर्शनस्पर्शनघ्राणभोजनश्रवणादिषु ॥ ११ ॥
न तथा बध्यते विद्वांस्तत्रतत्रादन्न गुणान् । प्रकृतिस्योऽप्यहं सतो
यथा खं सवितानिलः ॥ १२ ॥ वैशारक्षेक्षया सङ्गतिशया च्छिन्नक्षंशयः ।
प्रतिबुद्ध इव स्वप्राज्ञानात्वाङ्गिनिवर्तते ॥ १३ ॥ न स्तुवीत न निन्देत्
कुर्वेत् साध्वसाधु वा । वदतो गुणदोषाभ्यां वर्जितः समदङ्क मुनिः ॥ १४ ॥
शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निर्णयात् परे यदि । भ्रमस्तस्य भ्रमफलो

चिद्विरोधितेति शब्दनिर्णयः ॥ १८ ॥ ^{१२०}दुग्धदोहां तु मां
क्षीरमात्रप्रयोजनः । यथा तद्द्वारेत्यवचोधारणमिष्यते इति हरि-
रपु ॥ २० ॥ ^{२१}अर्थादन्यथात्वेन मनसः परिवर्तनं नानात्वभ्रमः ।
अन्येऽन्यथात्वेन जीवानामेकता तथा । ईशस्य बहुता ज्ञानमीशस्या-
मिता तथा । ज्ञातोऽस्त्यताज्ञानं नानात्वभ्रम उच्यते इति विवेके ॥
२१ ॥ ^{२२}स्वेच्छोपात्तपृथग्वपुः । वसुदेवादिशरीरं स्वेच्छया येन
कृतमिति । 'नित्यानन्दशरीरोऽपि वसुदेवादिदेहगः । प्रदर्शयेज्जनि-
तं नित्यं देहविवर्जितः । वसुदेवादिदेहेषु श्रवेशस्तस्य भण्यते ।
रोगदानमिति तु न हान्यो देह इष्यते । अन्याभिमतदेहेषु प्रविष्टः
देहा हरिः । नान्यानभिमतो देहो विष्णोरस्ति कदाचन । अतोऽ-
गो भगवान्पुत्रतामिमतिस्तु या । वसुदेवादिकानां तु सैव मिथ्या-
तमैवेत् । अन्याहंभावयुद्देह एवान्नो हरिराश्रितः । न तदन्येषु
पि कचित्तस्य श्रवेशनम् । मम पुत्रस्त्वयमिति भ्रमणाय यदा हरेः ।
वसुदेवादिदेहेषु तनूपात्तिस्तु सा गतिः । अनुपाच्छरीरस्य तनूपात्ति-
रित्युच्यते । तदेहं पितृदेहत्वे उपादत्ते यतो हरिर्गतिः प्रकाश-
याम्याम् ॥ २८ ॥ ^{२३}ज्ञात्वाज्ञात्वेति बीप्सा । 'ज्ञात्वाऽपि मम
आत्म्यं तत्रोत्सुकतया पुनः । विशेषाच्च विशेषेण ज्ञात्वा मामनुतेऽ-

नुमुमिव रक्षतः ॥ २८ ॥ मां दुग्धदोहामसतीं च भार्या देहं पराधीन-
तामज्ञाञ्च । चित्तन्वतीर्णीकृतमङ्ग वाचं हीनां च यो रक्षति दुःख-
तन्त्रा ॥ २९ ॥ यस्यो न मे पावनमङ्ग कर्म स्थित्युद्भवत्राणनिरोधमस्य ।
विशेषतारेहितकर्तृ वा स्याद्वन्ध्यां गिरं तां विधयाञ्च धीरः ॥ २० ॥ एवं
विशेषाऽपोह्य नानात्वभ्रममात्मनि । उपात्तमेत विरजं मनो मध्यर्ध-
भरी ॥ २१ ॥ त्वं ब्रह्म परमं व्योम पुरुषः प्रकृतेः परः । अवतीर्णोऽसि
तन्त्रं स्वेच्छोपात्तपृथग्वपुः ॥ २८ ॥ ज्ञात्वा ज्ञात्वाऽथ ये वै मां यावन्त्य-
जोम यादृशः । भजन्त्यनन्यभावेन ते मे भक्तमा मताः ॥ २३ ॥

धिकमिति विज्ञाने ॥ ३३ ॥ “सर्वदेवोत्तमो वायुरिति ज्ञाना-
चापरम् । प्रियमस्ति हरेः किञ्चित्था वायोर्हरेर्विन्दः । भारतीया
लक्ष्मीणामात्मनश्च यथाक्रमम् । आधिक्यज्ञानतो विष्णुः स
सम्प्रसीदतीति माहात्म्ये ॥ ‘वायुर्भूमौ भीमनादो महौजाः सर्वेषां
प्राणिनां प्राणभूतः । अनावृत्तिर्देहिनां देहपाते तस्माद्वायुर्देवदेवो विमि-
हति मोक्षधर्मेषु ॥ ‘तस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरथ पुनर्वृत्त्यं जग-
य एवं वेदे’ति च । ‘पञ्चभूतमनोबुद्धिरुद्राणां प्रतिदेहकम् । वाय-
श्चापि नेतृत्वाद्वायुर्यष्टिसमष्टिक’ इति प्रसङ्गने ॥ ४४ ॥ “स्वात्मनि
हरिः पूज्य आत्मनामाज्ञानादिकैः । तत्सम्बन्धादात्मशब्दो
स्यादुपचारत इत्यात्मसंहितायाम् ॥ ४५ ॥ इति एकादशतत्पर्ये
दशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः

“सङ्गस्तु गुणसम्प्रीतिगुणवच्चेति निश्चयात् । स चेद्वरौ न
त्तेन मुच्यते नात्र संशयः । अपरोक्षदर्शहेतुर्भवेत्स स्याद्यदि श्रमा-
अन्यथा सुखभागेव यदृशिमोक्षकारणमिति दर्शने ॥ २ ॥ “ज्ञात्वा

सूर्योऽग्निर्ब्राह्मणो गार्गो वैष्णवः स्वे मरुज्जलम् । भूरात्मा सर्वभूतानि
पूजापदानि मे ॥ ४२ ॥ वैष्णवे बन्धुसत्कृत्या दृढि स्वे ध्याननिष्ठया ।
सुख्यधिया तोये द्रव्यैस्तोयपुरस्कृतेः ॥ ४४ ॥ स्थण्डिले मन्त्रहृदयमो-
रात्मानमात्मनि । क्षेत्रज्ञं सर्वभूतेषु समस्त्वेन यजेत माम् ॥ ४५ ॥
धिष्येस्वेतेषु मद्रूपं शङ्खचक्रगदाऽम्बुजैः । पुक्तं चतुर्भुजं शान्तं भग-
वच्चैत्समाहितः ॥ ४६ ॥

द्वादशोऽध्यायः

श्री भगवानुवाच—न रोधयति मां योगो न साङ्गधं धर्मं यत् न
न स्वाध्यायस्तपस्स्वागो नेष्टापूर्वं च श्रिणाः ॥ १ ॥ मतानि
इच्छन्तिसि तीर्थानियमा यमाः । यथाऽवकन्वेमस्तङ्गः सर्वदुःखापहो
माम् ॥ २ ॥ केवलेन हि भावेन गोप्यो गावः खगा मृगाः । शि-
विद्वेपी तमो याति न संशयः । विशेषरूपस्याज्ञोऽपि गुणवच्चेति-
निश्चितः । गुणसम्प्रीतिमान्निखं तं दृष्ट्वा मुक्तिमेत्यति । अथवा सुख-
भागेव स्याद्यद्यदर्शनोपग’इति व्यक्ते ॥ ८ ॥ “हरिसङ्गविहीनस्तु
दर्शनवानपि । न मुच्यतेऽखिलाज्ञोऽपि तमो याति च निश्चयात् ।
‘सर्वदेवोत्तमो वायुर्भूमौ भीमनादो महौजाः सर्वेषां प्राणिनां प्राणभूतः ।
अनावृत्तिर्देहिनां देहपाते तस्माद्वायुर्देवदेवो विमिहति मोक्षधर्मेषु
इति माहात्म्ये ॥ ‘तस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरथ पुनर्वृत्त्यं जग-
य एवं वेदे’ति च । ‘पञ्चभूतमनोबुद्धिरुद्राणां प्रतिदेहकम् । वाय-
श्चापि नेतृत्वाद्वायुर्यष्टिसमष्टिक’ इति प्रसङ्गने ॥ ४४ ॥ “स्वात्मनि
हरिः पूज्य आत्मनामाज्ञानादिकैः । तत्सम्बन्धादात्मशब्दो
स्यादुपचारत इत्यात्मसंहितायाम् ॥ ४५ ॥ इति एकादशतत्पर्ये
दशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

विद्वेपी तमो याति न संशयः । विशेषरूपस्याज्ञोऽपि गुणवच्चेति-
निश्चितः । गुणसम्प्रीतिमान्निखं तं दृष्ट्वा मुक्तिमेत्यति । अथवा सुख-
भागेव स्याद्यद्यदर्शनोपग’इति व्यक्ते ॥ ८ ॥ “हरिसङ्गविहीनस्तु
दर्शनवानपि । न मुच्यतेऽखिलाज्ञोऽपि तमो याति च निश्चयात् ।
‘सर्वदेवोत्तमो वायुर्भूमौ भीमनादो महौजाः सर्वेषां प्राणिनां प्राणभूतः ।
अनावृत्तिर्देहिनां देहपाते तस्माद्वायुर्देवदेवो विमिहति मोक्षधर्मेषु
इति माहात्म्ये ॥ ‘तस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरथ पुनर्वृत्त्यं जग-
य एवं वेदे’ति च । ‘पञ्चभूतमनोबुद्धिरुद्राणां प्रतिदेहकम् । वाय-
श्चापि नेतृत्वाद्वायुर्यष्टिसमष्टिक’ इति प्रसङ्गने ॥ ४४ ॥ “स्वात्मनि
हरिः पूज्य आत्मनामाज्ञानादिकैः । तत्सम्बन्धादात्मशब्दो
स्यादुपचारत इत्यात्मसंहितायाम् ॥ ४५ ॥ इति एकादशतत्पर्ये
दशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

‘अधियो नागाः सिद्धा मामीयुरञ्जसा ॥ ८ ॥ यं न योगेन साङ्गधेन
न दत्ततपोऽध्वरैः । व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राभुयाद्यज्ञानानि ॥ ९ ॥
‘मामा रमणं जारमस्वरूपविदोऽबलाः । ब्रह्म मां परमं प्रापुः सङ्गाच्छत-
प्रवृत्तयः ॥ १३ ॥ तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य चोदितां प्रतिचोदनाम् । प्रवृत्तञ्च
प्रवृत्तं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च ॥ १४ ॥ मामेकमेव शरणमात्मानं सर्व-
वित्तम् । याहि सर्वात्ममात्रेण यस्मिन्नस्य कुतोभयम् ॥ १५ ॥ उद्धव
आन-संशयः शृण्वतो वाचं तद्य योगेश्वरेश्वर । न निवर्तत आत्मस्थो
यत्त आम्पति मे मतः ॥ १६ ॥ श्री भगवानुवाच—य एव जीवो विचरप्रसुतिः

य एष जीवो विवरप्रसूतिरित्यादि । विशेषेण वराणामहङ्कारादीनामपि प्रसूतिकर्ता । प्राणेन विष्णुना घोषेण वेदात्मिकया प्रकृत्या । मनोमात्रादयश्च हिरण्यगर्भस्य देव्याः परमात्मनश्च व्यक्तिसत्त्वानानीत्युक्तम् । 'प्राणेन घोषेण च सह विवरप्रसूतिर्मनोमयं रूपमुपैती'त्यादिना ॥१७॥
 १७ तत्रापि विशेषतो भगवत् एव व्यक्तिसत्त्वानमित्याह । यथाज्ञा इत्यादिना ॥ १८ ॥ १८ विशेषेण शक्तिप्रशक्तिः । अनपगतसामर्थ्यः । यथैकं कलमादिबीजं भूमायुग्मं बहुङ्कुरं भवति एवं परमात्मानुगृहीतो ब्रह्माऽहङ्कारादिषु बहुधा व्यक्तीभवति । 'सुपर्णशेषरुद्रादिप्रसूतिश्चतुर्मुखः । सर्वजीवोत्तमो जीवो गुणज्ञानगुखादिभिः । विष्णुभक्त्यादिभिः सर्वनियमात्मैकालिकम् । मुक्तावपि न सन्देहः स हि देवेन विष्णुना । प्राणप्राणेन जगतामीशेन रमया तथा । वेदात्मिकया च सहितः सूक्ष्मः सन्मनसि स्थितः । वीन्द्रादीनां तु सर्वेषां मात्रावर्णमेषु च । स्थूलरूपी सदा तिष्ठत्येवं श्रोत्रादिष्वेषु च । सर्वेषां प्रेरको ह्येको ज्ञानानन्दबलैस्त्रिवृत् । नित्यशक्तिः सर्वैः सन्बहुधैव प्रतीयते । तस्मिन्नोत्तमिदं सर्वं पटे लक्षणतन्तुवत् । स एव वायुर्हृदिष्टो वायुः ब्रह्मतामगात् । विशेषतो हरेर्व्यक्तिसत्त्वानान्येतानि सर्वशः । मनः आदीन्यहङ्कारो ब्रह्मा वेदात्मिका रमा । त्रिगुणात्मिका च सैव श्रीः सैवाक्ता संविदात्मिका । तस्या अपि नियन्तको विष्णुः सर्वेश्वरेश्वरः । यथा दारुणः सूक्ष्मः सन्मथितोऽग्निः समिध्यते । तथा वेदादिषु इति रम्यितः सम्प्रदश्यते । व्यक्तिसत्त्वानान्येतानि वेदादीनि हरेर्विदुः ।

प्राणेन घोषेण गुह्यं प्रविष्टः । मनोमयं सूक्ष्ममुपैति रूपं मात्रा स्वरो यत् इति स्थविष्टम् ॥ १७ ॥ यथाऽनलः श्लेऽनिलवन्धुरुष्णमाबलेन दारुण्यमिदं स्थिमानः । अणुः प्रजातो हविषा समिध्यते तथैव मे व्यक्तिरियं वाणी ॥ १८ ॥ एवं गतिः कर्मरतिर्विसर्गो धाणो रसो रक्त्स्पर्शः श्रुतिः सङ्कल्पविश्राममथाभिमानः सूक्ष्मं रजः सत्त्वतमोविचारः ॥ १९ ॥ अयं जीवस्त्रिवृद्व्यस्योतिरव्यक्त एको जगतां यथाऽद्यः । विस्तिष्ठशक्तिर्वैदुष्यः

तन्त्रभागवते ॥ 'मनसि व्यक्ततां यामि तस्माद्व्यक्तिर्हि मे मन'इति भारते ॥ २० ॥ २० यथैव वस्त्रे दीर्घं च तिर्यक्चापि सुसंस्थिता । तन्तुभिः क्रियमाणैव पञ्चाधाकारसंस्थितिः । यथा जीर्णानि वस्त्राणि तन्त्राधाराणि वा पुनः । कन्धावयवभूतानि तद्वदेतच्चतुर्मुखे । सोऽपि तद्वद्वरौ नित्यं संस्थितः श्रीरपि स्फुटमिति प्रातिखिके ॥ २१ ॥ २१ जगद्वृक्षस्य बीजे द्वे ब्रह्मा चैव सरस्वती । मूलभूतानि कर्माणि मनो बुद्धिरहङ्कृतिः । नालत्वेन समुद्दिष्टाः स्वमाद्याः स्कन्धसंज्ञिताः । एकादशेन्द्रियाण्येव शाखास्तु त्रिगुणास्त्वचः । प्रवृत्तं च निवृत्तं च फले अस्य प्रकीर्तिते । पुष्पमैहिकमुद्दिष्टं रसाः शब्दादयस्तयोः । प्रवृत्ताश्च निवृत्ताश्च पक्षिणस्तत्र संस्थिताः । वृक्षस्य पृथिवीवच्छ्रीर्विष्णु-राकाशवायुवत् । तस्या अपि सदाधार एवं ज्ञात्वा विमुच्यत'इति निवृत्ते ॥ २२ ॥ २२ प्राकृतान्तःकरणजं ज्ञानमस्त्वं मृतिच्छिदम् । तदेव तेन संछेद्यं चित्तं प्रकृतिसम्भवम् । तेनैव सह सत्पाज्यं नैव पूर्वं कथञ्चन । ज्ञानं प्रकृतिजं चापि मूलनाशे विनश्यति । ततः परं स्वरूपेण ज्ञानेनैव जनार्दनम् । वेत्ति मुक्तस्तथाऽऽत्मानं जीवानन्याश्च सर्वश'इति माहात्म्ये ॥ २४ ॥ २४ बीजभूतावपि ह्यस्य ब्रह्मा चैव सरस्वती । न रिप्यतो जगत्सृष्टौ वदवृक्षादिर्बीजवत् । स्वकार्यतो महान्तौ च गुणतो रूपतस्तथा । पृथिव्युदकवत्तस्माद्बीजत्वं न तु बीजवत् । व्यञ्जकत्वाच्च चाल्पत्वान्महास्मावद्रमा स्मृता । अण्डो महास्मा सम्प्रोक्तस्ततः पृथ्व्युदकं तथा । जायते नित्यशस्तस्माद्भुक्तं भुक्तं न हीयते । तत्राप्युदकवद्ब्रह्मा मृद्व्वापि सरस्वती । जलाधारा पतो मृच्च सर्वत्रापि व्यवस्थिता । अन्यथा तु रजो भूता नीयते वायु-

भाति बीजानि योनिं प्रतिपद्य यद्वत् ॥ २० ॥ यस्मिन्नियं प्रीतमणोपमोत्तं पटे यथा तन्तुवितानसंस्था । य एष संसारतनुः पुराणः कर्मात्मकः पुष्पफले प्रसूते ॥ २१ ॥ द्वे अस्य बीजे शतमूलस्त्रिनालः पञ्चस्कन्धः पञ्च-

नाऽखिला । अथवा सर्वनाशः स्वाज्ञलाभारा ततः स्मृता । वटादि-
बीजवत्तस्य पुण्यापुण्यमुदीरितम् । बाह्योदवचाश्रित्य विष्णुरेव प्रकीर्तित-
इति सत्यसंहितायाम् ॥ श्रियादेरप्ययनत्वाद्बाह्योदवत् । ब्रह्मादेरपि
लयकर्तृत्वादश्रित्य । आधारत्वात्सुखदत्त्वाच्च वायुवत् । अवकाशप्रद-
त्वाद्बोमवद्विष्णुः । 'व्रीह्यादिवत्तु मूलत्वं कर्मणां जगतः स्मृतम् ।
उदवत्पृथिवीवच्च ब्रह्मणो वाच एव च । मूलभूवच्छ्रियश्चैव मूलभूरण्ड-
मुच्यते । बाह्योदाग्रीरखंवत्तु विष्णोर्बीजत्वमिष्यते' इति विश्वसंहितायाम् ॥
देहेन्द्रियमनोबाहु स्थितो भक्त्यादिसाधकः । सुपर्णशेफरुद्रादेरपि ब्रह्मा
चतुर्मुखः । अतो भक्त्यादिकाः सर्वे गुणान्तस्सैव सर्वगाः । अतिरिक्ताश्च
सम्पूर्णाः सुपर्णादेः शताधिकाः । सुपर्णादिभिरज्ञातास्तदभीमानवजिताः ।
ब्रह्मणस्तु पुनः सन्ति तेषां कर्ता जनार्दनः । तस्मात्सर्वाधिको ब्रह्मा
गुणैः सर्वैर्न संशयः । वर्णस्यो वर्णनामाऽसौ स्वरस्यः स्वरनामकः ।
मनःस्थश्च मनोनामा तन्नामा चक्षुरादिगः । तस्य सर्वाणि नामानि
मुख्यतः क्रवयो विदुः । तत्स्थानत्वादिन्द्रियादेर्वर्णादेशोपचारतः ।
एवमस्योपचारेण विष्णोः साक्षात्तु मुख्यत' इति शब्दनिर्णयः ॥ कृष्ण-
प्रियाम्यो गोपीभ्यो भक्तितो द्विगुणाधिकाः । महिष्योऽष्टौ विना
यास्ताः कथिताः कृष्णवह्मभाः । ताभ्यः सहस्रसमिता यशोदा नन्द-
गेहिनी । ततोऽप्यभ्यधिका देवी देवकी भक्तितस्ततः । वसुदेवसतो
जिष्णुस्ततो रामो महाबलः । न ततोऽभ्यधिकः कश्चिद्भूतयाही
पुरुषोत्तमे । विना ब्रह्माणसीशेशं स हि सर्वाधिकः स्मृत' इत्यन्तर्यामि-
संहितायाम् ॥ 'पापद्वेषादिका दोषा अवराणां न संशयः । भक्त्यापि
गुणभूरास्तु पराणामा विरिञ्चतः । स्वातन्त्र्यात्सर्वदेहेषु स्थितानामपि

रसमसृतिः । दशैकलाखो द्विसुपर्णनीडखिवक्कलो द्विफलः खं भविष्य ॥
॥२२॥ अदन्ति चैकं फलमस्य मुद्रा ग्रामेचरा एकमरण्यवासाः । इत्यादि
एवं बहुरूपमिष्टं मायामयं वेद स वेद वेदम् ॥२३॥ एवं गुरुपासनगैक

सर्वशः । स्पृश्यन्ते नैव दोषैस्ते गुणदानैकतत्परा' इति विवेके ॥ 'यद्दु-
क्खिभेमाः प्रजाः । शोच्यन्त्यसैवासां तद्भवति । पुण्यमेवाहुं गच्छति ।
न ह वै देवान्पापं गच्छती'ति च ॥ २२-२४ ॥ इति एकादशतात्पर्य-
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः

धर्मात्पुनः सत्त्वोद्रेकः । सत्त्वोद्विक्त्या बुद्ध्या पुनः सत्त्वोद्रेका-
त्पुनर्धर्मोद्रेकः ॥ २ ॥ 'वेदो वृत्तिज्ञानम् । मुक्ताश्चाधीयते वेदान्
जडज्ञानबहिष्कृताः । स्वरूपभूतज्ञानेन पश्यन्तः सर्वमज्ञसे'ति तात्त्विके ॥
॥ ७ ॥ 'प्रश्नो बीजमस्येति प्रश्नबीजं परिहारम् । गुणानां चेतसश्च
कर्म कारणमिति मन्वानः कर्मधीः । 'ब्रह्मा पृष्टस्तु योगीन्द्रैः मनकाधै-
र्मनोगते । कारणं विषयेष्वद्वा कर्मेति प्रत्यपद्यत । हेतुरन्योऽपि
तत्रास्तीत्येवं जानन्नपि प्रभुः । विशेषतो मनस्तत्र नाधाज्ञानन्दरेः
प्रियम् । स्वात्मना परिहारोक्तिस्तदा ह्यासीद्धरेः प्रिया । अतः स
तत्प्रियं जानन्नाकरोच्चिचारणम् । तमेवाचिन्त्यदेवः प्रश्ननिर्णय-
कारणात् । अमतीव मनः कापि ब्रह्मणो विष्णुमायया । सर्वज्ञस्यापि

भक्त्या विद्याकुठारेण शितेन धीरः । विवृश्य जीवाशयमग्रमत्ता सम्पद्य
आत्मानमथ त्यजास्त्रम् ॥ २४ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः

श्री भगवानुवाच—सत्त्वं रजस्तम इति गुणा बुद्धेर्न चात्मनः ।
मायेनान्यतमौ हन्यात्सत्त्वं सत्त्वेन चैव हि ॥ १ ॥ सत्त्वाद्रमो भवेच्छुद्धा-
भुक्तो मङ्गलकिङ्कणः । सात्त्विकोपाचया ज्ञानं ततो धर्मः प्रचलते ॥ २ ॥
॥ गुणसङ्घर्षजो बहिर्दग्ध्वा शम्यति तद्वनम् । एवं गुणव्यत्ययजो वेदः
शम्यति तद्यथा ॥ ७ ॥ अप्रमत्तो हि युज्यते मनो मय्यर्पयन् शनैः ।
निर्विण्णो यथाकालं जितश्वासो जितसमः ॥ १३ ॥ सनकाद्य ऊचुः—
गोप्ताविशते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रमो । कथमन्योन्यसन्त्यागो मुमुक्षोः
मन्तितीर्षतः ॥ १७ ॥ श्री भगवानुवाच—एवं पृष्टो महान्वितः स्वयम्भू-

तत्रात्मा वक्तुमिच्छेज्जनार्दनः । तज्ज्ञात्वा चिन्तितं तस्य चिन्तयत्यमु-
मेव तु । न स्वयं चिन्तयत्यर्थं स हि तद्भावावित्सदा । अन्ये त्वज्ञान-
संयुक्ता मोहमोयुर्यथाक्रमम् । तस्य मध्यन्दिने सूर्ये क्षोभक्तोभ-
मावकम् । नैवाज्ञानं यथा सूर्ये तमो नास्ति कदाचने'ति भावविवेकः ॥
॥ १८ ॥ ^{२७}आत्मनो वस्तुनः परमात्मवस्तुन एकत्वं यद्यङ्गीकृतम् ।
तदा कथं प्रश्नो घटेत ॥ ^{२८}न हि परमात्मनोऽन्योऽत्र ब्रह्मणा पूज्यः
स्यादभिवदनादिना । तस्माद्ब्रह्मणो वन्द्यः परमात्मैव स चैक एव
अतः कथं प्रश्नः परिहारो वा ॥ २२ ॥ वस्तुतः समानेषु हिरण्यगर्भा-
वत्त्वात्तद्वन्द्यत्वाभावापेक्षया । तस्माद्ब्रह्मणो वन्दनानन्तरं विचारो न
घटते । तस्मात्को भवानिति वाचा आरब्धः प्रश्नो निरर्थकः ॥ २३ ॥
^{२४}यस्मान्मन आदिभिर्गुह्यमाणमहं न भवाम्येव । स्वयमपि प्रसादात्कथं
चिद्ब्रह्म इत्यत आह । मत्तोऽन्यदिति । यन्मनआदिभिर्विचारै-
र्मत्तोऽन्यत्वेनैव ज्ञायते । तदहं न भवाम्येवेति बुध्यध्वम् । विचारित-
स्यापि पुनः संशयकारणं परिकल्प्य संशयो न कर्तव्यः । अतः को
भवानिति नारब्धव्यः, गुणेष्वविशते चेत् इत्येव प्रश्न आरब्धव्यः । 'अ-
युष्माकमपि प्रश्नो घटेतायं कथञ्चन । मायुते न हि बन्धोऽस्ति विरिञ्चो-
क्तापि कश्चन । अभिवन्दितपादं मां विरिञ्चन कथं पुनः । पुच्छथापि
समा यस्मादधरत्वे चतुर्मुखात् । देवा मनुष्याः पितरो गन्धर्वा अग्रा-
स्तथा । इति पञ्चात्मकं सर्वं ब्रह्मणस्त्ववरं यतः । यन्मदन्यद्विचारेण
गृह्यते तन्न चास्म्यहम् । इति जानीध्वमद्वैव मत्प्रसादाद्धि मद्दृशि ।
अन्यत्स्वभावतो दृश्यं मम प्रेरणयैव तु । तस्माद्विवक्षितार्थं तु प्रश्नारम्भो

भूतभावतः । ध्यायमानः प्रश्नबीजे ताभ्यपद्यत कर्मधीः ॥ १८ ॥ यत्कृतं
यच्चनानात्मात्मनः प्रश्न ईदृशः । कथं घटेत को विषा वक्तुं यादृशः
आश्चर्यः ॥ २२ ॥ पञ्चात्मकेषु भूतेषु समानेषु च वस्तुतः । को भवानिति
चः प्रश्ने वाच्यारम्भो निरर्थकः ॥ २३ ॥ मनसा वचसा दृष्ट्या गृह्यतेऽपि

न मद्गत'इति तन्त्रभागवते ॥ 'इदं हि सर्वं भगवानिनेतर'इति च ।
'प्रकृतैर्व्यतिरिक्तो यः पुरुषश्चेति कथ्यते । तं विद्यात्परमात्मानं
वासुदेवेति यं विदुरि'ति भारते ॥ 'प्रकृतेः प्राकृतावैव व्यतिरिक्तं
गुणाधिकम् । ये विदुः परमात्मानं ते यान्ति परमं पदमि'ति च ॥
'नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्बह । बहुर्ना पुरुषाणां हि यथैका-
योनिरुच्यते । तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकमि'ति च ॥
॥ २४ ॥ ^{२५}मय्येव मनो यस्य स मदात्मा तस्योभयं देहे दग्धमभवत् ॥
॥ २५ ॥ ^{२६}मत्स्वरूपे तदुभयं त्यजेत् । मयि स्थिताश्चेतो गुणाश्चेति ।
'विष्णुस्या विषयाः सर्वे विष्णावेव मनो मम । इति मय्यर्पयन्सर्वं
त्यजेत्तच्च बाधत'इति साम्ये ॥ २६ ॥ ^{२७}गुणचेतसां त्याग एव
पन्वत्यागः ॥ २८ ॥ ^{२९}भिन्नस्य त्वेकभावेन तथैकस्य च भेदतः ।
ज्ञानं नानार्थधीः प्रोक्ता नानात्वादर्थतद्विपरीति'ति ब्रह्मतेर्के ॥ ३० ॥
^{३१}अभिदा किङ्कृतैतेषां भावानां परमेश्वरे । यतोऽसत्त्वमशक्तत्वाद्भावानां
तस्य शक्तता । ततः सत्त्वं साधुभावः सत्त्वमित्युच्यते बुधैः । साधु-
भावश्च शक्तस्य ततोऽन्याऽसाधुता ततः । अमेदे जगतो विष्णोर्या-
गो ये च हेतवः । स्वमजाप्रकल्पकवत्सर्वे ते भ्रमदंशिता'इति शाश्व-
संहितायाम् ॥ ३१ ॥ ^{३२}दक्षिणाक्षिस्थितो विष्णुर्गुह्येऽर्थान् जाग्रदा-
प्नोतान् । कण्ठसंस्थस्तथा स्वप्नान् जीवनन्दं च सुषितिः । श्रुत्यन्वया-

र्थाग्निर्बुधैः । अहमेव मत्तोऽन्यदिति बुध्यध्वमज्ञसा ॥ २४ ॥ गुणेष्वविशते
नतो गुणाश्चेतसि च प्रजाः । जीवस्य देह उभयं गुणाश्चेतो मदात्मनः ॥
॥ २५ ॥ गुणेषु वा विरोचित्तममीक्षणं गुणसेवया । गुणाश्च चित्तप्रभवा
मय उभयं त्यजेत् ॥ २६ ॥ यर्हि संसृतिबन्धोऽयमात्मनो गुणवृत्तितः ।
मयि तुयं स्थितो जह्यात्यागस्तु गुणचेतसाम् ॥ २८ ॥ यावज्जानार्थधीः
प्रो न निवर्तत युक्तिभिः । जाग्रत्यपि स्वपद्यः स्वप्ने जागरणं यथा ॥
॥ २९ ॥ असत्त्वादात्मनोऽन्येषां भावानां किं कृताऽभिदा । गतयो हेतव-
त्वात् सुषा स्वप्नदशो यथा ॥ ३१ ॥ यो जागरे बहुविधान् क्षणधर्मिणो-

स्मृतिभ्यश्च य एकः परमेश्वरः । अस्तन्त्रस्य जीवस्य स्वतन्त्रो
जाग्रदादिदः । स्वयं स्वप्नादिहीनः सन्क्रीडते पुरुषोत्तम'इति तत्त्वे ॥
'स्वप्नेन शरीरमभिप्रहृत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीती'त्यादि च ॥ ३२ ॥
^{३४}जाग्रदादिषु परमात्मभेदं विभ्रमं वीक्षेत । जाग्रदादिकरो देवः
परमात्मैक एव तु । इति वीक्षेत सततं मुच्यते संसृतेरत'इति प्रकाश-
संहितायाम् ॥ यदा विभ्रमोऽप्यमिति दृष्टस्तदैव विनष्टः । श्रुतियुक्तिभि-
र्विचारितेऽतिलोलः । क्षिप्रं विनश्यतीत्यर्थः । अलातस्य चक्राकारत्व-
भ्रमवत् परमात्मभेदभ्रसः । त्रिगुणैस्तत्कार्यैः पापादिभिश्च बद्धः सन्
विज्ञानरूपं परमात्मानं भ्रान्त्या बहुधा पश्यति । 'देहभेदेऽप्यवस्थासु
प्रादुर्भावेषु चैकलम् । ज्ञानानन्दैकसद्रूपे भ्रान्त्या भिन्नं प्रपश्यति । सा
च भ्रान्तिर्विनश्येत् यदा भ्रान्तित्ववेदनम् । अतिक्षिप्रं विनश्येत् न
स्थिरं दिग्भ्रमादिवत् । त्रिगुणैर्बद्धिता जीवा ज्ञप्तिमात्रं जनार्दनम् ।
पश्यन्ति बहुधा स्वमे यथैकं बहुधा क्वचित् । अभिस्रोऽपि विभिन्नो
व्यवहारो यथा भवेत् । तथैव व्यवहारोऽयं शक्तत्वाच्चैनं दूषणम् । ईधस्य
तु तदन्येषामपि यच्छक्तिदायक'इति ब्रह्मसूक्तं ॥ अलातभ्रमको यदा
निवर्तते तदैव भ्रमो निवर्तते । तद्वद्यदा भ्रमनिवृत्तिमिच्छति तदैव
गुरुपसदनाभिर्वर्तयितुं शक्यः । 'अशक्योऽप्यपि शक्योऽयं विनिर्वा-
यितुं भ्रमः । ईशस्थो गुरुसम्पत्त्या यदि शुद्धमनाः पुमानिति सम-
ग्नान् ॥ ३४ ॥ ^{३५}निपातमन्धं तमः मोक्षमारभ्य तावत्पर्यन्तं स्मृति-
र्यस्माज्ज्ञानिनो वर्तते अतो मूढेषु अविद्याव्यवस्थितो भ्रमो यपि

थान् भुङ्क्ते समस्तकरणो हृदि तत्सदृशान् । स्वप्नेऽथ सुप्त उपसंहारः ॥
एकः स्मृत्यन्वयात्त्रिगुणवृत्तिद्विगुणेष्वेव ॥ ३२ ॥ ईक्षेत विभ्रममिति
मनसो विद्यासं दृष्टं विनष्टमति लोलमलातचक्रम् । विज्ञानमेकमुत्पन्नं
विभ्रमति माया स्वप्ने यथा त्रिगुणसर्गकृतो विकल्पः ॥ ३३ ॥ दृष्टिं ता-
वत्प्रतिनिवर्त्य निवृत्ततर्पस्तूष्णीं भवेन्निरसुजानुभवो निरीहः । सन्दृश्यते

सन्दृश्यते तेन तथापि भ्रमाय न भवति । फलं हि निपातं स्मरति ॥
॥ ३५ ॥ ^{३६}त्रिगुणसर्गकृतो विकल्प इत्युक्तं ज्ञानिनोऽपि देहवत्त्वेन
त्रिगुणित्वाद्विकल्पो भवतीत्यत आह । देहं च नश्वरमिति ॥ ३६ ॥
^{३७}आदरो भजनं भक्तिर्वहुमानं च सेवनम् । पर्यायवाचकाः सर्वे
स्मृतिस्तज्जन्म कर्म चे'ति शब्दनिर्णये ॥ ३७ ॥ ^{३८}अपूर्णगुणरूपास्तु
सम्पूर्णगुणरूपकम् । भजन्ति परमं ब्रह्म देवास्त्रिगुणवर्जितमिति काल-
संहितायाम् ॥ ४० ॥ इति एकादशतत्पर्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः

'रुद्रमिन्द्रं कुमारं च विनश्यन्त्याग्रजो मतुः । ब्रह्मपुत्रेष्वदि-
मृष्टवन्वयात्वं पुनर्जनेरिति स्कान्दे ॥ 'पूर्वमृष्टौ पूर्वजा ये तेऽधिकाः
पर्वतो गुणैः । अनाद्यनन्तकालेषु मुक्तावपि यथाक्रममिति निबन्धे ॥
अनेन पारम्पर्येण केषाञ्चिदेव देवादीनाम् ॥ ४ ॥ ^{११}मद्भक्तिवर्जितं
अयो ये मन्यन्ते दुराशयाः । तेषामन्ते तमो घोरमनन्तं प्राप्यते ध्रुव-

॥ च यदीदमवस्तु बुध्या त्यक्तं भ्रमाय न भवेत्स्मृतिरिति निपातात् ॥ ३५ ॥
इति च नश्वरमवस्थितमुत्थितं च सिद्धो न पश्यति यतोऽध्वगम-
त्कारणम् । देवादुपेतसुतं देववशादपेते तासो यथा परिचृतं मदिश-
यदात्थः ॥ ३६ ॥ देहोऽपि देववशमः खलु कर्मयावत्स्कारण्यकं प्रति-
बधीकृतं पव सासुः । ते समपञ्चमचिरदसमाधियोगः स्वप्ने पुनर्तं भजते
अतिबुद्धयस्तः ॥ ३७ ॥ मां भजन्ति गुणाः सर्वे निर्गुणं निरपेक्षकम् ।
सर्वं परमात्मानं साम्यासङ्गादयो गुणाः ॥ ४० ॥

चतुर्दशोऽध्यायः

श्रीमद्वानुवाच—कालेन नष्टा प्रलये चाणीयं वेदसंज्ञिता । मयाऽऽदौ
ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मा यस्यां मङ्गात्मकाः ॥ ३ ॥ तेन प्रोक्ता च पुत्रास्तु मनवे
पुत्रेणैव सा । ततो भुवःपादयोऽगृह्णन्त्यवस्था महर्षयः ॥ ४ ॥ एवं प्रकृति-
मिच्छित्वा द्विधन्ते सतयो नृणाम् । पारम्पर्येण केषाञ्चिदात्मनोऽ-
पि ॥ ८ ॥ आद्यन्तवन्त एवैषां लोकाः कर्मविनिर्मिताः । दुःखोदका-

मि'ति मान्यसंहितायाम् ॥ ११ ॥ ^{१५} 'कृपानिमित्ता या प्रीतिर्नोच-
भक्तेषु साऽधिका । आन्तरे(रे)व तु या प्रीतिः सा त्वेषु यथाक्रमम् ।
यथा कश्चित्स्वमात्मानं प्रियां पुत्रमथापि वा । अतिहाय कृपायुक्तो
प्रियवेऽन्नं ददात्यपि । कदाचिदेव न पुनः स्वात्मादेः सार्वकालिकम् ।
योगक्षेमवहत्वं च नित्यं स्वात्मादिषु स्फुटम् । एवमेव परेशस्य भक्तेषु
प्रियजादिष्वि'ति प्रियविवेके ॥ 'यादवेभ्यश्च सर्वेभ्य उद्धवो भगव-
त्प्रियः । उद्धवाच्च प्रियतमः प्रद्युम्नस्तु महारथः । तस्मादपि प्रियतमो
रामः कृष्णस्य सर्वदा । नैव तस्मात्प्रियतमो विनैकं तु चतुर्मुखम् ।
सर्वेभ्योऽपि प्रियतमा हरेः श्रीरेव बल्लभा । नैव तस्याः प्रियतमो
विना स्वात्मानमेव त्वि'ति यादवाध्यात्मे ॥ १५ ॥ ^{१६} 'स्वाङ्घ्रिरेणुभिर्मां
शोधयामीत्यनुव्रजामि । 'अनुगच्छति विष्णुस्तु स्वभक्तं तस्य शुद्धये ।
तस्याङ्घ्रिरेणुभिर्भातिनीतैरेग्रेसरैः शुचिः । अग्रतो गमने विष्णोः पदा
स्पृष्टं रजो भवेत् । अतः स्वभक्तं पूर्ववेत्यनुव्रजति केशव' इति
सङ्ख्यानं ॥ १६ ॥ ^{१७} 'चित्तद्रवस्तथा स्थैर्यं प्रसादो भक्तिलक्षणम् ।
आधिक्येन तु तत्रापि स्थैर्यमेव विशेषतः । दम्भस्य चलभक्तेश्च यस्या-
दश्वादिकं भवेत् । दम्भादिपरिहारार्थं निगृहीयाच्च धीरधीः । अपि
आध्यात्मिककेशराधिभूताधिदैविकैः । वाक्यैश्च वेदतन्त्राद्यैरुपदेशैः
तादृशैः । बलवच्छासनैर्वापि यस्य भक्तिर्न चाल्यते । स एव परमो
भक्तो विष्णोर्हृदयवल्लभ' इति भक्तिविवेके ॥ १४ ॥ ^{१८} 'केशवे त्वन्यथा-
बुद्धिः सैव स्त्री सम्प्रकीर्तिता । त्रिकालदुःखदत्त्वेन पुंसा सह निवा-
स्तमोनिष्ठाः क्षुद्रानन्दाः शुचाऽर्पिताः ॥ ११ ॥ न तथा मे प्रियतम आत्म-
योनिर्न शङ्करः । न च सङ्घर्षणो न श्रीर्न वात्मा च यथा भवान् ॥ १५ ॥
निरपेक्षं मुनिं शान्तं निर्द्वन्द्वं समदर्शनम् । अनुव्रजाम्यहं नित्यं पूर्ण-
स्वाङ्घ्रिरेणुभिः ॥ १६ ॥ वाग्महदा द्रवते यस्य चित्तं रुदत्यभीष्टं हसति
कचिच्च । विलज्ज उग्रयति वृत्त्ये च मङ्गलियुक्तो भुवने पुनरिति ॥ १७ ॥
स्त्रीसङ्गसङ्गिनां सङ्गं त्यज्या दूरत आत्मवान् । क्षेमे विविक्त आली-

नात् ॥ २९ ॥ ^{३०} 'क्षुद्रत्वाद्योषिदित्युक्ता वननाशनितेति च । प्रमाद-
करणत्वात् प्रमदेति च गीयते । त्यजेत्तत्सङ्गिनां सङ्गं बुभूषुः पुरुषः
सदा । न तादृशः कचिदोषः पुरुषस्यासुखावहः । क्षुद्रपापानि पापानि
चोपपातकपातके । महापातकनामानि सुमहापातकान्यपि । तथा स्वस्ति-
महान्तानि पातकानि विदो विदुः । पिपीलिकवधादीनि क्षुद्रपापोदि-
तानि च । पापस्थितमर्ता इत्या फलचौर्यादिरेव वा । परदारादिकं
चापि क्षुद्रपातकसंज्ञितम् । पातकं शूद्रहत्यादि ब्रह्महत्यादिकं महत् ।
देवखहरणादीनि सुमहान्ति विदो विदुः । देवावज्ञा सर्ता चैव ततोऽपि
सुमहत्तरा । महन्महत्तरा तस्य अवज्ञा केशवे तु या । केशवस्य समो-
ऽस्तीति केशवोऽस्म्यहमित्यपि । ब्रह्माद्याः केशवात्मानः श्रीर्वा निर्गुण-
इत्यपि । मुक्तस्य तद्भावमतिरूपत्वमतिस्तथा । त्रिगुणात्मकदेहोऽस्या-
प्यस्तीत्यपि तु या मतिः । जन्ममृत्यादिवृद्धिर्वा दुःखज्ञानादिसाधनम् ।
तस्यापि परतन्त्रत्वविज्ञानं च तदुत्तमः । अस्तीति या मतिस्तस्य वज्ञा-
दन्यस्य कस्यचित् । अस्तीति भावनेत्याद्या अवज्ञा सम्प्रकीर्तिता' इति
धर्मविवेके ॥ 'अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम्' । 'अपि
पेसुदुराचारो भजते मामनन्यभाषि'त्यादि च ॥ 'बाध्यमानोऽपि
मङ्गल' इत्यादि च । 'परदारदृशिः प्रोक्ता क्षुद्रपातकसंज्ञिता । उप-
पातकं तद्गतिश्च वर्णबाह्येषु पातकम् । महापातकसंज्ञं तु पित्रादेर्नि-
र्णयम् । दारदृष्टिः स्तोत्रमानां मानुषाणां स्वभावतः । सुमहापातकं
पातकं तद्गतिः सुमहत्तरः । ऋषिदारेषु मनसो गतिरेव ततोऽधिका ।
परदारशिकामानां सङ्गिसङ्गस्ततोऽधिकः । किमु विष्णोस्ततो योषि-
णास्य व्यत्ययस्थितेः । न समं पातकं कापि न हि स्वस्त्यभि-
गमिनः । अवज्ञाता माधवादेस्तस्मात्तं दूरतस्त्वजेत् । मानुषेषु तु
भूमित्वं क्षुद्रपापफलं स्मृतम् । पापानु वर्णबाह्यत्वं तिर्यग्योनिगति-
भक्तयेन्मामतिन्द्रितः ॥ २९ ॥ न तथाऽस्य भवेत्केशो बन्धध्यान-

स्तथा । सहस्रवर्षनरकं क्षुद्रपातकजं फलम् । उपपातकतश्चापि नरकं
युगमात्रकम् । चतुर्युगावसानं तु पातकस्य फलं स्मृतम् । महापातक-
जन्यं च कल्पावधि समीरितम् । सुयद्वापातकाच्चापि यावद्ब्रह्मलया
भवेत् । तत्पराणां पातकानां फलमन्धन्तमः स्मृतम् । अधोऽधो दुःख-
बहुलं विष्णुदाराभिर्मर्शनात् । वधादपि हि दारस्य धर्षणं कोपकारणम् ।
तस्मादेव्यः सदा वन्द्या अप्रिवन्नाभिकामत' इति धर्मेतच्चे ॥ ३० ॥
'^{३५}उपास्य प्राणतोऽनुज्ञां हृदिस्थात्प्राप्य सेवकः । अनुज्ञानन्तरं मासादशे
प्राणो भविष्यति । प्रसादभातत्वं सम्प्रोक्तं प्राणविष्णवोर्जयस्त्विति ॥
न हि सर्वविजेतारौ विजेषौ केनचित्कचित् । अपेक्षितं फलं येन
दीयते तज्जितं त्विति । यथा जिता वसुमती यथा मोक्षपदं जितमि'ति
प्रभञ्जने ॥ ३५ ॥ '^{३६}व्योमेति व्याप्तशब्दः स्याद्विशेषादौतता यत'
इति शब्दनिर्णये ॥ व्योम्नि धारयेत् सर्वाङ्गेषु धारयेदित्यर्थः । तत्र
धारणं त्यक्त्वा स्वत एव मनसस्तत्रैव समाहितत्वादन्त्यत्किमपि न
चिन्तयेत् । 'यावत्समग्रस्मरणमचलं केशवे भवेत् । समग्रं चिन्तये-
त्तावद्यदा तु विचलेत्ततः । प्रत्यङ्गं धारणं कुर्यान्मनो यावत्समग्रम् ।
प्रत्यङ्गाभ्यासतो यावत्समग्रे सुस्थिरं मनः । तदा पुनः समग्रं तु धारये-
द्यत्नतो बुधः । यदा तु धारणोत्साहं विना तत्राचलं मनः । तिष्ठे-
त्यक्त्वा तमुद्योगं शङ्खचकाम्बुजाङ्गिते । आरूढचेताः परमे शृङ्गारा-
द्येकधामनि । नैवान्यचिन्तयेत्तस्मात्पूर्णानन्दोच्चतुर्भुजात् । यतोऽप्य-
स्मरणे तस्मान्मनश्चलति सुस्थिरम् । धारणार्थप्रयत्नेन तस्माच्चतुर्ग-
त्यजेत् । यावत्स्वारूढचेताः स्याद्विष्णो रूपे चतुर्भुज' इति ध्यानयोगे ॥

प्रसङ्गतः । योषित्सङ्गाद्यथा पुंसो यथा तत्सङ्गित्सङ्गतः ॥ ३० ॥ एवं
प्रणवसंयुक्तं प्राणसंयममभ्यसेत् । दशकत्वस्त्रिपवर्णं मासादवर्गितक-
निलः ॥ ३५ ॥ तत्सर्वं व्यापकं चित्तमाहुष्यैकवधारयेत् । नान्यानि
चिन्तयेद्भूयः सुक्षितं भावयेन्मुखम् ॥ ४३ ॥ तत्र लब्धपदं चित्तमाहुष्य

॥ ४३ ॥ '^{३७}परमात्मानं मां स्वदेहे पश्यन्ति । जीवं ज्योतिर्मयि
संयुतं प्रपश्यन्ति । 'समाधियोगे सम्पूर्णं हृदि पश्यन्ति केशवम् ।
जीवं तत्प्रतिबिम्बं च तेनैव सह संस्थितम् । तदाधारं तदन्तस्थं तेनैव
सदृशं तदा । आनन्दज्ञानशक्त्याद्यैः सदा तदवरं गुणैः । जीवन्मुक्तौ
च मुक्तौ वा यततं तद्वशे स्थितमि'ति । 'स्वयं प्रकाशरूपत्वाजीनोऽपि
ज्योतिरुच्यत' इति च तत्त्वप्रतिपत्तौ ॥ ४५ ॥ '^{३८}द्रव्यज्ञानक्रियाविषये
भ्रमरूपं मनो लयं याति ॥ ४६ ॥ इति एकादशतत्पर्यं चतुर्दशोऽ-
ध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः

'मन्येव प्राधान्येन सन्ति अन्येषूपचारत इति मत्प्रधानाः ।
'सर्वाधिका अणिमाद्या विष्णोर्नान्यस्य कस्यचित् । स्वाभाविका विरिञ्चस्य
तत्प्रसादात्पराधिका' इति स्वाभाव्ये ॥ गुणभूतानामन्यासामपि सिद्धीनां
ता एव हेतवः । स्वतत्त्वास्वेवाष्टस्वन्यासामन्तर्भावान् । 'निःसीमाष्ट-
गुणाभावात्सिद्धयोऽष्टादश स्मृताः । देवेभ्योऽन्यत्र देवानां सिद्धयोऽष्टैव
सम्भता' इति प्राकाश्ये ॥ ३ ॥ '^{३९}शक्तिप्रेरणमेवेशितृत्वं असङ्ग एव
वशित्वम् । 'यादृशानन्दकामः स्यात्तादृशानन्दसम्भवः । भोगान्विनैव
व्योम्नि धारयेत् । तत्र त्यक्त्वा मद्वारोहो न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ ४४ ॥
एवं समाहितमतिर्मांसेवात्मानमात्मनि । विचष्टे मयि सर्वात्मन ज्योति-
ज्योतिषि संयुतम् ॥ ४५ ॥ ध्यानेनेत्यं सूर्तद्वेषेण युज्यतो योगिनो मनः ।
संयास्यत्याशु निर्वाणं द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः ॥ ४६ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः

श्री भगवानुवाच—सिद्धयोऽष्टादश प्रोक्ता धारणायोगपारणैः ।
तासामष्टौ मत्प्रधाना ता एव गुणहेतवः ॥ ३ ॥ अणिमा महिमा सूर्तर्लघिमा
मातिरिन्द्रियैः । प्राकाश्यं श्रुतदृष्टेषु शक्तेः प्रेरणमशिता ॥ ४ ॥ गुणे-
ष्वसङ्गो वशिता यत्कामस्तदवाप्स्यति । एता मे सिद्धयः सौम्य अष्टा-

प्राकाम्यमणिमादेः पृथक् तत'इति च ॥ ४, ५ ॥ 'अनूर्मिमत्त्वं प्राकाम्येऽन्तर्भूतम् । दूरश्रवणदर्शनं त्रिकालज्ञत्वम् । परचिन्ताद्यभिज्ञता च प्राकाम्यान्तर्भूतानि । मनोजव इत्यादिपटुकं प्राप्त्यन्तर्भूतम् । अन्यत्सर्वमीशत्वान्तर्भूतमपि परमेशत्वामावे पृथगित्यष्टादश । अन्यकाम्बुविषादीनामित्यादिशब्दोक्ताः । शस्त्रास्त्रनखदन्तताडनशापादिभिरप्रतिहतिः पृथगेव सिद्धिः सप्तदशी । अप्रतिहता आसमन्तादतिर्यस्या आज्ञायाः साऽप्रतिहतामतिः । अद्वन्द्वमप्रतिहतं त्रिकालज्ञत्वम् । अन्यकाम्बुविषाणां प्रतिस्तम्भाश्रयतः सिद्धयः । दूरश्रवणदर्शने द्वे सिद्धी । 'गरिम्याः सैव हेतुः स्यान्महिमा हेतुधारणा । प्रायोऽष्टसिद्धिकथनेष्वथो न पृथगुच्यत'इति च ॥ 'प्राग्निप्राकाश्ययोश्चापि धारणैकापि सम्भवेत् । अत ऐक्येन तावृत्त्वा गरिमाणं पृथक्कचिदि'ति च ॥ दूरश्रवणदर्शने द्वे सिद्धी । 'मूलभूतास्तु सिद्धीनां देवानामष्टसिद्धयः । सर्वसिद्धिप्रधानास्तास्तज्जा अष्टादश स्मृताः । अष्टस्त्रन्तर्गतास्तास्तु तदपेश्वर्याल्यका' इति च ॥ कामरूपत्वस्याणिमादिव्रयेऽप्यन्तर्भावोऽष्टसिद्धिपक्षे अन्यकस्तम्भ एकैव सिद्धिः अदाहत्वात् । अन्यादिप्रतिस्तम्भस्य वशित्वेऽपि । अनूर्मिमत्त्वाद्यष्टादशपृथक्सिद्धिपक्षेऽन्यकस्तम्भयोः पृथक्त्वम् । तस्मिन्पक्षे तासां सकाशात्प्रधानाष्टौ मत्प्रधाना इति व्याख्या । 'अनूर्मिमत्त्वसिद्धिस्तु प्राकाम्यान्तर्गता मता । दूरश्रुतिर्दूरदृष्टिस्त्रिकालज्ञत्वमेव च । परचिन्ताद्यभिज्ञानं प्राकाश्यान्तर्गतानि च । अणिमादिव्रयान्तश्च कामरूपत्वमिष्यते । अन्यकाम्बुविषादीनां प्रतिस्तम्भो वशित्वतः । मनोजवः कामरूपं परकायप्रवेशनम् । स्वच्छन्दमृत्युता देवैः सह क्रीडेशसाधनम् । प्राप्तवन्तर्गतान्याहुराज्ञाऽप्रतिहतिस्तथा । अग्निस्तम्भो रविस्तम्भ उदकस्तम्भ एव च । विणस्तम्भस्तथा शस्त्रशापादिस्तम्भ एव च । ईशत्वान्तर्गतान्याहुरपराजय एव च । एवमष्टादशाष्टाभ्यो जायन्ते सिद्धयः चैत्यपत्तिरुक्ता मताः ॥ ५ ॥ अनूर्मिमत्त्वं वेदेऽस्मिन् दूरश्रवणदर्शनम् । मनोजवः

क्रमात् । अष्टादशभ्यश्चान्यास्तु जायन्ते सिद्धयोऽमिताः । अनूर्मिमत्त्वं दुःखस्याभावमात्रमुदाहृतम् । यथेष्टानन्दसम्प्राप्तिः प्राकाम्यमिति कीर्त्यते । दुःखाभावोऽपि प्राकाम्ये नेतरे सुखितेऽप्यते । प्राकाश्यं सर्ववेदादिज्ञानमेव विदो विदुः । सहस्रयोजनान्तं तु दूरदर्शनमिष्यते । दूरश्रवणमप्येवं तस्मिन्नेव युगे स्थिते । वेदादिकं विना प्रोक्तं त्रिकालज्ञानिता तुषैः । शरीरस्थं विना देहे परचिन्ताद्यभिज्ञता । अन्येन्द्रियैर्दर्शनादि यथासङ्कल्पवेगिता । प्राप्तिरित्युच्यते सद्भिः स्वमनःसमवेगिता । मनोजव इतिप्रोक्तः पञ्चाद्याकारता तथा । कामरूपत्वमुद्दिष्टं स्वदेहत्यागतः परे । परकायप्रवेशः स्याद्युगादवर्कतना स्मृता । स्वच्छन्दमृत्युता देवैः क्रीडा चेन्द्रादिभिर्विना । यथासङ्कल्पसिद्धिश्चाप्यक्षणानुतादिषु । चक्षुर्दृश्येष्वणुत्वं तु अणिमा सम्प्रकीर्तिता । महिमा चापि सम्प्रोक्ता त्रिलोकान्तरपूरणा । चक्षुर्दृश्यैर्विवाह्यत्वं लघिमा चापि कीर्तिता । त्रिलोकसमभारस्तु गरिमा चापि कीर्तिता । पूर्वशक्तेः शक्तिगुणशक्त्युद्रेकस्तथेशिता । भुविस्थैः प्राणिभिश्चोक्तकरणं चापि कीर्त्यते । आज्ञाऽप्रतिहतिर्ब्रह्मादवागमस्त्रिविवातनम् । विना महातपस्वींश्च आपाप्रतिहतिः स्मृता । अपराजयो मनुष्येभ्यो वशित्वं चाप्यलोलता । राहादिसहनं चापि प्रतिस्तम्भ इतीर्यते । इति पङ्क्तिश्रुतिः प्रोक्ता गरिम्या सह सप्त वा । विंशतिश्च सुरेभ्योऽन्यदेवेष्वेव सिद्धयः । यतो निःसीमकास्तेषां देवानामष्टसिद्धयः । अतोऽष्टादशसिद्धीनां हन्तर्भाव इष्यते । देवेष्विन्द्रेणवायुश्रीविष्णूनामुत्तरोत्तरम् । सिद्धयः रिपूर्णास्तु विष्णोरेकस्य नान्यगा'इत्यैश्वर्ये ॥ 'श्रुतेषु तु यथायोगं अप्रग्रहणमेव तु । उक्तं प्राकाश्यमन्येषां देवानामश्रुतेष्वपि । ऋषीणां निभभावेन भासते किञ्चिदश्रुतम् । विषयेभ्योऽधिकसुखन्यक्तिः प्राकाम्य एव तु । इतरेषां सुराणां तु निःसीमानन्दभोजनम् । एवमेव तु कामरूपं परकायप्रवेशनम् ॥ ६ ॥ स्वच्छन्दमृत्युदेवानां सह क्रीडानु-

निःसीमा देवानामष्टसिद्धयः । उत्तरोत्तरमत्रापि यावद्विष्णुः स पूर्ण
भुवि'ति हरिवंशेषु ॥ 'अग्न्यादिशक्तिसंस्तम्भ अग्न्यादिस्तम्भ इष्यत'
इति कौर्मै ॥ एकस्मात्सिद्धयो विष्णोः स्थानमेदात्पृथग्विधाः । एक
स्थानगताद्वा स्युः सुस्थिरोपासना यदी'ति भारते ॥ ६ ॥ ^{१०}भूत
सूक्ष्माणामात्मनि परमाणुस्थितेष्वणुरूपे । 'तन्मात्रावयवे सूक्ष्मे परमा
ण्वभिधानके । अत्येकमणुरूपं तु विष्णुं ध्यायन्नणुर्भवेदि'ति कापिलेये ॥
'आकाशवत्सूक्ष्मतां यो व्यापित्वेनैव मन्यते । तन्मात्रव्यापिनं विष्णुं
चिन्तयन्स तथा भवेदि'ति च ॥ १० ॥ ^{११}महति व्याप्ते । महत्तत्त्वमा
पृथगुक्तेः । अस्मात्स्थूलतां प्राप्नुवानीत्यपेक्षार्था तस्मात्प्राप्नोति । ततो
ऽन्यस्मादित्यपेक्षायां तस्मादिति पृथक्पृथक् ॥ ११ ॥ ^{१२}परमाणुमय
भूतानां सकाशादतिशयेनाणुरूपे । कालसूक्ष्माणामात्मनि ॥ १२ ॥
^{१३}अहंतत्त्वस्थिते मयि ॥ १३ ॥ ^{१४}सूत्रे स्थिते मयि । गृहे गीते
इतिवत् । अव्यक्तजन्मनः अव्यक्तस्यापि किञ्चित्स्थूलत्वकर्तुः । 'तस्मात्
द्व्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तमे'ति मोक्षधर्मेषु ॥ 'अजरादमरा
दमूर्तितः शाश्वततमस' इति च । 'अव्यक्तस्याजन्मवतो विकारो जनि
रुच्यत'इति हरिवंशेषु ॥ मे सकाशान्विन्दते । परमेश्वरप्रसादादन्वेषा
भवतीति पारमेष्ठ्यम् । सर्वगुणानां ज्ञानमूलत्वादुपलक्षणत्वेन प्राक्ता
पारमेष्ठ्यमित्युक्तम् । 'सर्वगुणास्तु प्राणस्य परमात्मप्रसादतः । प्राण

दर्शनम् । यथा सङ्कल्पसंसिद्धिराज्ञाऽप्रतिहता गतिः ॥ ७ ॥ विकालकल्प
मद्वन्द्वं परचित्ताद्यभिज्ञता । अन्यैकभुविवादीनां प्रतिस्थम्भो पराजयः ॥ ८ ॥
भूतसूक्ष्मात्मनि मयि तन्मात्रं धारयन्मनः । अणिमानमवाप्नोति
तस्मात्त्रोपासको मम । १० ॥ महत्यात्मनमयि परे यथा संस्थं मनो दधान ।
महिमानमवाप्नोति भूतानां च पृथक् पृथक् ॥ ११ ॥ परमाणुमये चित्ते
भूतानामपि धारयन् । कालसूक्ष्मात्मके योगी लघिमानमवाप्नुयात् ॥ १२ ॥
धारयन् मय्यहंतत्वे मनो वैकारिकेऽखिलम् । सर्वैन्द्रियाणामात्मनि
प्राप्तिं प्राप्नोति मन्यमानः ॥ १३ ॥ महत्यात्मनि यः सूत्रे धारयन्मयि

विष्णोः प्रसादेन भारत्याः सम्प्रकीर्तिताः । प्रसादात्तु त्रयाणां वाप्य-
न्तादेः सदा गुणा'इति माहात्म्ये ॥ १४ ॥ ^{१५}सर्वत्राधीश्वरत्वादौ
विद्यमानेऽपि तत्रतत्रोक्ताधीश्वरत्वादिगुणविशिष्टत्वेन तत्रतत्रोपासनमिति
विशेषः । 'तं यथायथोपासते तदेव भवती'ति च श्रुतेः । 'उपासतः
मन्य इति सत्यसङ्कल्पता भवेत् । ईशत्वमीश्वर इति गुणं तं तं यथा
हरिमि'ति विशेषे ॥ 'शुद्धः श्वेतः सुखी श्वेतः श्वेतवर्णः कचिद्भवेदि'ति
शब्दनिर्णये ॥ १५ ॥ ^{१६}आकाशस्यात्मनि तत्राकाश उपलब्धानां
आसमन्तात्स्थितानां भूतानां वाचः । हंसो जीवः 'त्यामात्पूर्वशरीराणां
नवानां सञ्चयेन च । जीवं हंस इति प्राहुस्तद्धेतुत्वाद्धरिं परमि'ति
भारते ॥ १६ ॥ ^{१७}मनसि मनस्तत्त्वे प्राप्नुना संयोज्य मनोऽनुदेहं
मनस्तत्त्वे मद्धारणा ॥ १७ ॥ ^{१८}गजादिरूपमाकाङ्क्षन्नाजादिस्थित-
गीश्वरम् । ध्यायन् गजादिरूपः ^{१९}स्यात्परकायस्थितं हरिम् । ध्याय-
न्विशेषपरे काये वायावन्तर्गतः पुमान् । प्राणनामा हरिः प्रोक्तस्तस्मि-
न्वायुः समाश्रितः । वायावन्तर्गतो जीवो देशदेहं प्रयासति ॥ २० ॥
^{२१}पदाधारस्थितं विष्णुं ध्यायन्वायुः क्षयं विना । यदि मृत्युमभीप्सेत

मानसम् । प्राकाश्यं पारमेष्ठ्यं मे विन्दतेऽव्यक्तजन्मनः ॥ १४ ॥ विष्णौ
वाधीश्वरे चित्तं धारयन् कालविग्रहे । स ईशत्वमवाप्नोति क्षेत्रे क्षेत्रज्ञ-
वैभवं ॥ १५ ॥ श्वेतद्वीपपतौ चित्तं शुद्धे धर्मे मये मयि । धारयन्
भूतानां याति पट्टमिरहितोऽमरः ॥ १६ ॥ मय्याकाशात्मनि प्राणे मनसा
योगमुत्तमम् । तत्रोपलब्ध्या भूतानां हंसो वाचः शृणोत्यसौ ॥ १७ ॥ मनो
मनसि संयोज्य देहं तदनु वायुना । मद्धारणानुभावेन तत्रात्मा यत्र दे
हिनः ॥ १८ ॥ यदा मन उपादाय यद्यद्रूपे बुभूषति । तत्तद्भवेन्नमो रूपं
रूपो गवत्वमाश्रितः ॥ १९ ॥ परकायं विशेषं सिद्धमात्मानं तत्र भावयेत् ।
मिष्टं हित्वा विशेषप्राणो वायुभूतः पदङ्गिवत् ॥ २० ॥ पारम्येऽऽधीक्ष्य
पार्थं प्राणं हृदुरः कण्ठमूर्धसु । आरोह्य ब्रह्मरन्ध्रेण ब्रह्म नीथोत्सृजे-
तनुम् ॥ २१ ॥ विहरिष्यन् सुराकीर्ते मत्स्थं सत्यं विभावयेत् । विमाने-
नापतिष्ठन्ति सत्ववृत्तिं सुरस्त्रियः ॥ २२ ॥ यथा सङ्कल्पयेद्बुद्ध्या यथा

तथा प्राप्नोत्यसंशयम् ॥ २४ ॥ ^{२८}त्रिकालप्रेरकं विष्णुं ध्यातुः काल-
व्रयज्ञता ॥ २८ ॥ ^{२९}अग्न्यादिषु हरिं ध्यायन् तत्प्रतिस्मरको भवेदि'ति
हरिसंहितायाम् ॥ २९ ॥ ^{३०}आत्मानं परमात्मानं तत्रतत्र परकार्ये
भावयेत् । तदा वायौ स्थितः । प्राणः परमात्मा तत्र गच्छति तमनु
जीवोऽपि गच्छति । वायौ भूतो वायुभूतः ॥ २३ ॥ ^{३१}प्राणं परं
ब्रह्मणि नीत्वा । 'प्राणस्थं प्राणनामानं बहिष्ठे ब्रह्मनामके । विष्णुं
विष्णावनुस्मृत्य विमृजेद्देहमञ्जसे'ति प्रमञ्जने ॥ 'अनेयस्य हरेर्नीति'
स्तद्व्रतस्य हरेः स्मृतिः । न हि नेयः क्वचित्कापि केनचित्स्ववशत्वं
इति च ॥ २४ ॥ ^{३२}मम भावना मद्भावः । 'भावो मनश्च भक्तिश्च
क्वचिदभ्यास इष्यते' इति शब्दनिर्णयः ॥ २७ ॥ ^{३३}उपासनयाऽपरोक्षं
कृतवतः, पुनरुपासनं कार्यकाले कुर्वतः कार्यसिद्धिरित्यतो योगधारणया
पुनरित्युक्तम् ॥ ३१ ॥ ^{३४}उपास्य वायुं प्रथमं वायौ सुदुपरोक्षिते ।
अनुज्ञातस्ततस्तदं तत्रतत्र हरिं स्मरेत् । कृत्वापरोक्षं तं चापि कालेकाले
स्मरेत्पुनः । अमीष्टकार्यसिद्धिः स्वात्तस्य नास्त्यत्र संशयः । अकामो
यदि वायुं च ध्यात्वा दृष्ट्वा हरिं तथा । न किञ्चित्कामयेत्पश्चात्स क्षिप्रं
मुक्तिमेष्यति ॥ ३२ ॥ ^{३५}यदि योगैः फलं भुङ्क्ते पुनः काममपास्य तु ।
तेनैव क्रमयोगेन वायुं दृष्ट्वा हरिं तथा । एष्टव्या मुक्तिपदवी नान्यथा
तु कथञ्चन । पूर्वदृष्टिर्हि कामार्थं पश्चान्मोक्षार्थमिष्यते । येषां तु

जन्मतः सिद्धिस्तेषां दोषो न विद्यत'इति निवृत्ते ॥ ३३ ॥ ^{३६}यैः
कैश्चित्कैश्चिदेव जन्मादिभिः योगगतिं व्रजेत् । 'जन्मादिभिः कैश्चिदेव
प्राप्यते योगजं फलम् । योगेन सर्वं प्राप्यते योगे यत्नं ततः कुर्वि'ति
च ॥ 'कश्चिदर्थे च यच्छब्दः प्रक्षार्थे च कश्चिद्वेत् । कश्चित्परात्मज्ञ-
नाची कश्चिदाक्षेपवाचक'इति तन्त्रनिस्स्ते ॥ ३४ ॥ इति एकादश-
तात्पर्ये पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः

^{३७}सृष्टिस्थित्यादिहेतुत्वाद्भूतानि हरिरुच्यते । न तु भूतस्वरूप-
त्वात्स हि सर्वेश्वरेश्वर'इति वस्तुतत्त्वे ॥ ९ ॥ ^{३८}स्वस्वजात्युत्तमत्वं
तु भवेद्यद्रूपसन्निधेः । विभूतिरूपं तत्प्रोक्तमिन्द्रियादिषु संस्थितम् ।
तथा बहिःस्थितं रूपं विभूतीत्येव शब्दितम् । सर्वसाधारणं रूप-
मन्तर्यामीति चोच्यते । यथा कुष्णात्मना दुष्टहन्ता व्यासात्मना सभा ।
शमभ्युपगच्छेत्तु सौम्योऽप्येकस्वरूपोऽपि सामर्थ्यात्पुरुषोत्तम'इति च ॥ ब्रह्मस्तेन्द्रजीवेश्वरः
पृथगेव व्यवस्थितम् । विभूतिरूपं विष्णोस्तु तद्विशेषककारणम् ।

योगानुत्तमम् । अथा सम्प्रद्यमानस्य कालेक्षणहेतुः ॥ ३३ ॥ जगदीश-
विष्णोर्भैरवोऽर्चाभिः सिद्धयः । योगेनाप्नोति ताः कर्मा वैधर्म्योत्तममिति
मतेत् । सर्वोत्तममपि विष्णोर्नाम हेतुः पारितोष्यं प्रभुः ॥ ३४ ॥

षोडशोऽध्यायः

याः काञ्च भूमौ दिवि वै तायां विभूतयो दिक्षु महाविभूतैः ।
ता महाभाष्यास्तुमावितारान्ते नमामि ते तीर्थपवाहिपद्मम् ॥ ५ ॥ श्री
भगवानुवाच—यमेतदहं पृष्टुः प्रश्नं प्रश्नविदां वर । सुयुक्तुना विशलने
सपत्नैर्जुनेन वै ॥ ६ ॥ ज्ञात्वा कतिपयं नान्यमधर्मं राज्यहेतुकम् । ततो
निवृत्तो हन्ताऽहं हतोऽयमिति लोकिजः ॥ ७ ॥ स तदा पुरुषवशाज्जो युक्त्या
तं प्रतिबोधितः । अभ्यधात तमेव यथा त्वं राममूर्धनि ॥ ८ ॥ बह-
मागमोद्धवामीनां भूतानां सुहृदीश्वरः । अहं सर्वाणि भूतानि तेषां
विष्यत्युद्धवाप्ययः ॥ ९ ॥ अहं गतिर्गतिगतां कालः कलयतामहम् ।

वा मत्परः पुमान् । मयि सत्ये मनो युञ्जंस्तथा तत्समुपाश्रुते ॥ २६ ॥
यो वै मद्भावमापन्न ईशितुर्वेशितुः पुमान् । कुतश्चिन्न विहन्येत तथा
ब्रह्मा यथा मम ॥ २७ ॥ मद्भक्त्या शुद्धसत्त्वस्य योगिनो धारणाविदः ।
तस्य वैकालिकी बुद्धिर्जन्मसृष्ट्युपबृंहिता ॥ २८ ॥ अमयाविभिन्नं हृद्येन
मुनेर्योगमयं वपुः । मद्योगश्रान्तचित्तस्य यादसाभुदकैर्यथा ॥ २९ ॥
उपासकस्य मामेवं योगधारणया पुनः । सिद्धयः पूर्वकथिता उपतिष्ठन्त्य-
दोषतः ॥ ३१ ॥ जितेन्द्रियस्य दान्तस्य जितश्वासात्मनो मुनेः । मद्भक्त्या
धारयतः का नु सिद्धिः सुदुर्लभा ॥ ३२ ॥ अन्तरायान्वदन्त्येतान्युक्तो

तदेव ब्रह्मरूपादिनामभिर्वाच्यमख्यसा । तदेव देवेष्विन्द्रोऽस्मि तथा
 स्त्रेषु शङ्करः । इत्यादिनोक्तं कृष्णेन नेन्द्राद्या जीवसंश्रया'इति गीता-
 कल्पे ॥ गतिर्ज्ञानम् । 'प्रधानो ज्ञानिनां ब्रह्मा ज्ञानमानी हृदिस्थितः ।
 स एव कालमानी तु संहर्षणां प्रभुः स्मृत'इति विभूतौ ॥ 'आनन्दानु-
 भवस्तु स उत्कृष्टानुभवस्तस्मृतः । तद्युक्तत्वं यथा सौम्यं गुणानामधिकं
 हि तत् । मत्स्यादिगुणपूर्वोऽपि दुःखहेतुत्वभावनात् । निष्फलो भवति
 ब्रह्मा प्रीतस्य सफलो भवेत् । तस्मादानन्दमानं तु गुणेषूत्कृष्टमुच्यते ।
 तस्याभिमानो ब्रह्मैको भक्तिज्ञानादिकस्य च । श्रद्धाभिमानिनी देवी
 तथैव तु सरस्वती । तदन्वेषां गुणानां तु तदन्ये विबुधाः स्मृताः ।
 गुणानां तु प्रभुर्ब्रह्मा तस्मादेकश्चतुर्मुखः । औत्पत्तिकगुणो नाम शुभ-
 प्राप्त्यैकयोग्यता । तस्याभिमानो प्राणस्तु स हि सर्वगुणाधिक'इति च ।
 गुणिनां मध्ये गुणिनि स्थितमौत्पत्तिकगुणरूपं पृथमित्यर्थः । 'गुणिनां
 गुणयोग्यत्वं यत्सर्वगुणि'तु स्थितम् । वायुस्तदभिमान्येकः सर्वगुण्यधिक-
 स्तत' इति प्रमञ्जने । रूपान्तरत्वादिकस्यापि बहुस्थानेषु प्राधान्योक्तिनां
 विरुध्यते । गुणान्तरोक्तेषु 'रामः शस्त्रमूर्ता वृष्णीनां वासुदेव'
 इत्यादिवत् ॥ १०, ११ ॥ ^{१२}पदानि वाच्यानि लब्धसाम् । 'स्वयूषा-
 नामथाधिक्ये स्वजातीनामथापि वा । यत्कारणं विभूत्याख्यं विष्णो-
 स्तद्रूपमुच्यत'इति प्राधान्ये ॥ वर्णज्ञानि पदान्याहुः पादाश्चापि तदीश्वराः ।
 पादानामीश्वरार्थं तदीशा ऋच एव च । ऋचामधीशा वर्गाश्च तेषां
 वृत्तमधीश्वरम् । वृत्ताधीशास्तथाच्यापास्तदधीशास्तथाशकाः । तदधीशा
 स्तथा शाखा वेदाश्चापि तदीश्वराः । वेदानामीश्वरा वाच्या वाच्यानां
 मीश्वरो हरिः । न हरेरीश्वरः कश्चित्कदान्तिकापि विद्यत'इति च ॥

गुणानां वाच्यहं सौम्यं गुणिन्यौत्पत्तिको गुणः ॥ १० ॥ गुणिनामथापि
 स्वयं महतां च महानहम् । सूर्यमाणामहं जीवो दुर्जयानामहं मनः ॥ ११ ॥
 हिरण्यमर्गो देवानां मन्त्राणां मणवस्त्रिवृत् । अक्षराणामकारोऽस्मि पञ्चमि

पद्यन्त इति पदानि वाच्यानि । 'पदं पदसहस्रेण यश्चरन्नापराध्यत'
 इतिवत् । 'पदं तु वाचकं प्रोक्तं कचिद्वाच्यमपीष्यत' इति शब्द-
 निर्णये ॥ १२ ॥ ^{१३}'सर्ववेदाभिमानिन्यो देव्यो लक्ष्मीस्ततोऽधिका ।
 वेदाभिमानिनी साक्षात्सा विष्णोर्दूरतः स्थिता । यज्ञारूपा सैव
 विष्णोस्तु या तूःस्थलमाश्रिता । हरिणा रतियोगस्था दक्षिणारूपापि
 सैव तु । उचरोत्तरतः माऽपि विशिष्टा दक्षिणा मुखे । एवं वेदाभि-
 मानिन्यो देवीभ्यः सर्व एव तु । तदर्थरूपाः पतयस्तस्यास्तस्या-
 स्तयोत्तमाः । शय्या इन्द्रस्ततश्चोना तस्या रुद्रस्ततस्तथा । भारती
 प्राण एवास्यास्ततः श्रीस्तद्वरो हरिरिति वैशिष्ट्ये ॥ 'ऋते रुद्रादिका-
 निन्द्रः सर्वदेवाधिकः स्मृतः । ऋते भीमं फाल्गुनश्च प्राणदेवभ्यो वर-
 स्तथा । तथा शुकः कवीशस्तु बृहस्पत्यादिकानृते । यमः संयमता-
 मीशः शङ्करादीन्विनैव न्वि'ति गीताकल्पे ॥ १३ ॥ ^{१४}गार्हस्थ्यं च
 यतित्वं च देवेष्वेकत्वमागतम् । प्राधान्योक्तिर्पतित्वस्य गार्हस्थ्यस्य
 कचित्कचिदि'त्याश्रमविवेके ॥ १९ ॥ ^{१५}वसिष्ठोऽभ्यधिकस्तेषु मानुषाणां
 पुरोधसामिति त्रैकाल्ये ॥ २२ ॥ ^{१६}जीवेशादिभेदवादी विकल्पः ।
 व्यातिवादिनां ज्ञानवादिनाम् । 'जीवेशादिविशेषं यो याथाार्थ्येन
 प्रकल्पयेत् । कलिमारभ्य वा विष्णोराधिक्यादुत्तरोत्तरम् । नियमेनैव
 केनापि न हेयं स विकल्पकः । सर्वज्ञानविशेषेभ्यः स ज्ञानी सर्वथा-
 र्थिक'इति विज्ञाने ॥ 'भेददृष्ट्याभिमानेने'त्युक्तम् । 'विद्यात्मनि
 भिदा बोध'इति च वक्ष्यति ॥ २४ ॥ ^{१७}शतरूपा करा स्त्रीणां पुंसा-
 लब्धसामहम् ॥ १२ ॥ इन्द्रोऽहं सर्वदेवानां घमनामस्मि हव्यवाद् ।
 आदित्यानामहं विष्णु रुद्राणां नीललोहितः ॥ १३ ॥ नागोऽग्न्यामनन्तोऽहं
 पुरोन्द्रः शृङ्गिदंष्ट्रिणाम् । आश्रमाणामहं तुर्यो वर्णानां प्रथमोऽनघ ॥ १९ ॥
 पुरोधसां वसिष्ठोऽहं ब्रह्मिष्ठानां बृहस्पतिः । स्कन्दोऽहं सर्वसेनान्या-
 मघण्यां भगवानजः ॥ २५ ॥ योगानामात्मसरोयो मन्त्रोऽस्मि विजिगीषताम् ।
 आत्मीयिक्री कौशलानां विकल्पः व्यातिवादिनाम् ॥ २४ ॥ स्त्रीणां तु

प्रभ्यधिको मनुः । तयोऽप्यधिकौ नित्यमिन्द्राणीन्द्रौ शुभैर्गुणैरिति
वैशेष्ये ॥ २५ ॥ ^{४२}ऐश्वर्यादिगुणैः पद्भिः सामप्रथात्सर्वदेवताः ।
भगवच्छब्दवाच्याश्च साक्षात् भगवान्हरिः । निरपेक्षं तु सामग्र्यं तस्य
सर्वाधिकं यत्'इति च । अतो भगवता देवानाम् । 'सर्वभागवताधीश
उद्धवो भगवन्प्रियः । तस्मादभ्यधिको विष्णुः प्रियत्वे भक्तितो हरेः ।
तस्मादभ्यधिको रावः कृष्णा त्वभ्यधिका ततः । तस्या अभ्यधिको
भीमो न तु तत्सदृशः क्वचिदिति च । 'यत्किञ्चात्मनि कल्याणं
सम्भावयसि पाण्डव । सहस्रगुणमप्येतत्त्वयि सम्माधयाम्यहम् । धर्मो
ज्ञानं तथा मोक्षो यशः कीर्तिस्तथैव च । त्वय्यायत्तमिदं सर्वं लोक-
स्वापि न संशय'इति भारते ॥ २६ ॥ ^{४३}विष्णोः श्रियो ब्रह्मणश्च
वायोः सङ्कर्षणस्य च । सुपर्णस्य च सम्प्रोक्ताः प्रत्येकं नवमूर्तयः ।
पूज्याः सात्वततन्त्रेषु तत्राद्या मूर्तयो हरेः । प्रधानास्ता हि सवासो
मूर्तीनां हरिमूर्तयः । अवेदादेव मूर्तीनामेकमूर्तिश्च सा स्मृते'ति
सहस्रावरणे । श्रियादिनवमूर्तीनां मध्ये स्वकीयनवमूर्तिरहमित्यर्थः ।
'स्वरूपतश्च गुणतो न विशेषः कथञ्चन । विष्णोस्तु नवमूर्तीनां पूज्या
च नवधेयत'इति च । अतो सनवमूर्तीनामन्यस्योऽन्यनवमूर्तीनामपि
प्राधान्यकारणं सविधानमात्मनस्तात्पर्यस्तीति पुरेतिविशेषणम् । प्रथम-
पूज्यास्ता इत्यर्थः । 'नारायणः परं ब्रह्म वामुदेवादिकास्तथा । नरसिंह-
वराहौ च परब्रह्मोतिहरेर्नव । इन्दिरा च रमा लक्ष्मीर्हिरण्या गगना
तथा । रक्ता रक्तवरा भूतिर्विभूतिश्च श्रियो नव । ब्रह्मा चतुर्मुखो
घाता विघाता विधिरेव च । कर्ता विरिञ्चो भूतेशः शतानन्दश्च ता नव ।
घनञ्जयमृते चैव वायोस्तु नवमूर्तयः । शेषोऽनन्तो नरश्चैव लक्ष्मणो

शतरूपाऽहं पुंसां स्वायम्भुवो मनुः । नारायणो मुनीनां च कुमारो
ब्रह्मचारिणाम् ॥ २५ ॥ वासुदेवो भगवतां त्वं तु भागवतेष्वहम् । किं
पुरुषाणां च हनूमान्विधाघ्राणो सुदर्शनः ॥ २६ ॥ ओजः सहो बलयतां

बल एव च । सङ्कर्षणो नीलवासा जगद्रक्षो जलेजयः । सुपर्णो
गरुडश्चैव वैनतेयो महाशनः । नववर्णः पञ्चवर्णः पद्मगाशोऽमृताकरः ।
तथैव सर्ववेदात्मा सुपर्णो नवधा स्मृत'इति च ॥ ३२ ॥ ^{४४}यस्य यस्य
स्वभावो यस्तत्तन्नामा हरिः परः । नियामकः स्वभावस्य तत्तच्छब्दादि-
नामवान् । वैशेष्याख्या विभूतिश्च विभूतिश्च स्वभावजा । द्विधा
विभूतिविज्ञेया विष्णोस्तु परमात्मन'इति च ॥ 'सत्त्वादिनाम विष्णोस्तु
सत्त्वादित्यस्य केवलम् । जीवस्थस्य च तन्नाम जीवादेरुपचारत'इति
च ॥ ३७ ॥ ^{४५}कालेन सर्वगुणात्मकेन मया असङ्ख्यत्वात्तथा न क्रियते ।
नाविज्ञानान् । 'अनन्तमिति वेत्तीशस्त्वनन्तं त्वन्तवत्तथा । अनन्तस्य
हि सङ्ख्यानं न तु सर्वज्ञता भवेत् । अनन्तमपि वेत्तीशः प्रत्येकं च
विशेषतः । सर्वज्ञत्वान्न सङ्ख्यानमसङ्ख्यस्य कुतो हि से'ति च ॥ ३९ ॥
'यथा वाचाऽभिधीयते । नामादिकं जीवादीनां ते सर्वे शब्दामनो-
विकाराः ॥ ४१ ॥ ^{४६}स्वतो मध्येव सर्वशब्दास्तस्मान्मध्येव वाचं यच्छ ।
आत्मानं परमात्मानं मध्येव लक्ष्यत्वेन यच्छ ॥ ४२ ॥ ^{४७}यो मयि
न संयच्छति । तस्य ज्ञानं स्रवति ॥ ४३ ॥ ^{४८}शब्दानः प्राणबुद्ध्यादी-
न्निपच्छेत्केशवे परे । सर्वशब्दाभिधेयत्वं तस्य ज्ञात्वा विशेषतः ।

कमोहं विद्धि सात्वतताम् । सात्वतां तवमूर्तीनामादिभूतिरहं पुरा ॥ ३२ ॥
विश्वावसुः पूर्वचिन्तिर्गन्धर्वाप्सरसामहम् । भृशगणामहं स्थैर्यं गन्ध-
मात्रमहं भुवः ॥ ३३ ॥ पृथिवी वायुरक्तश आपो ज्योतिरहं महान् ।
विकारः पुरुषोऽन्यत्वं रजः सत्त्वं तमः परः । अहमेतत्प्रसङ्गपानं ज्ञानं
तवविनिश्चयम् ॥ ३७ ॥ सङ्ख्यानं परमाणूनां कालेन क्रियते मया ।
त तथा मे विभूतीनां सृजतोऽप्यङ्गानि कीदृशः ॥ ३९ ॥ एतास्ते कीर्तिताः
सर्वाः सङ्क्षेपेण विभूतयः । मनोविकारा पदैर्न तथा वाचाऽभिधीयते ॥ ४१ ॥
तत्त्वं यच्छ मनो यच्छ प्राणं यच्छेन्द्रियाणि च । आत्मानमात्मना यच्छ
म मूषः कल्पसेऽध्वने ॥ ४२ ॥ यो वै वाङ्मनसो सम्पक् न संयच्छेन्द्रिया
मतिः । तस्य वतं तपो ज्ञानं श्रवत्यामयटाम्बुवत् ॥ ४३ ॥ तस्माद्ब्रह्मो

मुख्यवृत्त्याऽभिधेयत्वमन्येषां मनसो भ्रमात् । तस्माच्चथा चिन्तयतः
सवेज्ज्ञानं यथातथम् । तस्मान्मनो वचः प्राणान्माधवैकपरायणान् ।
कुर्यात्तद्वि तपो ब्राह्मं महाधर्मोत्तमश्च स'इति धर्मविवेके ॥ 'यच्छे-
द्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति नियच्छे-
च्छान्त आत्मनी'ति च ॥ ४४ ॥ इति एकादशतात्पर्ये षोडशोऽ-
ध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः

^{१३}विना प्रसादं विष्णोर्न धर्मं ब्रह्माभिवक्ष्यति । तत्प्रसादेन
वक्तुं तु ब्रह्मा शक्यति नापर'इति प्राधान्ये । कलाः प्राणाद्याः । 'म
प्राणमसृजत प्राणाच्छूद्रां खं वायुं ज्योतिरापःपृथिवीन्द्रियं मनोऽज-
मचाद्रीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोकेषु नाम च ता इमाः षोडशकलाः
पुरुषायणा' इति श्रुतेः ॥ ^{१४}प्रतिमावद्वरेरूपं तिर्यङ्नरसुरादयः । साक्षा-
द्वपाणि मत्स्यादीन्यभिन्नान्येव सर्वदे'ति च ॥ ५ ॥ इति एकादश-
तात्पर्ये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः

^{१५}असम्पूज्य न्यसिष्णुंस्तु देवा वै पातयन्त्यधः । सुसम्पूज्य
न्यसिष्णुंस्तु देवा एवानुजानते । अथवा तद्यशोवृद्धौ विप्रन्तीव पुनः
मनः प्राणान् नियच्छेत् मत्परायणः । मद्भक्तियुक्तया बुद्ध्या तत्ता
परिचमाम्यते ॥ ४४ ॥

सप्तदशोऽध्यायः

वक्ता कर्ताऽविता नान्यो धर्मस्याच्युत ते भुवि । समायाप्रति
वैरिज्ज्ञां यत्र मूर्तिधराः कलाः ॥ ५ ॥

अष्टादशोऽध्यायः

विप्रस्य वै संन्यसतो देवा दारादिरूपिणः । विप्रैः कुर्वन्नाम

पुनः । तात्पर्याद्विधितो देवैर्नोत्थातुं शक्नुयात्कचिदि'ति देवहर्दे ॥
॥ १४ ॥ ^{१७}त्रिगुणा प्रकृतिर्माया तज्जत्वादिश्वमीदृशम् । अनाद्यनन्त-
कालेषु मायेत्याहुर्विपश्चितः । अचेतनत्वाच्चैतत्प्रयोजकतया स्मरेत् ।
चेतनत्वं स्वतन्त्रत्वं स चैको विष्णुरेव तु । आपस्तु फलमुद्दिष्टं प्रोक्तं
मायेति निष्फलम् । फलाल्पत्वात्तु मायैषा सम्प्रोक्ता त्रिगुणादिका ।
महाफलप्रदत्वात्तु विष्णुराय इतीरित'इति निवृत्ते ॥ २७ ॥ ^{१८}वदेन
सह वादो यो वेदवाद इतीरितः । तर्केण वेदस्यान्यार्थकल्पनं तं विदो
विदुः । तत्र कुर्यात्कदाचिच्च तत्कुर्वन्वेदहा भवेदि'ति च । 'योग-
साङ्ख्यकणादाश्चपादा वै हेतुवादिनः । पक्षीशशाक्तबुद्धाद्या पापण्डा
इति कीर्तिता'इति च ॥ ३० ॥ ^{१९}भूतानामेक एवाकाशश्चैको भूतेषु
पन्तः । एको भूतानि चादत्ते तस्यादेकात्मकानि त्वि'ति भद्रमाने ॥
'घटादिषु महाकाशो निविशेष्व सन्ततः । घटावयवरूपस्तु तथैवान्यो
घटानुगः । घटनाशेऽप्यनाशः सन्मध्यमाकाश इष्यते । एकदेशाभि-
मानित्वादित्याकाशास्त्रयः स्मृताः । महाकाशो विघ्नराजो विघ्नस्तत्र
तु मध्यमाः । सुद्रविघ्नस्तदितर एवमात्मा त्रिधा स्मृतः । महाखव-
परस्त्वात्मा जीवा मध्यखवत्स्मृताः । घटानुगखवत्प्रोक्ता असुरा
नित्यदुःखिनः । महाकाशवशाः सर्वे आकाशा इतरे स्मृताः । परमात्म-
नो तद्वज्जीवाः सर्वेऽपि संस्थिताः । एवं विष्ण्वात्मकमिदं जगत्प्रत्येयतिः
मदे'ति विनिर्णये ॥ ३३ ॥ ^{२०}स्वभावतो धर्मपरो न विधेशक्ति-
यरेत् । अल्पं फलं च चकिते स्वभावे फलमुचममि'ति च ॥ ३७ ॥

संज्ञातकर्म्य समियात्परम् ॥ १४ ॥ यदेतवात्मनि जगन्मनोवाकुप्राण-
रभ्युतम् । सर्वं मायेति तर्केण स्वस्यस्थत्वा न तास्मरेत् ॥ २७ ॥
वेदाद्वरतो न स्यान्न पाण्डवी न हेतुकी । शुष्कवाद्दिविवाधेन वञ्चितपक्षं
न संशयेत् ॥ ३० ॥ एक एव परो हात्मा भूतेष्व्वात्मन्यवस्थितः । खं
गद्गदुपपात्रेषु भूतान्येकात्मकानि च ॥ ३३ ॥ शौचमाचमनं स्नानं न तु
योदनया चरेत् । अन्यांश्च नियमान् ज्ञानी यथाऽहं लीलयेत्स्वयः ॥ ३७ ॥

(विधि)^{३८} विरुद्धत्वेन कल्पनं विकल्पः । 'निषिद्धं मनसा कल्प्य भीतो विहितमाचरेत् । अज्ञो ज्ञस्य तु सङ्कल्पः स्वभावाद्ब्रह्मिहानुमः । शरीर-धर्मिणः क्वापि निषिद्धेऽपि मनो ब्रजेत् । तथापि तस्य नानर्थो मोक्षे चैवान्यथा ब्रजेदि'ति धर्मतत्त्वे ॥ ३८ ॥ ^{३९}'शुश्रूषेत्सहितस्तावद्याव-ज्ज्ञानोदयो गुरुम् । ततः परं च शुश्रूषेद्यथा तस्य प्रियं भवेदि'ति च ॥ ४० ॥ इति एकादशतात्पर्ये अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः

'त्रिगुणा प्रकृतिर्माया तमेतन्मात्रकं जगत् । निर्मिमीते जगत्सर्वमतो भायेति सा स्मृते'ति प्रभवे ॥ 'इदं ज्ञानं हरं पूजा हरे-रेषोदितं सदा । हर्यधीनं च सर्ववैत्येवं न्यासो हरो स्मृत'इति च ॥ १ ॥ 'अन्यस्थं निर्मितं जीवे जन्मादि हरिणा यतः । तस्मान्मायेति तत्प्राहुर्माया निर्माणमुच्यते । न हि जीवस्य जन्मादि स्वतो नित्यस्य सम्भवेत् । सृष्टेः प्राक् प्रलये चैव यतो जन्मादि नास्ति हि । तस्मा-न्मध्येऽपि नास्तीति देहादिस्थं तु विष्णुना । कर्मभिर्निर्मितं जीवो प्रलये यन्न जीवगम् । यन्न विद्येत हि लये यन्न विद्येत मुक्तिर्न । जीवस्य न स्वभावोऽसौ प्रापेति विनिश्चित' इति प्राकाशिकायाम् ॥ 'मायेत्युक्तं निर्मितं तु यतो जन्मादि निर्मितम् । देहादिगं परेशेन

न हि तस्य विकल्पास्या क्रिया मर्हतीत्यत्र हता । अदेहान्तं कचित्कस्यापि स्तनः सम्पाद्यते मया ॥ ३८ ॥ दुःखोदकेषु तमेषु जातनिषेध आत्मवान् । अविनाशितमखरो गुह्यं मुनिमुपाव्रजेत् ॥ ३९ ॥ तावत्परिचरेद्भूषण-अदावानमस्यकः । यावद्ब्रह्म विजानीयान्मात्रेण गुरुमादतः ॥ ४० ॥

एकोनविंशोऽध्यायः

श्री भगवानुवाच—यो विद्याश्रुतसम्पन्न आत्मवाननुमानिकः । मायामात्रमिदं ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि संप्रपद्येत ॥ १ ॥ त्वय्युक्तवाक्यप्र-यस्त्रिविधो विद्यारो मायान्तराऽऽपसति नाद्यप्यवर्गपर्यैः । जन्मादयोऽपि

माया जन्मादि तेन त्वि'ति प्रकृते ॥ मां प्रति वद । तस्य देहादे-र्जन्मादयोऽस्य चिदानन्दरूपस्य तव स्युः किम् । अस्वतन्त्रत्वादवस्तुनो जगतः आद्यन्तयोः यजीवस्यास्ति तदेतस्य स्वाभाविकम् । संसारेऽपि अन्यदभिमाननिमित्तं प्रलये विद्यमानस्य कथं जन्मादि स्यादिति भावः ॥ तदा नाशादेहादेस्तु युज्यते । मुक्तिर्गमेव जीवस्य स्वाभाविकम् । किमु लयेऽप्यविद्यमानं स्वतः स्यादित्यर्थः । 'आद्यन्तयोरनुगमादाद्यन्त-रहितस्य तु । आद्यन्ते भाविनो मध्ये कथमन्यादृशं वपुरि'ति ब्रह्मतर्कः ॥ 'अनित्यत्वात्तु देहस्य तस्य जन्मादिकं भवेत् । मुक्तिप्रलयसम्बन्धे कथं जीवे तदिष्यत'इति च ॥ 'अनित्यस्य गुणा मध्ये भवेयुः स्वत एव तु । न तु स्वतस्तु नित्यस्य कादाचित्कगुणैर्युति'रिति च ॥ ७ ॥ ^{१५}'एतदेव च विज्ञानं तथापि न तथैव ॥ १५ ॥ ^{१६}'ज्ञात्वा तत्त्वानि तेष्वीशं सर्वतत्त्वेश्वरं प्रभुम् । जानन्ज्ञानी भवेत्स्वस्य योग्यं ज्ञानं विशेषतः । पूर्वोक्त एव यो जानन्स विज्ञानी भवत्युते'ति प्रभासे ॥ १४ ॥ ^{१६}नः तत्त्वानां मध्ये येन यद्यत्र स्थित्वा च स्युः । तदेव सत् । 'सत्त्वं सातन्त्र्यमुद्दिष्टं तच्च कृष्णो न चापरं । असातन्त्र्याच चान्येषामसत्त्वं विद्धि भारते'ति भारते ॥ १६ ॥ ^{१७}'विकल्पाद्विरुद्ध-कल्पनात् ॥ १७ ॥ ^{१८}एकः प्रधानमुद्दिष्टो विष्णोः प्राधान्यदर्शनम् । ऐकात्म्यदर्शने प्रोक्तं सर्वज्ञानोत्तमं च तदि'ति त्रैकाल्ये ॥ २७ ॥

वद मां तव तस्य किं स्युराद्यन्तयोर्वदस्ततोऽस्ति तदेव मध्ये ॥ ७ ॥ न वैकादशपञ्चद्वीन भावान्भूतेषु येन वै । ईशेताथैकमन्येषु तज्ज्ञानं मम निश्चितम् ॥ १४ ॥ एतदेव हि विज्ञानं न तथैकेन येन यत् । स्थित्युत्पत्त्य-प्यया न स्युर्भावानां त्रिगुणात्मनाम् ॥ १५ ॥ आदायन्ते च मध्ये च यत् सृज्यं यदन्वयात् । पुनस्तत्प्रतिसङ्क्रामे यच्छिष्येत तदेव सत् ॥ १६ ॥ श्रुतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टयम् । प्रमाणेष्वनवस्थानाद्विकल्पात्स विरज्यते ॥ १७ ॥ धर्मा मङ्गलिककृत्योक्तो ज्ञानं चैकात्म्यदर्शनम् । गुणे-ष्वसङ्गो वैराग्यमभ्यर्थं चाणिमादयः ॥ २७ ॥ द्रिष्टो यस्यवस्तुष्टः

“विषये दोषबुद्धिः सन्निरुद्धिर्वाणां वशे स्थितः ॥ कृपणः स तु सम्प्रोक्तो गुणबुद्धिर्विपर्ययः” इति विवेके ॥ ‘पुरुषार्थमतिर्यस्य विपर्ययेव देहिनः । विपरीतः स विज्ञेयः स्वात्मनो विपरीतव’ इति निवृत्ते ॥ वित्तासन्तोषमात्रादस्मिन् । सर्वविषयसङ्गी विपरीतः ॥ ४५ ॥ इति एकादशतात्पर्ये एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः

“स्वतः सर्वगुणात्मा तु विष्णुरेकः सनातनः । अन्यतस्यै तत्प्रियत्याहुणो दोषस्तथाऽप्रियम् । एवं ज्ञानवर्तो दष्टिरज्ञः सन्नाव-
गच्छति । कालदेशविशेषेषु प्रीतिभेदमवेक्ष्य तु । अविज्ञानवतस्तस्य मर्यादा वेदतः कृता । गुणदोषभिदा नास्ति भगवत्प्रियमन्तरा ।
गुणदोषद्वयोर्दोषो ह्यन्यत्र भगवत्प्रियात् । गुणा यदोषतामीयुर्दोषाश्च गुणतां क्वचित् । अतो दोषो न दोषः स्यादगुणोऽपि गुणो भवेत् ।
भगवत्प्रीतिविज्ञानाद्गुणदोषभिदां यदि । पश्येच्चतु गुणयैव विपर्यया न कारयेत् । गुणदोषभिदा कापि स्वातन्त्र्येण न हि क्वचिदिति ब्रह्मण्ये ॥ स्वतस्तु गुणदोषत्वद्वयोर्भेदेन वस्तुनाम् । दोषोऽथ गुण एव स्याद्भगवत्प्रीतिवितो गुणः । दोषस्तु तद्वैपरीत्यादितिदृष्ट्या भवेद्गुणः ।
कालदेशविशेषेण प्रीत्यज्ञानाजगत्स्थितेः । मर्यादा गुणदोषाणां कृता वेदेषु सर्वदे’ति परायणे ॥ एतदेवोच्यते । ‘स्वेभ्योऽधिकारे वा तिला स गुणः परिकीर्तितः । विपर्ययस्तु दोषः स्यादुभयोरेव निर्णयः’ इति

कृपणो योऽजितेन्द्रियः । गुणेष्वसक्तर्थादीनां गुणसङ्गी विपर्ययः ॥ ४५ ॥ एते उद्धव ते मन्त्राः सर्वे साधु निरूपिताः । किं वर्णिनेन बहुधा लक्षणं गुणदोषयोः ॥ ४६ ॥ गुणदोषद्वयोर्दोषो गुणस्तु भयवर्जितम् ॥ ४७ ॥

विंशोऽध्यायः

गुणदोषभिदादृष्टिनियमानेन हि स्वतः । निश्चयेनापवादश्च विपर्यय इति हि श्रमः ॥ ५ ॥ श्रीभगवानुवाच—योगाख्यो मया प्रोक्ता गुणः

च ॥ ५ ॥ “सनकाद्या ज्ञानयोगा भक्तियोगास्तु देवताः । मानुषाः कर्मयोगास्तु विधेते योगिनः स्मृताः । सर्वेषां सर्वयोगैश्च प्राप्या मुक्तिर्न संशयः । तथापि तु विशेषेण स स तेषां विधीयते ॥ ७ ॥ “भगव-
द्गुणानुसारेण वेदार्थो नीयते हि यैः । भक्तियोगास्तु ते प्रोक्तास्तादृशा हि सुराः सदा । अज्ञानुसारि वेदार्थं ज्ञात्वा तदनुसारतः । भगव-
द्गुणा यैर्नीयन्ते ते प्रोक्ता ज्ञानयोगिनः । कर्माणि शास्त्रतो ज्ञात्वा तत्प्राधान्यानुसारतः । विज्ञाता रैर्गुणा विष्णोर्ज्ञेयास्ते कर्मयोगिनः । भक्तिर्ज्ञानं च किञ्चित् पश्चात्तेष्वपि जायते । तथापि ते कर्मयोगाः कर्मपूर्वत्वकारणात् । भगवद्गुणानुरागित्वमधिकं भक्तियोगिनाम् । तस्मात्तेऽभ्यधिका ह्येषु देवा एव विशेषतः । ईषद्वैराग्यमल्पं तु पूर्वदेवेषु जायते । पश्चाद्वैराग्योऽभ्यधिको देवानां नात्र संशयः । ज्ञानाधिक्यं तु देवानां भक्त्याधिक्यं तथैव च । विराग्योऽभ्यधिकस्तेषां सदैव सनकादिनाम् । ज्ञानाधिक्यान्मनुष्येभ्यो भण्यन्ते ज्ञानयोगिनः । न तु ज्ञानाधिक्यास्ते वै देवेभ्यस्तु कथञ्चन । देवानामपि कर्मित्वं विद्यते यद्यपि स्फुटम् । तथापि प्रत्यवायित्वान्मनुष्याः कर्मयोगिनः । त्रियोगाभ्यधिको ब्रह्मा सर्वेभ्यः परमो विभुः । सहयोगेश्वरेशोऽ-
स्तस्माद्ब्रह्मा चतुर्मुख’ इति त्रियोगि ॥ ८ ॥ “सर्वेष्ववच्छरीरान्ते पतति ॥ १७ ॥ “स्वतोऽशुद्धानां कर्मणाम् । अनेन गुणदोषविधानेन नियमः कृतः । स्वतोऽशुद्धत्वेऽपि कर्मणां विध्यनुसारेणानुष्ठाने गुणत्व-

श्रेयो विद्यतस्या । ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नानायाऽभ्योऽस्ति कुत्रचित् ॥ १६ ॥ निर्विण्णानां ज्ञानयोगो व्याप्तिनामिह कर्मसु । तेष्वनेर्विण्णचित्तानां कर्मयोगस्तु कर्मिणाम् ॥ ७ ॥ यद्वच्छवा मत्कथायौ जातधर्मस्तु यः पुमान् । न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ॥ ८ ॥ सुप्रेहमासाद्य सु-
बुद्धिर्न यः प्रबुध सुकल्प सुकर्णधारिणः । मयाऽनुकुलेन न भस्महेतितः पुमान्भवार्थि न तरेत्समार्गणः ॥ ९ ॥ कर्मणां जायशुद्धानामनेन नियमः कृतः । गुणदोषविधानेन त्वंदसां त्याजनेच्छया ॥ १७ ॥

मेवेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ^{३१}हृदयग्रन्थिः अन्तःकरणाख्यो बन्धः ॥ ३१ ॥
^{३२}मद्भक्तियुक्तस्य भक्त्यनुसारिज्ञानवैराग्ये विनाऽप्यस्माज्ज्ञानद्वैराग्याच्च
 न श्रेयो भवेत् । 'रागिणोऽपि विमुच्यन्ते देवा नास्त्यत्र संशयः ।
 रागापनोदनार्थं च ज्ञानं साध्यं यतीश्वरैरिति च ॥ 'स्मर्तव्या विषये
 दोषा यतिभिर्न तु दैवतैः । हरिरेव सदा पूज्य इत्यर्थं दैवतैरपीति
 च ॥ वैराग्यार्थमपि विषयदोषादिज्ञानं सनकादीनां भाव्यं देवानां
 तदपि भगवद्भजनस्यैव सारतापरिज्ञानार्थमेवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ^{३३}रागिणोऽपि
 ते भक्तियोगिनो भक्तिफलत्वेन किमपि नापेक्षन्ते ॥ ३५ ॥ ^{३४}यदि
 दद्याद्भक्तियोगफलं मोक्षमपीधरः । भक्तियोगफलत्वेन न तद्रहस्ययुरेव
 ते । कामिनोऽपि स्वयं कामान्मुञ्जते न फलात्मना । तस्माद्विरागेऽ-
 प्यधिका देवा एव हि तादृशा इति च ॥ ३६ ॥ ^{३७}उत्तमो भक्ति-
 योगस्तु ज्ञानयोगस्तु मध्यमः । अधमः कर्मयोगश्च ब्रह्मैको मुख्य-
 भक्तिमाक् । ज्ञानमप्यधिकं तेषां नियतं भक्तियोगिनाम् । उदेति
 भगवद्भक्त्या तद्वन्न ज्ञानयोगिनः । भक्त्यंशकं यतो ज्ञानं ज्ञानस्नेहात्मिका
 च सा । तथापि ज्ञानयोगित्वं मानुषज्ञानतोऽधिकम् । भक्तियोगे

जातश्रद्धो मत्कथास्तु निर्दिष्टाः सर्वकर्मसु । वेदं दुःखात्मकान् कामान्
 परित्यागेऽप्यनीश्वरः ॥ २८ ॥ मिथ्ये हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
 क्षीयन्ते चाऽस्य कर्माणि मयि दृष्टेऽखिलाऽन्तमनि ॥ ३१ ॥ तस्मान्म-
 द्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न ज्ञानाच्च च वैराग्यात्मायः श्रेयो
 भवेदिह ॥ ३२ ॥ यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानधैर्याभ्यस्तञ्च यत् । योगेन
 दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि ॥ ३३ ॥ सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो
 लभतेऽक्षया । स्वर्गाप्यगं मद्भक्तं कथञ्चिद्यदि वाञ्छति ॥ ३४ ॥
 नेरपेक्ष्य परं प्राहुर्निःश्रेयसमकम्पणम् । तस्मान्निराशिषो भक्तिर्निरपेक्षस्य
 मे भवेत् ॥ ३५ ॥ न किञ्चित्साधवो वीरा भक्ता ह्येकान्तितो मम ।
 वाञ्छन्त्यपि मया दत्तं कैवल्यमपुनर्मवम् ॥ ३६ ॥ एवमेताममयाऽऽदि-
 दाननुतिष्ठन्ति मे पथः । श्रेयं विन्दन्ति मत्स्यान्ते यद्ब्रह्म परमे विदुः ॥
 ॥ ३८ ॥

ततो यत्नः कार्यो विद्वद्भिरञ्जसे'ति च ॥ ३८ ॥ इति एकादश-
 तात्पर्यं विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः

^१विवेकेन पुण्याधिक्यं भवतीति विचिकित्सार्थं गुणदोषौ
 विधीयेते । 'पञ्चभूतात्मकत्वेन समता सर्ववस्तुषु । हरिसन्निधि-
 वंशेष्यादिशेषश्च महान्सदे'ति वैशेष्ये ॥ ३ ॥ ^२धातुः परमेश्वरः ।
^३यद्यद्वरेः सन्निहितं तत्तच्छुद्धतरं मतम् । स्वतः शुचितमो विष्णुः
 सान्निध्यं च स्वभावत इति च ॥ एतेषां जीवानाम् ॥ ६ ॥ ^४नदी-
 गमुद्रगिरय आश्रमाश्च वनानि च । नगराणि च दिव्यानि शालग्रामा-
 द्यस्तथा । तेषां समीपगाश्चैव देशा योजनमात्रतः । कर्मण्यास्तु
 पमाख्यातास्तदन्ये कीकटाः स्मृताः । तदन्येऽपि तु ये देशाः कृष्ण-
 सारोपिताः स्वतः । कर्मण्या एव ते ज्ञेया यदि नाध्युषिताः खलैः ।
 नलैरध्युषिताश्चापि यदि सद्भिरधिष्ठिताः । कर्मण्या इति विज्ञेया
 विष्णुलिङ्गानि यत्र चे'ति स्कान्दे ॥ ८ ॥ ^५आन्तरः सन्निधिविष्णो-
 राक्षसन्निधिरिव च । द्विविधः सन्निधिः प्रोक्तः कृत्रिमो बाह्य उच्यते ।
 स्वाभाविकस्त्वान्तरः स्वात्प्रतिमाजीवगो यथे'ति च ॥ १५ ॥ ^६तद्विदामेव
 न तिर्यगादीनाम् । 'वर्षाच्चतुर्दशाध्वं ये न विदुः शुभाशुभम् ।
 तेषामज्ञानजो दोषः सुमहान्कर्मजादपि । तिरश्चामिन्द्रियासक्तेर्न दोषो-

एकविंशोऽध्यायः

शुद्धशुद्धी विधीयेते समानेष्वपि वस्तुषु । द्रव्यस्य विचिकित्सार्थं
 गुणदोषौ शुभाऽशुभौ ॥ ३ ॥ मेदेन नामरूपाणि विषमाणि समेष्वपि ।
 धातुशुद्धये चिकित्स्यन्त एतेषां स्वार्थस्त्रिद्वये ॥ ६ ॥ कृष्णसारोऽथ देशानां
 बाह्यानां शुचिर्भवत् । कृष्णसारोऽप्यसौवीरकीकटासंस्कृतेरिणः ॥ ८ ॥
 मत्स्यस्य च परिज्ञानं कर्मशुक्तिर्मद्वर्पणम् । धर्मः सम्पाद्यते सद्भिरधर्मस्तु
 विपर्ययैः ॥ १५ ॥ क्वचिहुणोऽपि दोषः स्यादोपोऽपि विधिना गुणः । गुण-

ज्ञानजो भवेत् । गुणोऽपि नैव कश्चित्साद्यतो ज्ञानबहिष्कृता इति च ।
अतो मूर्खानामदोष इति न ॥ १६ ॥ 'समानकर्माचरणे आत्मयोग्य-
कर्माचरणे । पूर्वमपतितो येन पतति । प्रायश्चित्तत्वेन तत्समानकर्मा-
चरणोऽपि न दोषः तत्सुरापानवदेहत्यागिनः । तथा शूद्रानः शूद्रोऽपि
न पतति लघुनमक्षपादिभिः ब्राह्मणादिपातकैः । औत्पत्तिको यतस्तस्य
तादृशगुणसङ्गः । जतः स्वायोग्य एव कर्मणि पतति । 'त्रैविणिका'
सश्चरन्तो वेदकर्मप्रवर्तनात् । शूद्र उडिष्टो वेदकर्मप्रवर्तनात् ।
न तस्याभक्ष्यजो दोषः शुश्रूषायां प्रवर्ततः । यथा सुवर्णस्य मलं शुल्ब
ताम्रस्य नैव तत् । एवं विप्रादिदोषैस्तु न शूद्रो दोषितामियात् ।
मलं तु तस्यापि मलं यथैवं शूद्रजन्मनः । स्वधर्मप्रतिरूपस्य चरणं
दोषदं मतमिति च समाचारे ॥ 'शूद्रस्यापि हरेर्दोषां प्रविष्टस्य त
विप्रवत् । अभक्ष्यादिकृतो दोषः स हि शूद्रो हि मुख्यतः' इति विष्णु-
तन्त्रे ॥ १७ ॥ 'सर्वतोऽप्यभिमानविमोकेन परमात्मसमर्पणमेव दोष-
हानिदमित्याह यतोयत इत्यादिना । 'मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्या-
ध्यात्मचेतसे'त्यादिश्च ॥ १८ ॥ 'दोषिणो गुणवत्त्वेन श्रूयन्ते विपयाः
मदा । अस्तां सङ्गतेस्तेषु दोषाः श्रोतुं सुदुर्लभाः । अतो नित्यगुण-
ध्यानात्तद्गुणे प्रीतिमान्भवेत् । अतस्तत्र भवेत्कामः कामिनं कति-
राविशेत् । अधर्मज्ञानरूपेण कलिनाचिट्देहिनः । मस्तु क्रोधो दुर्वि-

दोषार्थनियमलङ्घिद्वामेव वाधते ॥ १६ ॥ समानकर्माचरणे पतितानां न
पातकम् । औत्पत्तिको गुणैः सङ्गो न शूद्रानः पतत्यचः ॥ १७ ॥ यतो
यतो निवर्तत विमुच्येत तत्कृततः । यय धर्मो नृणां श्रेमः शोकमोह-
भयापहः ॥ १८ ॥ विषयेषु गुणाध्यानापुंसः सङ्गत्ततो भवेत् । सङ्गापेक्ष
अवेत्कामः कामादेव कलिर्नृणाम् ॥ १९ ॥ कलेर्दुर्विपहः कोधलमस्तु त-
वर्तते । तमसा मस्यते पुंसश्चेतना इयापिना ततः ॥ २० ॥ तथा च रक्षित-
साधो जन्तुः शूद्राद्य कल्पने । ततोऽस्य स्वार्थविभ्रंशो मूर्छितस्य मूलत-
च ॥ २१ ॥ विषयाभिनिवेशेन तात्मानं वेद तापरम् । वृक्षजीविका

हस्ततस्तमसि पाल्यते । अन्धे तमसि ममस्य चेतनेन्द्रियमन्तता ।
मुखानुभवशक्तिया सा विगच्छति सर्वदा । तदा शून्यभावेन शून्य
रूपुच्यते नरः । सर्वात्मना तु सम्भ्रंजस्तस्य दुःखविवर्धनः । अमूर्च्छित-
स्यैव भवेन्मृत्युनन्तरमेव च । दुःखाख्याविषयवेशाच्चात्मानं परमेव
च । यथावदेति पतितस्तमस्य न्ये कदाचन । वृक्षवृक्षयते नित्यं
निष्प्रयोजनजीवना । नित्यदुःखपरीतायुर्दतिवत्यक्षसित्यपी'ति तन्त्र-
भागवते । स्वार्थस्य सुखस्य भ्रंशो विपरीतमतिशयेन जनयतीति स्वार्थ-
विभ्रंशः ॥ तस्मात्स्वर्गादिविषयेष्वपि नेच्छेत ॥ २२ ॥ '२३-२५' फलस्य
श्रुतिरेवेयं न कामकुसुमश्रुतिः । स्वर्गादिकामनायुक्तस्त्वैहिकेष्वपि
पजते । तत्रापि देवकामेभ्यो विशेषं चागिवाच्छति । ततस्तमसि
पातः स्यादतो वेदः कथं हि तान् । कामपत्त्वेनाभिवर्धितं सर्वं ज्ञान-
म्यस्य सदे'ति ॥ नः श्रेयोरोचनं अमत्यकाशाच्छ्रेयो मोक्षाख्यं तदेव
विषयति फलश्रुतिः । कुसुमस्यानित्यतादिदोषज्ञानान्मोक्षस्यादोषत्व-
ज्ञानात् । ईषदुत्तमस्य श्रोतुर्विगच्छया । शुभो वेदः कथं युज्यात् ।
अन्तरालगतोऽपि स्वर्ग एव विधः किमु साक्षात्फलरूपो मोक्ष इति
विचकः । अनेकजन्मकालप्राप्यत्वान्मोक्षस्य तावन्तं कालं तप एव कर्तुं
न शक्यत इति मन्दाधिकारिणां स्वर्गादिष्वप्यभिरुचिर्भवति तात्प्रत्यन्ते
मोक्ष एव भवति । अन्तरालेऽप्येवंविधस्वर्गादिकं सुखं भवति । तस्मा-
त्सहितं कर्म कर्तव्यमिति रोचयति । उत्तमानां तु यस्मादेतादृशमप्य-
नित्यत्वादिदोषवत्स्वर्गादिकं तस्मान्मोक्षफल एव वेद इति दर्शयति ।
॥ हि सर्वप्रमाणीतमो वेदोऽल्पफले पर्यवसितः । 'मन्दाधिकारिणां

भावन् व्यर्थं अस्तवयाः भवतन् ॥ २२ ॥ फलश्रुतिरियं नृणां नः श्रेयो
रोचनं परम् । श्रोतुर्विवक्षया मोक्तं यथा श्रेयच्छरोचनम् ॥ २३ ॥
अप्यस्यैव हि कामेषु प्राणिषु स्वजनेषु च । सासक्तमनसो मर्त्या आत्मनो-
अर्थहेतुषु ॥ २४ ॥ न तानविदुषः स्वार्थं आभ्यतो वृजिनाध्वनि ।

नित्यं तपसैव प्रतीक्षितम् । मोक्षो न शक्यतेऽधैर्यात्ततः स्वर्गादिकं
वदेत् । स्वर्गादिष्वल्पफलतां ज्ञापयित्वा विमोक्षदम् । एवं वक्तुं
तत्तमानां नित्यो वेदः प्रवर्तते । इक्षुदण्डं ददानीति यथा मेषज्यरोचनम् ।
एवं मन्देषूत्तमेषु मोक्षमाहात्म्यमुच्यते । नह्यल्पफलभावेदो वासु-
देवैकसंश्रय'इति विचारे ॥ २३-२५ ॥ ^{४२}अयोग्यभार्यापुत्रादि-
कामिताजन्यसाधिनी । योग्यकामाद्भरेः प्रीतिरतो ब्रह्मादयोऽमलाः ।
भार्यापुत्रादिसंयुक्ता वासुदेवमुपासत'इति च ॥ २७ ॥ ^{२६}एवं वेदस्य
व्यवसितम् । फलश्रुतिं कुसुमिताम् । फलं मोक्षः । तद्विषयां श्रुतिं
स्वर्गादिकुसुमविषयां वदन्ति ॥ २६ ॥ ^{४२}नित्यानन्दो हरिर्भक्ति-
ज्ञानाद्याः स्वर्गशब्दिताः । पुत्रभार्याभिविक्ताद्यं सर्वं मोक्षगतं फलम् ।
उद्दिश्य स्वर्गकामस्य यजनं श्रुतिचोदितम् । तद्विज्ञाय पुष्पाख्य-
मनित्यं स्वर्गमिच्छवः । यजन्ति मन्दमतयो वेदवादपरायणा'इति च ॥
'स्त्रीभिर्वा यानैर्व'त्यादि च ॥ २७ ॥ ^{४३}मोक्षाख्यं फलमेवात्र स्वर्गादि-
वचनं तु यत् । पुष्पस्वर्गादिवत्तस्य वचनं मन्दरोचनमिति च ॥
'असुराणामयं स्वर्गशब्दः पुष्पात्मकं वदेत् । देवानां हरिसम्प्राप्तिं वेदो
विष्णुपरो यत'इति च ॥ २९ ॥ ^{२७}स्वलोकं स्वाश्रयम् ॥ २७ ॥
^{२६}कोऽसावाश्रयः मां ते ये उक्थेन प्राणेन शास्त्राः । 'विष्ण्वभक्तान्
सदा वायुः शासयेत्तमसि क्षिपन् । विष्णुभक्तान्विमोक्षाय प्रापयिष्य
सुखं नयेदि'ति च ॥ 'पथ एकः पीयाय तस्करो यथा एष वेद
निधीनामि'ति च । मे मताविज्ञानात्परोक्षविषयात्मकाः । परोक्ष-
कथं युज्यात् पुनस्तेषु तांस्तमोविशतो ब्रुवः ॥ २५ ॥ एवं व्यवसितं
केचिद्विज्ञाय कुबुद्धयः । फलश्रुतिं कुसुमितामवेदज्ञां वदन्ति हि ॥ २५ ॥
कामिनः कृपणा लुब्धाः पुष्पेषु फलबुद्धयः । अक्षिमुग्धा धूमितान्ता
स्वलोकं न विदन्ति ते ॥ २७ ॥ न ते मामङ्ग जानन्ति हृदिस्थं य इदं यता ।
उक्थशासोद्यसुवृपो यथा नीहारचक्षुषः ॥ २८ ॥ ते मे मनमविज्ञा
परोक्षविषयात्मकाः । वृथा पशून्विनिघ्नन्ति हिंस्यन्ते प्रेत्य तैस्तु ते ॥

मन्थन्तमः । तद्विषयस्वरूपाः । तद्गमनार्थस्वरूपाः । 'अन्धन्तमः
परोक्षं च पञ्चकष्टं तथोच्यत'इति मुख्यकते ॥ तेषामसुराणां यदा
हिंसायां कामः । तदा यज्ञ एव न चोदना । यद्यदात्मनो हिंसितुमिष्टं
तत्तद्विहितमिति प्रापयन्ति कुतर्कः । 'आसुरोऽविहितां हिंसां विहितत्वेन
वर्णयेत् । आसुरा याज्ञिकाः सर्वे नारायणपराङ्मुखा'इति च ॥ २८ ॥
^{४३}विष्णुं विहाय ये देवान्पितॄन् भूतेशमेव वा । साम्येन वा पूजयन्ति
ते ज्ञेया आसुरा गणा' इति च । तामसेवेव रजःसत्त्वतमोनिष्ठाः ।
'तामसेषु तु ये सत्त्वा निरयप्रचुरास्तु ते । ईपत्यर्गादिसंयुक्ता एवं
निष्ठाश्च ते स्मृताः । केवलं निरये निष्ठा ये ते तामसराजसाः । अन्ये
तमसि ये निष्ठास्ते वै तामसतामसाः । एवं त्रिभेदयुक्तास्तु याज्ञिका
विष्णुवर्जिता' इति हरिवंशेषु ॥ ३२ ॥ ^{४३}ब्रह्मत्वं पूर्णता प्रोक्ता
तद्यस्य स्वत एव तु । स ब्रह्मात्मा ममुद्दिष्टो वासुदेवः सनातन'इति
च ॥ ३५ ॥ ^{४३}प्राणेन्द्रियमनोभिर्मायते । भैरवत्वान्मय उद्दिष्टो
वेदः प्राणादिभिः संदे'ति वाराहे ॥ 'अन्तो विनाश उद्दिष्टः पारः
परिमितिलथा । अनन्तपारो वेदोऽयं ताम्यां स रहितो यत'इति
व्यासस्मृतौ ॥ ३६ ॥ ^{४३}भूम्ना ब्रह्मणा अतिमहापरिपूर्णेन ॥ ३५ ॥
^{४३-४०}आस्पर्शरूपिणा आस्पर्शो विष्णुस्तं रूपमति प्रकाशयतीत्यास्पर्शरूपि
प्राणस्य मनः । आसमन्तात्स्पर्शा भोगा अर्सेवेत्यास्पर्शः । 'भुक्ते

हिंसायां यदि कामः स्यादज्ञ एव न चोदना ॥ २९ ॥ हिंसाविहाय-
त्वाल्लघ्वैः पशुभिः स्वसुखेच्छया । यजन्ते देवता यज्ञः पितॄन् भूतपतीन्
खलाः ॥ ३० ॥ रजःसत्त्वतमोनिष्ठा रजःसत्त्वतमोजुषाः । उपासते
इन्द्रमुत्थान् देवादीन् यथैव माम् ॥ ३२ ॥ वेदा ब्रह्मात्मविषयाल्लिकाण्ड-
विषया अपि । परोक्षवादो वेदोऽयं परोक्षं मतं च नियम् ॥ ३५ ॥ शब्दब्रह्म
सुदुर्बोध्यं प्राणेन्द्रियमनोमयम् । अन्तर्तपारं गम्भीरं दुर्विगम्यं समुद्र-
वत् ॥ ३६ ॥ मयोपबृंहितं भूम्ना ब्रह्मणाऽनन्तशक्तिना । भूतेषु धोषरूपेण
विसेर्षुण्व लक्ष्यते ॥ ३७ ॥ यथोपेतामिहैव्यादुर्णामुद्गते सुखात् ।

यदखिलान्स्पर्शानास्पर्शो विष्णुरूपते । तस्य प्रकाशकं नित्यं नमस्ये
प्राणमेकलम् ॥ प्राणस्यैव मनो नित्यं वासुदेवं प्रकाशयेदिति वायु-
प्रोक्ते ॥ 'मीयन्तेऽनेन छन्दासि प्राणश्छन्दोमयस्तत' इति च । 'त्रिमात्र-
मादितः कृत्वा यावच्चानन्तमाकाः ॥ प्रणवास्ते विभेदेन ह्यनन्ताः
परिकीर्तिताः । एकमात्रोत्तरा सर्वे वासुदेवाभिधायकाः । तेषां
व्याख्यानरूपा हि सर्वे वेदाः प्रकीर्तिताः । ॐकारव्यञ्जितास्तस्मा-
त्सदोच्चार्या हरेः प्रियैरिति प्रणवाहात्म्ये ॥ 'गुह्यदर्शनभाषे च भाषा
चैव समाधिका । तिस्रस्तु मूलभाषाः स्युरेकैका च त्रिधा पुनः । गुह्य-
दर्शनसंज्ञा च गुह्यगुह्या तथाऽपरा । एवमादि क्रमेणैव त्वेकाशीति-
विभेदिताः । भाषास्तत्र च गुहा च प्रसिद्धार्थेष्वनन्विता । गुह्यार्थ-
तत्परैवान्धो मणिमित्यादिका च सा । दर्शनान्यवतम्ब्यैव पशुपत्यादिनां
तु या । बहुश्रुतिविरुद्धं तु वदेसा दर्शनात्मिका । अन्ते निषेधसंयुक्ता
भस्मस्नानादिका च सा । यथा दृश्यमानार्था समाधिः सा प्रकीर्तिता ।
विष्णुः परम इत्याद्या सा च विद्वद्भिरिरेति भाषाविवेके । 'भस्मस्नान-
विधानं तु श्रुत्युक्तं दर्शनानुगम । भस्मस्नानं ततो ग्राह्यं विधानं तु
नृतिहगमि'ति स्कान्दे । गायत्र्य उष्णिक् चतुर्वर्णाधिकेत्यादि चतुरक्षरैः
जगत्पन्तानामेव चतुरक्षरत्वनिश्चयः ॥ ३८-४० ॥ ^{४१} छन्दस्तु नवपादं
यजगदित्युच्यते बुधैरिति छन्दोविधाने ॥ ४१ ॥ ^{४२-४३} विविधरूपत्वेन
कल्पनं विकल्पः चत्वारि वागितादि । तत्र वागित्यनुवादः । 'विधिमानो
हरेः पूजैवाभिधाने च तद्गुण । विकल्पे तद्बहुत्वं चाप्यपोहे तु
आकाशादोपवान् प्राणो मनसा पर्शुरूपिणा ॥ ३८ ॥ छन्दोमयोऽमृतमयः
सहस्रपदवीं प्रभुः । ओङ्कारेऽञ्जितां स्पर्शस्वरोष्मान्तस्थभूषिताम् ॥
॥ ३९ ॥ विचित्रभाषाविततां छन्दोभिश्चतुरक्षरैः । अनन्तपारां बृहतीं
सृजत्यक्षिपते स्वयम् ॥ ४० ॥ ग्यत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ।
त्रिष्टुप् जगत्यातिच्छन्दो ह्यष्टपद्यष्टि जगद्विराट् ॥ ४१ ॥ किं विधये
किमाचष्टे किमनूय विकल्पयेत् । इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो मन्त्रे

दतप्रियम् । उच्यते सर्ववेदेषु तच्च वेद स एव ही'ति आगमतात्पर्ये ।
'सुरा हरेर्गुणाः प्रोक्तास्ते मे स्युरिति चिन्तनम् । सुरापानमिति प्रोक्तं
तत्र कुर्यात्कथञ्चन ॥ ब्राह्मणो विष्णुरुद्विष्टः स नास्तीत्यभिचिन्तनम् ।
ब्रह्महत्या समुद्विष्टा तां न कुर्यात्कथञ्चन । इत्याद्यपोहवाक्यार्थश्चित्त्यो
विष्णुर्बुधैर्जनैरित्यादि च । मदन्यः कश्चन कोऽपि न वेद ॥ 'अभिदश्च
स एव अथ अभिदा तं अभिदां मामास्थाय मायामात्रं मदिच्छानिर्मितं
शरीरादिकं अनुद्योपासनादिकं विधाय मोक्षरूपेण तच्छरीरादिकं प्रति-
पिष्य प्रशाम्यति । 'सर्वावताररूपेषु निर्भेदत्वाददोषतः । अभिदा
विष्णुरुद्विष्टस्त्वमेवोक्त्वा तदिच्छया । निर्मितं दैहिकं बन्धं तस्योपासन
एव तु । प्रतिपिष्य विमोक्षे तु स्वभावोपास्तिरूपतः । प्रतिशाम्यति
वेदोऽयं वासुदेवैकसंश्रय' इति च । अभिदामास्थाय कोऽपि शब्दो मेति
वा ॥ ४२, ४३ ॥ इति एकादशतत्पर्ये एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः

'मायां मदीयां मत्सामर्थ्यम् । 'विष्णोः सामर्थ्यमालम्ब्य
तत्त्वसङ्ख्यां मुनीधराः । चक्रुर्हि तदविज्ञाय विषदन्त्यल्पबुद्धयः ।
तत्रापि कारणं विष्णोः शक्तिर्यस्या विकारतः ॥ ४ ॥ ^{४०} अयत्तादे-
र्विकल्पोऽयं मनसः सम्प्रजायते । विरुद्धकल्पनं तच्च वासुदेवैकनिष्ठया ।
निरहङ्कारया नश्येद्विवादैकाग्र्यं हि तदि'ति तन्त्रभागवते ॥ 'यासां

कश्चन ॥ ४२ ॥ मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्पयापोह इत्यहम् ॥ ४३ ॥
एतावन् सर्ववेदार्थः शब्द आस्थाय माऽभिदाम् । मायाभावमनूयान्ते
प्रतिपिष्य प्रशाम्यति ॥ ४४ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः

श्री भगवानुवाच—युक्तयः सन्ति सर्वत्र भाषन्ते ब्राह्मणा यथा ।
मायां मदीयां सुदृष्ट्वा यदतां किं नु दुर्घटम् ॥ ४ ॥ नैतदेवं यथात्य त्वं यदहं
बन्धि तत्तथा । एवं विवदतां हेतुः शक्तयो मे दुरत्ययाः ॥ ५ ॥ यासां

सकाशादव्यक्तादिव्यतिकराद्विकल्पो विरुद्धकल्पः । स हि विवादाश्रयः । तत्त्वसङ्ख्या विवक्षाभेदेन बहुधा भवति ॥ ४-६ ॥ ^{१०}सर्वथा जीवादन्वयः परमेश्वरोऽङ्गीकर्तव्यः । जीवस्य स्वत एव ज्ञानायोगात् ॥ १० ॥ ^{११}स च पुरुषरूपेण तत्स्थितो ज्ञानमुत्पादयति । ईश्वररूपेण बहिःस्थितः फलं ददाति । न च तयोः स्वरूपयोः किञ्चिद्वैलक्षण्यम् । तयोश्चान्यत्व-कल्पना तत्स्वरूपादपगमनप्रयोजनाऽन्तर्याकारिणीत्यर्थः । ज्ञातस्वरूपस्य जीवस्य कथं ज्ञानोत्पादनमित्यतो वक्ति । ज्ञानं च प्रकृतेर्गुण इति । जन्यज्ञानं प्रकृतेर्गुणः । 'स्वरूपभूतज्ञानं तु सदा जीवस्य विष्णुना । नियतं प्राकृतं ज्ञानं भक्त्या तैरेव दीयत' इति च ॥ ११ ॥ ^{१२}जन्य-ज्ञानस्य प्राकृतत्वं साधयति । प्रकृतेर्गुणसाम्ये त्वित्यादिना ॥ ^{१३}अन्तःस्थः पुरुषो नाम ज्ञानदः सर्वदेहिनाम् । बहिःस्थ ईश्वरो नाम ज्ञानादिफलदो हरिरिति सात्त्ये ॥ 'पुरुषारूपो हृद्गतस्तु विष्णुर्जीवविबोधकः । फल-दात्रा तु बाह्येन य ईशेन भिदां वदेत् । तथैवान्यस्वरूपेषु विष्णोर्यो भेददर्शकः । ये च जीवेश्वराभेदं पश्यन्तोऽन्तर्यामिनः' इति ब्राह्मे ॥ कालो भगवान् ॥ १२ ॥ ^{१४}नवैकादश पञ्च त्रीणीत्युक्तानि पुरुषः प्रकृतिरित्यादीनि ॥ १४ ॥ ^{१५}उत्तमैर्मा विविधत्वात्पञ्चकड्यम् ॥ १५ ॥

व्यतिकरादासीद्विकल्पो वदतां पदम् । माते शमदमे व्येति वादस्तमनु-शास्यति ॥ ६ ॥ अनाद्यविद्यायुक्तस्य पुरुषस्यात्मवेदनम् । स्वतो न सम्भवेष्वस्ततोऽन्यः पुरुषो भवेत् ॥ १० ॥ पुरुषेश्वरयोरेव न वैलक्षण्य-मण्वपि । तदन्यकल्पनाऽपार्था ज्ञानं च प्रकृतेर्गुणः ॥ ११ ॥ प्रकृतेर्गुण-साम्ये तु प्रकृतेर्नात्वानो गुणाः । सत्त्वं रजस्तम इति स्थित्युत्पत्त्यन्त-द्वैतवः ॥ १२ ॥ सत्त्वं ज्ञानं रजः कर्म तमोऽज्ञानमिहोच्यते । गुणव्यतिकरः कालः स्वभावः सृजमेव च ॥ १३ ॥ पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तमहङ्कारो नमोऽनिलः । ज्योतिरापः क्षितिरिति तत्त्वान्युक्तानि मे नव ॥ १४ ॥ श्रोत्र-त्वग्दर्शनं द्राणो जिह्वेति ज्ञानशक्तयः । वाक्प्राण्युपस्थपाख्या-कर्माण्यङ्गोभयं मनः ॥ १५ ॥ वाचः स्पर्शो रसो गन्धो रूपं चेत्यभे-जातयः । गत्युत्तयुक्तमोक्षिण्यनि कर्मयित्तमसिद्धयः ॥ १६ ॥ सर्गाणि

^{१७}त्रीनिति त्रिगुणानिति वक्तुं गुणप्रवृत्तिमाह सर्गादिविन्यादिना ॥ १७ ॥ ^{१८}कार्यकारणभावादन्वयोऽन्यानुप्रवेशो युक्त इति वक्तुं स्पृष्टयुक्तिः । 'सुव्य-सृष्टस्वरूपत्वादन्वयोऽन्यानुप्रवेशिनः । तिष्ठन्ति तात्त्विका देवा विशेष-प्राप्तिकारणादि'ति नैसर्गे ॥ १८ ॥ ^{१९}अन्वेकमप्येष्वित्युक्तत्वात्पुरुषो हिरण्यगर्भः । 'यदा पुरुषशब्देन विरिञ्चस्यैव वाच्यता । परस्य पृथ-मुक्त्यैव व्यक्तस्तत्र तु शङ्करः । तदाऽहङ्कारशब्देन स्कन्दस्यैव वचो भवेदिति विवेके ॥ १४ ॥ ^{१९}सत्त्वादीन् गत्यादींश्च विना परमात्मना सह पङ्क्तिशतिः । महदहङ्कारौ ब्रह्मरूद्रौ अङ्गीकृत्य स्कन्दं विना परमात्मना सह पञ्चविंशतिः । 'विषयेन्द्रियप्रकृतिदेवताः परमात्मना । पञ्चविंशतितत्त्वानि सङ्ख्यातानि विदो विदुरि'ति च । 'ज्ञानशब्दोदितो ब्रह्मा तदाधारो हरिः स्मृत' इति च ॥ ततो ज्ञानं विना परमात्मान-मङ्गीकृत्यैव देहेन्द्रियाण्यमुश्च नव तत्त्वानि । 'सर्वदेहाभिमानी तु देहिनां तु दिवाकरः । इन्द्रियात्मेन्द्र एवैकः प्राणो नाम प्रजापतिरिति च ॥ १९ ॥ ^{२१}अवयविनो जन्म तैः खलु ॥ २१ ॥ ^{२२}भूतानि मात्राश्च परस्तत्त्वैकादशकं स्मृतमिति च । भूतमात्रेत्यारम्भात्तत्सिद्धे-रेकादशानां पृथगनुक्तिः ॥ ^{२३}आत्मना सहैव मन उच्यते । 'आत्मनः सन्निविष्टत्वात्मनसस्तु तदुक्तिः । उक्तो भवेत्परात्मापि तत्त्वषोडशकं

प्रकृतिर्ह्यस्य कार्यकारणरूपिणी । सत्त्वादिभिर्गुणैर्घत्ते पुरुषोऽव्यक्मीक्षते ॥ १७ ॥ व्यक्तादयो विकृषाणा धातवः पुरुषेच्छ(क्ष)या । लब्धवीर्याः सृजन्यण्डं संहताः प्रकृतेर्वैलात् ॥ १८ ॥ सत्तैव धातव इति यत्रार्थाः पञ्च स्वादयः । ज्ञानमात्मोभयाधारस्ततो देहेन्द्रियासवः ॥ १९ ॥ षडित्यत्रापि भूतानि पञ्च षष्ठः परः पुमान् । तैर्युक्त आत्मसम्भूतैः सृष्टेर्दं समुपा-विशत् ॥ २० ॥ चत्वार्येवेति तत्रापि तेज आपोऽन्नमात्मनः । जातानि तेरिदं जातं जन्मावयविनः खलु ॥ २१ ॥ सङ्ख्याने सप्तदशके भूत-मात्रेन्द्रियाणि च । पञ्चपञ्चैकमनसा आत्मा सप्तदशः स्मृतः ॥ २२ ॥ गत्योडशसङ्ख्यात आत्मना मन उच्यते । भूतेन्द्रियाणि पञ्चैव मन

यदे'ति च । आत्मशब्देन च ब्रह्मा परमात्मा चोभावुच्येते । 'भूतेन्द्रियाणि च मनो ब्रह्मा विष्णुस्तथैव च । एवं त्रयोदशैवाहुस्तत्त्वानि मुनयो वरा'इति च । 'आत्मेति परमात्मा च विरिञ्चश्चापि कथ्यते । वायुर्मनश्च देहश्च स्वयमित्यपि कुत्रचिदि'ति प्रत्यये ॥ २२ ॥ ^{२५}यद्यपि परमात्मा प्रकृतिश्च विलक्षणौ तथापि तयोर्वैलक्षण्यं न लक्ष्यते । 'अन्तरं च भिदा चेति वैलक्षण्यं प्रकीर्तितमि'ति च । तद्वैलक्षण्यं कुतो न दृश्यत इति प्रश्नाभिप्रायः ॥ २५ ॥ ^{२६}अन्योन्याधारत्वमेव दृश्यते । न तु परमेश्वरस्वानन्याधारत्वेन प्रकृत्याधारत्वं मन्दमतीनामित्यर्थः ॥ २६ ॥ ^{२७}आधारः प्रकृतेर्विष्णुर्नाधारस्तु हरेः कश्चित् । तथाप्यव्यक्तगो यद्वद्दृश्यते मन्दचेतसामि'ति पात्रे ॥ २७ ॥ ^{२८}प्रकृतिः पुरुषश्चेत्येव अन्योऽन्यविलक्षणावेव । एष विकल्पः । वैलक्षण्यादर्शनं विरुद्धकल्पनमेव । यस्माद्गुणव्यतिकरात्मकः सर्गो विकारनिमित्तः स च गुणव्यतिकरस्त्रिविधः । सत्त्वरजस्तमसामैकैकप्राधान्येन तत्र तमः प्रधानानामेव विरुद्धकल्पनं तस्माच्चम एवात्र कारणमित्यर्थः ॥ २८ ॥ ^{२९}तत्रापि प्रकृतिरेव कारणं ईश्वरेच्छा च । विकाराज्जातत्वाद्वैकारिक इत्युच्यते अहङ्कारस्त्रिविधोऽपि । 'वैकारिको महान्श्चैव तथाऽहङ्कार एव च । तथैव सात्त्विकश्चांशो वैकारिक इति त्रिधे'ति शब्दनिर्णयः ॥ २९ ॥

आत्मा त्रयोदश ॥ २३ ॥ इति नाना प्रसङ्गयानं तत्त्वानामुपिभिः कृतम् । सर्वं न्याय्यं युक्तिमत्त्वाद्विदुषां किमशोभनम् ॥ २४ ॥ उद्धव उवाच—प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ यद्यप्यात्मविलक्षणौ । अन्योऽन्याप्राध्यातृत्वात्कृष्ण दृश्यते न भिदा तयोः ॥ २५ ॥ प्रकृतौ लक्ष्यते ह्यात्मा प्रकृतिश्च तथाऽऽत्मनि । एतन्मे पुण्डरीकाक्ष महान्ते संशयं हृदि । हेतुमहेति पक्षेऽपि वचोविस्तृत्यनैपुणः ॥ २६ ॥ त्वत्तो ज्ञानं हि जीवानां प्रमोषस्तनुशक्तिः । त्वमेव ह्यात्ममायाया गतिं वेत्थ न चापरः ॥ २७ ॥ श्री भगवानुवाच—प्रकृतिः पुरुषश्चेति विकल्पः पुरुषर्षभ । एष वैकारिकः सर्गो गुणव्यतिकरात्मकः ॥ २८ ॥ ममाङ्ग माया गुणमग्नयेकया विकल्पबुद्धि च गुणविधत्ते । वैकारिकस्त्रिविधोऽप्यात्ममेकमथाधिदैवमधिभूतमन्यत् ॥ २९ ॥

^{३०}अध्यात्ममिन्द्रियाणि । तैरेव विपरीतं ज्ञानं जायते । 'अहङ्कारे विद्यमाने भ्रमो भवति नान्यदा । सम्यग्ज्ञानं हरेः शक्त्या तन्मुक्तस्य विशेषतः । देवतानुग्रहो नित्यो मुक्तस्यापि ह्यपेक्षते । नित्यं तत्प्रतिबिम्बत्वाजीवानामेव कृत्स्नशः । बाह्यज्ञानं च मुक्तस्य न जडाहङ्कारैः कश्चित् । किन्तु स्वरूपशक्त्यैव देवेभ्यश्चाभिजायत'इति ब्रह्मार्त्के ॥ 'पश्यन्नापि जगत्सर्वं चिद्वलेनैव पश्यति । कुतो मुक्तस्य तु जडं चिद्रूपस्य व्यपेक्षत'इति च । एषामुपरमे मुक्तौ । चक्षुरिति पुनर्वचनमवधारणार्थम् ॥ ३० ॥ ^{३१}योऽसौ भ्रमहेतुर्विकारः स गुणक्षोभकृतः आत्मा तु परिज्ञानस्वरूपो न गुणक्षोभकृतः ॥ ३१ ॥ ^{३२}भिदा विपर्ययेण विद्यमानं नास्ति अविद्यमानमस्तीति विवादः । 'अमदस्ति च सत्तास्तीत्येवं भेदाद्विवादनम् । सदैव हरिपादाब्जविमुखानां प्रवर्तते'इति च ॥ ३३ ॥ ^{३४}विषयाभिनिवेशेन उत्तरदेहाभिनिवेशेन पूर्वदेहास्मरणं यत्तन्मृत्युः । ईदृशं वर्तमानं आय एष्यत्सः अतीत इति त्रैविध्यं भाति विज्ञाय वस्तुनि विज्ञाते सति दीर्घलोपः । अत्रात इतिवत् । 'क्षेत्रे दीर्घलोप'इति सूत्रात् । अयमेवात्मानात्मनोर्विशेषहेतुः । यथा प्रायोऽसज्जनोऽसज्जनमेव जनयतीति पितृज्ञानात्पुत्रदौरात्म्यं ज्ञायते । एवमनित्यत्वादनानात्मत्वं देहादेरित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ^{३५}सोऽयमेवेति मृषा । 'स चायमिति तु ज्ञानं न मृषार्यं स

इष्टूपमर्कश्च परब रम्भे परस्परं सिध्यति न स्वतोऽसौ । आत्मा यदैषामुपराम आद्यः स्वयाऽनुभूत्याऽखिलसिद्धयसिद्धिः ॥ ३० ॥ पयं त्वगादिभ्रवणादि बधुर्जिह्वादि नासादि च चित्तयुक्तम् ॥ ३१ ॥ योऽसौ गुणक्षोभकृतो विकारः प्रधानमूलो जगतः प्रसृतिः । अहं त्रिवृन्मोहविकल्पहेतुर्वैकारिकस्तामस पेन्द्रियश्च ॥ ३२ ॥ आत्मा परिज्ञानमयो विवादो ह्यस्तीति नास्तीति भिदार्थेनिष्ठः । व्यर्थोऽपि नैवोपरमेत पुंसां सत्तः परावृत्तधियां जलोकात् ॥ ३३ ॥ विषयाभिनिवेशेन नात्मानं यत्स्वरेन्मनः । जन्तोर्वै कस्यचिद्धेतोर्मृत्युरत्यन्तविस्मृतिः ॥ ३४ ॥ ईदृशायास विज्ञाय त्रैविध्यं भाति वस्तुनि । बहिरन्तर्भिदाहेतुर्जनोऽसज्जनकृद्यथा ॥ ४१ ॥ सोऽयं

एव तु । इति ज्ञानं मयैव ^{३३}स्याद्भेदाभेदौ यतस्तनोः । अभेद एव जीवस्य नित्यं प्रत्येकशः पृथक् । दीपदेहनदीवारिफलादीनां पृथक् स्वतः । भेदाभेदौ परिज्ञेयौ कार्यकारणयोरपि । गुणस्य गुणिनश्चैव जातिव्यक्त्योस्तथैव च । तथाऽव्ययव्ययवयोः क्रियायास्तद्वतस्तथा । एवं जडेषु नियमश्चिद्रूपेष्वभिदेव त्विति च ॥ 'वे धर्मा नियमेनैव धर्मिणो न वियोगिनः । जडस्था अप्यभिन्नास्ते भिन्नाभिन्ना वियोगिन' इति च ॥ ४४ ॥ ^{४४}अभिज्ञाद्विलक्षणौ अभिमानमात्रौ ॥ ४८ ॥ ^{४९}तरोर्बीजविकारदृष्टान्तेन विद्वान्देहाभिमानं त्यक्त्वा संयमं याति । परमात्मनश्च भेदं जानाति प्रकृत्यादेः । 'बीजाद्यवस्थासंयुक्ताद्ब्रह्माद्रष्टा यथा पृथक् । एवं विकारिणो विष्णुर्जीवश्च पृथगेव त्विति च ॥ ४९ ॥ ^{५०}दुःखशोकादयः सर्वे ज्ञेया बुद्धिगुणा इति । सुखज्ञाने तु जीवस्य भक्तिः स्नेहस्तथैव च । विपर्ययेणासुरार्णा जीवबुद्धिगुणा इतीति च ॥ 'आत्मनोऽपि गुणा बुद्धिकृतबुद्धिगुणा इति । उच्यन्ते सुखदुःखाद्याः परमात्मकता यथे'ति त्रैकाल्ये ॥ ५२ ॥ ^{५३}मृषा वृथा । 'अल्पप्रयोजनं यत्तन्मृषेत्येव तदुच्यते' इति शब्दनिर्णयः । आत्मनः स्वत एव दुःखाद्याः सुखादिवदिवि मिथ्याबुद्धिरिति वा ॥ ५४ ॥ इति एकादशतात्पर्ये द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

दीपोऽर्चिषां यद्वत्स्रोतसां तदिदं जलम् । सोऽयं पुमानिति नृणां मृषा गीर्भिमृषायुषाम् ॥ ४४ ॥ आत्मनः पितृपुत्राभ्यां अनुमेयौ भवाप्ययौ । भवाप्ययौ हि वस्तुनां अभिज्ञाद्विलक्षणौ ॥ ४८ ॥ तरोर्बीजविकारात्मनो विद्वान् जन्मसंयमौ । तरोर्विलक्षणे दृष्ट एव द्रष्टा तनोः पृथक् ॥ ४९ ॥ नृत्यतो गायतः पश्यन् यथैवानुकरोति तान् । एवं बुद्धिगुणान् परमात्मनोऽप्यनुकार्यते ॥ ५२ ॥ यथा मनोरथधियो विषयानुभवो मृषा । यथा दृष्टश्च दासार्हः तथा संसार आत्मनः ॥ ५४ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः

^{४६}सात्विकमनोविवक्षया देवशब्दः ॥ ४८ ॥ ^{४९}तामसमनो-विवक्षया शत्रुशब्दः । 'एकस्थानाधिपत्ये तु भिन्नानामपि युज्यते । अभेदेन परामर्शः सादृश्येनापि वस्तुनोरिति प्रयोगे ॥ ४९ ॥ ^{४९}कृते द्वे ब्रह्मणी कस्य मनो याति वशं क्वचित् । श्रियं सरस्वतीं वापि याति वा तत्प्रसादत' इति पात्रे ॥ ४८ ॥ ^{४९}उदासीनानां रिपुं सम्यग्ज्ञानवर्ता न रिपुत्वं शक्यत इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ^{५०}अभिमानमात्रेणैव जीवस्य देहेन सम्बन्ध इति मनोमात्रम् । मनसा निर्माणमिति । अहमन्य इत्यपि देहमात्रे मन्यन्ते । 'देहमात्रं स्वमात्मानं यः परं चाभिपश्यति । अन्धे तमसि मयस्य नोत्तारस्तस्य कुत्रचिदिति च ॥ ५० ॥ ^{५१}जनशब्दः स्वतो जीवे क्वचिदेहे च वर्तत' इति प्रयोगे ॥ ५१ ॥ ^{५२}अयोग्य-क्रोधादेर्मन एव कारणम् । 'अविकाराश्च ते देवा विकारा इति शब्दिताः । अभिमानाद्विकारस्य स्वतः शक्ता अपि ध्रुवमिति च ॥ ५२ ॥ ^{५३}न आत्मनः स्वभावादप्यङ्गवति । यदि दृश्यते तथापि मृषा स्यात् । सुखरूपं दुःखं न भवति । अतो मन एव तथा दर्शयति । 'जीवस्य

त्रयोविंशोऽध्यायः

मनोवशोऽन्ये हि भवन्ति देवा मनश्च नान्यस्य वशं लभेति । भीमो हि देवः सहस्रः सहीयाज्जात्याविशत्तस्य हि देवदेवः ॥ ४८ ॥ तं दुर्जयं शत्रुमसह्यवेगमक्रतुदन्तप्र विजित्य केचित् । कुर्वन्त्यसद्विग्रहमत्र भर्त्स्य-मिवैरुदासीनरिपुं विमूढाः ॥ ४९ ॥ देहं मनोमात्रमिदं गृहीत्वा ममाह-मित्यन्धधियो मनुष्याः । एषोऽहमन्योऽयमिति श्रेमेण दुरन्तपारे तमसि भ्रमन्ति ॥ ५० ॥ जनोऽस्य हेतुः सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनश्चात्र हि भीमयोस्तत् । जिज्ञां कचित्सन्दशति स्वद्विस्तद्वेदनायां कतमाय कृष्येत् ॥ ५१ ॥ दुःखस्य हेतुर्यदि देवतास्तु किमात्मनस्तत्र विकारयो-स्तत् । यदङ्गमङ्गेन विहन्यते क्वचित् कुष्येत कसौ प्ररुषः स्वदेहे ॥ ५२ ॥ आत्मा यदि स्यात् सुखदुःखहेतुः किमन्यतस्तत्र निजः स्वभावः । न

सुखरूपस्य न दुःखं कचिदिष्यते । अतो मनोऽभिमानेन दुःखी भवति नान्यथेति भारते ॥ ५३ ॥ ^{५१}गृह्यमाणत्वाद्ब्रह्मो देहः ॥ ५४ ॥ ^{५५}जडत्वे आत्मनः ॥ ५५ ॥ ^{५६}तदात्मनः कालाधीनस्य । 'स्वातन्त्र्य-मात्मशब्दोक्तं स्वरूपमपि कुत्रचिदि'ति विवेके ॥ यथाग्नेर्हिमस्य च नैव दुःखं तापनिमित्तं जडत्वात् । एवं जडत्वाद्देहस्यापि कालादि-सम्बन्धे विद्यमानेऽपि न दुःखं युक्तम् । 'सदा कालादिसम्बन्धादुःखं देहस्य युज्यते । तथापि नैव दुःखी स जडत्वाच्चियमेन तु । आत्मनः सुखरूपत्वाच्च दुःखं युज्यते कचित् । तस्मात्मानोभ्रमेणैव दुःखी जीवो न चान्यथा । सर्वेषां मनसो नेता मनोरूपस्त्रिलोचनः । तद्वशाः सर्व-देवाश्च तेनैव सुखदुःखिनः । नियन्ता तस्य च प्राणस्ततोऽपि बलवत्तरः । तच्चियन्ता हरिः साक्षात्परमानन्दलक्षण'इति तात्पर्ये ॥ ५६ ॥ ^{५७}आत्मनः मनसः ॥ भौमयोर्विकारयोः उभयमनसोः सतोर्दुःखं भवति । ग्रहस्य ग्रहणरूपस्य मनसः सत एव । जडे मनसि सत्त्वेव । तदात्मनो मनसः सतः । संसृतिरूपिणः आत्मनो जीवस्य यथा तथा न हि परस्य अमनस्त्वादतो मनोऽन्वयव्यतिरेक इति भावः ॥ ५७ ॥ इति एकादश-तात्पर्ये त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

ह्यात्मनोऽन्यथदि तन्मृषा स्यात् कुध्येत कस्मै न सुखं न दुःखम् ॥ ५३ ॥ ग्रहा निमित्तं सुखदुःखयोश्चेत् किमात्मनोऽजस्य जनस्य ते वै । यद्-ग्रहस्यैव भवन्ति पीडाः कुध्येत कस्मै पुरुषस्ततोऽन्यः ॥ ५४ ॥ कर्मानु-हेतुः सुखदुःखयोर्वै किमात्मनस्तद्धि जडेऽजडत्वे । देहे स्वचित्पुरुषोऽपि सुपर्णः कुध्येत कस्मै न हि कर्ममूलम् ॥ ५५ ॥ कालोऽस्तु हेतुः सुख-दुःखयोश्चेत्किमात्मनस्तच्च तदात्मनोऽसौ । नाग्नेर्हि तापो न हिमस्य तत्स्यात्कुध्येत कस्मै न परस्य बोद्धुः ॥ ५६ ॥ क्षितोऽवमानितोऽसौ । प्रलब्धः शापितोऽपि वा । ताडितः सशिरद्धो वा वृत्त्या वा परित-पितः ॥ ५७ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः

^१यथैवार्थस्तथा ज्ञानं ज्ञानार्थैक्यमुदाहृतम् । तथा कृतयुगे प्रायस्तदन्येषु तु कस्यचिदि'ति ब्रह्मतर्के ॥ २ ॥ ^२फलं रूपयतीति फलरूपः । ज्ञानार्थैक्येन सत्यं पञ्चाक्षविधा समभवत् । तच्छब्दार्था-त्मकमुभयं बृहत्तरम् ॥ ३ ॥ ^३ज्ञानाभिमानी पुरुषः स ब्रह्मा समुदा-हृतः । अर्थाभिमानी प्रकृतिर्गायत्री सा प्रकीर्तिता । तयोनियामको विष्णुः श्रीश्वानुग्राहिका स्मृता । वायुस्तु ब्रह्मणः पुत्रः प्रकृतौ सम-जायत । त्रिगुणात्मा समुद्दिष्टः प्रायः सत्त्वात्मकस्तथा । गायत्री चैव सावित्री तथैव च सरस्वती । एवं त्रिरूपा प्रकृतिरेका सत्त्वादिभेदतः । तामु वीर्यं समुत्सृष्टं ब्रह्मणैकत्वमागतम् । स सूत्रात्मा समुद्दिष्टो वायु-लोकप्रणायकः । तस्यापि सर्वं भगवान्धारणाद्विष्णुरन्वयः । सूत्रपुत्र-स्त्वहङ्कारः स रुद्रः समुदाहृतः । सूत्रात्मना महर्षिणा सहजातश्चतुर्मुखः । तस्यापि पुत्रोऽहङ्कारः सत्त्वानन्त उदाहृतः । अनन्तादपि रुद्रोऽभूद्ब्रह्मणश्चेति स त्रिधा । वैकारिको ब्रह्मजस्तु तैजसो वायुजः स्मृतः । तामसोऽनन्तज-श्चैव स एको गुणभेदतः इति प्राथम्ये ॥ ४ ॥ ^५चिदचिद्यद्वेशे सर्वे स रुद्रश्चिदचिन्मय'इति च ॥ ७ ॥ ^६चिदानन्दशरीरस्तु प्रविष्टोऽण्डे

चतुर्विंशोऽध्यायः

आसीत्ज्ञातमथो ह्यर्थश्चैकमेवायिकल्पितम् । यदा विवेकनिपुणा आदौ कृतयुगे जनाः ॥ २ ॥ तन्मया फलरूपेण केवलेन विकल्पितम् । वाङ्मनो गोचरं सत्यं द्विधा समभवद्ब्रह्म ॥ ३ ॥ तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोमयारिमका । ज्ञानं त्वन्यतमो भोगः पुरुषः सोऽभिधीयते ॥ ४ ॥ तमो रजः सत्त्वमिति प्रकृतेरभयं गुणः । मया प्रक्षोभ्यमाणयाः पुरुषानुमतेन वा ॥ ५ ॥ तेभ्यः समभवत्तत्त्वं मत्स्वरेण च संयुतम् । ततो विकुर्वन्तो जातो योऽहङ्कारो विमोहकः ॥ ६ ॥ वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिवृत् । तन्मात्रेन्द्रियमनसां कारणं चिदचिन्मयः ॥ ७ ॥ तस्मिन्बहं समभवमण्डे सलिलसंस्थिते । मम नाभ्यामभूत्पद्मं विश्वाक्यं

हरिः स्वयम् । तन्नामेर्भूतदेहोऽभूत्पद्मादपि चतुर्मुखः । चतुर्मुखस्तु
सर्वाण्डव्याप्तदेहो महातपाः । हरिस्तु सर्वव्याप्तोऽपि भूतदेहो न तु
कश्चित् । नैवास्य प्राकृतो देहः प्रादुर्भावेऽपि कश्चिदिति निवृत्ते ॥
॥१०॥ ^{११}महरादीनामपि भक्तियोगोऽपेक्षित एव आधिक्येनापेक्षित-
त्वाद्भक्तियोगस्य मद्गतिरित्युक्तम् । 'नैव विष्णावशक्तस्य महर्लोकादिका
गतिः । भक्त्युद्रेकात्क्रमादूर्ध्वं यावद्विष्णुप्रवेशनम् । एवं ज्ञानं विना
सापि महर्लोकादिका गतिः । ज्ञानोद्रेकात्क्रमादूर्ध्वं यावद्विष्णुप्रवेशनम् ।
नित्यशो भगवद्रूपस्यापरोक्ष्येण दर्शनम् । मुहूर्तमात्रं ज्ञानं स्थान्महा-
ज्ञानं ततोऽधिकम् । ज्ञानेन ब्रह्मलोकः स्थान्महाज्ञानादरेर्गतिः ।
सदैवाखण्डितं ज्ञानं तप इत्युच्यते बुधैः । अपरोक्षदृशा युक्तं नित्यं
षण्मात्रकालया । अपरोक्षदृशा नित्यं एकमात्रावुज्जा युतम् । योगनाम्ना
समुद्दिष्टं ध्यानं नित्यमखण्डितम् । तच्चतुर्भागाया नित्यमपरोक्षदृशा
युतम् । पादयोगाख्यमुद्दिष्टं ध्यानं नित्यमखण्डितम् । पादयोगा-
न्महर्लोको जनोलोकस्तु योगतः । तपस्तु तपोलोकः प्राप्यते नान्यतः
कश्चिदिति ध्यानयोगे ॥१४॥ ^{१२}कालात्मना ज्ञानाद्यात्मना ॥१५॥
^{१३}प्रकृतेस्तु विकाराणां कौट्यंशो भेद इष्यते । तथैवाकाशतो भेदः
सोऽपि नाभेदवर्जितः । भेदाभेदमतः प्राहुरभेदं वा तयोर्बुधा इति
विवेके ॥१७॥ ^{१४}पारमार्थिकसत्यत्वं स्वातन्त्र्यमभिधीयते । तद्विष्णो-
रेव नान्यस्य तदन्येषां सदास्ति'ति च ॥ यद्ब्रह्मोपादाय पूर्वः प्रकृत्यादि-

तत्र चान्मभूः ॥ १० ॥ अधो सुराणां नागानां भूमिरोकोऽसृजप्रभुः ।
त्रिलोक्याङ्गतयः सर्वाः कर्मणां त्रिगुणात्मनाम् ॥ १३ ॥ योगस्य तपसश्चैव
ज्ञानस्य गतयोऽमलाः । महर्जन्तस्तपः सत्यं भक्तियोगस्य मद्गतिः ॥ १४ ॥
मया कालात्मना धावा कर्मयुक्तमिव जगत् । गुणप्रवाह एतस्मिन्मज्जा
निमज्जति ॥ १५ ॥ यस्तु यस्यादिरन्तश्च स वै मध्यं च तस्य तपः ।
विकारो व्यवहारार्थो यथा तैजसपायिवाः ॥ १७ ॥ यदुपादाय पूर्वः

रादिरन्तश्च यद्ब्रह्मणि यस्माच्चस्माद्ब्रह्म परमार्थसत्यम् ॥ १८ ॥ ^{१५}परः
पुरुषो हिरण्यगर्भः कालोऽपि रूपान्तरेण स एव । 'कालाभिमानी ब्रह्मा
तु काल इत्यभिज्ञादितः । सर्वजीवाभिमानी स परःपुरुष उच्यते ।
प्रकृतिर्नाम तत्पत्नी प्रकृतेरभिमानीनी । सा प्रकृते जगत्सर्वं सूत्रमारभ्य
सर्वं' इति च । आधारे व्यञ्जकश्चैव प्रसविता च केशवः । 'कालप्रकृति-
पुंसां च तन्मूलप्रकृतेरपि । आधारे व्यञ्जकश्चैव सर्वस्यापि नियामक'-
इति च ॥ १९ ॥ ^{२०}यावत्स्थितिरस्ति तावदुत्पत्तिरस्त्येव । यावदीक्षणं
यावत्प्रलयः स्यादिति भगवतः स्मरणम् ॥ २० ॥ ^{२१}विशेषेण गुणो-
द्रेकाद्विशेषः पृथिवी स्मृते'ति प्रवृत्ते । पञ्चत्वान्तरमविशेषाय ॥ २१ ॥
^{२२}'देव्यामोषधिमानीन्यां लीयतेऽन्नाभिमानीनी'त्यादि च ॥ २२ ॥
^{२३}'विकारजत्वात् महान्वैकारिक उदाहृतः । ईशनादीश्वरश्चैव ब्रह्मा
वृंहणतः स्मृत'इति च ॥ २५ ॥ ^{२४}गापत्री चैव सावित्री तथैव च
सरस्वती । एवं त्रिरूपा प्रकृतिर्ब्रह्मपत्नी प्रकीर्तिता । महत्तत्त्वात्मको
ब्रह्मा तज्जत्वात्तत्र लीयते । गुणाधिकः पतिरपि तस्याः सत्त्वादिभेदतः ।
त्रिविधा मूलरूपायां प्रकृत्या सा प्रलीयते । प्रकृतिर्मूलरूपा सा ब्रह्म-
पत्नी जगन्मया । पुरुषाभिधे विरिञ्चे तु स स्वस्मिन्कालसञ्चिते ।

भावो विकुरुते परम् । आदिरन्तो यतो यस्मिन्स्तत्सत्यमभिधीयते ॥ १८ ॥
प्रकृतिर्होस्योपादानमाधारः पुरुषः परः । सतोऽभिध्यञ्जकः कालो ब्रह्म-
तन्वितयन्त्वहम् ॥ १९ ॥ सर्वः प्रवर्तते तावत्पौर्वापर्येण नित्यशः । महान्
गुणविसर्गोऽर्थः स्थित्यन्तो यावदीक्षणम् ॥ २० ॥ विराण्मयाऽऽसाध-
मानो लोककल्पविकल्पकः । पञ्चत्वायाविशेषाय कल्पते भुवनैः सह ॥
॥ २१ ॥ अजे प्रलीयते मर्त्यमन्नं धानासु लीयते । धाना भूमौ प्रलीयन्ते
भूमिर्मन्वे प्रलीयते ॥ २२ ॥ योनिर्वैकारिके सौम्य लीयते महतीश्वरे ।
शब्दो भूताधिमप्येति भूतादिर्महन्ति प्रभुः ॥ २५ ॥ स लीयते महान्वेषु
गुणेषु गुणवत्तमः । तेऽव्यक्ते सम्प्रलीयन्ते तत्काले लीयतेऽव्यक्ते ॥ २६ ॥
कालो मायामये जीवे जीव आत्मनि मय्यजे । आत्मा केवल आत्मस्थो

कालाभिधो विरिञ्चस्तु महालक्ष्म्यां विलीयते । जीवमायेति यामाहुः
सा च सत्त्वादिभेदतः । त्रिविवैकत्वमापाद्य विष्णावेव विलीयते ।
हरेरत्यन्तसामीप्यं लभो लक्ष्म्याः प्रकीर्तितः । पुरुषेणापि सामीप्यं
प्रकृतेर्लभ्य उच्यते । ब्रह्मा च प्रकृतिश्चैव मुक्तिगौ विलये यतः ।
अतस्तौ भिन्नदेहौ तु ज्ञानमात्रौ समीपगावि'त्यादि च ॥ २९ ॥ इति
एकादशतात्पर्ये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः

“राजसेऽपि यदा दुःखं तामसे किमुतेति तत् । राजसे दुःख-
वचनं तामसेऽतिविवक्षये'ति प्रद्योते ॥ ३ ॥ ^{४२}“नैर्गुण्यसाधनं यत्त-
न्निर्गुणं परिकीर्तितमिति च । 'यथाशास्त्रोक्तविज्ञानं केवलं ज्ञान-
मुच्यते । स्वदृष्टशास्त्रानुकूल्याददृष्टानां च भक्तितः । गुणानां तु हरी
भावं विनिश्चित्यैतदाश्रयात् । यथाशास्त्रानुसन्धानं ज्ञानं तु हरिसंश्रय-
मिति च ॥ २४ ॥ ^{४३}“श्रुतशास्त्रानुसारेण या श्रद्धा परमात्मनि ।
सा सात्त्विकी तदन्यस्याप्यनुसारेण निर्गुणा । श्रुत्याऽपि प्रमाणं यो
वासुदेवैकसंश्रयः । स निर्गुणो भागवतः समुद्दिष्टो मनीषिभिरिति

विकल्पोपायलक्षणः ॥ २७ ॥ एष साङ्ख्यविधिः प्रोक्तः स्वशयमन्वि-
हेतिकः । प्रतिलोमाऽनुलोमाभ्यां परावरदशा मया ॥ २९ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः

कामईहामरुतृष्णास्यम्मा आशीभिदा सुखम् । मनोत्साहो यथा
प्रीतिर्घातृष्वीर्यबलोद्यमाः ॥ ३ ॥ क्रोधो लोभोऽनुतं हिंसा माया दम्भी
क्षमा कलिः । शोकमोहो विषादार्त्तो निद्राऽऽशाभीरनुद्यमः ॥ ४ ॥ केष्वपि
सात्त्विकं ज्ञानं कर्मनिष्ठं तु राजसम् । प्राकृतं तामसं ज्ञानं मघिष्ठं निर्गुणं
स्मृतम् ॥ २४ ॥ सात्त्विकः कारकोऽसङ्गी रागान्वो राजसः स्मृतः ।
तामसः स्मृतिविभ्रष्टो निर्गुणो मदप्राणयः ॥ २६ ॥ सात्त्विक्याऽप्यात्मकी
भद्रा कर्मभद्रा तु राजसी । तामस्यघर्मे या भद्रा मत्सेवायां ॥

च ॥ २७ ॥ ^{४२}“परोक्षज्ञानमात्मोत्थमापरोक्ष्येण दर्शनम् । विष्णाश्रयं
मुखं नित्यं भगवत्तत्पसादतः । न तु विष्णोः स्वरूपं तु मुखं केन-
चिदाप्यते । तस्यैव विषयत्वात् तत्मुखं चेति भण्यते । परोक्षज्ञानगो-
यस्माद्विषयः स्वमनोगतः । अत आत्मोत्थमित्येव मुखमाहुर्विपश्चित'-
इति च ॥ २९ ॥ ^{४३}“दृष्टं श्रुतं बुद्ध्या दृष्टं चानु परं ब्रह्म ध्यायेत् ॥ ३१ ॥
^{४४}“सत्त्वादुभाज्जातमपि व्यवधानं दिनैव तु । मुक्तिदं निर्गुणं प्रोक्तं
व्यवधानेन सात्त्विकमिति ब्राह्मे ॥ ३४ ॥ इति एकादशतात्पर्ये पञ्च-
विंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः

“वस्तु स्वतन्त्रमुद्दिष्टमस्वतन्त्रमवस्तु चे'ति माहात्म्ये ॥ ३ ॥
^{४५}“भगवतोऽपि सतां मध्ये प्रधानत्वात्सन्तोऽहमेव चेत्युक्तम् । 'विष्णोश्च
सत्प्रधानत्वाच्च सतां विद्यते परम् । इत्याहुर्वेदविदुषः स हि
सर्वेधरेधर'इति च ॥ ३५ ॥ इति एकादशतात्पर्ये षड्विंशोऽ-
ध्यायः ॥ २६ ॥

निर्गुणा ॥ २७ ॥ सात्त्विकं सुखमात्मोत्थं विषयोत्थं तु राजसम् । तामसं
मोहदैव्योत्थं निर्गुणं मदप्राणयम् ॥ २९ ॥ सर्वे गुणमया मायाः पुरुषा-
व्यक्तनिष्ठिताः । दृष्टं श्रुतमनुध्यायेद्बुद्ध्या वा पुरुषर्षभ ॥ ३१ ॥ तस्मा-
द्देहमिमं लब्ध्वा ज्ञानविज्ञानसम्भवम् । मयैव ब्रह्मणा पूर्णो न बहि-
र्नान्तरश्चेत् ॥ ३४ ॥

षड्विंशोऽध्यायः

गुणमय्या जीवयोन्या विमुक्तो ज्ञाननिष्ठया । गुणेषु मायामात्रेषु
दृश्यमानेष्ववस्तुतः । वर्तमानोऽपि न पुमान्युज्यतेऽवस्तुनिर्गुणैः ॥ २ ॥
सर्वं न कुर्यादसतां शिशोदातृणां कञ्चित् ॥ ३ ॥ सन्तो दिशन्ति चक्षुषि
बहिरर्कः समुत्थितः । वेवतावान्धवाः सन्तः पिता माताऽहमेव
व ॥ ३५ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः

२२ जीवः कला यस्याः सा जीवकला भगवन्मूर्तिः । 'हृदिस्था या हरेर्मूर्तिर्जीवो यत्प्रतिबिम्बकः । यद्वशे वर्तते जीवः स तु जीवकला स्मृता । शब्दः सर्वात्मनाऽनुक्तेर्नादान्तस्था च सा मते'ति विवेके ॥ २२ ॥ २३ व्याप्तो भूतश्च नित्यं यदात्मभूतो हरिस्ततः । जीवस्य तत्प्रधानत्वं तन्मयत्वमुदाहृतमि'ति तन्त्रभागवते ॥ 'व्याप्तोऽपि भगवान्विष्णुर्देहे सर्वगतत्वतः । भक्तस्य फलदो यस्माद्याप्तिकृत्तस्य तेन स' इति च ॥ २३ ॥ २४ स्वस्य विष्णुसूक्तेन धाम सूक्तं समुद्रादूर्मिरिति । 'नितरां रज्ज्वेद्यस्मात्पावमानं तु मण्डलम् । विष्णुनीराजनं तस्माद्विद्वद्भिः समुदाहृतमि'ति च ॥ २४ ॥ २५ मम कर्माणि कीर्तयित्वाऽभितौ नयन्सर्वेषां प्रकाशयन्मत्कथाः श्रावयन्नित्यभिनयपदार्थः ॥ ४३ ॥ २६ नैरपेक्ष्येण भक्तियोगेनैव साम्यमित्यर्थः । 'निर्दुःखत्वं हरेः साम्यं न तादृशमुखात्मता । सर्वोत्तमः सदानन्दः कथं कस्य कदाप्यत'इति प्रवृत्ते ॥ 'आधिपत्यं त्रिलोकस्य योग्यानामिन्द्रता स्मृता । अयोग्यानां त्रिलोकेऽपि पूज्यत्वं समुदाहृतम् । तद्वत्परया भक्त्या विष्णोरालपकारिणः । ततोऽप्युद्रिक्त्या भक्त्या विष्णुं पूजयतः सदा । अवाप्यते ब्रह्मलोकस्ततोऽद्रिक्तश्च मुच्यते'इति च ॥ ५१, ५२ ॥ इति एकादश-
तात्पर्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः

पिण्डे वाय्वग्निः संशुद्धे हृत्पद्मस्थां परां मम । अर्णवी जीवकला ध्यायेन्नादान्ते सिद्धभाविताम् ॥ २२ ॥ तथाऽऽत्मभूतया पिण्डे व्याप्ते सप्तमः तन्मयः । आवाह्यार्चादिषु स्थाप्य न्यस्ताङ्गं मां प्रपूजयेत् ॥ २३ ॥ सर्वेषां धर्मानुवाकेन महापुरुषावद्यया । पौरुषेणापि सूक्तेन धामनीराजनः द्विभिः ॥ २४ ॥ उपगायन् गृणन् नृत्यन्कर्मोपयमिनयन्मम । सत्कथा श्रावयन् शृण्वन्मुहूर्तक्षणिको भवेत् ॥ ४३ ॥ प्रतिष्ठया सार्वभौमं सत्कथा भुवनत्रयम् । पूजादिना ब्रह्मलोकं विमिर्मेत्साम्यतामियात् ॥ ५१ ॥ ममेव नैरपेक्ष्येण भक्तियोगेन विन्दति । स भक्तियोगं लभते एव ॥ पूजयेत् माम् ॥ ५२ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः

१ न प्रशंसेत निन्द्यास्तु प्रशंस्यान्वैव निन्दयेत् । उभयं यः करोत्येतदसत्यात्स पतत्यधः । यः प्रशंस्यान्न प्रशंसेन्नित्यो येन न निन्द्यते । सोऽपि तद्वदधो याति यतोऽरिचिदुदासक'इति सत्कारे ॥ प्रकृत्या पुरुषेण च सहैकेन परात्मना व्याप्तमेकात्मकम् । तथा पश्यत एव यथार्थज्ञानं भवति ॥ १ ॥ २ तैजसाहङ्कृतेर्जात इन्द्रियग्रामके परात् । निद्रया वशमापन्ने जीवः स्थानप्रेचेतनः । अतो विष्णोर्वशे सर्वे तेन व्याप्तमिति स्मरेदि'ति च ॥ 'निद्रा चैव सुनिद्रा च द्विधा निद्रा प्रकीर्तिता । तत्र निद्रा भवेन्नित्या सुनिद्रा स्मृतिकालगे'ति पात्रे । 'मनोमात्रस्वरूपत्वात्स्वप्नो मायेति कथ्यत'इति च । तथा नानार्थदं मन एव । मनसा हि विषयाः प्रतीयन्ते ॥ ३ ॥ ४ एकं तु शुभमुद्रिष्टमशुभं द्वैतमुच्यते । पुंसोऽशुभस्य किं भद्रं किमभद्रं विशेषतः । सर्वदाऽशुभरूपत्वाविशेषोऽत्यल्प एव ही'ति भारते ॥ द्वैतस्याशुभस्य पुरुषस्य कियदल्पमेव हि भद्रमभद्रं वा स्वयोग्यादाधिक्येन न भवति पतनवतोऽपीत्यर्थः । अतस्तद्विषये ध्यातमुक्तं च शुभममनृतमेव । उच्यते ध्यायते वापि कुनरं प्रति यच्छुभम् । असत्यमेव भवति स्वभावोऽसत्यमेव यदि'ति प्रद्योते ॥ ४ ॥ ५ स्वभावतोऽशुभस्याशुभ-
देहादिकं नाशुभकारणं तर्हीत्यत आह । छायाप्रत्युदकाभासा इति ।

अष्टाविंशोऽध्यायः

श्री भगवानुवाच—परस्वभावकर्माणि न प्रशंसेन्न गर्हयेत् । विश्व-
मेकात्मकं पश्यन् प्रकृत्या पुरुषेण च ॥ १ ॥ परस्वभावकर्माणि यः प्रशंसति निन्दति । स आशु भ्रष्टयते स्थानादसत्यामिनिवेशतः ॥ २ ॥ तैजसे निद्रयाऽऽपन्ने पिण्डस्थो नृध्वचेतनः । मायां प्राप्नोति मृत्युं वा तद्धि नानार्थदं मनः ॥ ३ ॥ किं भद्रं किमभद्रं वा द्वैतस्यायस्तुनः कियत् । आचोदितं तदनुतं मनसा ध्यातमेव च ॥ ४ ॥ छाया प्रत्युदकाभासा

‘व्यपेक्ष्य जीवं देहादि निःशक्तत्वादवस्त्वपि । पुनः शुभाशुभनृणां
यच्छेदेव शुभाशुभम् । छायानीहारकाभासा निःशक्ता अपि कार्यदाः ।
एवं शुभादिदेहादेर्भवेत्कार्यं शुभादिकमि’ति सुमते ॥ ‘नीहारः प्रत्युदं
चैव धूम्रमित्यभिधायत’इति शब्दनिर्णये ॥ ५ ॥ ‘इदं विश्वं सृजति
त्राति हरति च स्वयं स्वात्मनैव सृज्यते त्रायते ह्रियते च । ‘दीपा-
दीपान्तरं यद्वत्सृष्टिरीशस्य कीर्त्यते । एतावत्कालमाश्रित्य मानुषेभ्यो
चिन्तनम् । विष्णोस्त्राणं समुद्दिष्टं स्वस्यैव स्वेच्छयैव तु । दीपे-
दीपान्तरस्येव द्वैकीभावश्च संहतिरिति च ॥ ‘पूर्णमदः पूर्णमिदं
पूर्णत्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमिवावशिष्यत’इति च ॥६॥
‘आत्मनः परमेश्वरस्य तस्मादन्यो भावो नास्ति । ‘सृष्टिः स्थितिश्च
संहारो भावनं समुदाहृतम् । तद्यः करोति पुरुषः स भाव इति कीर्त्यत’
इति विवेके । अन्येन सृष्टिः स्थितिः संहार इति त्रिविधा मति-
विद्वद्भिर्नैव निरूपिता निर्मूला प्रमाणवर्जिता । ‘अन्यस्मात्सृष्टिसंहारौ
स्थितिश्च परमात्मनः । निरूपिता न विद्वद्भिः प्रमाणाभावतो हरे-
रिति ब्रह्मतर्के ॥ ७ ॥ ‘अन्यतः सृष्टिः स्थितिः संहार इति त्रयं
गुणमयं सत्त्वादिगुणाधीनम् । ‘गुणसम्बन्धयोग्यानामुत्पत्त्याद्याः स्यु-
न्यतः । सर्वदा निर्गुणस्यास्य सर्गाद्याः स्युः कुतोऽन्यत’इति च ॥८॥
‘^{१०}असमर्थमसत्प्रोक्तं सत्समर्थं प्रकीर्तितमि’ति च ॥ १० ॥ ^{११}‘फलपा-
न्योक्षहेतुत्वाच्चित्त्यानन्दादपार्यकः । जीवात्मनस्तु संसारः स्वप्रवचञ्जल-

त्वत’इति तत्त्वविवेके ॥ १३ ॥ ^{१४}‘संस्तुत्यभावस्यैव फलरूपत्वाच्चिरार्थ
एव संसार इत्यवधारयति । अर्थेऽधीति । ‘उच्यते निष्फलत्वेन
यदत्यल्पफलं भवेदि’ति च ॥ १४ ॥ ^{१५}‘अतोऽफलवत्त्वावधारणार्थं च
पुनर्वचनम् ॥ १५ ॥ ^{१६}‘अहङ्कारस्य सकाशाद्दृश्यन्ते । नात्मनः स्वतः ।
‘अहङ्कारात्तु संसारो भवेज्जीवस्य न स्वतः । कुतश्चिदानन्दतनोः स्वरूपे-
च्छाद्युतस्य स’इति तन्त्रमागवते ॥ १६ ॥ ^{१७}‘देहेन्द्रियप्राणमनसा-
मभिमानयुक्तः । सूत्रं महानित्याद्यधिकारनामभिर्युक्तः । प्रधानजीवो
हिरण्यगर्भोऽप्याधावति संसारे किमुतान्य इत्याशयः । ‘संसारयुज्यो
ब्रह्माऽपि सर्वजीवेश्वरेश्वरः । विष्ण्वधीनः सदा ज्ञानी किमुतान्येऽल्प-
चित्तिन’इति सत्तत्त्वे ॥ १७ ॥ ^{१८}‘अमूलं विष्णुमूलम् । बहुरुपेण
तेनैव रूप्यते मनआदीनां विषयः ॥ १८ ॥ ^{१९}‘केवलं स्वतन्त्रम् ।
आद्यन्तयोर्यत्स्वतन्त्रं तदेव मध्येऽपि स्वतन्त्रम् । परं ब्रह्म ज्ञान-
विवेकादिस्वरूपं परिपूर्णगुणत्वात्कालः । अन्यतो विविक्तत्वा-
द्विवेकः । सर्वं निगमयति प्रापयतीति निगमः । सर्वैरालोच्यत्वा-
त्तपः । प्रतिप्रत्यक्षेषु स्थितत्वात्प्रत्यक्षम् । आचार्यसम्प्रदायसिद्धत्वा-
दैतिह्यम् । अनुमेयत्वादानुमानम् ॥ १९ ॥ ^{२०}‘हिरण्यसूचितत्वेन
हिरण्यप्रधानं हिरण्यम् । शङ्खमश्वकर्थादिषु मध्येऽपि केवलं प्राधा-
विवेकतः ॥ १३ ॥ अर्थेऽप्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते । ध्यायतो
विषयान् हास्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा ॥ १४ ॥ द्रव्यैः प्रसिद्धैर्महापा-
प्रतिमादिष्वमायया । भक्त्या चैव यथा लघ्वैर्हृदि भावेन चैव हि ॥१५॥
शोकहर्षभयक्रोध लोभमोहः प्रह्लादयः । अहङ्कारस्य दृश्यन्ते जन्ममृत्युश्च
नात्मनः ॥१६॥ देहेन्द्रियप्राणमनो जीवोऽन्तराः मा गुणवर्गसंभूतिः । सूत्रं
महानित्यरुधेर्हर्गतः संसार आधावति कालतन्त्रः ॥ १७ ॥ अमूलमेत-
बहुरुपरूपं मनोवचः प्राणशरीरकर्म । ज्ञानासिनोपासनया शितेन चित्त्वा
सुनिर्गां विचरत्युत्पन्नः ॥ १८ ॥ ज्ञानं विवेको निगमस्तपश्च प्रत्यक्षमैतिह्य-
मभानुमानम् । आद्यन्तयोरस्य यदेव केवलं कालश्च हेतुश्च तदेव मध्ये ॥
॥ १९ ॥ यथा हिरण्यं स्वकृतं पुरस्तात्पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्यमयस्य । तदेव

न्येन व्यवहार्यमाणं तदेव । 'रथोपस्थे परिष्कारात्पूर्वं दारुमयाद्रथात् । सुवर्णं व्यवहाराय मुख्यं रथपरिष्कृतम् । मध्ये चान्ते रथोपस्था-
न्निष्कृत्य पृथगास्थितम् । यद्वदेवं हरिः साक्षाजगदेहात्पृथक् स्थितः ।
पूर्वं जगति संस्थश्च जगदन्ते पृथक्स्थितः । स एव मुख्यो जगतः
स्वातन्त्र्यात्परमेश्वर' इति ब्रह्मतर्कः ॥ सुरपितृमनुजादिकल्पनादिभि-
रित्याद्यन्तर्याम्यपेक्षया । 'यथा सुवर्णमकृतं क्रियते कुण्डलादिकम् ।
पुनरेकीभवत्यद्वा तद्वद्विष्णुरजोऽपि सन् । सुराद्यन्तःस्थितो भूत्वा
पुनरेकीभवेद्विष्णुरिति च ॥ 'तच्चन्नियामकस्यैव नाम सर्वं सुरादिकम् ।
तत्सम्बन्धादुदीर्येत व्यवहृत्यै सुरादिष्विति शब्दनिर्णयः ॥ 'एकलं
केवलं चेति स्वतन्त्रमभिधीयते । स्वतन्त्रस्तु हरिः साक्षात्परिष्कृत-
हिरण्यवदिति प्रवृत्ते । 'प्रत्येकं न तु दार्वादि स्वतन्त्रं विक्रियागतम् ।
महाफलं स्वात्स्वर्णं तु स्वतन्त्रं विक्रियोपगतम् । तद्वत्स्वतन्त्रो भगवा-
न्प्रवृत्तावन्यदन्यथे'ति च ॥ २० ॥ 'मोक्षदं संसारदं तमःप्रदं चेति
त्रिपदस्य विज्ञानम् । तदिच्छायाः सत्त्वं एतत्सर्वमस्ति अन्यथा नास्ती-
त्यन्वयव्यतिरेकौ । तदेव केवलं सत्यमिति सर्वत्र सम्बध्यते ।
'स्वातन्त्र्यमेव सत्यत्वं विष्णोरन्यस्य सत्यता । प्रवादतः सदाऽस्तित्वं
पुं प्रकृत्योः सदाऽस्तिते'ति वस्तुतत्त्वे ॥ २१ ॥ 'मध्ये च तत्केवलं
नेति सम्बध्यते । 'तत्स्वातन्त्र्येण नैवास्ति यदुत्पत्तिविनाशवत् ।
स्वातन्त्र्येणास्तिता तस्य यत्सत्ताज्ञानदं सदे'ति वैभवे ॥ २२ ॥ 'जगती
नास्तिता सर्वे या पराधीनता सदा । अभावस्तु कुतस्तस्य यद्विभाती
सर्वदे'ति प्राकाश्ये ॥ 'अविद्यमानता नाम जगतः परतन्त्रता । यथा
मध्ये व्यवहार्यमाणं नानापदेजैरहमस्य तद्वत् ॥ २० ॥ विज्ञानमेतन्नि-
पदस्थमज्ञं गुणत्रयं कारणकार्यकर्तुं । समन्वयेन व्यतिरेकतश्च येनैव तुल्यं
तदेव सत्यम् ॥ २१ ॥ न यत्पुरस्तादुत यन्न एवात्ममध्ये च यन्न व्यपदेश-
मात्रम् । मृतं प्रसिद्धं च परेण यद्यत्तदेव सत्स्यादिति मे मनोषा ॥ २२ ॥
अविद्यमानोऽप्यवभासते यो वैकारिको राजससर्ग एषः । ब्रह्म स्वयंज्योतिः

ऽशक्तस्तु पुत्रादिरसन्नित्युच्यते जनैरिति विवेके ॥ अतो ब्रह्मण एव
विभाति । द्वितीयं ब्रह्मप्रकृतिः । आत्मा जीवः प्रकृतीन्द्रियविषय-
जीवादिविचित्रं जगद्ब्रह्म एव विभातीत्यर्थः ॥ २३ ॥ 'वायुरेव
स्वयं प्राणस्तत्रस्थे चोदतेजसी । उदेन तेजसा चैव प्राणस्य हि कृतं
वपुर्'ति प्रकाशिकायाम् ॥ 'प्राणस्य वायुरूपस्य भूतत्रयकृतं वपुः ।
ततो हि पार्थिवं नात्र खं चात्यल्पमुदाहृतमिति सन्धारणे ॥ सत्त्वं
मूलबुद्धिः । अहं शृणोम्यहं स्पृशाम्यहं पश्यामीति सर्वायेषु समत्वा-
दहङ्कारोऽर्थसाम्यम् । 'न देहो नेन्द्रियप्राणमनोबुद्धहमादयः । विष्णु-
श्चिदानन्दतनुः स हि जीवाधिपः सदे'ति सत्तत्त्वे ॥ २५ ॥ 'भगवतो
गुणदोषाभावेऽपि जीवस्य सङ्गोऽवर्जनीय एव मुक्तिपर्यन्तम् । 'समा-
हितेन जीवेन विक्षिप्ते वा न तु कश्चित् । विशेषो विद्यते विष्णो-
स्तथापि तु समाहिते । प्रीतो भवति वै नित्यं सर्वधर्मकृतोऽपि चे'ति
पात्रे ॥ २६ ॥ 'आत्मस्थमतिः परमात्मस्थमतिः । परमात्मनोऽ-
न्यत्पारतन्त्र्यादेः ॥ ३२ ॥ 'नानामानविरुद्धं हि स्वातन्त्र्यं जगतः
सदा । स्वतन्त्रो भगवान्विष्णुरेक एव न संशय'इति च ॥ वस्तुतया
स्वतन्त्रत्वेन विरुद्धं तथा न मन्यते । 'अस्त्येव स्वात्मखिलं वासना-
रूपमात्मनि । जाग्रदेतदिति ज्ञानं यत्तदेव अमात्मकम् । तद्वज्रगदिदं
रतो विभाति ब्रह्मेन्द्रियार्थात्मविकारचित्रम् ॥ २३ ॥ नात्मा वपुः पार्थिव-
मिन्द्रियाणि देवा ह्यसुर्वयुजलं हुताशः । मनोऽध्रमात्रं धिषणा च सत्त्व-
महङ्कृतिः खं कृतिरर्थसाम्यम् ॥ २५ ॥ समाहितः कः करणैर्गुणात्मभिर्गुणो
भवेत्तत्सुविविक्तधातुः । विक्षिप्यमाणैस्त किं नु दूषणं धनैरुपेत-
विगतै रवेः किम् ॥ २६ ॥ यथा नभो वाय्वनलास्वभूतैर्गतागतैर्वा त्रिगुणैर्न
सज्जते । तथाऽक्षरं सत्त्वरजस्तमोमलैरसज्जतं संसृतिहेतुभिः परम् ॥ २७ ॥
तथापि सङ्गः परिवर्जनीयो गुणेषु मायारचितेषु तावत् । मद्भक्तियोगेन
हृदेन यावद्ब्रजो निरस्येत तत्रा कथायम् ॥ २८ ॥ तिष्ठन्तमासीनमुत ब्रजन्तं
शयानमुद्यन्तमदन्तमग्नम् । स्वभावमन्यात्किमपीह मानमात्मानमात्मस्थ-
मतिर्न वेद ॥ ३२ ॥ यदि स पश्यत्यसदिन्द्रियार्थं नानानुमानेन विरुद्धमन्यत्

सर्वं विद्यमानं न संशयः । स्वतन्त्रमेतदिति तु यज्ज्ञानं तद्भ्रमात्मक-
मिति च ॥ 'उत्थितो नैव जाग्रत्स्वं कचित्स्वप्नस्य पश्यति । स्वातन्त्र्य-
मेवं जगतो ज्ञानवान्नैव पश्यतीति विवेके ॥ ३३ ॥ ^{३१}भगवद्गुणविषयं
तत्कर्मविषयं चेति गुणकर्मचित्रम् । आत्मनि परमात्मविषयं एतन्न
जानामीत्यप्यविबिक्तम् । 'अन्यैर्ज्ञातेऽपि वाऽज्ञाते न विशेषो हरेः
कचित् । तेषामेव विशेषः स्यादज्ञानापगमेन त्विति च ॥ ३४ ॥
^{३६}ज्ञानानन्दाद्यभिन्नत्वादेकः सर्वोत्तमत्वतः । अद्वितीयो महाविष्णुः
पूर्णत्वात्पुरुषः स्मृत इति च ॥ ३६ ॥ ^{३७}एतावानात्मसम्मोहो
यद्विरुद्धस्य कल्पनम् । यत्परात्माश्रयाज्जीवान्निश्चयेन न पश्यतीति
तन्त्रभागवते । अवलमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ३७ ॥ ^{३८}अयं व्यर्थ-
वादो न भवति किन्त्वर्थवादः । जगत्परमेश्वरं च द्वयं विन्दन्ति
ज्ञानिनः । 'पञ्चभूतात्मकं विश्वं भ्रान्तिसिद्धमपण्डिताः । वदन्ति
पण्डितास्त्वद्वा जगदाहुरबाधितम् । प्रवाहरूपेण सदा विष्णोरिच्छावशे
स्थितमिति च ॥ ३८ ॥ इति एकादशतात्पर्ये अष्टाविंशोऽध्यायः ॥
॥ ३८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः

^१आत्मान्तरात्मा परमात्मेति मूर्तित्रयं हरेः । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीनां
न मन्यते वस्तुतया मनीषी स्वप्नं यथोत्थाय तिरोदधानम् ॥ ३३ ॥ पूर्वं
गृहीतं गुणकर्मचित्रमज्ञानमात्मन्यविबिक्तम् । निवर्तते तत्पुनरीक्ष्यैव
न गृह्यते नापि विस्तृत्य आत्मा ॥ ३४ ॥ एष स्वयं ज्योतिरजोऽप्रमेयो
महानुभूतिः सकलानुभूतिः । एकोऽद्वितीयो वचसां विरामो येनेरिता
वाग्रचनश्चरन्ति ॥ ३६ ॥ एतावानात्मसम्मोहो यद्विकल्पस्तु केवले ।
आत्माऽस्मृते स्वमात्मानमचलं यन्न पश्यति ॥ ३७ ॥ यन्नामाकृतिभिर्ग्राह्यं
पञ्चवर्णमबाधितम् । व्यर्थो नाप्यर्थवादोऽयं द्वयं विन्दन्ति सूरयः ॥ ३८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः

श्री शुक उवाच—इत्युद्धवेनात्यनुरक्तचेतसा पृष्टो जगत्कीडनका

मृष्टादेश्च प्रवर्तकमिति वैकाल्ये ॥७॥ ^{११}पृथक्स्वयमेव सत्रेण बहुभिः
सह वा मम यात्रामहोत्सवं कुर्यात् ॥ ११ ॥ ^{१२}सर्वभूतेष्वस्ति विष्णु-
रिति भावः सतां मतः ॥ १३ ॥ ^{१५}अर्चने सर्वभूतानामादित्ये
तद्गतात्मनेति च ॥ १५ ॥ ^{१६}ब्रह्मणात्तमिदं सर्वं यत्किञ्चित्संचराचरम् ।
इति पश्येत यो विद्वान्स हि ब्रह्मात्मविन्मत इति ब्राह्मे ॥ १८ ॥
^{१९}नयादिर्दुर्नयः प्रोक्तो यन्नयं सोऽतिसर्वदेति शब्दतत्त्वे ॥ २१ ॥
^{२२}एकदा ज्ञातरूपेण यन्न तिष्ठति सर्वदा । चञ्चलत्वात्सत्यमपि ह्यनृतं
जगदुच्यते इति च ॥ 'सर्वदैकप्रकारत्वात्सत्यं ब्रह्म सदाच्यते' इति
च ॥ २२ ॥ इति एकादशतात्पर्ये एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः

^१तनुमत्यजत् । अतिशयेनाहरत् । अन्न हरण इति धातोः ।

स्वशक्तिभिः । गृहीतमूर्तित्रय ईश्वरेश्वरो जगद् समेव मनोहरस्मितः ॥७॥
पृथक् सत्रेण वा महो मम यात्रामहोत्सवम् । कार्येधृत्यगीताद्यैर्महाराज-
विभूतिभिः ॥ ११ ॥ इति सर्वाणि भूतानि मद्भावेन महाद्युते । सभाजये-
न्मन्यमानो ज्ञानं केवलमाश्रयन् ॥ १३ ॥ नरेष्वमीषणं मद्भावः पुंसो
भावयतोऽचिरात् । स्याद्वा माया तिरस्कारं साहङ्काराऽपि याति हि ॥ १५ ॥
सर्वं ब्रह्मात्मकं तस्य विद्ययाऽऽत्ममनीषया । परिपश्यति च परं परमात्मान-
मच्युतम् ॥ १८ ॥ अहं हि सर्वकलानां सध्वीचीनो मतो मम । मद्भावः
सर्वभूतेषु मनोवाक्यायकर्मभिः ॥ १९ ॥ यो योऽपरो मनोधर्मः कल्पते
निष्कलाय ते । तदायासो निरर्थः स्यान्नायादेरिव सत्तम ॥ २१ ॥ यथा
बुद्धिमतां बुद्धिमनीषा च मनीषिणाम् । यस्तस्यमनुतेनेह मत्वेनाप्रोति
मामृतम् ॥ २२ ॥

त्रिंशोऽध्यायः

ब्रह्मशापोपसंसृष्टे स्वकुले यादवर्षमः । प्रेयसीं सवैनेत्राणां तनुं

भूलोकात्सर्गलोकं प्रत्यहरदित्यर्थः ॥२॥ 'कः सुस्वरूपः । अनुमानः कवीनां मानानुसारी ॥३॥ इति एकादशतात्पर्ये त्रिंशोऽध्यायः ॥३०॥

एकत्रिंशोऽध्यायः

'आग्नेय्या धारण्या स्वतनुमदग्ध्वा स्वकं धामाविशत् । 'आग्ने-
य्याज्ये धारण्या दग्ध्वा देहं परं पदम् । यान्ति देवाः समस्ताश्च
तेषामन्यां तनुं हरिः । नृसिंहरूपी सर्वेषां भित्त्वा तामिरलङ्कृतः ।
नृत्यते प्रलये देवः स्वयं कृष्णादिरूपवान् । अदग्ध्वैव तनुं याति
नित्यानन्दस्वरूपत' इति तन्त्रभाष्ये ॥६॥ 'तनुमृद्वलननवदप्ययवच
ईहा तनुभृजननाप्ययेहा । 'प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः अजायमानो
बहुधा विजायत' इति च । 'अजातो जातवद्विष्णुर्मृतो मृतवत्तथा ।
मायया दर्शयेन्नित्यमज्ञानां मोहनाय चे'ति ब्राह्मे ॥ ११ ॥ 'शेषितं
वपुर्बलमद्रादीनाम् । 'जगतो मोहनाथाय भगवान्गुरुलोचनः । दर्शये-
न्मानुषीं चेष्टां तथा मृतकवद्विशुः । प्रकाशयेददेहोऽपि मोहाय च
दुरात्मनाम् । मायया मृतकं देहं तदा सृष्ट्वा प्रदर्शयेत् । कुतो हि
मृतकं तस्य मृत्युभावात्परात्मन' इति च ॥ १३ ॥ 'अप्रावन्तर्दधे

स कथमत्यजत् ॥२॥ अस्याकष्टं नयनमयला यत्र ममं न शेकुः कर्णाविष्टं
न सरति यशो यत्सतामात्मलक्षम् । यच्छ्रीवाकथं जनयति रतिं किल
मानं कवीनां दृष्ट्वा त्रिंशोर्युधि रथगतं यच्च तत्साम्यमीयुः ॥ ३ ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः

लोकाभिरामां स्वतनुं धारणाध्यानमङ्गलाम् । योगधारण्याऽग्नेय्या-
ऽदग्ध्वा धामाविशत्स्वकम् ॥६॥ राजन्परस्य तनुभृजननाप्ययेहा माया-
विहम्बनमवैहि यथा नदस्य । सृष्ट्वाऽऽत्मनेदमनुविदय विहृत्य चान्ते
संहृत्य चात्ममहिमोपरतः स आस्ते ॥ ११ ॥ तथाप्यशेषस्थितिसम्भवा-
प्ययेष्वनन्यहेतुर्यदशेषशक्तिभृक् । नैच्छस्त्रणेतुं वपुरत्र शेषितं मत्वेन
किं स्वच्छगतिं प्रदर्शयन् ॥ १३ ॥ प्राणाश्च विजहुस्तत्र भगविरहानुरागः ।
उपशृण्वतींस्तात चितामारुह्युः स्त्रियः । रामपक्षयश्च तं देहमुपगृह्णाति ।

मैत्री सत्यभासा बने तथा । न तु देहवियोगोऽस्ति तयोः शुद्ध-
चिदात्मनोरिति च ॥ २० ॥ इति श्रीमद्भागवतैकादशस्कन्धतात्पर्ये
श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥
एकादशस्कन्धः सम्पूर्णः ॥

द्वादशः स्कन्धः

चतुर्थोऽध्यायः

श्रीवेदव्यासाय नमः ॥ ^{२०} न यत्र वाच इत्यादि कालाख्यस्य
ब्रह्मणः स्वरूपम् ॥ २० ॥ ^{२१} जीवविष्णोरभेदश्च देहयोगवियोजने ।
विष्णोर्दुःखं त्रणित्वादि परमावृत्तयैव च । अस्वातन्त्र्यं च वेदादा-
युक्तवद्भासते विमोः । कवित्कविद्विमोहाय दैत्यानां च दुरात्मना-
मिति ब्रह्माण्डे ॥ २३ ॥ ^{२२} प्रत्येकं विष्णुरूपाणां भ्रान्तिमात्रा मिदा
मता । जगतश्चैव विष्णोश्च सत्यो भेदः सदैव तु । यथाऽऽकाशघनौ

माविशत ॥ १९ ॥ वतुर्देवपक्षयस्तद्वात्रं प्रयुष्मादीन्हरेः स्नुषाः । कृष्ण-
पञ्चमोऽविशन्नग्निं रुक्मिण्याद्यास्तदात्मिकाः ॥ २० ॥

द्वादशः स्कन्धः

चतुर्थोऽध्यायः

तत् एकोदकं विश्वं ब्रह्माण्डविषयान्तम् । तदा भूमेर्गन्धगुणं
असन्त्याप उपप्लवे ॥ १३ ॥ न यत्र वाचो न मनो न सर्वं तमो रजो वा
महदादयोऽर्मा । न प्राणबुद्धीन्द्रियदेवता वा न सक्षिवेशः खलु लोककल्पः ॥
॥२०॥ बुद्धीन्द्रियार्थरूपेण ज्ञानं भाति तदाश्रयम् । अन्त्ययव्यतिरेकाभ्या-
माद्यं तावद्वचस्तु यत् ॥ २३ ॥ बुद्धेर्जागरणं स्वप्नं सुषुप्तिरिति होचयने ।

नित्यं भिन्नावेव परस्परम् । एवमीशो जगच्चैव भिन्नावेव परस्परमिति च ॥ २५ ॥ ^{४२७}अव्यव्यवयवामेदात्कोट्यंशो भेद ईरितः । सोऽपि मेदो न चाभेदात्पृथगेव प्रवर्तते । अव्यव्यवयवानां च कार्यकारण-वस्तुनाम् । एक एव नियन्ताऽसौ हरिनारायणः पर इति च ॥ २७ ॥ ^{४३०}महाकाशो बहिःस्थश्च घटाद्यन्तःस्थ एव च । द्वेधा समुदितोऽन्यौ च द्वावाकाशौ प्रकीर्तितौ । घटरूपस्तदन्यश्च महाकाशात्परो लघुः । महाकाशवदेवात्र परमात्मा सनातनः । घटान्तःस्थमहाकाशप्रतिमोऽन्तर्गतो हरिः । घटस्यान्तर्गताकाशो महाकाशात्परो मतः । तद्वदेवादयः सर्वे जीवा मुक्त्युपयोगिनः । तमोगाश्चैव ये सर्वे घटरूपखवन्तरा इति तत्त्वसंहितायाम् ॥ ३० ॥ इति द्वादशस्कन्धतात्पर्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः

^{४२९}स्वसन्तानोद्भवं कीर्त्या योजयन् जनमेजयम् । अक्तोऽप्य-शक्तवद्यपुर्निद्र आसीदुपेक्षकः । एवमेव ऋषीणां च कीर्तिं योजयता-ऽमुना । कृतोपेक्षा महेंद्रेण किमु विष्णुः परात्परः । तस्माद्विष्णो-

मायामात्रमिदं राज्ञानात्वं प्रत्यगात्मनि ॥ २५ ॥ यथा जलधरा व्योम्नि भवन्ति न भवन्ति च । ब्रह्मणीदं तथा विश्वमुपयात्युदयापवधम् ॥ २६ ॥ एते ह्यवयवाः प्रोक्ताः सर्वावयवविनामिह । विनाऽर्थेन प्रतीयेरन् पटस्येवाङ्ग तन्तवः ॥ २७ ॥ यत्त्वामान्यविशेषाभ्यामुपलभ्येत स भ्रमः । अन्योऽन्यापाश्रयात्सर्वमाद्यन्तवदवस्तु च ॥ २८ ॥ न हि सत्यस्य नातात्म-मविज्ञान्यदि मन्यते । नातात्वं छिद्रयोर्यद्वज्ज्योतिषोर्चातयोरपि ॥ ३० ॥

पञ्चमोऽध्यायः

ब्रह्मभूतस्य राजपदैर्दो हि मरलाग्निना । बभूव भस्मलात्सद्यः पश्यतां सर्वदेहिनाम् ॥ १३ ॥ पारीक्षित इति श्रुत्वा माहर्त्विज उदारधीः । सहेन्द्रस्तक्षको विप्रा नाज्ञा किमिति पाल्यते ॥ २० ॥ तच्छ्रुत्वा जुहुर्जिह्वा ॥

रशक्यं न भूतभव्यभवत्स्वपि । न चानिष्टं गुणैरेव पूर्णो नारायणः सदेति वामने ॥ २३ ॥ इति द्वादशस्कन्धतात्पर्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

नित्यादोषस्वरूपाय गुणपूर्णाय सर्वदा । नारायणाय हरये नमः प्रेष्टुमाय मे ॥ १ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भागवततात्पर्यनिर्णये द्वादशस्कन्धः समाप्तः ॥

॥ श्रीमद्भागवततात्पर्यनिर्णयः समाप्तः ॥

सहेन्द्रं तक्षकं मत्से । तक्षकाशु पतस्वेह सहेन्द्रेण मरुत्वता ॥ २१ ॥ इति ब्रह्मोदिताक्षेपः स्थानादिन्द्रः प्रचालितः । बभूव सम्भ्रान्तमतिः स-विमानः सतक्षकः ॥ २२ ॥ ते पतन्ते विमानेन सह तक्षकमम्बरात् । विलोक्याङ्गिरसः प्राह राजानं तं बृहस्पतिः ॥ २३ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

‘श्रीसर्वमूलग्रन्था’ इति साम्प्रदायिकैरनुमताः
सप्तत्रिंशद्ग्रन्थाः समाप्ताः
॥ श्रीमध्वेशार्पणमस्तु ॥

श्रीसर्वमूलग्रन्थानन्तर्गताः परन्तु श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादैः
रचितत्वेन साम्प्रदायिकैरनुमता ग्रन्थाः

१. कन्दुक(कृष्ण)स्तुतिः

श्रीमद्वनुमद्गीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मक-
लक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

ॐ अम्बरगङ्गाचुम्बितपादः
पदतलविदलितगुस्तरशकटः ।
काळियनागक्ष्वेलनिहन्ता
सरसिजनवदलविकसितनयनः ॥ १ ॥

कालघनालीकर्बुरकायः
शरशतशकलितसुरिपुनिवहः ।
सन्ततमस्मान्पातु मुरारिः
सततगसमजवखगपतिनिरतः ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिता कृष्णस्तुतिः सम्पूर्णा

२. विल्वमङ्गलः साधुः

३. न्यासपद्धतिः

॥ श्री नृसिंहाय नमः ॥

नत्वा नारायणं देवं पूर्णं ब्रह्माक्षरौदितम् ।
यत्तेराचरणं वक्ष्ये पूर्णं शास्त्रानुसारतः (क्षय) ॥ १ ॥

अरुणोदयवेलायामुत्थाय हरिमानसैः । (य, सेः)
श्रीचादिकं यथान्यायं कृत्वा दन्तान्विशोधयेत् (या) ॥ २ ॥

फटिशौचं भृशं कुर्यात् शुष्पर्थं जलसंस्थितः । (मृदा, मृदा, र्थ, तं)
स्नानं कुर्यात् यथोक्तेन विधिना निपतो यतिः ॥ ३ ॥

भृतोर्ध्वपुण्ड्रो विधिना प्रकल्प्यासनमच्युते । (तौ, ल्या)
मनोनिविश्याष्टमन्त्रान् यथाशक्ति जपेच्छुचिः (ना) ॥ ४ ॥

द्वादशसाहस्रवृत्तिं परंब्रह्माक्षरं जपेत् ।
दण्डोदकं जपशौचे दद्याद्विधिविधानतः ॥ ५ ॥
(जपाशौचे, जपश्चान्ते, जपश्चान्त्यै, जपश्चान्ते)

देवतां परमां सम्यक् पूजयेच्च विधानतः ।
भिक्षाकाले विधानेन चरेद्विद्याटनं यतिः (ते, न) ॥ ६ ॥

एकस्य भिक्षाचरणं जपन्यमिति चोदितम् ।
अनेकभिक्षाचरणं मुख्यधर्मो यतेः स्मृतः ॥ ७ ॥

त्रिपञ्चसप्तशानि गच्छेन्नातोऽधिकं व्रजेत् ।

॥ बुधः ॥ भिक्षाग्रहणकाले तु गृहीयाद्वाहतो जलम् ॥ ८ ॥

भिक्षात्ने तज्जलं प्रोक्ष्यं पुनर्ग्राह्यं विदा जलम् । (त)

निवेदयेत्तदन्नं तु वारिजस्योदकेन तु ॥ ९ ॥

प्रोक्ष्य देवाय महते मूलमन्त्रेण वाग्यतः । (न्य)

तदन्नं भक्षयेत्स्वस्थो ह्यजवद्गरिमानसः (यो, स) ॥ १० ॥

त्रिवारमुदकस्नानं यतः शास्त्रेषु चोदितम् ।

अजक्तस्य यतः शास्त्रे द्विवारं स्नानचोदना (स्त्र) ॥ ११ ॥

अत्यन्ताशक्तविषये त्वेकस्नानं स्मृतं बुधैः ।

वेदान्तशास्त्राभ्यसनं मुख्यधर्मो यतः स्मृतः (स्त्र) ॥ १२ ॥

ध्येयो नारायणो नित्यं सृष्टिस्थित्यन्तकारकः । (ध्या)

भक्तानां मुक्तिदो नित्यमन्यथाज्ञानिनां तमः (नात्त) ॥ १३ ॥

पूर्णप्रज्ञेन मुनिना न्यासवाक्यसमुद्भूतिः ।

न्यासधर्मस्य विषये शुभा सङ्ग्रेयतः कृता ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिता

न्यासपद्धतिः समाप्ता

श्रीः श्रीः श्रीः

शके १८१० सर्वघारिखंडहर अधिक वैश्ववध १३ सोमवारदति
बेलगाविचलि लेखन समाप्ति ।

॥ श्री मध्येदार्पणमस्तु ॥